The Department of Lablic Instruction, Lambay.

THE

PARASARA DHARMA SAMHITA

OR

PARASARA SMRITI,

WITE

THE COMMENTARY

01

SÂYAŅA MÂDHAVÂCHÂRYA.

Edited with Various Readings, Critical Notes, an Index, Appendices, etc.

EY

PANDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMAPURKAR.

VOLUME L PART II.

(500 Copies.)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1893.

(All rights reser d.

Price Rs. 4-0 ME LIRECTOR G Bombay Sanskrit Series Do. XLVIII.

Library Rep 10

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराश्रधर्मसंहिता

अथवा

परादारस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

-ce

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च इत्यादिभिः सहिता.

> धमें चरत माञ्धर्मं सत्यं वदत माञ्नृतम्। दीर्घं पर्यत मा हस्वं परं पर्यत माञ्परम्॥ (वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

द्वितीय-तृतीयाध्यायौ

सा च

इसलामपुरग्राम्जनुष्म विद्दहर्षुविद्देशास्त्रिसूनुना ~~प्रापिनश्रेष~~णा स्रेसिकिताः दे

मुम्बईः

शके १८१५.

रा नकीयशकाब्दाः १८९३.

मुम्बय्याम्:

एज्युकेशन् सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

I feel it is my duty of the utmost importance to open the prefatory notes to this part of Parâśaradharmasamhitâ with an expression of my sense of deep gratitude towards the Governments of Bombay and India and the Under-Secretary of State for India, for the most valuable assistance rendered me by them by the orders they very kindly issued for presentation to me of catalogues of Sanskrit MSS., as per Bombay Government Resolution No. 1972 of the 14th September 1892, and Under-Secretary of State for India's No. R. and L. 754 of the 3rd May 1893, which I received only recently. The useful and elaborate catalogues which I have already received, and will receive in future, will indeed afford me a great facility in my researches in the direction of editing the present and similar other important works.

In order that there should be no misunderstanding on the part of any one in any quarter as to the manner in which I have edited Pardśaradharmasamhitâ, I feel it absolutely necessary that I should record here one or two remarks in explanation of the mode, which I have followed in compiling and editing this important work. These remarks, I must mention, I had originally intended to embody in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion. But the desirability of alluding to it, in brief, in this part having been impressed upon my mind by a learned and revered friend of mine, I gladly carry out in this part the suggestion made by him.

In a case where all the MSS. in my possession fully agreed in their readings, I, of course, experienced no difficulty whatever in fixing the text.

In a case where the different MSS. which were available to me gave different readings, I have, in fixing the text, invariably attached the highest importance to the majority. To explain this more fully, I beg to state that if, say eleven out of the twenty MSS., which I could lay my hands upon, gave one particular reading of a particular verse, and the remaining nine gave different readings, I have fixed as the text the one, in which the eleven agreed, provided, of course, the reading was a correct one according to the rules of grammar.

In a case, in which the majority of the MSS. agreed in a particular reading, but which, after being scrutinized from the standpoint of grammar, proved to be inaccurate, and there were only one or two isolated MSS., which gave a different but a correct reading, I have always given preference to the isolated but the correct reading, and entirely disregarded the inaccurate majority in fixing the text.

I have endeavoured my utmost in securing as many different MSS. of the work as possible. Consequently, my researches have naturally been confined to those MSS. only, which I have had the good fortune of securing. If any reader, therefore, were at any time to come forward to question the accuracy of a particular text fixed by me, in comparison with any better MS. he might be possessing, I shall respond to his challenge by merely stating that I fixed the best text from amongst those MSS. that were available to me. It is very possible that one may have in his possession a MS. better than any one of those, which I could lay my hands upon.

One more important remark, and I will have finished my say.

Every one who has more or less worked in the direction of compiling and editing the old voluminous *Puranas* and *Smritis*, such as those alluded to in the present work, undoubtedly knows how their proceedings are fraught with difficulties,

in consequence of there being no complete and finally settled printed edition of a single one of them. To be more explicit, I take, for example, the numerous editions of the Upanishads and the Brahmanas which are the same all over the world without the slightest difference in their readings. It becomes, therefore, very easy to quote very accurately references from such editions as these. Far from this is the case with our Puranas and Smritis, although they are in no way the less valued. There is not, as far as my experience goes, a single Purana or Smriti even the printed editions of which (much less the MSS.) will be found to be universally the same, i. e., agreeing with one another to a syllable without the slightest variation. thousand and one omissions, the innumerable differences in the readings, the apparent plagiarisms, &c., with which the different MSS. of a work are replete, render the work of ingeniously compiling and editing it extremely laborious, if not impossible. It must, however, doubtless be admitted that this noble work has only recently attracted the attention of the learned class, and if the unremitting zeal, in hearty co-operation with strenuous efforts on their part, be multiplied (which, it is hoped, will be). it will certainly not be very long before a complete success is achieved in accomplishing that which we consider our grand ultimatum. I have fully availed myself of every means, which was at my disposal, to further this grand object, but if, for the reasons stated above and for other reasons, discrepancies and inaccuracies, as compared with those appearing in a particular MS., will be found to have crept in in my work, I trust I shall be fully exonerated from blame by every kind reader.

I.

The MSS. made use of by me for purposes of comparison in this second part of Paráśaradharmasamhitā are, with the addition of one only, the same as those used by me while editing the first part, and to which I have alluded to briefly in the prefatory notes to that part. This additional MS. was kindly lent me by Pandit Anantâcharya Gajendragadkar

of Sâtârâ. On comparing this minutely with the one I was using, I found that the former did not even slightly differ from the latter in its readings. Consequently, I have made no detailed mention of it in this part, although I frequently made use of it for purposes of comparison. The following is a short description thereof:—

It contains 625 leaves, each page containing 10 lines, and each line 33 letters. In this MS. the Prâyaśchittakândam does not appear to be as complete as the Åchârakândam. It appears to have been somehow or other brought to completion, so far as the matter is concerned, but the last 30 leaves are very carelessly written, there being short omissions and inaccuracies throughout. The last sentence of this MS. reads as परण संप्रवस्थामि पायश्चित्ते विनिद्शेत्. This is followed by a sort of presentation at a place where the colophon generally appears. It runs as follows:—

इदं पुस्तकं श्रीकरहाटक्षेत्रस्थगोपाळाचार्याणामासीत्. इहानीं गर्जेद्रगडकर आचार्येभ्यः कृष्णार्पणपूर्वकं हत्तम्.

II.

In this part the author quotes several new works of different authors, in addition to those quoted by him in the first part, and I make short observations on the new ones, and additional observations on some of the old ones, where necessary.

आस्मेधिकपर्व—Information in connection with this has been given in detail in the prefatory notes to the first part. However, by way of reiteration, I state here that the copy of Mahâbhâratam, for the loan of which I am indebted to Râjâ Ravivarma, of Travancore, has fully satisfied me that the work, which is at present generally supposed as Vriddhagautama forms part and parcel of Aśvamedhikaparva of that great epic poem. I have, therefore, named Mahâbhâratam instead of Vriddhagautama, when occasions required my doing so. But the fact that none of the references quoted by

the author from Vriddhagautama is traceable in the portion of this Parva, which is supposed to be Vriddhagautama, leads me to believe that there does exist an independent work entitled Vriddhagautama.

उमामहेश्वरसंवाइ:-My researches in connection with this have proved, beyond every possibility of doubt, that this portion is none other than that embodied in Anusasanikaparva of Mahabharatam, vide chapters 140 to 146. This dialogue, which is supposed to have taken place between Uma and Maheśvara, is the very same as that to which the author has alluded at one place in this part. The author has quoted frequently from this in the subsequent portion. But the line from this dialogue. which has been quoted by the author in this part, is neither traceable in the Bombay Edition of Mahabharatam, nor in the Calcutta Edition. As for the other lines, which are referred to by the author in the subsequent portion, some of them are traceable in these two editions, while others are not, which is no wonder, when it is borne in mind that the printed books are, generally, if not invariably, found to be wanting in several portions, which the manuscripts contain.

कात्यायन:-It is interesting to notice that the author has quoted exclusively under the name Kâtyây ına in the first part, whereas he has quoted in this part inder the name Kâtyâyana as also under the names of his productions Kâtyâyanasmriti and Karmapradipa. I possess, as I have mentioned in the first part, two MSS. entitled Kâtyâyanasmriti, but which my researches have shown me as none other than Karmapradipa. In this connection I must state here that till recently I was labouring under the impression that Kâtyâyanasmriti was identical with Karmapradipa, and hence I have made a remark to that effect in the prefatory notes to the first part under कात्यायन:. But my subsequent researches have convinced me that I made the above statement under a misapprehension, as I now hold that Kâtyâyanasmriti is a work quite distinct from Kamapradipa. I cannot. however, refrain from mentioning that with regard to Kâtyâyana

and his works, confusion is worse confounded. The Bombay edition, of which I possess a copy is entitled Kâtyâyanasmriti, but it concludes as though it were the conclusion of Karmapradîpa, a work distinct from Kâtyâyanasmriti. The fact that none of the quotations under the name Katyayanasmriti is traceable in this copy of Karmapradipa has assured me that those two are two distinct works of Kâtyâyana. But it is very much to be regretted that I was not able to secure a MS. of Kâtyâyanasmriti. It can be very well presumed that this Kâtydyanasmritimust be a very large Smriti treating exhaustively of the three Kândâs, viz., Âchâra, Vyavahâra and Prâyaśchitta as the author has subsequently alluded to hundreds of references under the name of Kâtyâyana regarding civil and criminal laws. But that not a single one of these quotations appears in the copy of Karmapradipa goes to remove entirely the doubt, if any, that Karmapradîpa is part and parcel of Kâtyâyanasmriti. In the latter portion of the second Adhydya of this part dwelling on the subject of Sannyasa have been quoted several passages from Katyayanasmriti, which are duly traceable in an Upanishad termed Asramopanishad without the slighest differences in their readings. But as I have got no copy of the work Kâtyâyanasmriti, I have no means to determine whether they are originally from the *Upanishad* mentioned above, or from this Smriti.

कालिकापुराणम्—I have in my possession a copy of this Purana printed by Mr. Ganga Vishnu, but it is full of mistakes and is very carelessly edited. The author has referred to only four lines from this Purana at one place in this part, but I could not trace a single one of them in the copy under reference, although I endeavoured my utmost to do so. Nevertheless, it is possible that they may have escaped detection on my part. This fact leads me to believe that this copy is not only carelessly edited, but that it is wanting in several passages, which is probably the reason why these lines are not traceable in it.

कावषेय:—The author has quoted only one verse under this name in this part, but different MSS. give different readings

thereof. The name Kāvasheya appears in the Aitareya-brāhmaṇās as also in some of the Purāṇās, but it is very difficult to say whether there is really any Smṛiti of this name in existence.

काइयप:—The author has quoted from this under the above name as also under the name Kaśyapah. The major portion of this Smriti is prosaic, and a minor one metrical. I could lay my hands on two MSS. of this in the Devandgari character, one belonging to the Elphinstone College and the other to the Deccan College. I was also fortunate in securing a MS. of this work in the Telugu character. A careful comparison of this Telugu MS. with the Devandgari ones mentioned above has proved that each one of the latter is incomplete. Most of the author's quotations are traceable in the former, whereas only a few of them can be traced in either of the latter two. It was, however, unfortunate that I could not make the best use of them.

धर्म:—At one place the author has quoted one Sútra under the name Dharmah and another at another place under Dharme. The verse quoted under the latter name can be traced in the Purana known as Vishnudharmottara, but the one quoted under the former is not so traceable in the same Purana. If on the one hand, therefore, it is difficult to say with certainty that the quotation is not from Vishnudharmottara, it appears to me on the other hand that one will not be totally unjustified in surmising from the analogy of quotations from most of the foregoing Puranas that it is from the Purana in question. In this connection I must bring to the notice of the reader that there is in existence another work entitled Sivadharmottara and as the author has not been explicit enough in naming the works, but has merely stated Dharmah and Dharme, it is very difficult to point to a particular work as the source of the quotation. There is another thing in connection with this, which I must mention. These two works do not appear to have been related by any one of the name of Dharma, as is the case with Matsya, Kûrma, &c.. who were supposed to have respectively related the Puranas entitled after their names. This makes room for another surmise that there is probably a work named Dharmasmriti, quite distinct from any one of those mentioned above.

references from Paraskara, some of which are Ślokâs and the others Sûtrâs. The Sûtrâs are traceable in a copy of the work entitled Pâraskaragrihyasûtram, which I possess. The Ślokâs are not to be found therein. Neither the thirty-six Smṛitis enumerated by Paithinasi are found to include the name of Paraskara, nor have I come across any Smṛiti of the name of Pâraskarasmṛiti. These two facts lead me to conjecture that Pâraskara has, in all probability, mentioned the different Dharmâs or laws in some one of the Purânâs where the metrical quotations, above alluded to, may very likely be traced.

बोधायन:—The author has quoted to a large extent from this work in this part. Some of these quotations are metrical and the others prosaic, but none of them is traceable in the printed copy of the work, which is in my possession. At one place the author has quoted under the name Baudhâyana-dharmah and this single quotation is found in the printed copy above alluded to, which fact conclusively proves that the Baudhâyana of the printed copy is the Baudhâyanadharma of the author. The fact that the quotations from Baudhâyana are not traceable in the printed copy leads me to believe that they are one and all contained in a distinct work entitled Baudhâyanasmṛti.

Aug:—The author has quoted in this part many verses from this. There is in existence a Smriti entitled Bhrigusmriti, but I regret to have to state here that I have not as yet been able to procure a copythereof. One of the several quotations from this Smriti has engendered in my mind the suspicion that it has been plagiarized from Manu, although I admit that it is not traceable in any of the printed editions of Manusmriti. It is supposed that Bhrigu related the Manusmriti to other Rishis, and if I am right in my above surmise, viz., that the verse in question is a quotation from Manusmriti, the author

has probably quoted under the name Bhrigu instead of Manu. I know of no other reason to plausibly account for this.

मस्यपुराणम्—In addition to the observations made by me in connection with this in the first part, I have to state that the author has, in this part, quoted under the name of Matsyah at some places, and almost all of these quotations are traceable in this Purâṇa. Consequently it will not stand to reason to question the identity between these two.

महाभारतम्—The necessary information in connection with this has been given in the prefatory notes to part I., but I only supplement it by stating that the author has, at almost all places, quoted under the name of Mahabharatam, and not named the particular Parva, in which the reference exists, but none of the several quotations is traceable in the available printed copies of Mahabharatam. The author has, however, as a solitary instance, quoted a reference from Salyaparva, but that too I have not been able to trace in any of the printed copies, although I looked up for it very minutely. A comparison of this work written in the Nagari character with those written in the Telugu and Malyalam ones shows that the former is generally conspicuous by several omissions. This is best corroborated by the experience of Dr. Burnell who, in his Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace of Tanjore, writes in this connection as follows (vide page 180):-

"The differences in entire Chlokas do not amount to more than five per cent., and these are generally omitted in the N. recension."

বাদন্দ্যেশ্ন—The author has in this part twice quoted from this Purâna. I possess a copy of this Purâna published by the Asiatic Society of Bengal, but my efforts to trace therein the author's above references resulted in tracing only a few of them. I take this opportunity of remarking that this edition is a source of great discouragement to a careful comparer, inasmuch as it is full of mistakes, and although I am not in a position to compare it with the different MSS. I can presumably say that there exist several omissions in it.

सुनः पुन्छ:—The author has quoted only one verse under this name. The seventh book of the Aitareyabrâhmanâs of the Rigvedâs has alluded to three Rishis named Sunahpuchchha, Sunahsepa and Sunolangula. These three names have also been mentioned by some of the Puranâs. Nevertheless, neither have I come across a Smriti bearing any of these three names, nor does any of them appear to have been included in the list of the thirty-six Smritis.

स्कंदपुराणम्—The author has quoted largely from this work in the first part, as well as in this. I have not, I regret. been able to procure a copy of this in its entirety, although I tried my utmost to do so. Some stray pieces here and there of this work, dwelling upon the importance of particular things, have been published, but the entire work does not appear to have been printed. A Samhita of this Purana which is entitled Sútasamhitá, has been recently edited and published, only in its three Kandas, under the auspices of the Ânandâśrama of Poona, a copy of which has been kindly presented to me by my friend Mr. M. C. Apte, the proprietor of that institution, but it reached my hands too late to admit of my making any use of it in this part. In other words, I got it long after a major portion of this part was edited and published. On my going through this work, however, I detected that some of the passages therefrom were the same as those from Manusmriti, and it is difficult to ascertain whether the author of Sútasamhitá reproduced them from Manu or vice versa. But in my opinion the former conjecture holds more solid ground.

Each one of the two names Skandam, and Skandah, under which the author has quoted largely in this work would appear to be identical with this Skandapurana. As for the former being so identical I have not the least doubt as the formation of the word Skandam, which is another name for Skandapurana, can be correctly arrived at from that word by rules of grammar. As for Skanda also being identical with Skandapurana it is only my surmise as I have no means to prove the identity

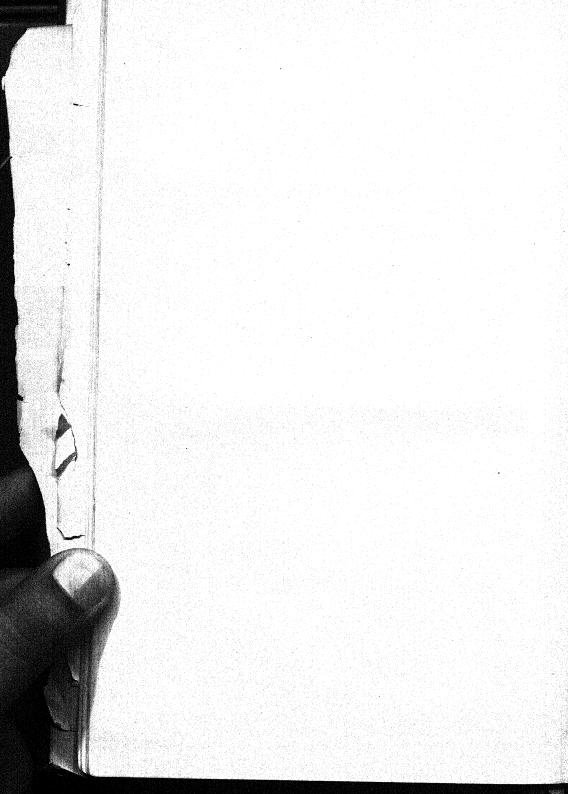
between these two in the absence of a copy of the entire Skandapurâna.

I beg to conclude here with the remark that I have made the foregoing observations in connection with the several works and MSS. that I used while editing this part in as succinct a manner as possible, as I intend expatiating upon each one of them in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion as mentioned in para. 2 of these notes.

v. ś. l.

20, Girgaum, Bombay, 1st June 1893.

TABLE OF CONTENTS.

VOLUME I, PART II.

विषयानुक्रमणिका

द्वितीय-तृतीयाध्याययोः ।

पृ० पं०	પૃ૰ પં
मङ्गलाचरणम् १ ७	रसविनिमये विशेषः१० १८
प्रतिपाद्यविषयनिरूपणम् १ ७	तिलविक्रयनिषधस्या-
कृष्यादेः साधारणधर्मत्वम् २ १९	पवाद: ११ ११
प्रतिज्ञातं धर्मे दर्शयति ३ १५	कृषी पाप्मानं दर्शयति१२ १२
तत्र ब्राह्मणस्य कृषिनी	उक्तस्य दोषस्य महत्त्वम्. १३ १
निषिद्धा १ १	तस्य परिहारः१३ ६
स्वयं कृषिनिषद्वा ४ ९	खलयज्ञं कुर्यात्१३ १४
कारियतुमझक्तेन स्वयमि	खलयज्ञाञ्करणे दोषः१४ ९
कर्तव्या ५ ८	खलयज्ञस्य नित्यत्वम् १४ १४
हलस्य बलीवर्दसङ्ख्यानियमः ५ १५	दातव्यधान्यस्य परिमाणम् १५ १
वर्ज्या बलीवर्दाः ५ २१	वर्णान्तराणां कृषिः १५ १२
योग्या बलीवर्दाः ६ ५	शूद्रेण दिजसेवामुज्झित्य
बलीवर्दवाह ने विशेष: ६ १६	कृषिर्ने कर्तव्या१६ ७
बलीवर्दस्वापनानन्तर-	उक्तस्य साधारणधमस्य
कर्त्तव्यम् ७ १४	िनगमनम् १६ १६
	वर्णधर्मानिरूपणप्रतिज्ञा१७ १
स्नातकान् भाजयत् ८ ९ फिलतस्य धान्यस्य	आश्रमचतुष्टयम् १७ ६
그 회사 이용을 하는 것이 하는 이 그는 그를 맞았다. 그 사람이 많아 나는 이 없는 것은 사람들은 것이 가지 않는데 되었다.	उपनयनं ब्राह्मः संस्कारः १७ १४
विनियोगः ८ १६	गर्भाधानादिसंस्काराः १८ ६
तिलिविक्रयनिषेधः ९ १३	उक्तसंस्काराणां वीज-गर्भ-
रसा रसैनिमातव्याः १० १९	जनितदोषनिवृत्त्यर्थत्वम् १८ २१

g°	पं०	
द्विजानामेते संस्काराः स-		न
द्विजानामेते संस्काराः स- मन्त्रकाः१९	8	त
गर्भाधानादीनां कालावि-		
शेषः१९	1	त
ऋतस्वरूपम१९	68	त
अथ पुंसवनम्२० तस्य कालः२०	ક	
तस्य कालः २०	લ્	त
नक्षत्रादि२०	१०	त
अथ सीमन्तीन्नयनम्.२१		अ
तस्य कालाः३१		
तच सकृदेव कर्तव्यम् २१		त
गर्भसंस्कारपक्षे प्रतिगर्भ		चृ
कर्तव्यम् २१	9/	अ
अथ जातकर्म२२		
तस्य कालः		31
नालच्छेदात् प्रागाशीचा-	`	
	•	
भावः२३	``	त
तत्र हेमश्राद्धं कार्यम् २३	۷	ন
पकानशाद्धनिषेधः २३	68	•
तस्मिन् दिने शक्या दानं		
कार्यम्२३	१४	त
आशीचे सत्यपि पुत्रजन्मनि		वः
तात्कालिकी शुद्धिः२४	Ą	वर
अथ नामकरणम्२४		
	5 5 5 6 6	तः
तस्य कालाः २४	۷	द
एतच पितुरभावे उन्येन		तः
कार्यम्२४	१६	दा
कालविषयेऽन्ये पक्षाः २५		5

	पु०	पं०
नामधेयस्वरूपम्	२५	É
नामधेयस्वरूपम् तत्र विशेषः	२५	26
अथ निष्क्रमणम्	२६	९
तस्य कालः	२६	१०
तत्र कर्तव्यम्	२६	93
अथाऽनप्राशनम्		৩
तस्य कालः	२७	۷
तत्र विशेष:	२७	88
अनन्तरं जीविकापरीक्षा	२७	16
अथ चौलम्	25	9
तस्य कालः	26	7
चूडानियमः	32	26
अथ प्रसङ्गादन्येऽध्यनुप	-	
नीतधमाः	२९	G
अभक्ष्यभक्षणं महापातकहे-		
तुद्र व्यव्यतिरिक्तविषयम		
अथ अक्षराभ्यासः		
तस्य कालः	३०	83
तन कर्तव्यम्	३०	१६
अथ उपनयनम्	39	૭
तस्य कालः	३१	۷
वर्णव्यवस्थया तस्य का-		
लनियमः		
वर्णानुपूर्व्येणेतिकर्तव्यता.		१०
तत्र मेखला	३३	१४
दण्डः	३४	१३
तत्रानुकल्पः		१७
दण्डपरिमाणम्		१९
., लक्षणम्	રૂલ	vg.

पु० पं०	યુ૰ પં૦
यज्ञोपवीतम्३५ १४	अकरणे प्रत्यवायः ४३ ६
उक्तालाभे यथासम्भवम्३६ १	उपनीतस्य नियमाः ४३ १०
ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणम् ३६ १३	गुरुवृत्तिप्रकारः ४५ ३
यज्ञोपवीतप्रयोगः३६ १७	गुरुपुत्राद्यच्छिष्टं न भी-
म्रान्थिनियमः३७ १०	क्तव्यम् १६ १७
यज्ञोपवीतपरिमाणम् ३७ १३	ब्रह्मचर्यकालावधिः४७ ६
उपवीतसङ्ख्या ३८ २	अथ गोदानम् ४७ १०
उपवीतं सदा धार्यम्३८ ८	तस्य कालः ४७ ११
तत्र विशेषः ३८ ९४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ४८ १
त्रोटनादी प्रतिपत्तिः ३८ १८	तस्यामिपरिचर्या ४९ १३
आदित्योपस्थानम्३९ १	एवं कुर्वतः फलम्५० ११
अग्निपरिचर्या ३९ ८	केचित् नैष्ठिक ब्रह्मचर्य कु-
समिदाहरणे विशेषः३९ १३	ब्जादिविषयमाहुः५१ ३
समिलक्षणम् ३९ १८	अथ गृहस्थाश्रमः ५२ ४
समित्रियम:४० ४	तत्र स्नानम् ५२ ५
अग्निकार्याकरणे दोष:४० ७	गुरवे वरं दद्यात् ५२ १५
भिक्षाचर्याप्रकारः ४० ११	त्रयः स्नातकाः ५३ १०
सार्वविणकी भिक्षा आ-	स्नातकधर्माः ५४ ४
पद्दिषया ४० २०	अथ विवाहः५४ १६
आपदापि शूद्रात् पकं	तस्य कालः ५४ १७
न गृण्हीयात् ४१ २	कन्याया बाह्यानि लक्ष-
अनापदि स्वजातीयेष्वपि	णानि५५ ५
् शस्तेष्वेव भैक्ष्यम् ४१ ६	वर्ज्याः कन्याः ५५ १०
भिक्षाप्रवर्तनवाक्यम् ४१ ११	कन्याया आन्तराणि लक्ष-
उक्तेषु अपवादः ४१ १७	णानि५६ ७
मेक्यं भोजनपर्याप्तमेव ४२ ७	सप्त पौनर्भवाः कन्याः ५७ ८
गुर्वाजया भोक्तव्यम् ४२ १२	कान्तां कन्यामुद्दहेत्५८ ३
असिनधी तद्वार्यादीनाम्, ४२ १७	असिपण्डामुद्दहेत्५८ ७
एकान्ननिषेधः ४३ १७	मातुलमुताविवाहविचारः ६३ ७

विषयानुक्रमणिका ।

	go	पं०	1
यवीयसीमुद्दहेत्	६९	₹	तेषां त
अभातृकां नोहहेत्६	9	१६	वर्णानु
असमानार्ष-गोत्रजामुद्रहेत्	٥٥	२२	आदित
सगोत्राविवाहे निष्कृतिःप			प्रशस्ता
कन्यायाः कुलं परीक्ष्यम्. ५	93	26	त्राह्मण
तत्र हेयकुलम्	₹	દ્	ब्राह्माद
उपादेयकुलम् ५	ક	٩	प्रशस्ते
उत्तमैः सह सम्बन्धं कुर्यात् प	ક		प्रश
उत्तमाः	8	88	आसुरस्
अधमाः	8	26	गान्धर्वा
वरनियमः ७		Q	कार
वरस्य पुंस्त्वपरीक्षोपायः	) (	26	धिः
पुंस्वपरीक्षायां कारणम् ७		१७	त्राह्यादि सक्
अन्येजीय वर्जनीया वराः. ७	9	٩	नायमुत
कीदृशाय कन्या देया ७	9	8	वाचादः
प्राशस्त्यमाह	e e	9	ा ना प उन्या
कन्याशब्देन लज्जाद्यभि-			वरदोषा
्ज्ञानरहितलं विवक्षितम्		. 6 17 . 1	अ ढाया
वयोविशेषेण फलविशेष: . ७		٤	युगा
गौर्यादिशब्दार्थः			दोषमन
दातृविद्योषाः७	୧ '	१६	ददग
सवर्णं वरं वरयेत् ८	0	११	कन्यादो
रज़ोदर्शनान्नतरं कन्या			दोषवती
् स्वयं वरयेत् ८	၀ ်	(2)	त्यागस <u>त</u> ्
लोकप्रसिद्धःकन्याशब्दो वि-			क्रमण
वाहरहितस्त्रीमात्रमाच्छे ८	ξ:	२०	पाणियह
विवाहरहितानामपि उत्तम-	^ ^		कन्य
लोकप्राप्तिः ८		15 to 15 to	वरणानन
विवाहभेदाः८	ধ	91	रगम

	ন ত	q o
तेषां लक्षणानि		
वर्णानुपूर्वेण विवाहनिया	T: ८९	१३
आदितः षट् विप्रस्य धम्य		
प्रशस्ता विवाहाः	. ८६	3
ब्राह्मणानां पैशाचानुता.	૮૬	१०
ब्राह्मादीनां फलम्	. ∠€	१३
प्रशस्तेष्वपि पूर्वपूर्वस्य		
प्रशस्ततरत्वम्	. 20	É
आसुरस्य न पापीयस्त्वम्.	20	28
गान्धर्वादिविवाहेषु स्वी-		
कारानन्तरं विवाहावि-		
धिः कार्यः	. 22	86
ब्राह्मादिषु कन्यादानं		
सक्देव	. ८९	88
नायमुत्सर्गः	९०	8
वाचादत्तापि गुणवते	6	
ऽन्यस्मै देया	60	. 0
वरदोषाः	40	**
अढायाः पुनस्दाही गणान्यस्त्राप्त		
युगान्तरिवषयः दोषमनाख्याय कन्यां	40	१६
दहस हाह्य	0 6	0.0
ददन् दण्डग्नः करणदोषाः	//	14
कन्यादे।षाः दे।षवती त्याज्या	77	, X
त्यागस्तु सप्तमपदाभि-	? ?	٩
कमणात् प्राक्	၉၁	90
पाणियहणात् प्रायर्मरणे	11	(0
कन्यालं न हीयते	63	9
वरणानन्तरं वरस्य देशान्त-	``	
रगमने विशेष:	९३	લ્
여보는 화가 많은 근처를 받아 하지만		네. [1]

पु॰ पं॰	ã.	पं०
शुन्कदस्य वरस्य मरणे	अजातपुत्रस्येव ऋतुकाल-	
कर्तव्यम् ९३ १३	गमननियमः१०४	18
देशान्तरगमने विशेष: ९३ १८	बहुपुत्रत्वम् १०५	१५
वाग्दानोत्तरं सप्तमपदा-	सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहे-	
भिक्रमणात् प्राक् कन्या	तुत्वम्१०७	4
ज्न्यस्मै देया ९३ २१	पुत्रानुशासनविधिः १०७	۷
सवर्णायाः प्राज्ञास्यम् ९४ ११	ऋतुयौगपदो क्रमः १०९	₹
केषाञ्चिन्मतेन दिजाना-	उपगमनकालसङ्कोचः . १०९	9
मापदि शूद्राविवाहानु-	चतुर्थदिवसे गमनं वैक-	
ज्ञा९५ ५	ल्पिकम्१०९	8
अपरेषां मते शूद्रावर्जन-	दिनविशेषगमनेन फल-	
मेव युक्ततरम् ९६ ९	विशेषः११०	۷
	ऋतुकालानभिगमनदो-	
युगभेदेन व्यवस्था९७ २०	षापवाद: १११	ર્દ્દ
विवाहविधिः९८ ४	दोषरहिता सदोषा वापि	
कृतोद्राहस्य नियम: ९८ १८	स्त्री पालनीया १११	88
ऋतुकालनिर्देश:९९ ८	अवृत्तायास्तु भरणमात्रम्११२	१०
ऋतावगमने दोषः१०० ५	अधिविनापि भर्तव्या ११२	१५
पर्ववर्ज गन्तव्यम्१०० १३	अधिवेदननिमित्तानि११२	96
निषिद्धास्तिथयः१०० १८	मुरापाने त्यागः १९३	۹
ऋतुकाले अपि दिनाष्टकं	अधिवेदनकालविशेषः . ११४	9
वर्ज्यम्१०१ २	व्याधितायां विशेषः ११४	۹
निषिद्धनक्षत्रम्१०१ ७	अधिवेदनं दिविधम् ११४	9
स्त्री-पुंसयोराहारविशेषः. १०१ ११	गृहानिर्गतायाम्११५	₹
सङ्कान्तिरापि वज्यों १०१ १९	सहधर्मचारिणी ११५	१५
वज्य देशाः १०२ ६	तत्रीव विशेषः१९७	۷
परदारगमननिषेधः१०२ ११	अथ जातिभेदः११८	९
अन्यदापि वर्ज्यम्१०२ १७	तत्र सजातयः ११८	१२
स्त्रीणां श्रौतो वरः१०३ ५	अनुलोमजाः११८	

पृ० पं०	1
षिड्विधा अनुलोमजाः११९ ६	
प्रतिलोमजाः१२० २०	
जातिविशेषाः१२१ २०	
तेषु उत्तमाधमभावः१२२ २	
अधमजातेरप्युत्तमजाति-	
प्राप्तिः १२२ १२	
उत्तमजातेरप्यधमजा-	
तिप्राप्तिः १२३ ७	
वृत्तिसाङ्कर्ये प्रातिले।म्यानु-	
लोम्ये अधमोत्तमे १२३ २१	
अधरोत्तराः १२५ १	-
जात्याभासाः१२५ १४	
अथ अवशिष्टा गृहस्थ-	
धर्माः १२६ १७	
तत्र उपाकर्म१२६ १८	
अस्तादिप्रतिबन्धे आ-	:
षाढ्यां कर्तव्यम्१२७ १४	
पौर्णिमादीनां शाखाभे-	
देन व्यवस्था१२८ १	,
पर्वण औदायिकते विशेषः १२८ ९	1
श्रवणस्यौदयिकत्वम्१२८ १२	Ę
मह-संक्रान्तिवर्जिते इत्यत्र	į
विशेष:१२९ ५	
कर्कटे नोपाकर्म इत्यस्य	3
देशान्तरविषयत्वम्१२९ १०	
गृहस्थस्याप्युपाकर्मः१३० १	
उपाकरणस्येतिकर्तव्यता१३१ ५	7
अथ उत्सर्जनम् १३१ १४	3
ास्य कालः१३१ १५	3
그는 그 그리고 있다면 얼마를 보다면 얼마를 바꿨다면 얼마나를 하는다.	

कालविशेषेऽध्ययनम् . . १३२ ३ उपाकरणोत्सर्जनप्रशंसा १३२ १५ अथान्येऽपि-गृहस्थधर्माः १३३ १ सामान्येन धर्मसंक्षेपः..१३४ १९ अथ वानप्रस्थाश्रयः १३५ ६ ऐकाश्रम्यविषये पूर्वपक्षः १३५ ६ समाधानं च .....१३६ १४ नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मः . . १३७ वानप्रस्थाश्रमविधिः ..१३७ १४ स्वात्मन्यमिसमारोपः ..१३८ १ ग्राम्याहारपरित्यागः ..१३९ ५ वनप्रवेशावसरः ....१३९ १० अकृतगार्हस्थ्यो जीप वान-प्रस्थे जधिकियते .. १४० वनप्रतिष्ठस्य कर्तव्यम् .१४० १८ अफालकृष्टमइनीयात्..१४० २२ अकृष्टपच्येवैतानिकं कु-र्यात् .....१४१ ८ संग्राह्यद्रव्यस्येयता .. १४१ १७ सर्वमाश्वयुजे त्यजेत् ...१४२ ६ ततो नूतनं सञ्चिनुयात् १४२ १० तत्र वर्ज्याः . . . . १४२ १६ तपोनियमः, ... १४३ ४ अभिपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह .....१४५ १२ अथ चतुर्थाश्रमः . . १४७ १ तस्य कालः ..... १४७ २ आश्रमाणामारोहः . . . . १४७ १७ अवरोहनिषेधः १४८ १

पृ० पं०	
अकृतविवाहस्य संन्यासः. १४९ ५	हं सवृश्
आतुरादिसंन्यासः १४९ १४	परमहं
ब्रह्मचारिणः संन्यासे	केचित
पूर्वपक्षः १५० १	ना
सिद्धान्तः १५१ ३	तत्तु प
प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः १५२ ३	विष
केचन क्षत्रिय-वैद्ययोः	यज्ञोप
संन्यासी नेत्याहुः१५२ ११	पारमह
शूद्रस्य गार्हस्थ्यमस्ति१५३ १५	केचित
अपरे संन्यासं वैवर्णिकाधि-	ना
कारमिच्छन्ति१५४ ६	विष
प्राजापत्येष्टिं कुर्यात्१५५ ५	तन यु
अथवाऽऽग्नेयीम् १५५ १०	किचित्
सा चेष्टिः श्राद्वादिपुरःसरं	त्रि
कर्तव्या१५५ ४	परमहं
दैवादीन्यष्टी श्राद्वानि. १५६ १३	<u>उनु</u>
श्रादादी कुच्छ्रेयींग्यता	त्रयाण
सम्पादनीयां १५६ १३	यष्टिध
इष्टेः पूर्वेतिकर्तव्यता १५७ ३	विदुषः
सावित्रीप्रवेश:१५९ ११	ज्ञानर्रा ति
प्रैषमुचारयेत्१५९ १८	आन्तर
अभयदानं कुर्यात् १६० १	वर्त
दण्डादीनां मन्त्राः१६० ५	अश
भिक्षणां चातुर्विध्यम्१६० १४	एक ए
तत्राधिकारविशेषः१६१ ४	अशको
कुटीचकस्य वृत्तिविशेषः,१६१ १०	चरे
कुटीचकस्य युक्तो गृह-	अहिंसा
वासादिः १६२ ७	ब्रह्मज्ञान
बहूदकस्य वृत्तिविशेषः१६२ ११	समी

	ā۰	पं०
हंसवृत्तिः	१६३	१०
परमहंसवृत्तिः		
केचित् यतेरपि सन्ध्यावन		
नादिकामच्छन्ति	१६४	११
तत्तु परमहंसव्यतिरिक्त-		
विषयम्	१६५	१३
यज्ञोपवीतत्यागे श्रुतिः	१६६	१५
पारमहंस्यम्	१६६	२०
केचित् उपनीतत्यागवच-		
नानि पुरातनोपवीत-		
विषयाणीत्याहु:	१७०	१७
तन युक्तम्	२७१	۹
केचिनु परमहंसस्यापि		
त्रिदण्डमिच्छान्त		२२
परमहंसस्य तु नैकदण्डे ऽनुकल्पः१	Γ-	
त्रयाणां दण्डानां स्वरूपम्		
यष्टिधारणं विविदिषोः.		and the sold in
विदुषः कर्तव्यश्चन्यता . १	(७६	१५
ज्ञानरहितस्य न दण्डप्र-		
तिषेधः	(• •	₹ *
वर्तकत्वम्	(a/	8
अथ संन्यासिधर्माः १		ë
एक एव चरेत्१	A STANDARD TO	્ ૧
अशको द्वितीयेन सह	```	``
चरेतु १	.Zo	१३
अहिंसादयः१	_رو	`. (
ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं गुरोः		
समीपे निवसेत् १	. ۷٦	२०
아마 그리고 있다는 하나 없는 경에 되었다.		

विषयानुक्रमणिका ।

पृ० पं०	
प्रथिवीविचरणे विशेषः . १८२ १४	अथ तृतीयोऽध्यायः—
चातुर्मास्यनिवासे	
प्रयोजनम् १८३ ५	अथ आशौचप्रतिपाद-
अन्येअप हेयोपादेया	नम्२०३ ध
धर्माः१८३ ९	वर्णानुक्रमेण शुद्धिः२०४ ५
भिक्षाटनविधिः१८६ ५	आशीचसंकोचः२०६ ९
यतस्ततो न हर्ष-विषादौ	न्यायवर्तिनः श्रूद्रस्य अ-
कार्या१८६ १४	र्धाशीचम् २०६ ११ विप्रादीनामाशीचतार-
भैक्षस्य पञ्चिविधत्वम्१८८ ७	
भिक्षात्रप्रशंसा१८८ २०	तम्यम् २०६ १५ गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्य-
सर्ववर्णेषु भिक्षाटनमाप-	वस्था२०७ ९
द्विषयम् १८९ ९	अघसङ्कोचो युगान्तर-
भिक्षालाभार्थं न कंचिदु-	विषयः२०८ ८
पाधि सम्पादयेत् १८९ १५	अशौचे सन्ध्यावन्दना-
वर्ज्यमन्त्रम् १८९ १९	दीनां निवृत्तावपवाद:२१० ६
परवाधाप्रसिक्तवंडयी१९० ५	स्मार्त कर्मान्येन कारयेत् २११ ११
नास्तिकस्य गृहं वर्ज्यम्. १९० ९	जनने विशेषः २१२ ४
अनिन्द्यगृहवर्जने बाधः १९० १३	दशाहमस्पृश्यलं मातुरेव, २१२ १५
स्वयमुपोष्य दातुर्भिक्षा न	जनने अपिवर्णकमेण शुद्धिः २१३ ६
याह्या · · · · · . १९० १६	जन्मदिवसे नास्यशुद्धिः २१३ १२
अलसम्प्रत्याह१९१ १	प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसे-
यातिपात्रम् १९१ ५	ष्वगुद्धिनास्ति २१४ ११
भोजननियम:१९१ २०	जात-मृताशीचयोः कचित्
अन्ये अपि यतिधर्माः १९३ १२	सङ्कोचः२१५ ९
ब्रह्ममीमांसाव्यतिरिक्तं न	वृत्तिसंकोचेनाऽऽशौचसं-
श्रीतव्यम्१९५ १५	कोचः २१६ १०
अथ चतुर्गामाश्रमाणा-	आशौचविधिः२१७ १४
मवान्तरभेदाः१९६ २३	नामधारकविप्रस्वरूपम्. २१८ २

पु॰ पं•	पु॰ पं॰
यावज्जीवमाशोचम् २१८ ८	संवत्सरादूष्वे सदाः-
उत्तमवर्णेन हीनवर्णासूत्रकानां	कीचम्२३२ १०
जनन-मरणाशीचम् २१९ ६	पित्रादिविषये विशेषः २३४ १३
अधमवर्णसम्बंधि उत्तम-	पितृपत्थां विशेषः २३४ १९
वर्णस्याशीचम् २२० १०	जनने श्तिकान्ताशीचं
प्रकारान्तरेणाशीचम्२२० १९	नास्ति २३५ १३
भिन्नजातीयस्यावधिः२२१ ६	मरणदिवसाजाने २३६ १३
सापिण्डचिनवृत्तिः २२१ १६	अजातदन्तबालानामाशौच-
प्रेताशीचस्य कचिदप-	निषेध: २३७ १५
वाद: २२३ १४	गर्भपाते मातुराशीचम् २३८ १३
दुर्भृतानामिवशेषेण दाहा-	तच स्नावनिमित्तम् २३८ २०
दिनिषेधः २२६ ११	पातनिमित्तं पित्रादीना-
नारायणबलिः कार्यः २२७ १	मप्यस्ति २३९ १६
न।रायणबलेः प्रेतशुद्धचा-	स्नाव-पातयोर्विशेषः २४० ५
पादकत्वम् २२७ ५	बालस्यामिसंस्कारे आ-
प्रमादम्रणे आशीच-	शौचम् २४१ ३
मस्त्येव३२७ १३	वयोवस्थाविद्रोषेणाद्गीच-
विधिपूर्वकमरणे विशेष: .२२८ ३	विशेष: २४३ २
भृग्वादिविधिः २२८ १०	ख्यपत्ये विशेषः २४५ २
देशान्तरमृते सद्यःशी-	वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रम् २४६ २
चम्१२९ ८	दौहित्र-भागिनेययोराशौ-
देशान्तरलक्षणम् २२९ १३	चम् २४७ १२
योजनलक्षणम् • २२९ २०	मातृष्वस्त्रादिषु त्रिरात्रम् २४८ १२
बालमरणे सपिण्डानां	अनौरसेषु पुत्रेषु त्रिरात्रम्२४९ १८
सद्य:शौचम्२३० ५	राज आशीचम् २५२ ९
जननिमित्तमाश्चीचं	याममध्ये अवे तिष्ठति २५२ २०
सर्वेषाम् • २३१ १	अग्रिहोत्रि-ब्रह्मचारिणोर-
संन्यासिमरणे सद्यःशी-	पवाद:२५३ ७
चम्२३१ १९	सम्पर्कः२५४ १३
2	

ą o	पंठ	पृ० पं०
शिल्पि-चित्रकारादीनां		तत्रैव फलातिशयः २७२ २
स्वे कर्मणि नाक्षौचम्२५४ ध	12	युद्धमरणस्य सुलभसा-
अन्नसत्रिप्रभृतीनां े		धनत्वम् २७२ ७
नाशीचम् २५६	२०	युद्धधैर्य विचारवतः सुल-
- 1222 - 1221 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 1232 - 123	1	भम् २७३ २
न ऋतिजाम् २५७ १	१४	शत्रो रुधिरपानप्रशंसा २७३ १२
नृपादीनामसाधारणकृत्ये-		अनाथब्राह्मणश्ववहनादौ
े ज्वेव आशीचाभावः. २५८ १	(8	सदाःशीचम् २०४ १०
प्रसवे माताया दशाहम् २५९	३	प्राणायामी हि कर्तव्यः २७५ ११
उपस्पृक्य पिता शुचिः २५९	vg.	अग्रिस्पर्शोऽपि कर्तव्यः २७५ १६
पुत्रे जाते पितुः स्नानम् २६०	५	स्तेहादिना निर्हरणे-
सृतिकासंसर्गेऽस्पृइयत्वम् २६० १	1	ऽस्त्याशीचम् २७५ १९
कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिः २६२	3	असवर्णश्चविनहीरे २७६ ९
सनिपाते प्रतिनिमित्तं न		द्रव्यलोभेन असवर्णशव-
नैमित्तिकावृत्तिः २६३	E	निर्हारे द्विगुणमा-
जननाशीचे मरणाशीच-		शौचम्२७६ १६
सित्रपाते२६४	٤	सवर्णनिहीरे२७७ ५
अल्पाशीचे दीर्घाशीच-		सपिण्डस्य नाझीचम्२७७ ११
	فر	समानोदकस्य निर्हीरे २७७ १५
शेषेण शुद्धिरित्यत्र वि-		ब्रह्मचारिणः प्रेतवहने २७७ १६
하는데 이 경험은 사람이 하나 되었다고 있는데 가는데 하는데 하는데	3	सहवासादिवर्जने न व्रत-
सिनपाते पूर्वेण शुद्धिरित्यस्य		लोप: २७४ १२
कचिदपवादः २६७ १	E	ब्राह्मणशववहनादी भूद्रं न
विषयान्तरेऽप्यपवाद:२६८	₹	नियोजयेत्२७९ ६
रणहतप्रशंसा २६८ १	8	शवनिर्हारे दिङ्नियम: २८० ४
रणहतस्य सूर्यमण्डलभेः	10 m	अनुगमनाशौचम् २८० १३
ूदित्वम् २७० १	9	तत्र विशेष: २८१ ५
	₹	निकृष्टजात्यनुगमना-
गातच्छेदे फलातिश्चयः २७१ १	8	ग्रीचम् २८१ १२

पू॰ पं॰	å.	पं०
हिजै: कदा शूद्रा अनु-	आश्वासनानन्तरकृत्यम्. २९३	9
सर्तव्याः २८३ २	अपरो विशेषः २९३	હ
ब्राह्मणमरणविषयातुर-	आशौचिनियमाः२९३	१०
व्यञ्जने२८३ ११	प्रथमे उहानि जलं क्षीरं च	
अनुगमनादिविधिः२८५ १४	देयम्२९४	Ę
निषिद्धा अग्रयः २८६ १३	अस्थिसञ्चयनम्२९४	११
आहिताम्यादीनां दाहे	तत्र तिथ्यादयः २९५	બ
अमयः२८६ १७	वापनं दशमेऽहान २९६	٩
स्तपनाद्यनन्तरं दाहः२८७ १	तच पुत्राणां कनिष्ठ-	
दाहानन्तरमुदकं दद्युः. २८७ १५	भ्रातृणां च २९६	१३
उदकदानावृत्तिः २८८ ७	एकोदिष्टमेकादशेश्हिन.२९७	ą
अपरो विशेषः१८८ १३	एकोद्दि उप्टं चतुर्णी वर्णा-	
अज्ञातिभिरपि उदकं	नाम् २९८	9
देयम्२८८ २९	अथ श्राद्धानिर्णयः २९९	ક
पिण्डदानमपि कर्तव्यम् २८९ ७	तत्र श्राद्धस्वरूपम्२९९	લ
पिण्डसंख्यानियम: २८९ १४	श्राद्धं त्रिविधम् २९९	
पिण्डसंकोचप्राप्तौ २८९ १८	द्वादशविधत्वं अवा-	
त्रिरात्राशीचपक्षे दश-	न्तरभेदविवक्षया २९९	ર છ
पिण्डदानप्रकारः२८९ १९	नित्यमहरह:श्राद्धं नैमि-	
पिण्डदानं न सर्वै: कार्यम् २९० ४	त्तिकमेकोद्दिष्टम् …३००	ર
ज्येष्ठ:पुत्र एव पिण्डं	काम्यादीन्यन्यान्यपि ३००	۷
दद्यात् २९० १०	[[일시] 국가 사람들이 아무리 하는 사람들은 경우를 받는데 없다고 있다.	१९
द्रव्यनियमः २९० १८	यात्राश्राद्धम् ३०१	ઇ
मध्ये दर्शपाते तत्रैव	अथ श्राद्धार्हदेश-	
तन्त्रं समापयेत् २९१ १	कथनम्३०१ १	१ध
आतुराश्वासनम्२९१ २१		Z
इतिहासः२९२ ४	कृम्याद्युपहतो देशो वर्ज्यः३०२ १	3
शोके दोषः२९२ १८	क्रिमादिदेशेषु न कार्यम् २०३	7
	그녀는 아들은 그 나는 그 그 살이 그리고 있다면 되는 것이 되는 사람이 되는 생각을 하게 되었다.	ANTO NOTE

g o	पं०
तीर्थादिष्वतिशयफल-	
प्रदम् ३०३	१५
गयाशीर्षप्रमाणम् ३०७	
थय श्राद्धकाला:३°८	
तत्र अष्टकादयः ३०८	Q
अमावास्यायां नित्यम् ३०८	१२
अष्टकासु नित्यम् र ३०८	
ब्यतीपातः३०९	
गजच्छायालक्षणम्३०९	
मघात्रयोदशी३०९	
ग्रहणम् ३१०	- 1
अन्येअपे श्राद्धकालाः३१०	
युगादयः३१०	
मन्वादयः ३११	22
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि ३११	20
अभिजित्३१३	22
आदित्यादिवाराः ३१४	98
प्रतिपदादितिथयः ३१५	83
그는 사무를 하다 모든 중요하다 그리고 하는 하는 하고 하는 하는 것이 되었다. 그는 그들은 그 때문 그	بو
	G
일 : : : : : : : : : : : : : : : : : : :	٤
कन्यास्थाकीभावेऽपि भाद्रपदा-	
परपक्षस्य प्राज्ञस्त्यम् ३२०	₹
कन्यागतत्वेन प्रशस्त-	
तरत्वम् ३२१	و
यत्र कचन कन्यार्कान्विः	1
तत्वेन सर्वस्य पक्षस्य	ŀ
पुण्यत्वम्३२१	99

पृ० पं०
असमर्थेग्प्रति पृञ्चम्यादयः
पक्षाः३२२ १
नन्दादिकं न वर्ज्यम् ३२२ १०
यावदृश्चिकदर्शनम् ३२३ १२
तत्र वर्ज्याः३२४ १६
मघात्रयोदस्यां न केव-
लश्राद्धनिषेधः३२५ ९
मधात्रयोदश्यां न पिण्ड-
निवपणम् ३२६ १६
मघान्वितत्वेनापि पिण्ड-
निर्वपणं नास्ति ३२६ २०
अपमृत्युहतानां चतुर्द-
इयाम् ३२७ ३
तस्य चैकोदिष्टस्वरूपत्वम् ३२७ १७
शस्त्रादिहतानां दिना-
न्तरे पार्वणम् ३२९ ३
महालयश्राद्धमेकोहिष्ट-
विधानेन ३२९ ७
मुख्यकालातिकमे३३७ १७
आमश्राद्धम्३३४ १०
रजस्वलया पञ्चमेशह्लि
कार्यम्३३५ ३
अथ ब्राह्मणपरीक्षा ३३६ १२
तत्र पितामहादारभ्य
ब्राह्मणाः परीक्ष्याः३३६ २०
भोजनीया ब्राह्मणाः ३३७ ९
एक सामगं भोजयेत्३३८ १०
있는 2016 25 이번 2018는 네티트로 내려왔다고 하는데 이름이 생각하였다.

પૃ ૦ પં	y (	पं०
श्रोत्रियायैव हव्य-कव्यानि	सोदर्यें अपि कचिदोषा-	
देयानि३३९ ६	. भावः३५४ १	L
यतीन् भोजयेत् ३३९ १२	भिक्षुकादिषु न दोषः३५४ व	(२
श्रोत्रियादीनां पात्रता३४० १२	कालप्रतीक्षामन्तरेण प-	
पंक्तिपावनाः ३४२ ५	स्विदने दोष:३५५	L
अत्रानुकल्पः ३४४ १२	श्रीबादीनां न प्रतीक्षा. ३५५ १	L
ऋत्विगादयो वैश्वदेव-	एष एव न्यायः पित्रादिषु.३५६	1
स्थाने ३४५ १२	निराकृतिः३५६ १	
शिष्योऽपि वैश्वदेव-	वृषलीपतिः ३५६ १	
स्थान एव३४५ १८	यस्य गृहे चोपपतिः ३५७	
अनुकल्पानुकल्पः३४६ १३	अग्रेदिधिषुपतिः ३५७ १	
सम्भवे नानुकल्पोऽनु-	माहिषकः ३५७ १	
ष्ठेयः३४७ ३	काणादयो वर्ज्या विप्रा:३५८	
मूर्खादीनामतिक्रमे न	विद्यादिगुणयोगे अपेते	
दोषः३४७ १०	वर्ज्याः३५९ १	جر.
गुणवत्सन्त्रिकृष्टातिक्रमे	अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम्, ३५९ २	
दोषः३४८ ८	सम्भवे पूर्वेद्युः ३६०	
वर्जनीया ब्राह्मणाः३४८ १७	असम्भवे परेतुः ३६०	
पापरोगाः३४९ ७	तत्र विशेषः ३६० १	9
स्तेनादयो वर्ज्याः३५० १	विप्रान् पूर्वरात्री	
चिकित्सकाः३५३ २	에 나가 보니 아내를 하는데 하는데 하는 사람들이 하셨다.	ર
देवलकाः३५३ ७	निमन्त्रणप्रकारः३६१	٠,
बाणिजका: ३५३ १९	शुद्रेण प्रणतिपूर्वकं	
बार्धुाविकाः३५३ १९	나 내가 그 지어 보고 말았다. 그리고 하는 것이 없었다.	ર
परिवेता परिवित्तिश्य३५४ ३	चरणस्पर्शों जानुप्रदेशे ३६१ १	100
अग्रजः सोदर्यो विव-	वैश्वदेवार्थं पूर्वं निमन्त्रयेत् ३६१ १	
िक्षितः३५४ ८	अथ ब्राह्मणसंख्या . ३६२	
क्षेत्रजा भातरः३५४ १५	तत्र पार्वणश्राद्धे संख्या ३६२	

g.	पं०		पं०
सति सामर्थ्य एकैकस्य		पक्षिविशेषो वा ३०२	१६
त्रय: ३६३	8	कोद्रवादीनि वर्जयेत् ३७३	
अत्यन्तविभवेपञ्चसप्त वा ३६३	પ્ર	हिङ्गद्र व्यस्य विहितप्रति-	
मनुना श्राद्धावस्तरो		षिद्धत्वम् ३७३	१०
निषिद्धः ३६३	26	अन्यान्यपि निषिद्धानि३७३	
याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोच-		कृष्णानिष्पावा निषिद्धाः ३७४	Ġ
पक्ष एवादृत:३६४	१२	रजस्वला निषिद्धा३७६	Q
एक एव ब्राह्मणे३६४	१९	अन्यान्यिप निषिद्धानि. ३७६	
निमन्त्रणे नियमान्तरम्. ३६५	Ę	वर्ज्यमन्त्रम् ३७७	્
अथ निमन्त्रितब्राह्मण-		निषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्य-	
कर्तव्यम्३६५	१२	वायः ३७८	2
अङ्गीकारोऽनिन्दितामन्त्रण-			•
विषय:.ं ३६६	५	नित्यभोजने वर्ज्यानि शा-	
अङ्गीकृत्य निवारणे दोषः३६६	9	कानि ३७८	84
निमन्त्रितपरित्यागे दोषः ३६६	१७	वृन्ताकिनिषेधः श्वेतवृन्ता-	
आहूतेन श्राद्धकालातिकमे		कविषय: ३७८	
दोषः ३६६	29	लशुनं वर्ज्यम्३७९	8
दातृ-भोक्त्रोब्रह्मचर्यातिक्रमे		लोहितवृक्षनिर्यासादयः.३७९	११
प्रत्यवायः ३६७	8	सन्धिन्यादिपयो वर्ज्यम्. ३८०	8
अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ३६७	१९	आरण्यकमहिषीर्विना आ-	
तत्र दन्तधावनादीनि ३६८	٩	रण्यकपयोनिषेधः३८०	9
अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि३६८	99	विशुद्धमापि संसर्गेदुष्टं वर्ज-	
गोधूमानामावदयकत्वम्. ३६९	8	येत्३८९	۷
शाकादीनि३६९	હ	असम्भवे प्रोक्षणादि कृत्वा	
0 2 2 2 2 2	98	याह्यम् ३८१	१३
द्रव्यविशेषेण पितृणां		श्वादिभिरवलीढमापद्यपि	
तृप्तिः३७१	१५	न भुज्जीत ३८१	१९
वाधींणसः छागः ३७२		वर्ज्यान्तरम्,३८२	

ā.	पं०	go do
अपूपादिकमापणस्थमपि		प्रोक्षितं भक्षयेत्३९० ७
याह्यम् • • • • • ३८२ ९	12	अथ निमन्त्रितब्राह्मणे-
वटकादि पर्युषितमपि ग्रा-		भ्यो देयानि३९० १६
ह्यम् ३८३	8	निषिद्धतिथिषु आमल-
ग्रुक्तस्वरूपम् ३८३ १	E	कोदकं देयम्३९१ १
दध्यादि शुक्तमपि या-		तदप्यमावास्यायां न देयम् ३९१ ५
ह्यम्३८४	२	तैलादिदाने विशेषः३९१ ७
आपदि प्रक्षालितं या-		श्राद्धदेशे कल्यानि द्र-
ह्यम् ३८३	فر	व्याणि ३९१ १३
आश्रयदुष्टं न भुञ्जीत.३८४ १	(२	जर्तिललक्षणम् ३९१ १९
कदर्यलक्षणम् ३८५	2	आसनम्३९२ ४
दीक्षितस्यान्नमभोज्यम्३८५	લ્	भोजनार्थं पात्राणि३९२ १५
चक्रोपजीव्यादये।ऽभी-		अर्घ्यपात्राणि३९२ १९
ज्यानाः३८५ १	₹	उपकल्पनीयं पुष्पम्३०३ १
यति-वानप्रस्थयोरन्नम-		वर्ज्यानि पुष्पादीनि ३९३ १२
भोज्यम् ३८६	٦	जलोद्धवानि रक्तान्यपि
	٤	देयानि ३९४ १
आपदि अपूपादयो		धूपद्रव्यम् ३९४ १०
याद्याः३८६ १	0	वर्जनीयधूपद्रव्यम् ३९४ १६
강성 그리는 얼마나 그리지 않는 그 얼마 얼마나 되었다. 그리고 말을 살아 있다.	٩	दीपार्थं स्नेहद्रव्यम् ३९५ ४
तत्र वर्ज्यम्३८७	3	सम्भवे क्षीमं वस्त्रमुपकल्प-
अत्र मत्स्यनिषेधो राजी-		नीयम्३९५ ११
वादिव्यतिरिक्तविषयः ३८८	۹	अथ वासःपरिधानम्३९६ ४
अन्येऽप्यभक्ष्याः३८८	९	शुक्तं वासः३९६ ५
गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः		अथ स्नानानन्तरकर्त-
경기 하다 얼마나 하는 사이를 가는 사람들이 되었다. 나는 사람들이 다른 사람들이 되었다.	۹	व्यम्३९६ १०
निषिद्धेतरमांसभक्षणे न		मण्डलद्दयं कार्यम्३९६ १६
가는 화면하다 하는 것은 말을 하는 것 같아. 이 집에 가는 것은 화장이 없는	9	तत्र विशेषः३९७ २

y o rio	ão.	पं०
वैश्वदैविकमुदीच्यम्३९७ ४	अथ अर्घादिदानम् ४०४	१६
पित्र्यमपसव्यम् ३९७ ७	अर्घ्यपात्राणि ४०५	१०
तत्रैव विशेषान्तरम्३९७ ११	राजतं पित्र्ये४०५	ર્ <i>લ</i>
अनन्तरकर्तव्यम्३९७ २०	अर्ध्यपवित्रकं भिन्नम् ४०५	
दैवपूर्वकं पादप्रक्षालनम् ३९८ १६	पवित्रकरणोतिकर्तव्यता. ४०६	
अनन्तरकर्तव्यम्३९८ १४	कुश्चेन च्छेदयेत् ४०६	લ
उपवेशनप्रकारः३९९ ५	अर्घ्यपात्रं देवानां समीपे	
अथ ब्राह्मणनियमाः४०० १०	स्थापयेत् ४०६	90
ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्युः४०० १६	विप्रहस्ते उच्चे दद्यात् ४०६	
अथ यति-ब्रह्मचारिगोः	अर्ध्यदाने विशेषः ४०६	
भोजनीयत्वम्४०० १८		
भिक्षकमि भोजयेत् ४०१ ५		æ .
अथ ब्राह्मणोपवेशनान-	आसनादिदानप्रकार:४०७	
न्तरकृत्यम् ४०१ ९	आसनार्थे सतिलाः कुशाः४०८	Ģ
सर्वत: तिलान् विकिरेत् ४०१ २२	आसनात् पूर्वं पश्चाचो-	
दर्भासनं दद्यात् ४०२ २	दकम् ४०८	
तच उदकदानपूर्वकम् ४०२ २	उपस्थानानन्तरकृत्यम् ४०८	36
पित्र्ये वामे दैवे दक्षिणे	अर्घ्यपात्रासादनादौ	
आसनं दद्यात्४०२ ११	विशेषः ४०९	२
पुनः निमन्त्रयीत४०२ १७	त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि४०९	88
निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीत्वा	अर्ध्यपवित्रमयुग्मम्४०९	१९
निमन्त्रयीत ४०२ २२	गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् ४१०	٩
आवाहनेतिकर्त्व्यता ४०३ ३	अनन्तरकर्तव्यम्४१०	8
विश्वेदेवा:दश ४०३ ९	अर्ध्य दद्यात् ४१०	९
पार्वणे पुरूरवार्द्रवाः४०३ १३	- 레스트 레스트 경기 🥎 - 🥎 - 경기 : 10 . 레드 시스트 레스트 - 스트 - 스트 - 스트 - 스트 - 스트 - 스트 - 스	१३
इष्टिश्राद्रम् ४०३ १९	संखवान् गृहीत्वा पात्रं	``
नान्दीमुखम् ४०४ ४	स्थाप्यम्१११	8
नैमितिकम् ४०४ १०	그 일이 아름이 얼마나 아니는 사람들은 그리고 있다면 나를 하는데 하나 없다.	
	अनन्तरकर्तव्यम् ४११	É

पृ० पं	पु॰ पं॰
अथ अग्रीकरणम् ४११ १२	आच्छद्र ~~ोत~~ यनन्तरकर्त-
अम्रीकरणप्रकारः ४११ १८	
तच प्राचीनावीत्युपवीती	सावित्रीं जपेत् ४२१ ११
वा कुर्यात्४१९ १३	जुषध्वमिति वदेत् ४२० १५
लैकिकामावपि कुर्यात् ४१२ १९	श्राद्धभुक् बलिन दद्यात् ४२१ १९
पाणी होम: ४१३ २	भोजने।पक्रमानन्तरकर्त-
अप्तु वा ४१३ ७	व्यम् ४२२ १
काम्यादिषु पाणावव	मूक्तजपो यज्ञोपवीतिना
होम: ४९४ २	कार्यः ४२२ ९
पाणौ होमे विशेष: ४१४ २०	अथ दातृ-भोक्कृनियमाः ४२२ १४
पाणौ होमे कर्तव्यम् ४१५ ८	उपकल्पितस्याप्यत्यन्ताः
पाणितले हुतस्य	धिकदान-प्रतियही नि-
विनियोगः४१५ १९	विद्धी४२३ १८
पितृ-मातामहश्राद्धद्वयार्थ	अनपेक्षितस्य वारणप्रकारः ४२३ १०
सक्रदेवानुष्ठेयः४१६ ३	ददामि इत्युक्ता न देयम् ४२३ १४
पात्राणि द्विः प्रक्षालयेत् ४१६ १०	भोजनकाले दातृनियमाः ४२३ १८
अथ परिवेषणम् ४१६ १६	भोक्तृनियमाः ४२३ ५
परिवेषणप्रकारः ४१७ ५	दातृनियमाः ४२५ १३
सवर्णयैव भार्यया परिवेषणं	अन्ये अपि भे (कतु नियमाः ४२५ १७
कार्यम् ४१७ १६	स्वल्पमवशेषयेयुः ४२५ २०
हस्तद्वयेन परिवेषयेत् ४१८ १	उच्छिष्टस्य असंस्कृतप्र-
हस्तेनापि न साक्षात् ४१८ ४	मीतादिभागधेयत्वम् ४२६ ६
अपसञ्येनैव परिवेषयेत् ४१८ १२	भुक्तवत्सु कर्तव्यम् ४२६ ११
अन्यान्यपि परिवेषणीयानि ४१९ ७	अथ ब्राह्मणभोजनानन्त-
तत्र विशेषः ४२० ४	रकतेव्यम् ४२६ २१
<u></u>	विकिरः ४२७ १
अनन्तरकतव्यम् ४२० ८ अन्ननिवेदनानन्तरकर्त-	आचामेत्४२७ १०
먹는 그리다 그 사람들을 모양하다 때 하고 마하다 하고 있다. 사람들 말을 때문 하고 있다. 나라	गण्डूषार्थमुदकम् ४२७ १३
व्यम् ४२१ २	। ततः सुप्रोक्षितम् ४२८ १

	पं०
अथ पिण्डनिर्वपणम् ४२८	૮
त्रयः पिण्डाः ४२९	३
	દ્દ
पिण्डदाने कालः४२९	१३
पिण्डानिर्वपणेतिकर्तव्यता ४३०	१५
अनन्तरं प्रोक्षयेत्४३०	२३
कुशानास्तृणुयात्४३१	२
अवनेजनं कुर्यात्४३१	ૡ
तत्र मन्त्रान्तरम्४३१	१०
सब्यं जान्वाच्य कर्तव्यम् ४३१	१७
अनन्तरकर्तव्यम४३२	8
तत्र मन्त्रः ४३२	Q
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२	1
अमीमदन्तेति जिपत्वी-	
च्छुसेत् ४३२	90
तत्र विशेष: ४३२	98
पिण्डपूजा ४३३	१
नैवेद्यः	99
उदपात्रनिःक्षेपः ४३३	१६
उपस्थानम्४३३	92
अथ पिण्डदानानन्तर-	
	२
अभि प्रत्येयात् ४३४	8
अनन्तर्क्वत्यम् ४३४	દ્ધ
ब्राह्मणहस्तेषूदकं दद्यात् १३४	१०
अनन्तरकर्तव्यम् ४३४	२०
अथ स्वास्तवाचनम् · · ः ४३५	۹
	90
	` '

ã.	पं०
स्वस्तिवाचनप्रकारः ४३५	१३
अनन्तरकृत्यम् १३५	22
अथ दक्षिणादानम् ४३६	
तत्र विशेषः ४३६	१ ३
ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणा-	
दाने क्रमः ४३६	હ
अनन्तरकृत्यम्8३७	१०
अथ मध्यमपिण्डाशनम्४३८	१
तत्प्रकारः ४३८	દ્
प्राज्ञानमन्त्रः४३८	9
पिण्डदानस्य अयोग्य-	
त्वम्४३९	٩
पत्या असानिधानादौ	
पिण्डप्रतिपत्तिः ४३९	ક
प्रतिपत्त्यन्तरम्४३९	ંહ
अप्सु प्रक्षेपः४३९	१ ५
अयोच्छिएमार्जनम् ४४०	१
तत्र विशेषः४४०	* £
अथ यज्ञमानः स्वयं	
भु न्जीत · · · · · ४४०	१७
वैश्वदेवानन्तरं भोजनम् ४४१	२
नित्यश्राद्धमपि कार्यम् । ४ ४ १	1
तचानियतम् ४४२	३२
आहितामेर्विशेषः ४४२	ર
अमीकरणानन्तरं	
वैश्वदेवः ४४३	१७
पितृसेवितं भुञ्जीत ४४३	Ą

a o	पं॰	पृ•	पं०
उपवासे भोजनप्रत्या-		सिपण्डीकरणात् पूर्वे त-	
म्रायः ४४३	૭	स्यासम्भवः ४५२	۷
अनन्तरं दातृ-भोक्तृ-		प्रेतस्य सामित्वे ४५२	१९
नियमाः ४४३	१५	कर्तृ-प्रेतयोरनभित्वे४५३	8
श्राद्धभोजिनो विशेषः ४४४	१	द्वादशाहः प्रशस्तः ४५३	१०
सङ्कल्पविधिना श्राद्धम् ४४४	۷	मासिकावर्तनम् ४५३	२०
सङ्क्रल्पाविधानलक्षणम् ४४४	१९	आवर्तनमूर्ध्वभावि-	
उच्छिष्टपिण्डो न दा-		नामेव ४५४	9
तव्यः ४४५	३	पुनरप्यपकर्षः४५४	१३
अथ प्रत्याब्दिकश्राद्धम् ४४५	9	सपिण्डीकरणस्य गौणः	
तत्रेतिकर्तव्यता४४५	83	कालः४५४	१९
अमायां पार्वणं नियतम्, ४४६	23	सिपण्डीकरणेति-	
पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा		कर्तव्यता ४५४	
व्यवस्था ४४६	२२	मातुः सापिण्डगम् ४५६	
एकोहिष्ठलक्षणम्४४७	१२	प्रमीतिपितृकस्य विकल्पः ४५६	ধ
वैश्यादीनां विशेषः ४४८	१७	पुत्रिकासुतो मातुः माता-	
अथ संपिण्डीकरणम् ४४९		महादिभिः सिपण्डनं	
षोडश श्राद्धानि ४४९	१६	कुर्यात्४५६	۷.
द्दादश मासिकानां		.अन्वारोहणे भेत्रैव ४५६ ५	१२
ं काल: ४४९	२०	आसुरादिविशहे चतुर्धा	
ऊन षाण्मासिकादीनां		विकल्पः ४५६ :	
कालः४५०	દ્	चतुर्थः पक्षः ४५७	₹
ऊन षाण्मासिकस्य		मातुः सापिण्डचे गोत्र-	
कालविकल्पः४५०		नियम:४५७	
ऊनानां वर्ज्यः कालः४५०		पत्न्याः सापिण्डग्रम्४५७ १	
सपिण्डनस्य कालः ४५१		पत्युः सापिण्डचम्४५७ १	
तत्र व्यवस्था ४५९	4 6 6	यतीनां सापिण्डग-	
पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता. ४५२	9	निषेधः ४५८ १	۶,

ã.	पं॰	
अथ वृद्धिश्राद्धम्४५८	१९	तत्र विशेषः
तत्र विशेषाः४५९		अथ मातामह
पिण्डदाने विशेष:४६०	1	धिकारनिष
पिण्डदानं नोच्छिष्टस-		मातुःपितामहादीन
निधौ १६०	99	संग्रहः
वृद्धिश्रादे पिण्डदानं		मातामहश्राद्धं नित
वैकल्पिकम्४६०	१७	तस्य काचिदपवार
श्राद्वनिमित्तानि४६०	₹	सङ्घातमरणे श्राद
अथ श्राद्धकर्तृ-		पित्रोः सङ्घातमर्
निरूपणम्४६१	24	अन्वारीहणे विशेष
तत्र मुख्यानुकल्पौ ४६२	3	नवश्राद्धमपि तथ
पौत्रस्य पुत्रिकापुत्र-		कुर्यात्
साम्यम् ४६२	१३	अनेकमातृक्रमः.
अर्थहरः पिण्डदः …४६३		पार्वणैकोदिष्टयोः स
पुत्रोऽर्थाभावेऽपि दद्यात्. ४६३	ब्	निपाते
पुत्राभावे पत्नी४६३	Contract to the second	निमित्तानुक्रमेण %
कीताया न पत्नीत्वम्४६३		नित्य काम्ययोः स
पुत्रादीनामधिकारः४६४	ર	त्रिपाते काम्येन
औरसोऽनुपनीतोऽपि क्रियाः		नित्यासिद्धिः ••
कुर्यात्१६४	१७	

	ा० पं०		
तत्र विशेषः१६	५ ३		
अथ मातामहादिश्राद्धा-			
धिकारनिर्णयः ४६	496		
मातुःपितामहादीनामपि			
संग्रहः४६	६ २		
मातामहश्राद्धं नित्यम् ४६	Ę 4		
तस्य काचिद्रपवादः ४६६	६ १२		
सङ्घातमरणे श्राद्धक्रमः. ४६	६ १७		
पित्रोः सङ्घातमरणे४६६	1.96		
अन्वारोहणे विशेषः४६	९ ६		
नवश्राद्धमपि तथा			
कुर्यात् ४६	९ १०		
अनेकमातृक्रमः ४६९	2 8		
पार्वणैकोहिष्टयोः स-			
निपाते ४६९	१ २३		
निमित्तानुक्रमेण श्राद्धम् ४००	, ३		
नित्य काम्ययोः स•			
त्रिपाते काम्येनैव			
नित्यसिद्धिः ४७०	१२		
ममापिश्रोकः १७०	3.6		

॥ इति द्वितीय-तृतीयाध्याययोरनुक्रमणिका समाप्ता॥

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

अथ दितीयोऽध्यायः।

वागीशाद्यास्सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमे ब्धाये व्यासेन पृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणाब्साधारणधर्मयोर्मेध्ये साधारणधर्मे संक्षिप्याब्साधारणधर्मः प्रपञ्चितः ।
अथेदानीं संक्षिप्तः साधारणधर्मी द्वितीये ब्ध्याये प्रपञ्चयते ।
अथवा पूर्वाध्याय आमुब्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः । अयं तु
ऐहिकजीवनहेतुधर्मप्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्यायप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते-

अतः परं गृहस्थस्य कैमीचारं कली युगे। धर्म साधारणं दाक्त्यां चातुर्वण्यांश्रमागतम्।।१।। तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्व परादारवचो यथा।

अतः परं चातुर्वर्ण्यसाधारणधर्मसङ्केर्षकथनादुत्तरस्मिन् काले स एव विस्तरकथनस्योचितो व्वसरः । बहुग्रन्थपाठे दाक्तिरहितान् मन्दप्रज्ञान् प्रति सङ्केपेणाभिहिते सति समर्था-

^{*}धरणीधरस्तु –'चातुर्वर्ण्यस्य आ क्रमेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेण सिद्धम्'– इति व्याचकार ।

१. D. omits this whole verse. २. D. omits धर्मद्यो: and reads साधारणाऽऽसाधारणमध्ये. ३. B. C. D. F. G. H. and M. read धर्माचार. ४. L. reads चातुर्वर्ण्यात् कमागतम्; while K. चातुर्वर्ण्यकमागतम्. ५. I. has made a mistake here.

नामुत्तमप्रज्ञानां वुद्धिस्थत्वात् तान् प्रति विस्तरेण कथयितुमु-चितत्वात् । अत एवाहुराचार्याः—

> 'सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् । वैस्तूच्यमानमेत्यन्तः करेणं तेन वर्ण्यते' ॥

इति । यद्दा अतः परं आमुष्मिकप्रधानधर्मकथनादन-न्तरम् । 'षट्कर्माभिरतः', ' सन्ध्यास्नानम् '— इत्यादिना ह्यामुष्मिकफले धर्मे अभिहिते सैति ऐहिकफलस्य ऋष्यादि-धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युँक्तो अवसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कृष्यादिधर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यातिष्वस-म्भवमभिप्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति 'गृहस्थस्य' – इति कृत-नेता-द्रापरेषु वैश्यस्यैव कृष्यादाविधकारों न तु गृहस्थमा-त्रस्य विप्रादेःअतो विशिनष्टि 'कलें। युगे' — इति । कर्मशब्दो लोके व्यापारमाने प्रयुज्यते । आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे कृष्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वम् । कलावाचारत्विमत्युभयरू-पत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गाहिस्थ्यस्य चाक्ता-चारत्विमत्युभयरूपता । तद्विवक्षया 'कर्माचारम्' — इत्युक्तम् । कलो गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवनहेतुतया कृ-ष्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृष्यादेः साधारणधर्मत्वमुपपादयाति—' चातुर्वर्ण्याश्रमा-

१. B. C. F. and G. read वस्तूच्यमाननेवान्त:- and D. reads वस्तूद्यमाननेवान्त:- for वस्तूच्यमाननेत्यन्त:- २. D. and G. read -करणान्तेन वर्ण्यते; while I. reads the whole line वस्तूच्यमानमध्यन्त:करणं तेन तृष्यते. ३. D. and G. read सत्यैकफलस्य for सति ऐहिकफलस्य. ४. G. reads उक्तो. ५. I. reads गाईरथ्ये त्वाचारत्वित्युभयक्षपता.

गतम्'—इति । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तच्च संवेत्र प्रसिद्धम् । आश्रमो गाईस्थ्यरूपः । सन्ति हि श्रूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थधर्माः । एतच्चे सर्वमस्माभिः उत्तरत्र आश्रमनिरूपणे विस्पष्टमाभिधास्यते । तिस्मन्नाश्रमे विधानात् सौधारण्यम् । पराश्चरशब्देनात्रातीतकल्पोत्पन्नो विवाक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं 'पूर्वम्'— इत्युक्तम् । पूर्वकल्पसिद्धं पराश्चरवाक्यं किल्धर्मे कृष्यादौ यथावृत्तं तथेवाहं सम्प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्य इत्याशयः । 'गुरुत्तरविषये विनयः कर्त्तव्यः'—इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं 'शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि'—इत्युक्तम् । न तु किस्मिश्चद्धमे स्वस्य अशक्तिं चोनत्वितुम् । किल्धमेप्रवीणस्य पराश्चरस्य तत्राशक्त्यस-म्भवात् ॥ १॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति -

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिक्रमे च कारयेत् ॥ २ ॥ षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि यजनादीनि सन्ध्याऽऽदीनि च । तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकैः शूदैः इषिं कारयेत् । न च-या-

१. B. C. F. and H. read तत्र सर्वत्र प्रसिद्धः, D. reads तत्र सर्वत्र प्रसिद्धम्, and I. reads तत्र सर्वत्रेत्र प्रसिद्धः. २. I. omits च. ३. G. reads साधारणम् ४. D. reads तत्राऽपि शक्तिसम्भवान् and G. reads तत्र शक्तिसम्भवान् २. K. and L. read—

षद्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत्; while M. follows this, but reads कृषिकर्माणि कारवेत्.

जनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमेनया ऋष्या? – इति वाच्यम् । कलौ जीवनपर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु म-नुनोक्तम् –

> 'वैरयवृत्त्याअप जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोअप वा । हिंसोपायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सिंद्वर्गाहिता । भूमिं भूमिदायांश्वेव हन्ति काष्टमयोमुखम्'॥ (म. स्मृ. १०. ८३–८४)

इति । तत् स्वयङ्कृताभिष्रायम् । अन्यथा मनोः स्ववचन-विरोधात् । यैतः तेनैव कृषिरभ्युपगता— 'उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्रवेत् । कृषि-गोरक्षमास्थाय जीवेदैदयस्य जीविकाम्' ॥ (म. स्मृ. १९. ८२)

इति । ननु-कूर्मपुराणे स्वयङ्कृता कृषिरभ्युपगता-'स्वयं वा कर्षणं कुर्योद्दाणिज्यं वा कुसीदकम् । कृष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्जयेत्' ॥ (कृ. पु. १. २. २५. ४)

१. D. reads किमन्यया. २. All, except A. and the text substitute तु for ऽपि. ३. H. and I. read हिंसाभयात् for हिंसाम्रायां १. D. reads साधुगहिता. ५. यतः is omitted by D. G. H. and I. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read स्वेनैव. ७. B. C. D. F. G. and H. read स जीवेदेश्यजीविकाम्. ८. A. reads तेन. ९. B. C. F. H. and I. read कुसीएं तां विवर्जयेत् and D. reads कुसीएा तां विसर्जयेत्; while G. reads कुसीएं तां विवर्जयेत्.

इति । तन्न । अस्य वचनस्य कुसीदनिन्दांपरत्वात् । अत एव नारदः-

> 'आपत्स्विप च कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम्'। (नाः स्मृः ४. १११)

इति । ननु-बृहस्पितः स्वयङ्कर्नृकां क्षिमङ्गीचकार-'कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीताऽस्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वेन्नेनमा युज्यते द्विजः' ।।

इति । बाहम् । कारियतुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम्। 'आपत्काले' – इति विशेषितत्वात् । ननु – कारियतृत्वमप्यापद्विषयमेव । कृषेवैँ इयधर्मत्वात् विषस्य याजनादीनामेव मुख्यजीवनहेतुत्वात् । एवं तद्यीपत्तारतम्येन व्यवस्था अस्तु । अल्पापदि
कारियतृत्वं अत्यन्तापदि कर्त्तृत्वम् – इति । अथवा युगभेदेन
व्यवस्थाप्यताम् । युगान्तरेषु कारियतृत्वमापद्धर्मः कली
मुख्यधर्मः । प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र क्रषे हैलस्य एकस्य बलीवर्दसंख्यानियममाह हारीतः— 'अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं नृदांसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्'।। (हा. स्मृ. ५. १३; आप. स्मृ. १. २३)

इति । तंत्रान्त्यौ पक्षौ हेयौ इतराविष क्रमेण मुख्यानुक-न्पौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह~

१. All, except A. and I. omit इति. २. I. reads हालिकस्य for हलस्य एकस्य. ३. This verse appears in the text of Hârîta and Âpastamba Smṛiti. The latter reads हिगवं च जिघांसिनाम् for हिगवं कहाधातिनाम्. ४. G. reads तत्राद्यो पक्षो; while D. reads तत्राद्यो पक्षो.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् । हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विमो न वाहयेत् ॥३॥ इति । क्षुधादयस्तत्ताङ्किङ्गेरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पादवि-कलः । क्लीबः पुंस्त्वरहितः ॥ ३॥

कीदृशस्तर्हि बलीवर्दः कृषी योज्य इत्यत आह—
स्थिराङ्गं नीर्स्जं तृष्टं सुनर्दे पण्डवर्जितम् ।
वाहयेदिवसस्यार्धे पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति । स्थिराङ्गः पादादिवैकल्यरहितः । नीरुजो व्याधिर-हितः । तृप्तः क्षुचृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दो हिसको दृप्तः श्रम-रहितः – इति यावत् । षण्डेति भावप्रधानो निर्देशः । षण्डत्व-वर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक्तः – इति यावत् । दिवसस्यार्थं यामद्द-यम् । 'पश्चात् स्नानं समाचरेत् '– इति बलीवर्दान् स्नाप-येदित्यर्थः । तथा च हारीतः –

'स्नापयित्वाऽनडुहो ऽलङ्कृत्य बाह्मणान् भोजयेत्' । (हा. स्मृ. ४. १०)

इति । वाहने विद्योष आश्वमधिके दर्शितः-

But this appears neither in the other manuscripts, nor is commented upon by the three commentators. २. J. K. L. and M. read इसं for संग. ३. M. reads वृष्यं.

२. Before this verse of the text M. inserts the verse— हलमध्यावं धर्म्ये षड्यावं मध्यमं स्पृतम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम्॥,

'वे।हयेहुं कृतेनेव शाखया वा सपत्रया ।
ने दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः॥
न क्षुनृष्णा-श्रमश्रान्तं वोहयेदिकलेन्द्रियम् ।
सुतृतेषु च भुद्धीयात् पिवेत् पीतेषु चोदकम् ॥
अह्नः पूर्व दियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
विश्राम्येन्मध्यमे भागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र चाञ्चिति ।
वाहयेत्तत्र धुर्योस्तु न स पापेन लिर्ध्यते ॥
अन्यथा वाहयन् राजन् नियतं याति रीरवम् ।
रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ॥
भूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन' ।
(वृ. गी. स्मृ. ९. ५४-५९)

इति ॥ ४॥ बलीवर्दस्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह्-

गुर्वीषद्भाविताश्चेते भितरस्ते प्रकीर्तिताः।.

अहः पूर्वे त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।.

विश्वामो मध्यमे भागे भोग्यश्चान्ते यथासुखम् ।.

२. The author says that this quotation is from Aśvamedhika Parva of Mahâbhârata, but we do not find in this work. It appears in Vridhagautama Smriti. We, therefore, consider the Smriti as the text. २. We do not find these two lines in the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read योजयेत for वाहयेत. ४. The text inserts the following line after this word—

^{4.} The text reads this line as follows-

[.] The text reads--

७. I. reads नित्यं संभयो यत्र वाऽध्विनि; while the text reads कृत्यं संशयो यत्र वाञ्छति. ८. D. reads बुड्यते. ९. The text reads वाहनादेव निरयं याति रौरवम; while B. C. and, F. substitute वाह्येत् for वाह्यत्-१०. The text reads पातयेत् तेषां यस्तु किंचित्रराधमः

जेप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत्। एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान् द्विजः॥५॥

यथा बलीवर्दश्रान्तिक्षतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाज्ञाक्ति जप्यादीनामन्यतममनु -तिष्ठेत् । एकं द्वी वींश्वतुरो वा विप्रान् स्नातकान् यथाज्ञाक्ति भोजयेत् । स्नातका नवविधिभक्षुकाः । तदाह मनुः—

> 'सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सैर्ववेदसम् । गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम् '।।

> > (म. स्मृ. ११. १)

इति । सीन्तानिकः सन्तानाय विवाहोपयुक्तद्रव्यार्थी । 'सर्ववेदंसः' सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थी तिमत्यर्थः । 'पितृ-मान्र्थं' पितृ-मातृर्द्युश्रूषार्थिनम् । स्वाध्या-यार्थी स्वाध्याय-प्रवचनिर्वाहाय द्रव्यार्थी । उपतापी रोगी । स्वाध्यायार्थिसहितः उपतापी स्वाध्यायार्थपतापी तिमिति मध्यमपदलोपी समासः । तावुभावित्यर्थः ॥ ५॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाइ-

जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्ग्रामभ्यसेत्।.

^{3.} M. reads-

२. H. omits स्नातकान् ३. B. C. D. F. G. and H. read सार्ववेदसम्. ४. D. reads स्वाध्याया-युपतापिनम्; while G. and the text read स्वाध्याया-उर्ध्युपतापिनों. ५. I. reads सान्तानिकं.......इन्याधिनम्. ६. B. C. F. and G. omit the following portion—'सर्ववेदसः' सर्वस्ववक्षणं यागं कृत्वा निः स्व-त्वमापन्नो द्रन्याधी तिमत्यर्थः । पित-मान्तर्थे पित्र-मात्रश्चभूषाऽधिनम् । स्वाध्यायाधी स्वाध्याय-प्रवचनानिर्वाद्य द्रन्याधी. H. also omits this portion, but it appears in the marginal correction. ७. D. reads निःस्वत्वमापन्नः सन्, and omits तिमत्यर्थः. ८. D. reads -शुभूषार्थे च.

स्वयङ्कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्व स्वयमार्जितैः। निर्वेपेत् पेज्वयज्ञांश्व कैतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

इति । यानि स्वयङ्कृष्टे क्षेत्रे फिलतानि धान्यानि यानि दाँसैः कार्षिते क्षेत्रे स्वयमार्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्जान् पन्चमहायज्ञान् श्रीतीमाम्निष्टोमादिक्रतुदीक्षां च कुर्यात् । कार-येदिति स्वार्थिको णिच् । अथवा स्वयं महायज्ञान् कुर्वीत । यियँक्षुभ्यो धान्यं दत्वा तैः क्रतुदीक्षां च कारयेत् । कूर्म-पुराणे अयेवं विनियोगो दाँग्रातः-

> 'लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्वापि पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तद्दीषं रामयन्ति न संदायः'॥ (क्रू. पु. १. २. २५. ७.)

इति ॥ ६॥

क्षवीवलस्य तिलादिधान्यसम्पन्नस्य धनलोभेन प्रसक्त-रितलादिविक्रयस्तं निवारयति—

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यंतत्समाः । विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादिविक्रयः ॥ ७॥ इति । रसाः दधि- मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तररहिन तस्य तिलविक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मी वा न सिङ्क्येत्

२. J. K. and L. read चथा. २. M. reads पञ्चयज्ञानि. ३. K. reads ऋतुर्रीक्षां. ४. I. reads ना उन्हें: for दासे:, and B. C. F. read कुटे for कार्षिते. ५. I. reads औतां. ६. I. inserts च after स्वयं. ७. B. C. F. read याजियस्थों, and D. reads यष्ट्रभ्यों; while H. reads पित्रभ्यों through mistake. ८. The text of Kûrma Purâna reads तं रोषं. ९. B. C. F. J. K. L. and M. read धान्यतः समाः

तदा तिला धान्यान्तैरीविनिमातब्याः इत्यिभिषेत्य 'विक्रेया धान् न्यतत्समाः' – इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्थैस्तिला दत्तास्ताव-द्धिरेव धान्यान्तरमुपदियं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन –

> 'अराक्तों भेषेजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवर्यं तु विकेयास्तिला धान्येन तत्समाः'।। (ना. स्मृ. ४. ६६)

इैति । याज्ञवल्क्यो अपि— 'धर्मार्थे विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः' । (याः स्मृः ३.३९)

इति । तिलेन्यायो रसे अप योजनीयः । अत एव मनुः —
'रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतात्रं चाञ्कतान्नेन तिला धान्येन तस्समाः' ।।
(म. स्मृ. १०. ९४)

इति । आपस्तम्बो अपि—
'अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मर्नुष्यैः रसानां च
रसैः गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्' ।
(आ. ध. सू. १. ७. २. ११५)

इति । रसविनिमये विदोषमाह वसिष्ठः-

२. D. omits इति. ३. D. and G. read तिल-धान्यन्यायोः ४. B. C. and F. read समतो हीनतो वा निमातन्या इति after मनुष्यैः, but it seems a repetition of the following quotation.

'रसा रसैर्महते। हीनतो वा विमातव्याः' । (व. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्नविनिमये विद्योषमाह गौतमः—
'समेनां उसमेन तु पक्तस्य' ।

(गौ. स्मृ. ७. ३)

इति । ननु-तिलिविक्रयो अयुपगतो मनुना
'काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।

विक्रीणीत तिलान् गुँद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान्'।।

(म. स्मृ. १०. ९०)

इति । अत्र केचिदाहुः —तदेतदिवनियमाभिप्रायम् —इति । अपरे तु मन्यन्ते —ऋणापाकरणाद्याँवदयकधर्मार्थे तिलविक्रयो न विरुद्धः । अयमेव पक्षो युक्तः । विषष्ठवचनसंवादात् । 'कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन्' । (वः स्मृः २. ३१)

इति । विनिमयाभिपाये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्तय-मपिरहार्यं स्यात् । यतो मनुनैव वचनान्तरेण 'तिला धा-न्येन तत्समाः'-इति नियँमो दिशातः । यस्वन्यस्मिन्वचने

२. All, except A. and the text (from Benâras and the Edition-Bombay Sanskrit Series) read रसा रसे: समतो हीनतो वा निमातव्याः; while another Bombay Edition (printed in 1805) reads हानतो for हीनतोः. We compared here four different copies of the text, but each of them has a different reading. २. G. reads समे नासमे न. ३. The text reads जूहान् (Bombay Edition, published by V. N. Mandlik). This is a mistake. ४. I. reads ऋणापकरणाद्यापद्धमार्थे. ५. I. reads -संवादनाच्. G. omits the portion from विसञ्च- to वचनान्तरेण सह पौनरुत्तयं. ६. All others except A. and the text read कृष्यापाद्यः ७. I. reads विनिमयो.

अर्थात्तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति । तथा हि-मनु-यमाभ्या-मुपदर्शितम्-

> 'भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः । कंमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति'॥ (म. स्मृ. १०. ९१)

इति । नायं दोषः । आवइयक्षधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात् । यो व्यं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्च तृणादिविक्रयः सेयमेवंविधा विपस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः-

> 'ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारु-तृैणादि च' । (ना. स्मृ. ४. ६४)

इति ॥ ७॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तं पाप्मानं दर्शयति-

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यात्तन्मैहादोषमाप्रुयात् ।

इति । कृषौ हिंसाया अवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि कृषीवलस्य दोषो ^ऽनुषज्ज्यते इति । अत्र 'हिंसाँपायां' इति मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

१. B. C. F. and H. read कृमिर्भूत्वा श्वविष्टायां; while D. reads कृमि-भूत्वा च विष्टायां and I. कृमिर्भूत्वा सं विष्टायां. G. reads the whole line as follows:—

कुमिर्भवति विष्ठायां कर्मणा तेन पापकृत्॥.

२. I. reads त्यादिकम्; while the text reads त्यानि च. ३. I. reads महारोषमनामुयान् for तन्महारोषमामुयान्; while M. reads the whole line as follows:—

ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात्।.

V. I. reads हिंसायां पापिनित through mistake.

उक्तस्य देषस्य महत्त्वं विशदयति— संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८॥ अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ।

इति । लोहसहितेन लाङ्गलमुखेन पाणिनां चित्रवधे। भवतीति मत्स्यवधात् पापाधिक्यमुक्तम् ।। ८ ॥ उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पापप्रसक्तौ तद्वारियतुं विज्ञिनष्टि—

पादाको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा।।९॥ अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

इति । वागुरां प्रसार्य मृगादिग्राही पादाकः । व्याधो मृगव-धाजीवः । द्याकुनिकः पक्षिघाती । अदाता खले राद्यिम्रेलमु-पागतिभ्यो अदाता । तेषां सैर्वेषां पत्यवायः समानः । ततश्च दृष्टान्तत्वेन पादाकादय इह वर्ण्यन्ते । यथा पादाकादीनां पापं महत् एवमेवादातुः कर्षकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मा दर्शितः तमिदानीं पापपरिहारप-कारमाह—

वृंक्षं छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान्।।१०।। कर्षकः खळयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

१. B. C. D. and F. omit -मूल - २. D. omits संवेषां. ३. M. inserts before this verse:—

कण्डनी पेषणी चुल्ली उर्कुम्भोऽथ मार्जनी । पञ्चसूना गृहस्थस्य अहन्यहनि वर्तते ॥, I. and M. read वृक्षान् छित्वा.

इति । छेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते तेषां सर्वेषां खले धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः— 'भूमिं भित्वोषधीश्कित्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः । पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संदायः ॥ यूपो अयं निहितो मध्ये मेढिनीम हि कैर्षकैः । तस्मादतन्त्रितोदद्यात्त्रते धान्यार्थदक्षिणाम् ' ॥ १९॥ (हा. स्मृ. ५. १४-१५)

इति ॥ १० ॥ खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह-

यो न दद्याद्दिजातिभ्यो राश्चिमूलमुपागतः ॥ ११॥ स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मन्नं तं विनिर्दिशेत् ।

इति । कर्षकस्यायं खलयज्ञो नित्यः काम्यश्च—इति वचन-द्वयबलादवगम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं छेदनादि-पापनिवर्त्तकत्वात् काम्यत्वं च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं द्रौव-पुराणे दर्शितम्—

'अदत्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् । तस्य तृष्णाश्मभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ॥ मरुदेशे भवेदृक्षः स पुष्प-फलवर्जितः ॥ तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ॥ दिखी व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते'॥ इति ॥ ११ ॥

B. C. and F. read পুরাওয়; while D. reads লুয়াওয়

 ২. H. reads
 কাইকী: ই. B. C. D. F. G. and H. read অসম for নম. ১. D. reads
 জান্ত for কুল-.

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह्-राज्ञे दत्वा तुषड्भागं देवानां चैकविंदांकम् ॥१२॥ विप्राणां त्रिंदाकं भागं सर्वेपापैः प्रमुच्यते ।

षट्सु भागेष्वेको भागः षड्भागः । एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः । तेद्वत् विंशकेषु भागेष्व-न्यतमो भागस्त्रिशः-इति ज्ञेयम्। देववत् पितृभ्योऽपि देर्यम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे-

'देवेभ्यश्व पितृभ्यश्व दद्याद्भागं तु विंदाकम् । त्रिंदादर्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न देशिषभाक्'॥ (कू. पु. १. २. २५. ८)

ईति॥ १२॥

विषस्य सेतिकर्त्तव्यां कृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामि तामाह – क्षित्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विष्रांश्व पूजयेत् ॥ १३॥ वैदयः द्यूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-दिशल्पकम् ।

बृहस्पतिरापि—

राज्ञे दत्वा तु षङ्गागं देवतानां तु विश्वकम् । त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषि कुवर्त्र देषभाक् ॥. ७. M. reads द्विज्ञान्देवांश्व पूज्येत्. ८. M. reads सद्दा. ९. M. reads -शिल्प-कान्.

२. K. reads एकविंशतिम्; while L. reads एकविंशतिः. २. M. reads कृषिकर्त्ता न लिप्यते; while A. reads the whole line as follows:—
र्विशं भागं ब्राह्मणानां कृषि कुर्वन दुष्यति ।.

इ. B. C. D. F. G. and H. read तद्दत् त्रिंशकोऽपि for तद्दत् त्रिंशकेषु भागे-ध्वन्यतमो भागः स्त्रिशः- इति ज्ञेयम्. ४. I. reads देयः. ५. The text reads— त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषि क्रुवेत्र तुष्यति ।.

^{\$.} After this word the following portion appears in the marginal correction of H.—

इति । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्य-त्र इतिकर्त्तव्यताविधानाय पुनरूपन्यासः । 'तथा कुर्यात्'— इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषे। विहितेतिकर्त्तव्यता सर्वा अध्यत्र विहिता भवति । कृषिवत् वाणिज्य-शिल्पयोरिप कले। वर्णचतु-ष्टयसाधारण्यं दर्शियतुं 'वाणिज्य-शिल्पकम्'- इत्युक्तम् । इति ॥ १३ ॥

यदि गूब्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत तर्हि तेनैव जीव-निसद्धेः कलौ दिजशुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह— विकर्म कुर्वते शूद्धा दिज्यशुश्रूषयोज्झिताः ॥ १४॥ भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निर्यं यान्त्यसंशयम् ॥

इति । लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मेत्युच्यते । दिजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेव लभ्यते-इति न लाभाधिक्यम् । अतो अधिकलिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तो यदि दिजशुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामहिकमा-मुष्मिकं च हींयेत ॥ १४ ॥

इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणं जीवनहेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निगमयति—

चतुर्णामि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥१५॥ अतीतेष्विप कलियुगेषु विपादीनां ऋष्यादिकमस्तीति सून् चियतुं 'सनातनः'— इत्युक्तम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read - विधाननाऽयं. २. I. omits क्राचिनत्, and inserts the whole sentence at the beginning of this para-graph. ३. L. reads - शुश्रूषणोजिझताः; while M. reads - सेवाविवार्जनताः ४. M. reads प्रतन्ति नरकेषु च.

यद्यपि स्मृत्यन्तरेष्विवात्रापि वर्णधर्मानन्तरमाश्रमधर्मा वक्तुमुचिताः तथापि व्यासेना अष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अस्माभिस्तु श्रोतृहितार्थाय ते अपि वर्ण्यन्ते । न च-पूर्वाध्याय एव कुतो न वर्णिता?—इति मन्तव्यम् । तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् '— इत्याश्रमदाब्देन तेषां बुद्धिस्थ-त्वादस्ति प्रसङ्गः । ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे—

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ज्य भिक्षुकः । एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः'॥

इति । मेनुरापि-

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थी यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः'।।

(म. स्मृ. ६. ८७.)

इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपैयोगिन इत्यर्थः । तत्रोपन-यनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी ।

'ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व'।

इति । मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मचर्यमुद्दिरयागां मामुपनयस्व इत्यर्थः । उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वात् बौह्मः सं-स्कारः । तदाह हारीतः –

> द्विविधो हि संस्कारो भवति क्राँह्यो दैवश्व।(१) गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः। (२) पार्कयज्ञा

२. H. and I. omit अपि. २. D. omits मनुरपि, and the following quotation. ३. I. reads उपजीविन:. H. also gives the same reading in the margin. ४. D. and H. read ब्राह्मसंस्कार:, and I. reads ब्राह्मसंस्कार:. I. reads ब्राह्म for ब्राह्म- everywhere in this quotation. २. I. reads पाक यज्ञ-हविर्यज्ञा:.

हिवयर्जाः सौमाश्च दैवः।(३) ब्राह्मेण संस्क-त ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छिति।(४) दैवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं गच्छिति'।(५)

(हा. समृ. ११. १-५)

इति । गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः—
गर्भाधान-पुंसवना-ऽनवलोभन-सीमन्तोन्नयनजातकर्म-नामकरणा-ऽन्नप्राज्ञान-चौलोपनयनम् ।
(१३) चत्वारि वेदन्नतानि ।(१४) स्नानं सहधर्मः
चारिणीसंयोगः।(१९) पञ्चानां यज्ञानामनुष्टानं
देवं-पितृ-मनुष्य-भूत-न्नह्मणामेतेषां च। (१६)
अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैच्याश्वयुजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । (१७) अध्याधयो अग्नहोत्रं दैर्जापूर्णमासा-ऽऽग्रयण-चातुमास्यानि निरूढपग्रुबन्धाः सौन्नामणीति सप्त
हिवर्यज्ञसंस्थाः । (१८) अग्निष्टोमो-ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोड्यी वाजपेयो अतिरान्ना-ऽऽत्रोयाम इति सप्त सोमसस्थाः । (१९) इत्येते
चत्वारिंग्रात् संस्काराः । (१०)

(गौ. स्मृ. ८. १३–२०)

इति । तत्र गर्भाधानादयश्रूडान्ताः संस्कारा बीज-गर्भ-जनितदोषनिवृत्त्यर्थाः । अत एव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरूष्याह –

१. Except A. and the text all others omit - देव-पित्र-मनुष्य भूत-ज्ञाह्म-णानामेतेषां च. We have compared five different manuscripts of the text, but none of them we find omit this portion. २. The text reads -दर्श पौर्णमासावाग्रयणं चातुमार्स्य-निरूद्धपशुबन्ध-सौत्रामणीति.

'एवंमेनः रामं याति बीज-गर्भसमुद्भवम् । (या. स्मृ. १. १३)

इति । अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र द्विजानां गर्भाधानादयः समन्त्रकाः कार्याः।तदाह याज्ञवल्क्यः – 'ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-श्रूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषकादिइमशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः'।।

(या. स्मृ. १. १०)

इति । गर्भाधानादीनां कालिविद्योषमाह स एव —

'गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठे प्रष्टे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादद्ये नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठे अत्रपाद्यानं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्' ॥

(या. स्मृ. १. ११–१२)

इति । रजीदर्शनदिवसमारभ्य षेाडश दिवसा ऋतुः । तदाह मनुः-

> 'ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडदा स्मृताः। चतुर्भिरितरे सार्धमहोभिः सिंद्दगिंदिः ॥ तासामाद्याश्वतस्ततु निन्दितेकादद्यी च या । त्रयोदद्यी च दोषाः स्युः पद्मस्ता दद्या रात्रयः ॥ युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो अ्युग्मासु रात्रिषु । तस्माद्यग्मासु पुत्रार्थी संविद्योदार्त्तवे स्त्रियम्'॥ (म. स्मृ. ३. ४६–४८)

१. The text reads शेषास्तु.

इति । रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सिंहगिईतानि । युग्मासु समासु । संविद्रोत् गच्छेत् ।

।। इति गर्भाधानम् ।।

अथ पुंसवनम् । एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनात् पुरा पुंसवनं कार्यम् । तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह बैजवापः—

'मांसि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते' । इति । पारस्करो अपि— 'मासे द्वितीये तृतीये वा । (२) यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत' । (पा. गृ. सू. १. ५. १४. २–३)

इति । पुंनक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि । अनैवलोभनमाश्वलायनगृह्मपरिशिष्टे व्वगन्तव्यम् ।

।। इति पुंसवनम्।।

* इदं च आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमेऽध्याये पञ्चविंशतितमेऽनु-वाके-' अथ गर्भलम्भनम्' इत्यतोग्ने द्रष्टन्यम् ।

2. H. omits the following portion—

'मासि द्वितीये वा दतीये वा पुरा स्पन्दते'। इति । पारस्करोऽपिः

इ. I. omits हतीये वा. ४. B. C. and F. read मासि द्वितीयेऽथ पुंसवनं हतीये वा, H. and I. read द्वितीये वा हतीये वा यवहः पुंसा, D. and G. read द्वितीये वा हतीये वा हतीये वा हतीये वा हतीये वा हिंदी वा हतीये वा हती

D. omits the following portion—
 द्वितीये वा द्वितीये वा भवित । तसह बैजवापः—
 भासि द्वितीये वा द्विये वा पुरा स्पन्दते'—
 द्वित । पारस्करोऽपि— 'मासे-.

अथ सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवन्कयोक्त-कालादन्ये अपि काला मुनिभिः दींद्याताः । तत्र लौगोक्षिः—

'तृतीये गैर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कार्यम्'।

इति । आपस्तम्बो अप-

'प्रथमे गैभें चतुर्थे मासि'।

इति। बैजवापी अप-

'अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्टे वाजिप'। इति । सींख्यायनगृह्ये जपि—

'सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्' । इति । बाङ्को अप'-

'गर्भस्प-दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः' ।

इति । विशेषाश्रवणात् सर्वे अधिते विकल्प्यन्ते । एतच सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् सक्तदेव कर्त्तव्यं न प्रतिगर्भ-म् । तथा च हारीतः—

'सकृत् संस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः'। इति । देवलो अप-

'या सकृत् संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता'। इति । गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा च विष्णुः-

३. I. reads लोकाक्षिः for लौगाक्षिः. २. B. C. D. and F. omit -मासे and read द्वतीये गर्भे. ३. G. omits गर्भे. ४. H. reads ज्ञाङ्खा-यन-. ५. I. reads -स्पन्दनमारभ्य. ६. D. and H. read विशेषअवणात्. ७. H. reads द्विजातयः. ८. G. reads सकृत् संस्कृता नारी; while B. C. F. H. and I. read सकृत् संस्कृता या नारी. Vijnanesvara reads सकृत् ससंस्कृता. (See I. II.).

'सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते । केचिद्रर्भस्य संस्काराद्रभँ गर्भं प्रयुक्तते' ॥

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृतसीमन्तायाः प्रसंवे सत्यव्रत आह-

'स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथव्चन । गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमहीति '॥ इति ।

।। इति सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ जातकर्म । तत्र जातकर्मणः कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः-

> 'मास्येते जातकर्म च'। (या. स्मृ. १. ११)

इति । एते आगते जात इति यावत् । विष्णुरिष'जोतकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम् ' ।
इति । स्वगृह्ये-इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् ।
तथा च संवर्तः-

'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते'। इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात् प्रागेव कार्यम् । तै-था च मनुः-

> 'प्राङ् नाश्मिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । मन्त्रवत् प्राज्ञानं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्' ॥ (म. स्मृ. २. २९)

१. For this line we find in the text of Vishnu Smriti—
'जाते च सरके जातकर्म'।
(वि. स्मृ. २७. ४)

२. B. C. F. G. and H. omit तथा च मनु: and I. reads for the same तदाह हारीत:, but we do not find this verse in Hârîta.

इति । वर्धनं छेदनम् । न चाशौचशङ्कया कर्मानिधकारः – इति वाच्यम्। नाभिच्छेदात् प्रागाशौचाभावात्। तदाह जैमिनिः –

'यावन्न छिद्यंते नालं तावन्नामोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते'॥ इति । विष्णुधर्मीत्तरे-

'अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि । आज्ञौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः'।।

इति । तच श्राइं हेमैद्रव्येण कार्यम् । तदाह व्यासः— 'द्रव्याभावे दिजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मिन । हेमैश्राइं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला '॥

इति । आँदित्यपुराणे पकान्ननिषेधो दर्ज्ञितः— 'जातश्राद्धे न दद्यात्तु पकान्नं ब्राह्मणेष्विप । यस्माचान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा'॥

इति । तस्मिन् दिने यथादाक्ति दानं कर्तव्यम् । तदुक्तं आदिपुराणे—

'देवाश्व पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥ तत्र दचात् सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम्'। ईति । दाङ्को अपि—

१. I. reads -नाड्यां. २. I. reads हेम्ना for हेमद्रव्येण. ३. I. reads हेम्ना श्राद्धं for हेमश्राद्धं. ४. H. reads आदिपुराणे. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे. ६. H. omits इति.

'सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-धान्य-हिरण्यादि दद्यात्' । इति । एतचाशौचमध्ये अप कार्यम् । 'आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धचित' ॥ इति ।

॥ इति जातकर्म॥

अथ नामकरणम् । तस्य च याज्ञवन्क्योक्तकालादन्ये-अप काला मनुना दर्शिताः—

> 'नामधेयं दर्शाम्यां तु द्वादश्यां वा अस्य कारयेत् । पुण्ये तिथे मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते'॥ (म. स्मृ. २. ३०)

इति । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् । 'ततस्तुं नाम कुर्वीत पितैव दशमे प्हिनि' । (वि. पु. ३. १०. ८)

इति विष्णुपुराणवचनात् । यद्वा पितुरभावे अयोग्यत्वे-वा ऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्कः-

> 'कुरुदेवता-नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः'। ------

इति । भैविष्यत्पुराणे-

২. The text of Vishnu Purâna substitutes নু for ন. ২. B. C. F. and G. read স্বিত্যব্যুপ.

'नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छान्ति पोधिव । द्वादस्यामथ वा रात्री मासे पूर्णे तथा अपरे ॥ अष्टादशे व्हिन तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः'। इति । गृह्यपरिशिष्टे भी-

'जननाइ शरांत्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्' । इति । तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेयस्वरूपं च वर्णभेदेन दर्शयति मनुः—

> 'मंद्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैद्यस्य धनसंयुक्तं द्यूद्रस्य तु जुगुष्मितम् ॥ द्यामवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैद्यस्य पृष्टिसंयुक्तं द्यूद्रस्य पेष्यसंयुतम् ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मेनोरमम् । मङ्गल्यं दीर्धवर्णान्तमाद्यीर्वादाभिधानवत्'॥ (म. स्मृ. २. ३१-३३)

इति । मॅंड्सन्यादीनि पूर्वपदानि । द्यामादीन्युत्तरपदानि । तथा च नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते -श्रीदार्मा, विक्रमपालः, माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः -इत्यादि । स्त्रीणां तु श्रीदासीत्यादि । सुखोद्यं वदितुं दीक्यमित्यर्थः । अत्र विदीषमाह बैजवापः -

> ' पिता नाम करोत्येकाक्षरं इचक्षरं च्य-क्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदा-चन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्' ।

१. D. reads पार्थिवाः. २. H. and I. read माङ्गल्यं. ३. The text of Manu reads मनोहरम्. ४. I. reads माङ्गल्यादीनिः ६. D. omits the following portion— - शक्यिमिट्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैज्ञवापः - 'पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्यक्षरं त्रवक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा. ६. B. C. and F. read अथ.

इति । अयमर्थः चोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गतृतीय-चतुर्था-नि तान्यादी कार्याणि । अन्तस्था य-र-ल-वा मध्ये कर्त्तव्याः । अन्ते अभिनिष्ठानी विभर्जनीयः । तथा च-भद्रपाली जातवेदा इत्यादि नाम भवति । यथोक्तनामकरणस्य फलमाहतुः द्या-ङ्क लिखिती-

'एवं कते नाम्नि ग्राचि तत्कुलं भवति'।

इति ।

॥ इति नामकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । तत्र मनुः'चतुर्थे मासि केर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्' ।
(म. स्मृ. २. ३४)

इति । तंत्र कर्त्तव्यमाह यमः —
'ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्यन्द्रस्य दर्शनम्' ॥
इति । लोगाक्षिरपि—

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः— 'ततस्ट्वतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्वन्द्रस्य दर्शनम्'॥ इति । लौगाक्षिरिप । ' तृतीयेऽर्थमासे दर्शनमादित्यस्य '- इति । पुराणेऽपि— 'द्वाद्योऽहित राजेन्द्र शिशोनिष्क्रमणं गृहात् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च संमतम्' ॥

इति । ५. I. reads लोकाक्षिः

२. B. C. and F. read ऽवर्जनीय: H. also follows this reading, but corrects it in the margin. Except A. and H. all others omit अन्ते. २. B. C. and F. read हुपदो, H. reads दुपदो, but the marginal reading is अद्रपादो. D. reads बहुपादो and G. reads अद्रपादों ३. D. reads कर्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्. ४. I. reads अत्र; while D. omits the following portion—

'तृतीये ऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य'। इति । पुराणे अप-

'द्यादरो ब्हिन राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ! चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाडन्येषां च सम्मतम्' ॥ इति । अत्रापि यथास्वैज्ञाखं व्यवस्था ।

।। इति निष्कमणम् ॥

अथान्नप्राज्ञानम् । तत्र यमः — 'ततो ऽन्नप्राज्ञानं मासि षष्ठे कौर्यं यथाविधि । अष्टमे वा अपि कर्त्तव्यं येचेष्टं मङ्गलं कुले'।।

इति । ईाँङ्क्षे अपि-

'संवत्सेरे ब्निपादानमर्धसंवत्सर इत्येके'। इति । लैंगिक्शिः-

'षष्टे मास्यन्नप्राज्ञानं जातेषु दन्तेषु वा' । इति । तत्र विज्ञोषमाह मार्कण्डेयः— 'देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सद्भगतस्य च । अलङ्कतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

वः मध्वाज्य-कनकोपितं प्राज्ञायेत् पायसं तुँ तम् । ऋतपाज्ञामथेत्सङ्गाङ्गात्री बालं समुत्सृजेत्'॥

इति । प्राज्ञानानन्तरं जीविकापरीक्षा मार्कण्डेयेन दाँज्ञाता-

१. I. omits स्व-. २. D. G. and H. read काले कार्य. ३. B. E. and F. read बधेष्टं. ४. G. omits शङ्कोऽपि. ५. G. reads लोगाक्षिः and I. reads लोकाक्षिः ६. B. C. D. F. and G. read मासे for मासि. ७. G. reads कृतम्, D. reads इतम् and I. reads स तम्.

'अग्रतो अथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पर्श्येतु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत् स्पृशेद्वालस्ततो भाण्डं स्वयं तथा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति'॥ इति ।

॥ इत्यन्नप्राद्यानम् ॥

अथ चूडाकरणम् । तत्र यमः—
'ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुंतिदर्शनात्' ॥
इति । वैजवापः—

'तृंतीये वर्षे चूडाकरणम्' । इति । राङ्को अप-

'तृतीये वर्षे चूडाँकर्म। पञ्चमे वा ' l इति । लोगांक्षिरिष-

'तृतीयस्य वर्षस्य भृ्यिष्ठे गते चुडाकरणम्'। इति । शौनको अप-

'तृतीय वर्षे चौलं यंथाकुलधमं वा'। इति । तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह लौगाक्षिः— 'दक्षिणतः कँमुंजा वासिष्ठानाम्। उभयतोऽत्रि-का-

१. B. C. and F. read स्वतो for ततो. २. A. reads श्रुतिचोद्नात्. ३. D. reads चित्रके. ४. I. reads चूडाकरणं. ५. लोकाक्षिः is the reading of I., and that of G. is लोगाक्षिः. ६. D. reads कुलधर्म यथा च. ७. B. C. F. and I. read कमुजा; while D. reads कमजा and H. कमुजा.

इयपानाम् । मुण्डा भृगवः । पञ्चचूडा अङ्गिरसः ।

मेण्डनार्थं शिखिनो उन्ये । यथाकुलधर्मं वां ।

इति । कौमुंजा केशपङ्किः । अत्र यथास्वैशाखं व्यवस्था ।
अत्र यथोक्ताः चूडाकरणान्ता अनुपनीतविषयाः अतस्तत्प्रसङ्गादन्येजपि केचनानुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । तत्र गौतमः—

'प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-भक्षः'।

(गौ. स्मृ. २.१)

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाष-णम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणम् । विष्णुपुराणे अपि— 'भैक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा उनृते । अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते' ॥ (वि. पु. ३. १०. ९)

इति । एतचाभक्ष्यभक्षणं महापातकहेतुद्रव्यव्यतिरिक्त-विषयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते' । इति । यथा भक्ष्याभक्ष्यादिनियमो नास्ति एवमाचमना-दिकर्त्तव्यान्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः-

२. D. reads मञ्जलार्थ, G. and I. read मण्डलार्थ; while H. reads মण्डलार्थ. २. B. C. and F. substitute च for दा. ३. B. C. F. and I. read कमुजा; while D. reads कमजा and H. कमुजा. २. I. omits स्व५. A. and the text do not insert काम- before - भक्ष; while all others कामचार-वाद-भक्षाः. ६. We do not find this verse in the text of Vishņu Purāṇa (the Bombay Edition). But it appears in a Tilgu manuscript.
७. I. omits -द्रब्य-.

'न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौज्जिबन्धनात्। वृत्त्या शुद्रसमस्तावद्यावत् वेदे न जायते'।। (व. स्मृ. २. ६; बौ. स्मृ. १. २. ३. ६)

इति । गौतमो अप-

'येथोपपादमूत्र-पुरीषो भवति । (४) ना-स्याचमनकल्पो विद्यते (४) ग ब्रह्मा-भिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयनात्'। (९)

(गी. समृ. २. ४-६)

इति ।

॥ इति चूडाकरणम्॥

अथाक्षराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः—
'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।
पष्टीं प्रतिपदं चैव वर्जीयत्वा तथा ष्ट्रमीम् ॥
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सीरि-भीमदिनं तथा ।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥
पूजायत्वा हिरं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
स्विवद्यासूत्रकारांश्व स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
एतेषांमव देवानां नामा तु जुहुयात् घृतम् ।
दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चापि पूजनम् ॥

१. H. reads न व्यस्य; while the text reads न ह्यास्मिन्. २. B. C. D. F. G. and H. read भेहों न जायते-; while I. reads वेही न जायते- ३. B. C. F. G. H. and I. read यथोपपादित-; while D. reads यथोपपादि-. ४. B. C. D. F. and H. read न तस्याचमन-. ५. B. C. D. F. and G. read सीर-भौमाहिने.

प्राङ्मुखी गुरुरासीनी वरुणाभिमुखं शिशुम् । अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजौतीभिः सुपूजितैः ॥ ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् । अष्टमीदितयं चैव पश्चान्ते च दिनवयम्'॥ इति ।

इति गर्भाधानादिचूडान्तसंस्कारप्रकरणम् ॥
 अथोपनयनम् । तत्र मनुः—
 'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भान्तु द्वादशे विशः ।।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य विषस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थनः षष्ठे वैद्ययेस्यार्थार्थनो उद्यमे ॥
आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विशिविशः ॥
अत अर्ध्व त्रयो उद्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता त्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥
नैतैरपूर्तिविधिवदापद्यपि हिं कर्हिचित् ।
ब्राह्मान् योनांश्व सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह' ॥
(म. समृ. २. ३६-४०)

इति । आपस्तम्बी अप-

१. D. and I. read द्विजातिभिः २. G. reads अष्टमी च द्वितीया वै. ३. The text reads वैदयस्योहार्थिनो ८ हमे; while H. reads वैदयस्या ८ प्यर्थिनो ८ हमे. ४. B. C. F. G. and H. read कदाचन; while D. reads कथंचन -for कहिं- चित्.

'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दर्शामे श्र्वाद्यकामं एकादश इन्द्रिय-कामं द्वादशे पशुकामम्'।

(आ. ध. सू. १. १. १. १०)

इति । एतच वर्णत्रयस्य साधारणम् । वर्णव्यवस्थया कालनियममाह स एव-

> 'वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्'।

> > (आ. ध. सू. १. १. १९)

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येतिकर्त्तव्यतामाह मनुः— 'कार्ष्ण-रोरव-बास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ! वसीरन्नाऽऽनुपूर्व्येण द्याण-क्षीमा-ऽऽविकानि च'।। (म. स्मृ. २. ४१)

इति । कार्ष्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च द्राङ्धः – 'क्रुष्णरुरु-बस्ताजिनान्युत्तरीयाणि ' ।

इति । वसिष्ठो अप-

'कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (६९) रौरवं रार्जे-न्यस्य । (६२)गव्यं बस्ताजिनं वा वैद्यस्य । (६३) (व. स्मृ. १९. ६९-६३)

इति । तथा च पारस्करः-

'ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (१७)

१. The text reads - दिकानि च, but the commentator does not follow this reading. २. The text reads क्षत्रियस्य.

रीरवं राजन्यस्य। (१८) आजं गव्यं वा वैद्यस्य। (१९) सर्वेषां वा गव्यम्'। (पा. गृ. सू. २. ५. १७–२०)

इति । र्गाणादीन्युत्तरीयाणि । अत्रापस्तम्बः-'वासः । (३९) ग्रीण-क्षीमाजिनानि । (४०) काषायं चैके वस्त्रमुपदिशान्ति ब्रोह्मणस्य । (४९) मा-ज्ञिष्ठं राजन्यस्य । (१) हारिद्रं वैश्यस्य '। (२) (आ. ध. सू. १. ९. २.३९-४१; ३. १-२)

इति । वसिष्ठः-

' गुक्रमहतं वासी ब्राह्मणस्य । (६४) कॉर्पासं माख्निष्ठं क्षीमं वां क्षत्रियस्य । (६९)हारिद्रं कौरोयं वा वैदयस्य'।(६६) (व. स्मृ. ११. ६४–६६)

इति । भेखलामाह मनुः-

२. D. reads शाणाशिन्यन्तराणि and I. शाणाशिन्यधरीयाणि. २. The text reads शाणी-. ३. The text omits न्नासणस्य, H. adds शोमं to न्नासणस्य in its marginal correction, but we do not think it necessary. Here I. is wholly mistaken. It omits न्नासणस्य and इति। वसिष्ठ:-and also the quotation of Vasistha. Thus a Sûtra is composed partly of words from Apastamba and partly of those from Vasistha. The meaningless Sûtra is—

वासः शाण-क्षौमाजिनानि काषायं चैकें वस्त्रमुपिद्शन्ति शुक्ककार्पासवस्त्रं ब्राह्म पस्य मास्त्रिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैदयस्य।.

४. We compared here three different manuscripts of the text. This quotation from Vasistha appears in all the manuscripts, but in each there is a slight difference—कार्पासं क्षीमं is omitted by the text (Rev. A. N. Fuhrer's Edition), and the commentator (Krishna Pandit) omits आम. We follow all our manuscripts. ६. B. C. D. F. G. and H. omit ना.

'मौद्धी त्रिवृत् समा श्रक्ष्णा कार्या विपस्य मेखला । क्षत्रियस्य तुं मौर्वी ज्या वैद्यस्य द्याणतान्तवी'॥ (म. स्मृ. २.४२)

इति । त्रिवृत् त्रिगुणा । यमो अप
'विपस्य मेखला मौद्धी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।

शाणसूत्री तु वैदयस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥

एतासामप्यभावे तु कुद्या असन्तक-बल्वजैः ।

मेखला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिवृत्'॥

इति । मनुर्राप-

'मुंद्धाभावे तु कर्त्तव्याः कुशा ^ऽइमन्तक-बल्वजैः। त्रिवृता प्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा '।। (म. स्मृ. २. ४३)

इति । दण्डमाह मनुः— 'ब्राह्मणो बैल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाट-खादिशै । पैलँवोदुम्बरौ वैदयो दण्डानईन्ति धर्मतः' ॥ (म. स्मृ. २. ४५)

इति । अनुकल्पमाह यमः'एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयिज्ञयाः'।
इति । मनुर्दण्डपरिमाणमाह-

१. I. substitutes च for तु. २. I. reads त्रिभिः. ३. The text reads मुझालामे. ४. B. C. D. F. G. and H. read पैटपलोदुम्बरो, but it seems to be a mistake.

'केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यानु नासान्तिको विशः'।। (म. स्मृ. २. ४६)

इति । गौतमा अप-'मूर्ध-ललाट-नासाग्रप्रमाणाः'। (गौ. स्मृ. १. २८)

इति । दण्डलक्षणमाह मनुः—
'ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्देगकरा नॄणां सत्वचो नाऽग्निदूषिताः ' ।।
(म. स्मृ. २. ४७)

इति । गौतमो अपि-'अपीडिता यूपवक्त्नाः सेद्राल्काः' । (* गौ. स्मृ. ९. २७)

इति । येज्ञीपवीतमाह मनुः—
'कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैद्यस्या विकसूत्रैकम् '।।
(म. स्मृ. २. ४४)

इति । पैठीनसिरपि—
'कर्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य । क्षीमेयं राजन्यस्य । आविकं वैद्यस्य' ।

१. B. C. F. G. and H. read सवल्काः. २. D. omits यज्ञोपवीतमाह and substitutes पैटीनसिर्पि for मृतुः. ३. The text reads -सौत्रिकम्. ४. D. reads क्षीमं.

इति । उक्तीपवीतालाभे यथासम्भवं गोवालादिकं ग्रा-ह्यम् । तदाह देवलः—

'कार्पास-क्षोम-गोवाल-द्योण-वल्क-तृणादिकम् । सदा सम्भेवतः कार्यमुपर्वति दिजातिभिः'॥ इति । ऋष्यशृङ्गः-

> 'अपि वा वाससी यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे त्रिवृता मूत्रेण'।

इति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः – 'यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् '। इति । कात्यायनः ।

'त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ' । (का. स्मृ. १. १. २)

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः—
'करेण दक्षिणेनोध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।
विलतं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतम्'॥
विति । उर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण सदक्तिनं नर्धान्तर्

इति । ऊर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्दलितं तदूर्ध्ववृतिम-त्यर्थः । यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

> 'प्रामानिष्क्रम्य सङ्ख्याय षष्णवत्यङ्गुलीषु तत् । ताविच्नगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकेस्विभिः ॥ देवागारेष्थ वा गोष्ठे नद्यां वाष्ट्यत्र वा द्युचौ । सावित्या तिवृतं कुर्यान्नवसूत्रं तु तङ्गवेत् ॥

१. B. C. F. G. and H. read -शाण-वल्क -. २. D. and G. read सम्भवता. ३. D. reads त्रिगणं.

विल्वाश्वत्थादियज्ञियवृक्षस्यान्यतमस्य तु । विश्नीयात्तसजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥ व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितॄणां तृप्तिदं हि तत् । विस्ताडयेत् करतलं देवानां तृप्तिदं हि तत् ॥ संव्ये मृदं गृहीत्वाशस्मन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन् । पत्रं पुष्पं फलं वाश्प व्याहृतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥ अभिमन्त्र्याथ भूरमिश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः । हिर-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यवावधारयेत्' ॥

इति । अवधारणमन्त्रस्तु 'यज्ञोपवीतम्' *इत्यादिः । ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

'त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते' ॥ (का. स्मृ. १. १. २)

इति । यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एव
'पृष्ठवंदो च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते काटिम् ।

तद्कार्यमुपवीतं स्यान्नाँतिलम्बं न चोच्छितम्' ॥

(का. स्मृ. १. १. ३.)

इति । देवली अप-

'यज्ञोपनीतं परमं पितत्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमम्यं प्रतिमं च शुभ्रं यज्ञोपनीतं बलमस्तु तेजः'॥

^{*} सम्पूर्णी मन्त्रस्वित्थम्—

१. I. reads बन्नीयात्तत्र. २. I. reads वामं through mistake. ३. I. reads वि:पीडयेव. ४. D. reads सत्यं गृहं गृहीत्वा. ५. I. reads च नि:क्षिपेव. ६. I. reads विवृत्त्रयं. ७. B. C. D. F. G. and H. read प्रणम्यावद्धासित; while I. reads प्रणम्यावद्धासित. Both of these readings are incorrect and give no sense at all. ८. The text reads नाऽती लम्बं.

'स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं केदाचन'।
इति । उपवीतसङ्ख्यामाह भृगुः—
'उपवीतं बटोरेकं हे तथेतरयोः स्मृते।
एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयैः'।।
इति । एतच नित्याभिषायम् । बहुषु कामश्रवणात्।
तदाह देवलः—

'बहूनि चायुःकामस्य' ।

इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह भृगुः—
'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ।।

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोद्धरेच ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

संकृचोद्धरणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् दिजः' ।

इति । उपवीते विशेषमाह देवलः—
'सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽद्धिमन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥

विच्छित्रं वा ऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमृत्सृजेत्'।

इति । यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—
'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृद्धीताऽन्यानि मन्त्रंवत्'॥

(मःस्मः २. ६४)

१. B. C. D. F. G. and H. read कथंचन. २. I. reads निर्णय: ३. I. reads कामनया बहूनां ४. B. C. F. and G. read सकुचाऽधारणात् ५. I. reads उद्धिपेत् ६. All others except A. I. and the text read मन्त्रत:

इति । अथ दण्डेादिधारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् । तथाह मनुः-

> 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । पदक्षिणं परीत्याप्तिं चरेंद्रैक्ष्यं यथाविधि' ॥ (म. स्मृ. २. ४८)

इति । दण्डग्रहणान्तेतिकर्त्तव्यतायुक्तमुपनयनं प्राप्य गाय-त्रीमहावाक्यार्थभृतं भास्करमुपस्थाय सीऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं परिचर्य भेक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्निपरिचर्या मनुना दार्दीता—

'दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि । सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः' ॥

(म. स्मृ. २. १८६)

इति । विदेशयसि अन्तरिक्षे स्थापयेत्र तु भूमावित्यर्थः । सिमदाहरणे विद्रोषमाह वैजवापः-

'पुरा अस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेत् । गुष्का ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्त्वन्नाद्यकाम उभ-योरुभयकामः '।

इति । समिछक्षणमाह कात्यायनः—
'नाकुष्टादिधका कार्या समित् स्थूलतया काचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
पादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्यादिशाखिका ।
न सँपर्णा नातियामा होमेषु तु विज्ञानता ॥

१. I. reads इण्डधारणा-. २. विहायसि is omitted by D. and G. ३. The text reads माह्मा. ४. B. C. F. G. and H. read नासपर्वा; while D. reads नातियर्चा and the text न सपर्णा न निर्वीर्या for न सपर्णा नातियाना.

विद्यीर्णा विमेला हस्वा वक्रा ससुषिरा कराा । दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा कर्मसिद्धिवनाशिका '॥ (का. स्मृ. १.८.१७–१९)

इति । सिमिन्नियम उक्ती वायुपुराणे—
'पालाइयः सिमिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
 द्यामी-रोहितका-अ्श्वत्थास्तदभावे अर्क-वेतसी'।।
 इति । अग्निकार्याकरणे पत्यवायमाह हारीतः—
'पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
 अग्निस्तं मोवयामास तस्मात् परिचरेच तम्'।।
 (हा. स्मृ. २. २७)

इति । भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्कयः—
'ब्राह्मणेषु चरेद्रैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्यां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्' ।
(या. स्मृ. १. २९-३०)

इति । ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । अतः एव व्यासः–

> 'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्याश्चरेयुर्भेक्ष्यमन्वहम् । सजातीयगृहेऽवेव सार्ववर्णिकमेव वां'।।

इति । सार्ववर्णिकत्वमापद्विषयम्। अत एव भविष्यत्पुराणे दर्ज्ञितम्-

१. This verse does not appear in the text. २. I. reads विदला. ३. The text reads हिंसचा. ४. The text reads मोक्सचामास. ५. B. C. D. F. G. and H. substitute च for वा.

' चेतुर्वर्णं चरेड्रैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन '।

इति । आपचिपि न गूद्रात् पक्षं गृह्णीयात्। तदाहा जिल्हाः -'आममेवाददीतान्त्यादवृत्तावैकरात्रिकम् ।

आमं पूयति संसीरे धर्म्य तेभ्यः भैतिष्ठितम् ॥ तस्मादामं ग्रहीतव्यं शुद्धादप्यंगिराज्बवीत् '।

इति । अनापदि स्वजातीयेष्विप प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमा-चरेत् । तदाह मनुः-

> 'वेदयत्तेरहीनानां भँदास्तानां स्वैकर्मस् । ब्रह्मचार्याहरेद्वैक्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्' ॥

> > (म. स्मृ. २. १८३)

इति । 'आदिमध्यावसानेषु' इति । अयमर्थः –भिक्षाप्रवर्त्त -नावाक्ये वर्णक्रमेण आदि-मध्यावसानेषु भवच्छंब्दः प्रयोज्यः । तथा च मनुः –

> 'भवत्पूर्व चरेद्रैक्यर्मुपनीती दिजीत्तमः । भवन्मध्यं तु राजन्यी वैदयस्तु भवदुत्तरम्' ॥ (म. स्मृ. २. ४९)

इति । उक्तेषु केषुँचिदपवादमाह स एव-'गुरीः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति-कुल-बन्धुषु । अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वं परिर्त्यजेत् ॥

१. I. reads चातुर्वण्यं. २. I. reads संस्कारं. ३. B. C. F. and I. read प्रतीच्छितम्; while D. reads प्रतीच्छतम्. ४. I. reads प्रसक्तानां, and G. reads देवयज्ञेः. ५. D. reads च कर्ममु for स्वकर्ममु ६. A. reads उपवीती. ७. I. reads कचिद्पवादम् for केषु चिद्पवादम्. ८. The text of Manu reads विवर्जयेत्.

सर्व वाशि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे । नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्' ।। (म. स्मृ. २. १८४-१८५)

इति । यतु-

'मातरं वा स्वसारं या मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं ने विमानयेत्' ॥ (म. स्मृ. २. ५०)

इति तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयम् । तच्च भैक्यं भोजन-पर्याप्तमाहर्तव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह यमः—

> 'आहारमात्रादिधकं न किचिद्रैक्ष्यमाहरेत् । युज्यते स्तेयदोषेण कामतीर्थिकमाहरन्' ।।

इति । तच भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाहर तुर्मनु-यमी-

> 'संमाहत्य तु तद्भैक्यं यावदर्थममायया । निवेद्य गुरवे ^ऽश्लीयादाचम्य प्राङ्मुखः ग्रुचिः'॥ (मः स्मृः २. ५१)

इति । गुर्वसन्निधौ तद्रार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह गौतमः-

१. The text reads नाऽनमानयेत्. २. I. reads धमाहत्याथ for समा-हत्य तु.

'निवेद्यं गुरवे प्नुज्ञातो भुद्धीत । (३५) असन्निधी तद्रार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्यः'। (३६) (गी. स्मृ. २. ३५–३६)

इति । गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्यं सत्कृत्य भुज्जीत । तदाह याज्ञवल्क्यः-

> 'कृताग्निकार्यो भुद्धीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया । आपोश्चनिक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्' ॥ (याः स्मृः १. ३१)

इति । सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः—
'भैक्ष्यमंवेक्षितं पर्यभिकतमादित्यदर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुः । (६)
यदश्चाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति' ।
(हा. स्मृ. ३. ६–७)

इति । गौतमो अप'सायम्यातस्त्वेन्नमभिपूजितमानिन्दन् भुद्धीत' ।

(गौ. स्मृ. ९. ३०)

इति । एकान्ननिषेधमाह मनुः-

१. Here I threw us in great doubt. It inserts गुरोरभावे and some other words in these Sûtras of Gautama, and by this addition forms a verse, which is as follows:—

निवेद्य गुरवेऽनुत्तां ततो भुञ्जीत सन्निधौ। गुरोरभावे तद्भार्था-पुत्र-सन्नद्धाचारिणाम् ॥ D. also makes slight changes and forms the following verse— निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीताऽसन्निधौ गुरोः। तद्भार्था-पुत्र-सन्नद्धाचारिभ्य इति चाऽन्वहम्॥

But these two readings are followed neither by any of our other manuscripts, nor any one of the five manuscripts of the text. 2. B. C. D. F. G. H. and I. omit \(\frac{1}{2} \).

'भैक्ष्येण वर्त्तयेत्रित्यं नैकोन्नादी भवेद्वती । भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ व्रतेवद्देवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथिवत् । काममभ्यर्थितोऽश्लीयात् व्रतमस्ये न सुप्यते' ॥ (म. स्मृ. २. १८८-१८९)

इति । अकरणे प्रत्यवायमाहः सं एव – 'अकृत्वा भैक्ष्यचरणम्समिद्धा च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ॥ (म. स्मृ. २. १८७)

इति । उपनीतस्य नियममाह यमः—

'दण्डं कमण्डलुं वेदं मौद्धीं च रशनां तथा ।

धारयेद्वह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्' ।।

ईति । वेदो दर्भमृष्टिः । गुरौ गुरुगृहे इत्यर्थः । यँमः—

'मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं किटसूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्' ॥

इति । मनुः—

'अम्नीन्धनं भैक्यचर्यामधः शय्यां गुरोहितम् । आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः' ।। (म. स्मृ. २. १०८)

इति । सुमन्तुरपि-

१. B. C. D. F. G. and H. read एकानाशी २. B. C. and F. read अते च, D. G. and H. read अते वा for अतवत् ३. D. reads अतमय्यतु-लुम्च्यते. ४. D. G. and H. omit स एव. ५. B. C. and F. read असमिद्धं. ६. Except A. and I. all others omit this word. ७. D. omits यम:

'ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरिमकर्म च । रेवाध्यायं गुरुवृत्तिश्च चैर्येयं ब्रह्मचारिणः'।।

इति । गुरुवृत्तिपकारमाह व्यासः-

'जयन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मिन । यच शिष्येण कर्त्तव्यं यच दासेन वा पुनः ॥ कतिमत्येव तत् सर्वं कत्वा तिष्ठेतु पार्श्वतः । किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कीविदः ॥ अभुक्तवित नाश्वीयादपीतवित नी पिबेत् । न तिष्ठति तथाऽऽसीत नाऽसुप्ते प्रस्वपेत्तथा'॥

इति । विश्वामित्रः -

'तद्रार्या-पुत्रयोश्चेत तृद्धानां धर्मशालिनाम् । शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामादिभिरेत च'॥

इति । वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः-

'मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-र्युक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्वील-परीवादीदि वर्जयेत्'॥ (याः स्मृः १. ३३)

इति । मनुरंपि-

'वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः । राँुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

१. I. reads स्वाध्यायोः २. I. reads चर्चेयुः ३. B. E. F. and G. read -शिलिनाम् ४. D. reads भुक्त-, B. E. and F. read -सक्त- and G. reads -पूक्त- ६. I. reads -परिवादांश्व; while D. reads परिवादांने and H. reads परिवादांन विवर्जयेत् ६. D. omits अपि, and G. omits मनुरिष. B. reads सक्तानि चैव, E. and F. मुक्तानि चैव, D. and G. शुक्कानि चैव, H. reads शुल्कानि चैव and I. reads चैव for यानि.

अभ्यद्भमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोमं च नर्तनं गीत-वादनम् ॥
द्यूतं च जनवादं च परीवादं तथा न्तृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥
एकः रायीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्रचित्'॥
(म. स्मृ. २. १७७-१८०)

इति । यमः-

'खट्वाऽऽसनं च दायनं वर्जयेइन्तधावनम् । स्वपेदेकः कुरोऽवेव न रेतः स्कन्दयेत् द्युचिरैः'॥

इति । कूर्मपुराणे—
'नाँदर्शं वै समीक्षेत नाचरेइन्तधावनम् ।
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुद्धीत न कामतः' ॥

(कृ. प्. १. २. १४. २०-२१)

इति । आपस्तम्बो अपि-

'पितुज्येष्टस्य च भातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्'।

(आ. ध. सू. १. १. ४. ११)

इति । गुरुपुत्राद्यच्छिष्टं तु न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः-

१. B. E. and F. omit the portion— इति । यमः—

> खद्गासनं च शयनं वर्जयेहन्तधावनम्। स्वपेदेकः क्रशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् कचित्॥ इति।.

H. also omits this portion; while D. and G. omit only इति। यमः, and they insert the following verse. २. G. and I. read कचित. ३. H. omits इति। कूर्मपुराण-and also the verse following, but it appears in the marginal correction. ४. H. reads आदर्श चैव नेक्षेत, D. reads नादर्शन च विक्षेत, I. reads नादर्श चैवमीक्षेत and the text reads नादिरयं वै समिक्षित. ६. The text reads गुरुप्रियार्थ सर्वे हि. ६. All others except A. and I. omit आपस्तम्बोऽप्. ७. I. reads गुरुप्रस्वाऽप्युच्छिष्ट.

'उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याहुरुपुत्रस्य पादयोश्चाञ्चनेजनम् ॥ (२०९) अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न कार्याणि केद्यानां च प्रसाधनम्'॥(२९९) (म. स्मृ. २. २०९-२९९)

इति । ब्रह्मचर्यकालाविधमाह याज्ञवल्क्यः-'प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा । ग्रहणान्तिक्रमित्येके केशान्तश्चेव षोडशे'॥ (याः स्मृः १ः ३६)

इति । केर्यान्तः गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडरो वर्षे कार्यम् । तदाह मनुः-

> 'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः'॥ (म. स्मृ. २. ६५)

इति । यमः -

'वेसेहादश वर्षाणि चतुर्विशातिमेव वा । षट्तिशातं वा वर्षाणि मितवेदं व्रतं चरेत्' ।। इति । एतत् त्रिवेदग्रहणाभिप्रायम् । अत एव मनुः— 'षट्तिशादाब्दिकं चर्यं गुरी त्रैवेदिकं व्रतम् । तद्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा' ।। (म. स्मृ. ३. १)

इति । एवमुक्तलक्षणी ब्रह्मचारी दिविधः । उपकुर्वाणकी

२. All except A. and the text read केशान्तं चैव. २. All others except A. read केशान्तं. ३. I. reads वैद्यो for वसंत: while G. reads वैद्यो. Both are wrong. ٧. D. and I. read षट्त्रिंशहाहिकं.

नैष्ठिकश्च । उपकुर्वाणकस्योक्ता धर्माः । नैष्ठिकस्योच्यन्ते । तत्राह याज्ञवल्क्यः-

'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ । तदभावे अस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरे अप वा' ॥ (याः स्मृ. १. ४९)

इति । मनुरपि-

'यंदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले । युक्तः परिचरेदेनमा दारीरविमीक्षणात् ॥ (२४३) आचार्ये तु खेलु पेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवदृत्तिमाचरेत्॥ (२४७) ऐतेष्वविद्यमानेषु स्थाना-ऽसन-विहारवान । प्रयुक्तानो शिश्रूषां सांधये देहमात्मनः ।। (२४८) (म. स्म. २. २४३-२४८)

इति । एतच सद्दत्तब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषः । तदुक्तं तेनैव~

> 'नाऽब्राह्मणेगुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत । ब्राह्मणे चा व्ननूचाने काङ्कन् गतिमनुत्तमाम् । (म. स्मृ. २. २४२)

^{2.} The text reads this line as follows: -

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले।, and B. C. D. F. G. and H. read रोचेत स्वगुरी: कुले for राचेतास्य गुरी: कुले. २. H. reads स्वयं for खलु. ३. I. reads एवु for एतेषु. ४. Kullûkbhatta, the commentator on Manu reads स्नाना उसन-, but neither the other commentators nor our manuscripts of the text follow the reading. ५. B. C. D. F. G. and H. read सादयेत for साध्येत. This form is grammatically correct and gives sense, but no commentator follows this reading. ६. H. reads क्राह्मन्वा गतिमुत्तनाम्

इति । वसिष्ठा अप-

'ब्रेह्मचार्याचार्यं परिचरेदा शारीरिवमीक्षणात्। (४) आचार्ये चं प्रेते अग्नं परिचरेत्। (५) सैंयतवाक्। (७) चतुर्थ-षष्ठा-अष्टमकालभोजी। (८) भैक्ष्यमाँचरेत्। (१) गुर्वधीनः। (१०) जिटलः शिखाजटो वा। (११) गुरुं गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चेत्तिष्ठन् श-यानं चेदासीन उपासीत। (१२) आहूता-ध्यायी। (१३) सर्वे लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया भुज्जीत। (१४) खट्टाशयन-दन्तधावन-प्रक्षा-लना-अज्जना-अध्यक्जनोपानच्छत्रवर्जी। (१९) स्था-नासनशीलः स्त्रिरह्लो अध्येपयादपः'। (१७)

(व. स्मृ. ७. ४-१७)

इति । अहानि त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः । अग्निपरिचर्या हारीत-राङ्गलिखित-यमिर्निरूपिता-

> 'यज्ञियाः समिध आहृत्य सम्मार्जनीपलेपनीही-धन-समूहन-समिन्धन-पर्यीमकरण-परिक्रमणी-

१. B. C. D. F. G. H. and I. read ब्रह्मचर्य चरेत् for ब्रह्मचार्याचार्य परिचरेत्, but this is a mistake. २. B. C. and F. omit च; while D. substitutes खलु for it. ३. The text (Bombay Edition by Rev. A. A. Fuhrer) reads सन्यतवाक् through mistake. ४. B. C. D. F. G. H. and I. omit आचरेत्. ५. गच्छन्तमनुगच्छे दासीनं चानुतिष्ठेत् शयानश्रेदासीत आद्ताश्यायी सर्वलक्यानिवेदी खद्दाशयन-दन्तप्रकालनाञ्चना-यञ्चनवर्जी This is the reading of B. C. F. G. H. and I., but I. reads -वर्जन- for -वर्जी. ६. Here I. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. F.) are mistaken. I. reads -वर्जनानश्रील-श्रीरहस्य-युपयादप: through mistake and the said text omits स्थानासनशीलः We compared three different manuscripts of the text as well as our other manuscripts in which this omitted portion is present.

पस्थान-होम-स्तोत्र-नमस्कारादिभिरग्निं परिचरेत्। (५) नाग्निमधितिष्ठेत्। (६) न पद्भगां
कर्षेत्।(७) न मुखेनोपधमेत्। (८) नाऽऽपश्चाग्निं
च युगपद्धारयेत्।(९) नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो
वा उभ्याद्ध्यात्। (९०) विविधेईविर्विशेषराग्रेयेरहरहरग्निं समिन्धेत्। (१९) आमन्त्र्य
गच्छेत्। (१९) औहत्य निवेदयेत् तन्मनाः।
(१३) शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्धं
गच्छिति'। (१४)

(हा. स्मृ. ३. ५-१४)

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः'अनेन विधिना देहं सौदयन् विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलेकिमवाप्नीति न चेहं जायते पुनः'॥
(याः स्मृ. १. ५०)

इति । मनुरपि-

'आ समाप्तेः रारीरस्य यस्तु राुश्रूषते गुरुम् । स गच्छत्यञ्जसा विषो ब्रह्मणः सद्म रााश्वतम्'॥ (म. स्मृ. २. २४४)

इति । ननु-नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गाईस्थ्यं निर्विषयं स्यात् । तन्न। गाईस्थ्यस्य सागिविषयत्वात् । तदाह जाबालिः-

१. The text of Hârîta adds to Sम्याद्ध्यात् the following portion—नातिक्रमेत्। न विक्रमानिमुखं तिष्ठेत्। न निर्शिवेत्। २. All other manuscripts except A. and the text read आगस्य for आहत्य, but our reading is correct and moreover gives good sense. ३. D. and G. read साध्यम्. ४. Except A. and the text all others read न चेहाऽऽजा-

'यदि गृहमेव कामयेत्तदा याव-ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्'।

इति । अत्र केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कुञ्जादिविषयं मन्वाना गाईस्थ्यस्य तदितरविषयतामाहुः । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

'कुब्ज-वामन-जात्यन्ध-क्षीव-पङ्ग्वार्त्त-रोगिणाम् । व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंद्ययम्' ॥

इति । तन्न । नैष्टिकब्रह्मचर्यस्य कुञ्जादिष्वेव निय-तत्वे समर्थे प्रत्यैच्छिकत्वमुच्यमानं विरुद्धोत । ऐच्छिकत्वं च वसिष्टेन दिशातम्—

> 'चत्वार आश्रमाः (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाः । (२) तेषां वेद-मधीत्य वेदी वेदान् वो अविद्यीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत्'। (३) (व. स्मृ. ७. १–३)

इति । भविष्यतपुराणे अपि—
'गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्वारपरिग्रहम् ।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसो वाअपि भवेत् परित्राडथ वेच्छया '।

'अत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ध-पङ्ग्वादयो नराः' –इत्यादि । उदाहतं चैतदस्माभिः पूर्वम् ।

^{*} यथोक्तं भाट्टै:--'अनेतं अक्यते तकं येऽका-पर

१. B. C. and F. read at Sविकीर्ण-, D. and H. read at Sविचीर्ण-, G. reads at Sपि चीर्ण- and I. reads at चीर्ण-

इति । सस्मात् रागिविषयत्वेनैव गाईस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्-इति ।

॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

अथ गृहस्थाश्रमं निरूपयितुं तद्धिकारहेतु स्नान-मादौ निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः-

> 'गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा'॥

> > (या. समृ. १. ५१)

इति । तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—
'न पूर्व गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ।।
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्रं छत्रोपानहमीसनम् ।
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे पीतिमावहेत्'।।
(म. स्मृ. २. २४५-४६)

इति । अयं च वरी गुरुपीत्यर्थी न तु विद्यानिष्क्रया-र्थः । वेदविद्यार्श्वस्य मूल्यस्याऽसम्भवात् । तथा च छन्दी-गश्रुतिः—

'यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णो दद्यादेतेदेव ततो भूयः'। (छां उ. ३. ११. ६)

इति । तापनीयश्रुतिरपि-

२. B. C. D. F. G. and H. read छत्रोपानहमन्ततः. २. The text reads this line as follows:—

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्।।. इ. I. reads तदेव for एतदेव.

'सप्तद्दीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते '। (न. उ. ता. ५. २.)

इति । हारीतस्मृतिरापि-

'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्रव्यं यद्दत्वो त्वनृणी भवेत्'॥

(हा. स्मृ. २. २१)

इति । 'वा वेदं व्रतानि' इत्येनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम् । तत्र वेदमात्रपरिसमापक एकः । व्रतमात्रपरिसमापको दितीयः उभयपरिसमापकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्यप्रसिद्धान्युपनय-नव्रत-सीवित्रीव्रत-वेदव्रतानि विवक्षितानि । स्नातकत्रैविध्यं हारीतेनोक्तम्

'त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको विद्या-व्रतस्नातकः' । (हा. स्मृ. ४. १--२)

इति । वेदं पारं नीत्वेत्यत्रार्थावगतिरिप विवक्षिता । अत एव कूर्मपुराणे—

*अत्र मीमांसका मन्यन्ते—'स्वाध्यायो अध्येतव्यः'-इत्यस्य विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वम्।अर्थज्ञानं विना कर्मानुष्ठानसामर्थ्याभावात्।तस्य च विधेर्यज्ञार्थत्वात् अर्थज्ञानमवद्यम्—इति । औपनिषदास्तु— 'स्वाध्यायो अध्येतव्यइत्यस्य विधेरक्षरग्रहणेनैव चारितार्थ्यम् । वेदाक्षरग्रहणमेव विधिकलम् ।
पूर्वकाण्डार्थज्ञानं तु कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं च काम्येन
श्रोतव्यविधिना प्राप्तमतो विनाप्यर्थज्ञानं स्नायात्—इति सङ्क्षेपः ।
विस्तरस्तु हरिहरभाष्यादौ द्रष्टव्यः।

१. I. reads यहत्वाऽस्याऽनृणी भवेत्. २. B. C. D. and G. read साधि-त्रीव्रत-वेदाब्दव्रता-ऽऽरण्यकव्रतानि.

'वेदं वेदें। तथा वेदान् वेदोन् वा चतुरी द्विजः । अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमाः '॥ (कू. पु. १. २. १५. १)

इति । स्नानप्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातकधर्माः कूर्म-पुराणे दर्शिताः-

'यज्ञोपवीतदितयं सोदकं च कमण्डलुम् । (३)
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाण्युपानही ।
रौकमे च कुण्डले वेदं कृत्तकेश-नखः ग्रुचिः ॥ (४)
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्वहिमील्यं च धारयेत् ॥(५)
गुक्राम्बरधरो नित्यं सुगन्धः पियद्शनः ।
न जीर्ण-मलवद्दासा भवेत्तु विभवे सित ॥ (६)
न रक्तमुल्बणं चीन्यधृतं वासो न कन्थिकाम् । (७)
(कू. पु. १ २. १५. ३-७)

इति ।

।। इति स्नातकप्रकरणम् ।।

अथ विवाहः । तत्र मनुः—
'गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्दहेत द्विजो भार्यो सवर्णी लक्षणान्विताम्' ।)

(म. स्मृ. ३.४)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

१. The text reads विन्छाहा for वेदान. २. The text substitutes अभिfor अधि-. ३. All others except D. and the text read द्विज्ञोत्तमः:
? The text reads this line as follows:—

रोक्ने च कुण्डले धार्वे द्युप्तकेश-नखः शुचिः।। ५. I. reads चास्य धूनं for चान्यधूनं. ६. D. omits अपि.

'अविष्ठुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्दहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्ष-गोत्रजाम् । (या. स्मृ. १. ५२-५३)

इति । लक्षण्यां वाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्ताम् । वाह्यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि—

> 'अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंस-वारणगामिनीम् । तनुलोम-केश-दशनां मृद्वङ्गीमुद्दहेत् स्त्रियम्' ॥ (म. स्मृ. ३. १०)

इति । वर्ज्यामाह स एव-

'नोव्रहेत् किपलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्। नां ज्लोमिकां नातिलोमां न वोचालां न पिङ्गलाम्।। नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीं नान्त्य-पर्वतनामिकाम्। न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीं न च भीषेणनामिकाम्'।। (म. स्मृ. ३. ८–९)

इति । कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्त्येति म्लेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणे अपिन

> 'न इमश्रुव्यञ्जनवर्तीं न चैव पुरुषाकृतिम् । न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥ नानिबद्धेक्षणां तद्ददृत्ताक्षीं नोद्दहेद्धुर्यः । यस्याश्व रोमशे जङ्घे गुल्फी यस्यास्तथोन्नतौ ॥

१. D. reads सोमनाम्नीं. २. The text reads वाचादां. ३. B. C. F. G. and H. read न विभीषणनामिकाम्. ४. The text reads क्षाम वावयां काकस्वरां न वा. ५. B. C. and F. read नानिबन्धेक्षणां; while D. reads नामिबन्धेक्षणां. ६. The text reads स्त्रियम् for बुध:

गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्दहेत्। नातिरूक्षच्छितं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम्।। आंपीनहस्त-पादां च न केन्यामुद्दहेद्धुधः। न वामनां नातिदीर्घां नोद्दहेत् सद्भतभुवम्।। न चातिच्छिद्रदरानां न करालमुखीं नरः'। (वि. पु. ३. १०. १८–२२)

इति । आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायनगृह्ये भिहितानि—
'दुँ विज्ञेयानि लक्षणानीति । (४) अष्टौ पिण्डान्
कत्वा—ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं
यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
यत्सत्यं तहृइयताम्—इति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषांमकं गृहाणिति । (५) क्षेत्राचेदुभयतः सस्यादृद्धीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भिवध्यतीति विद्याद् । गोष्टात् पर्गुमती । वेदिपुरीषाद् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनी हदात्

१. H. and I. read अपीन-. २. I. reads च ताम्. ३. The text reads संहत-. ४. H. and I. read न वाति-. २. I. reads विहितानि- ६. A. reads this quotation as follows:—आन्तराणि लक्षणानि आश्वलायनगृद्धे दर्शितानि । पूर्वस्यां रात्री गोष्ठ-वेदिका-कितवस्थान-हृदेरिण-क्षेत्र-चतुष्पय-इमशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा अष्टौ पिण्डान् कृत्वा-'ऋतमभ्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम्। यद्दियं कुमार्थभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तहृइयन्तामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमार्शी ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहिते धान्यवती भवति । द्वितीये पशुमती । दतीयेऽभिहोत्रपरा । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्चनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्टे वन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदिति । This reading is followed by neither the text nor our manuscripts. This is probably a paraphrase of Âśvalâyana Sûtra.

सर्वसम्पन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथाद्विप-न्नाजिनी । ईरणादधन्या । इमद्यानात्पतिन्नी'। (६)

(आ. गृ. सू. १. ५. ४–६)

इति । विप्रवाजिनी विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रवाजिनी स्वैरिणीत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनीपभीगेन वा पुरुषान्तराष्गृहीताम् । अनेन पुनर्भूव्यीवर्त्यते । अत एव काइयपः—

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥ उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूपसवा च या ॥ इत्येताः काइयपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्'। इति । बौधायनः—

'वाग्दत्ता मनोदत्तांश्में परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्'।

इति । नारदो अप-

'कन्यैवाऽक्षेतयोनियां पाणिग्रहणदाूँषिता । पुनर्भूः प्रथमा पोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणि'।।

(ना. स्मृ. १२. ४६)

इति । याज्ञवल्क्यो अप-

१. B. C. and F. read कन्यैवा ऽकृत्तयोनिर्या. २. B. C. F. G. H. and I. read पूर्विका for -दूषिता. ३. B. C. F. H. and I. read पुनर्भूप्रतिना ज्ञेयाः ४. The text reads संस्कार- महीति.

'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः। (या स्मृ. १. ६७)

इति । कान्तां कमनीयां उद्दोदुर्मनानयनानन्दकारिणीम् । अत एव आपस्तम्बः-

'यस्यां मनश्रक्षुषोर्निर्बन्धस्तस्यामृद्धिः'।

(आप. गृ. सू. १. ३. २०)

इति । असपिण्डामिति । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च सप्तम-पुरुषपर्यवसायिनी । तंत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः पितृ-पितामह-प्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादमः ।

तथा च मत्स्यपुराणे-

'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डचं साप्तपीरुषम्'॥

(म. पु. १८. २१)

इति । मार्कण्डेयो अपि-

'पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । पिण्डसम्बन्धिनो होते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥ लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्॥ प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तुं सप्तमः । इत्येष मुनिभिः पोक्तः सम्बधः साप्तपौरुषः'॥

(मा. पु. ३१. ३-५)

इति । एतदुक्तं भवति – सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियाऽनु-प्रवेदाः सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः

१. H. and I. read पितामह-प्रपितामहान्, but it is incorrect. २. The text substitutes च for तु.

षड्भिः सह सापिण्ड्यम् । तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सा-पिण्ड्यम् – इति । ननु – एवं सित आतृ-पितृच्यादिभिः सह सापि-ण्ड्यं न स्यात् । पिरगणितेष्वनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देइयदे-वतैक्येन क्रियेक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । देवदत्तकर्तृकिक्रिया-यां ये देवतात्वेनानुप्रविद्यान्ति तेषां मध्ये यः को अपि आतृ-पि-तृव्यकर्तृकिक्रयायामप्यनुप्रविद्यातीत्यस्ति तैः सह सापि-ण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानिक्रयायां सहकर्तृकत्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाण्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः । तथा हि—समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सपिण्डाः। तत्र पुत्रस्य साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा पितामहा-दिभिरिप पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृ- श्रारीरावयवान्वयेन मात्रा । मातामहादिभिरिप मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयेन मात्रा । मातामहादिभिरिप मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। तथा पितृव्य-पितृष्वस्नादिभिरिप पिता- महंदेहावयवान्वयात् । तथा मातृष्वमृ-मातुलादिभिः सह मातामहंदेहान्वयात् । तथा मातृष्वमृ-मातुलादिभिः सह मातामहंदेहान्वयात् । पत्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः। एवं आतृभार्याणामप्येकशरीरारम्भकतः स्व-स्वपतिभिः सहै- कशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

उक्तं दिविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसापिण्डा तामु-देहेत् । ननु-एवं सित न काप्युद्दाहः सम्भवेत् । सर्वत्र सापि-ण्ड्यस्य कथंचिद्याजियतुं शक्यत्वात् । विधातृशारीरानु-वृत्तेर्दुष्परिहरत्वात् ।

१. I. reads सहकर्मृत्याव. २. H. reads प्रयोजनीयम्.

'बहु स्यां प्रजायेय '। (छां. उ. ६. २. ३; ते. उ. २. ६. १)

इति श्रुतेः । नैष दोषः । अविद्योषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कृचितव्वेन तेदूर्ध्वं सापिण्ड्यिन-वृत्तेः । तथा च गौतमः-

पि^{र्ण्}डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' । (गी. स्मृ. १४. १३)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-'पञ्चमात् सप्तमादूष्वं मातृतः पितृतस्तथा' । (याः स्मृः १. ५३)

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादृर्धे 'सापिण्डचं निवर्तते'—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते'।

(म. स्मृ. ५, ६०)

इति मनुस्मरणात् । एतदुक्तं भवाते । पितृपक्षे कूट-स्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादृष्वं वर-वध्वोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगण-नायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति तदा तयोः सापि-ण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषायेति । यतु विष्णुपुराणवश्वनम्

'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा'

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'पञ्चमात्सप्तमातूर्वं मातृतः पितृतस्तया । इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषातूर्वं. ३. Except A. and the text of Gantama all others read स्पिण्डनिवृत्तिः.

१. D. omits अविशेषेण. २. D. omits the following portion— सापिण्डचनिवृत्तेः। तथाऽत्र गौतमः-

अ॰ २.]

'पत्र्वमीं मातृपक्षातु पितृपक्षातु सप्तमीम् । गृहस्थ उद्दहेत् कन्यां न्थाय्येन विधिना नृप'।। (वि. पू. ३. ११. २३)

इति । तत्र सप्तमीं पन्चमीमतीत्येत्यध्याहार्यम् । अन्यथा 'पञ्चमात् सप्तमाद्ध्वम्'। (याः स्मृ. १. ५३)

इति वचनविरोधात् । 'पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते सेर्वतः शूद्रतां गताः'।। इति मरीचिवचनविरोधाच । यद्यपि पैटीनसिना क-ल्पद्दयमुक्तम्-

'पॅंज्वमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः I त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा' l इति । तत्र द्वितीयः कल्पो असमानजातीयविषयः । यतः शङ्ख आह-

'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु'॥ इति । अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरो भिन्नजाती-यास्ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पित्रैक्यादस्ति तेषां सापिण्ड्यम्। तच त्रिषु पुरुषेष्वतीतेषु निवर्त्तते -इति। ननु-एवं सति पितृपक्षे अपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः 'पञ्च पितृ-तो वा' इति वचनं विरुद्धचेत । एवं तर्हि-

१. D. reads याचेत विधिना नृप. २. D. reads अन्यथाऽपि च 'मातु: सप्तमाब्ध्वेम.' ३. D. and G. read सर्वे ते शहतां; while B. C. F. and H. read सर्वे ते ऽश्रुद्धतां. ४. I. reads पञ्च माखतः परिहरेत्सप्त पिखतः.

'त्रीन्मातृतः पत्च पितृतो वा' । इति पैठीनसिवचनं सेजातींयेष्वेवार्ञाङ्निषेधपरम् । अनु-कल्पो वाष्स्तु ।

'मानृतः पितृतस्तथा'।

(या. स्मृ. १. ५३)

इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनो अपि संग्रहः। तथा च गौतमः – 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः। (३) बीजि-नश्च। (४) मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्'। (५)

(गी. स्मृ. ४. ३-५)

इति । यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी । पितृ-मातृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे-

'पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुःसुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः'॥

इति । ननु — असिपण्डामिति न वक्तव्यम् । वक्ष्यमाणेनं 'असमानार्ध-गोत्रजाम् – इत्यनेनैव सिपण्डाया विवाहनिषेध-सिद्धेः । सत्यम् । तथापि या मातुरसिपण्डा भवति सैवोद्दाह-कर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः –

'असिपण्डा च या मातुरसगीत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता दिजातीनां दारकर्मणि मैथुने'॥

(म. स्मृ. ३. ५)

१. I. reads सजातिब्वेव निषेधपरम् for सजातीयेब्वेवाऽर्वोङ्निषेधपरम्.

इति । या मातुरसिपण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा चकारादसिपण्डा च सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजा-तीनां पद्मस्ता परिणेयेत्यर्थः । ननु—अत्र मातृप्रहणमनर्थकम् । पितृगोत्रसापिण्डचनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्डचनिषेधसिद्धेः । तस्याः पृथक् पिण्ड-गोत्रयोरभावात् ।

> 'एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्भरयते नारी विवाहात् सप्तमे पदे' ॥

इति वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप-दानाभावेन पितृगोत्र-सापिण्ड्ययोरिनवृत्तेः । तथा च मार्कण्डे-यपुराणम्—

> 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृद्धा कन्यका भवेत्। भर्त्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥ गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्'॥ (ग. पु. २. २६. २१–२२)

इति । एतेन मातुलसुताविवाहविषेये विवादोशिप परास्तः । तथा हि—तिन्नषेधवचनानि गान्धर्वादिविवाहोढजविषया-णि । तत्र सापिण्डचनिवृत्तेरभावात् । तदनुग्राहकश्रुति-स्मृति-सदाचारात् न ब्राह्मादिविवाहोढजविषयाणि । तत्र सापि-ण्डचिनवृत्तेः।तानि च निषेधवचनानि यथा । तत्र शातातपः-

'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च l समानप्रवरां चैव द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्'।। इति l पैठीनसिरपि—

१. I. reads धर्मावित्. २. I. reads विषय:.

'पितृ-मातृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुतार्श्वे धर्म-तस्ता भगिन्यः । ता वर्जयेदिति विज्ञायते' । इति । सुमन्तुरपि–

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः | तद्भातरो मातुलाः | तद्भै-गिन्यो मातृष्वसारः | तद्दृहितरश्च भगिन्यः | तद-पत्यानि भागिनेयानि | अन्यथा सङ्क्षरकौरिण्यः' | इति | व्यासः—

'मातुः सिपण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' । इति । ननु—अविद्योषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विद्यो-षविषयता? विद्योषवचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः— 'पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वसीयां मातुरेव च । मातुश्च श्रातुँराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।

एतास्तिस्तरतु भार्यार्थे नोपयच्छेर्तुं बुद्धिमान्'।

(म. समृ. ११. १७१-१७२)

इति । भगिनीपदं पैतृष्वसेयादिविशेषणम् । आप्तस्येति मातुर्भातृविशेषणम् । तत्र सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य स- निकष्टस्य सपिण्डस्य गाँन्धर्वादिविवाहोढायाः मातुर्भातुरित्यर्थः । पैतृष्वसेयीमित्यत्राप्यनिवृत्तसापिण्डया गान्धर्वादिने नोढा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति तद्दृहितुर्भगिनी-ति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्डचनिवृत्तेः

१. B. C. D. F. G. and H. omit च; while D. reads पित्रव्यस्तुहितरो मातृष्वस्-मातृलस्ताः. २. B. C. D. F. and G. omit तज्ञिगन्यो मातृष्वसारः. ३. B. C. and F. read -कारिणः. ४. The text reads आतुस्तनयां. ५. G. and I. read नाप्यच्छेत. ६. B. C. D. F. and G. read गान्धवाहिनोहामातुः.

भगिनीपदं नान्वियात् । अयमेव न्यायो मातृष्वस्रीयाया-मापि योजनीयः । तस्माद्गगिन्याप्तपदोपेतमनुवचनबलाद-विदोषे निषेधो विदेशषाविषय एवोपसंद्रियते । ननुं-ब्राह्मादि-विवाहविषये मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः पासुयात् । तन्न । दिश्हर्गार्हतत्वेन तत्र निषेधस्मृतिक-न्पनात् । दिश्हर्गार्हतस्यानुपादयत्वं याज्ञवल्क्य आह—

'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु'।

(या. स्मृ. १. १५६)

इति । यद्यपि मातुलसुतापरिणयनमुदीच्यशिष्टगहितं तथापि दाक्षिणात्यशिष्टराचरितत्वेन नाविगीतो व्यमुदीच्या-नामाचारः । न च दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयम् । विधि-निषेधपरीक्षकरिव तद्विवाहकरणात् । मातृष्वसुः सुता-विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचरिण गर्हितः । मातुलसुनावि-वाहस्यानुग्राहेकाः श्रुत्यादयः । तत्र भन्त्ववर्णः-

'ओयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर् यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पेतृष्वसेयी वैपामिव'।।

(ऋ. सं. ७. ४. ३. २२. ६.)

इति । अयमर्थः हे इन्द्र पंथिभिरोडितेभिः स्तुतैः सह

१. A. reads this sentence as follows -अद्यंत्र न्यायो मातुर्विषये। मातुल-स्तापरिणय उदीच्यशिष्टगाहितः। तथापि दाक्षिणात्यशिष्टगचरितविषये मातुलस्र-ताया इव मात्रव्यस्स्ताया अपि विवाहः प्राप्तयात्. २. I. reads -माहका श्रृतिः. ३. This Mantra appears in Rigveda Samhita Mandala VII. Aruvâka III. in Pariśishta. Eight Mantras are given after that Anuvâka under the name Pariśishta or Appendix. ४. I. reads वपान् for वपाणियः, ५. Here some manuscripts substitute -िक्ट-for -िड- ६. B. C. D. F. G. and H. do not insert सह.

ने अस्माकिममं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्मादिभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व। तृप्तामाज्यादिना संस्कृतां वपां त्वामुह्दिइय जहुः त्यक्तवन्तः। तत्र दृष्टान्तद्वयम्। यथा मातुलस्य योषा दुहिता भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयन परिणेतुं योग्या,यथा च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य भागः तथा अयं ते तव भागो वपाऽऽख्यः-इति । वाजसनेयके अप-

'तेस्माद्वा समानादेव पुरुषादत्ता चा॰ द्यश्च जा-यते उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै'।

इति । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यश्च भोग्यः द्वावप्युत्पद्येते । तो च मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृ-तीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविशेधाभावात् स्वार्थे प्रमाणम् । विशेधिवचनानामभावात् । मोतृसपिण्डाविषयत्व-स्य वर्णितत्वात् च । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वादुपरिधार-णवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि-प्रेताग्निहोत्रे (पू. मी. वार्ति. ३. ४. १५) श्रूयंते-'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेत् उपरिहि देवेभ्यो यज्ञं धारयति'।

इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात् समन्त्रकं सिमद्धा-रणं विधाय तद्दांक्यद्रोषेण सिमधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्म-णियत् श्रुतं तत् किमथेवादः—उत विधिरयम्?-इति संदायः ।

१. B. C. D. F. G. and H. read तस्मादु for तस्माद्दा. २. I. omits अभावात. ३. B. C. D. F. G. and H. omit माद-. ४. D. and I. omit बर्ज. ६. I. reads वाक्यशेषे सामिधो. ६. G. and H. read कृतं for भुतं. ७. B. C. and F. read विधायक:, H. and I. read विधीयते.

तत्राञ्घोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद इति—पूर्वः पक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपिर धारणं तु न कापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायागाद्दाक्यभेदम-भ्युपगम्याष्ट्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं 'तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै'—इत्यादाविष अपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेत्—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छेता-वनुग्रहीतो प्यं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मादिषु साषिण्डच-निराकरणेन मातुलसुताविवाहमापकतया दर्शिताः । शिष्टा-चारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः ।

केचित्तु-आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलसुताविवाही धर्म्य-इति मन्यन्ते। उदाहरन्ति च वचनानि। तत्र बौधायनः-

पन्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः (* * *) । (१) अनुपनीतेन (* * *) भार्ययो च सहभोजनं पर्युषितभीजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसृदुहितृ-पिरणयनमिति । (२) तथोत्तरत ऊर्णावि-क्रयः सीधुपानमुभयतोदिद्रिर्घ्यवहारः आयुधी-यकं समुँद्रयानमिति । (४), इतस्दित्रस्मिन् कुर्वन् दुष्यिति इत्र इत्रस्मिन् । (१) तर्चं तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । (६) (बी. स्मृ. १.१.२.१-६)

१. I. reads शास्त्रानुमहीतोऽयं विवाहः २. The text (by E. Hultzsch) adds यथैतन् and reads अनुपेतेन. ३. The text (E. Hultzsch) omits म, and reads स्त्रिया सह. ४. B. C. F. and H. omit पूर्णितभोजनं. ५. The text reads मानुल-पित्रव्वसृदुहित्यमनं. ६. B. C. and F. omit कर्णाविक्रयः ७. The text reads समुद्रसंयानं. ८. All others except A. and the text read तहेशं प्रामाण्यान् for तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्थातः.

इति । इतरे। दाक्षिणात्य इतरिमन् उत्तरदेशे मातुल-सम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरिमन् दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । कुतः ? देशपामाण्यात् । देशनिबन्धनत्वादाचारपीमाण्यस्थे-त्यर्थः । तथा च देवलः—

'यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टः सुकैल्पितः। स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः'।। इति । भूगः-

'यस्मिन् देशे पुरे प्रामे त्रैविद्ये नगरे अप वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्म न विंचालयेत्'।।

इति । ननु-शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहो अपि प्र-सज्येत । प्रजापतिना तथाऽऽचरणात् । तथा च श्रुतिः-

'प्रजापतिवैं' स्वां दुहितरमभ्यर्ध्यायत्'। ईति । मैवम् । 'न देवचरितं चरेत्'-इति न्यायात् । अत एव बौधायनः-

> 'अनुष्टितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्टितम् । नाऽनुष्टेयं मनुष्येस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्'॥ (वैोः स्मृः १. १. २. १२)

१. I. omits -प्रामाण्यस्य. २. I. substitutes तु for सु-. ३. B. C. and F. read देशाचारै: स्मृती तृगी:, D. reads देशाचारः स्मृती भृगी: and G. reads देशाचारः स्मृती भृगी: for न तु देशान्तरे स्मृतः ४. All others except A. and H. omit भृगुः. ६. D. and G. read न विचारयेन्. ६. H. and I. read प्रजापतेराचरणात्; while D. substitutes तदा for तथा. ७. I. omits दे. ८. D. H. and I. read अभ्यगात, and for the same B. C. F. read अभ्यगायत्. १. After this word D. inserts न्यायात्.

इति । तदेवं पूर्वोक्तब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदिव-षयव्यवस्थया चे मातुलसुताविवोहो 'ऽसिपण्डाम्'—इत्यादिशा-स्वादेव सिद्धः । यवीयसीं वयसा कायपरिमाणिन च न्यूनाम् । तत्र वयोन्यूनताया इयत्तामाह मनुः—

'तिंदाहर्षोर्द्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वाददावार्षिकीम् । त्र्याष्टवर्षो उष्टवर्षां वा धर्मे सीदित सत्वरः'।। (म. स्मृ. ९. ९४)

इति । बृहस्पतिरिप'तिंदाद्वर्षो दशाब्दां तु भार्या विन्देत निप्तकाम् ।
एकविंदातिवर्षो वा सप्तवर्षामवामुयात्'।।
इति । विष्णुपुराणे अप-

'वर्षेरेकगुणां भार्यामुद्रहेत् त्रिगुणः स्वयम्' । (वि. पु. ३. १०. १६)

इति । अरोगिणीं अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् । भ्रातृमतीं ज्येष्ठः किनष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती । अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते । अत एव मनुः—

> 'यस्यास्तु न भवेद्भाता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां पाज्ञः पुत्रिकाधर्मदाङ्कया'॥ (म. स्मृ. ३. ११)

इति । यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिपायवान् वा न वा-इति न विज्ञायते तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा राङ्का ता-

१. I. omits पूर्वोक्तः. २. B. C. and F. omit च; while D. omits देशभेदविषयव्यवस्थया. ३. I. reads विवाहः 'न सिपण्डाम्'. ४. Except A. and the text all others read वहेत् for उद्देत्. ५. G. reads द्वष्टवर्षी; while B. C. and F. read अष्टवर्षी through mistake.

मभातृकामण्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता'— इत्युक्तेः वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनार्थि पितुः सङ्कल्पमात्रेण कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च गौतमः—

'अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम् । (९९) तत्संद्रायाच्चोपयच्छेदभातृकाम्'।

(गी. समृ. २९. १९-२०)

(व. समृ. १७, १७)

इति । मनुरापि-

'अपुत्रो ^इनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्' ॥ (म. स्मृ. ९. १२७)

इति । वरेण सह सम्प्रतिपत्तिकरणं तु पुत्रिकाकरणे स्पष्टमेव विज्ञायते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता— 'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति'॥

इति । 'स नो पुत्रो भवेदिति' – इति कचित्पाटः । अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-सगोत्रत्वनिवृत्तिः । अत एव लोगाक्षिः –

'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापितः' ॥ इति । तदेवमभिहितां पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी म्रातृम-त्तीमेवोद्दहेत् । 'असमानार्ष-गोत्रजाम् ' ऋषेरिदमार्षं प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्ध्यावर्त्तकमुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा-गो- त्रप्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकावंगिरो-बृहस्पती । अत एवाङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजगोत्रो व्हिमित प्रयुद्धते । एवम-न्यदण्युदाहार्यम् । गीत्रं तु वंदापरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या वध्वा वरेण सह प्रवरेक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूर्विवाह-मर्हति । क्षचिद्धोत्रभेदे वि प्रवरेक्यमस्ति । तद्यथा—याज्ञवल्क्य-वाधूल-मीनं-मीकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वीतहव्य-सावेत-सित प्रवरस्यक्यात् । अतस्तत्र विवाहप्रसक्ती तद्व्यवच्छेदाय असमानार्षजाम्—इत्युक्तम् । काचित् प्रवरभेदेवि गोत्रैक्यम् । तद्यथा-आङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्य-मान्धात्मवरीष-यौवना-श्ये-ति—अत्राङ्गिरस-मान्धातृप्रवरभेदेवि यौवनाश्वगोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यंसमानगोत्रप्रहणम् । गोत्रप्रवर्त्तकाश्य प्राधान्येना । हे चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथा च बौधायनः—

'विश्वामित्रो जमदग्निभेरद्वाजो ज्य गौतमः । अत्रिवंसिष्ठः कर्यप इत्येते संप्त सप्तर्षयः ॥ सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गीत्रमित्याचक्षते' । इति । स्मृत्यन्तरे जपिन

' जमदग्निभरद्वाजो विश्वामित्रो अत्र-गौतमौ ।

१. B. C. F. and I. read -भरद्वाज-. २. Only I. reads -सौनकानां for -मौन-मौकानां ३. D. reads असमानेत्युक्तम्. ४. A. reads असमानार्थ-गोजजानित्युक्तम्. ५. I. omits through mistake the following portion—

^{&#}x27;विश्वामित्रो जनदमिर्भरद्वाजो ८थ गौतमः। अत्रिवेसिष्टः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्थयः।। सप्तर्थीणां अगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तक्षोत्रमित्याचक्षते'। इति । स्मृत्यन्तरे ८पि—. ६. B. C. F. and G. do not repeat सप्तः.

वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गीत्रकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गीत्राणि मन्वते' ॥ इति । एतेषां च गीत्राणामवान्तरभेदाः सहस्रसङ्ख्या-कास्तेषां गणास्त्वेकीनपञ्चादात् । तथा च बौधायनः—

> 'गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। ऊनपञ्चारादेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्'।।

इति । प्रवर-गोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-का-स्यायन-विश्वामित्र-गर्गादिप्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रेसिद्धे । न चात्र मिलितयोगीत-प्रवर्योः पर्युदासनिमित्तत्वं दाङ्कानीयम् । प्रत्येकं दोषाभिधानात् । तदाह बौधायनः—

'सगोत्रां चेदैमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् '। इति । ज्ञातातपो अप-

'परिणीय संगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा तस्याः समुत्सर्ग तैप्तकृच्छ्रं विशोधनम्'॥ इति । आपस्तम्बः-

'समानगोत्र-प्रवरां कन्यामृह्वोपगम्य च । तस्यामुत्पाद्य चैण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते '।। इति । इत्थं कन्यालक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम्। अत एव मनुः –

> 'महान्त्यपि समृद्धानि गी-ऽजा-ऽवि-धन-धान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दर्शैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads प्रसिद्ध: through mistake. २. Except A. and I. all others read चेन्मत्योपयच्छेत्. ३. B. C. D. F. and G. read अतिकृच्छं; while A. reads सप्तकृच्छं; ४. I. reads सन्तानं for चण्डालं. ५. D. G. H. and I. read देशेमानि, but the text does not follow this reading.

हीनिक्रयं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशा-र्श्वासम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारि-श्वित्रि-कुष्टिकुलानि च'॥ (म. स्मृ. ३. ६–७)

इति । हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमा-त्रोषम् । निश्छन्दो अध्ययनवर्जितम् । यमो अपि— 'चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् । अनाषेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ।। अन्युचमातिहस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् । हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥ श्विति-कुष्टि-कुलादीनां कुर्यादिपरिवर्जनम् । सदाकामिकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यन्कुलम् ॥ अपस्मारिकुलं यच यच पाण्डुकुलं भवेत्'।

इति । अनार्षेयं अविज्ञातप्रवरम् । एतच हीनक्रियादिव-र्जनं तथाविधापत्यपरिहारार्थम् ।

> 'कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति ' । (हाः स्मृः २-१३)

इति हारीतवचनात् । पुराणे अपि— 'मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् । यथाद्यीला भवेन्माता तथाद्यीलो भवेत् सुतः' ॥

इति । मनुरिप —

'पितुर्वा भजते ज्ञीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रजैतिं स्वां विमुञ्चति' ।।

B. C. D. F. G. and H. read -ক্সাদক্তৃত ২. D. G. and H. read নৃদ
for দ্বন:. ই B. C. and F. read মক্সানি হবা নিগভন্তানি, D. and G. read
মক্সানি হবা च গভন্তানি, and H. reads হুঝানিস্বাধানিং হ্বানি গভন্তানি.

इति । हेयकुलमुक्तम् । उपादेयं तु याज्ञवल्क्य आह
'दरापूरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्'।

(याः स्मृः १. ५४)

इति । मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता यस्मिन् कुले तइरापुरुषविख्यातं तस्मात्-महाकुलात् पुत्र-परैवादि-समृद्धात् कन्यामुद्दहेदित्यर्थः ।

मनुराप-

'उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सहे । निनीषुः कुलमुत्कर्षमैधमानधमांस्त्यजेत्'॥ (म. स्मृ. ४. २४४)

इति । अत्रोत्तमान् स एवाह-

'विशुद्धाः कर्मभिश्चेव श्रुति-स्मृतिनिद्दिश्विः । अविष्ठुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥ महाकुलेश्च सम्बन्धा महत्स्वेव व्यवस्थिताः । सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदाशिनः ॥ लोभ-राग-द्वेषा-अमर्घ-मान-मोहादिवर्जिताः । अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः संदा'॥ इति । अधमानाह सँ एव-

'ये स्तेनाः पिद्युनाः क्षीवा ये च नास्तिकवृत्तयः।

विकर्मणा च जीवन्तो विकताकृतयस्तथा॥

१. H. reads कुलत्वं. २. I. reads -शस्यादि. ३. D. reads सदा for सह. ३. B. C. D. F. and H. read -मवमानवमांस्त्यजेत; while G. reads -मधमान-वमांस्त्यजेत. ५. D. reads महतका, G. reads महत्त्वे च and I. reads महत्त्वे for महत्स्वेव. ६. D. and G. read तथा for सदा; while H. reads तदा. ७. B. C. D. F. G. and H. omit स एव.

पबद्धवैराः शूरैर्थे राजिकिल्विषणस्तथा ।
ब्रह्मस्वादनित्याश्च कदर्याश्च विगिर्हिताः ॥
अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजापसवस्तथा ।
पतिष्ट्यश्च सुवासिन्यः ताश्चे यत्नेन वर्जयेत्'॥
इति । कन्यादाने वरिनयमो गौतमेन दर्शितः—
'विद्या-चारित्र-बन्धु-लक्षेण-शील-सम्पन्नाय दद्यात्'।
(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । यमो अप-

'कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च विद्यां च वित्तं च सँनाथतां च। एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमाचिन्तनीयम्'॥

इति । याज्ञवल्क्यः-

' एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोतियो वरः । यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनियः'॥ (या. स्मृ. १, ५५)

इति । एतैः कन्यकायामुँकेर्गुणैर्युक्तः । पुंस्त्वपरीक्षी-पायस्तु नारदेन दर्शितः-

'यस्या ब्सु प्रवते वीर्थं हादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्याङ्कक्षणेरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥

१. I. reads तांश्वः २. Except A. and the text of Gautama read विद्या-ऽऽचार- for विद्या-चारित्र-. ३. The text does not insert -लक्षण-. ४. D. reads सनातनां च. ५. D. and G. read नरः. ६. I. reads कन्यकाया-मुक्तलक्षणेः; while B. C. D. F. G. and H. read कन्यकायामुक्तगुणैर्युक्तः. ७. The text of Narada reads रेतोस्थोत्यवते नाउण्यः ८. B. C. D. F. and G. read बीर्ज for बीर्यः. ९. B. C. D. F. G. H. and I. read विपरीतस्तः; while B. C. F. and G. substitute पण्डकः for पण्डकः.

चतुर्दशिवधः शास्त्रे षेण्हो दृष्टी मनीषिभिः । चिकित्स्यश्चा विकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥ निसर्गष्ण्हो वेश्विश्च पक्षषण्डस्तथैव च ॥ अभिशापाद्धरो रोगाईवक्रोधात्तथैव च ॥ ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः । आक्षिप्तो मोपबीजश्च शालीनो ज्ञ्यापितस्तथा'॥ (ना. स्मृ. १२. १०-१३)

इति । निसर्गषण्ढः स्वभावती लिङ्ग-वृषणहीनः । वॅथिः छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमांसेव्यमांनः सन् स- क्रद्रोगक्षमः पक्षषण्ढः । गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः । ईर्षया पुंस्त्वमुँत्पाद्यते यस्य स ईर्व्याषण्ढः । स्युपचार- विशेषण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्की वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः । रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थ- बीजः मोघबीजः । अपगल्भतया क्षोभादा नष्टपुंस्त्वः शालीनः । यस्य भार्याव्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्या- पतिः । एतच परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव - 'अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

(ना. स्मृ. १२. १९)

क्षेत्रं बीजवते देयं ना अवीजी क्षेत्रमहित'।।

१. B. C. F. and G. read पण्डी. २. B. C. F. and G. substitute everywhere पण्ड- for पण्ड-. ३. B. C. F. and H. read बन्न:, I. also follows the same reading and D. G. read वन्ध्यः. ४. B. C. F. and H. read वन्नः, D. and G. read वन्ध्यः. ६. B. C. D. F. G. and H. omit-मानः सम् and read स्त्रियमासन्य सक्तुःगा-. ६. I. reads उत्सद्यते through mistake. 9. Except A. and I. all others omit यस्य.

इति । षण्डवदन्यानिष वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः —

'दूरस्थानामिवद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

गूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः'।।

इति । कीदृशाय तर्हि देया ? इत्यत आह मनुः —

'उत्कृष्टायो अभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तामिष तां तस्मै कन्यां देद्याद्यथाविधि'!।

(म. स्मृ. १. ८८)

इति । अप्राप्तामेपीति अप्राप्तविवाहसमयां बाँलिकामपी-त्यर्थः । प्रांदास्त्यमाह मरीचिः—

> 'जर्न्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं ग्रुभम् । कुँमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा'॥

इति । बौधायनी अप-

'दद्याहुणवंते कन्यां नामिकां ब्रह्मचारिणे । अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्'॥ (बौ. स्मृ, ४. १. ११)

इति । यतु यमेनोक्तम्-'काममा मरणात्तिष्टेदृहे कन्यर्त्तुमत्यपि । र्न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्' ॥ (म. स्मृ. ९. ८९)

१. B. C. D. F. G. and H. read ऽनुरूपाय for अभिरूपाय. २. Except A. and the text others read दद्याद्विचक्षणः. ३. B. C. F. and G. omit इति. ४. H. reads बालकान्. ५. All, except A. omit प्राशस्त्यमाह मरीचि: ६. This verse is omitted by A. B. C. and F. ७. I. reads कुमारीणां तथा for कुमारीवरणं. ८. The text of Manu substitutes च for तु.

इति । तहुणवित सम्भवित गुणहीनाय किन्यां न दद्यादि-त्येवंपरम् । न तु सर्वथा गुणहीनानिषेधपरम् । नी चेत्-'अपि वा गुणहीनाय' ।

(बौ. स्मृ. ४, १, ११)

इति बैधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात्। 'ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्'।

(म. स्मृ. १. ८१)

इति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः— 'नापरुन्ध्याद्रजस्वलाम्' ।

(बी. स्मृ. ४. १. ११)

इत्यनेन विरुद्ध्येत । अत एव वसिष्टी अपि—
'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पित्रमृच्छति'।।
इति । संवन्ते अपि

'रोमेंकाले तु सम्प्राप्ते सोमी भेड़े तु कन्यकाम्। रजःकाले तु गँनधर्वा विद्वस्तु कुचदर्शने।। (६५) तस्मादुद्दाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्'। (६८)

(सं. स्मृ. १. ६५-६८)

इति । कन्याराब्देन लज्जाद्यभिज्ञानरहितवयोयुक्ता विव-क्षिता । तथा च वार्युपुराणम्—

१. All others except I. omit कन्यां. २. I. reads कामकाले. ३. D. and H. read मुङ्गेऽथ. ४. D. G. and H. read गन्धर्वो. ५. Except A. all read पुराण for वाग्रुपुराणम्.

'यावन्न लेज्जया ब्र्झानि कन्या पुरुषसन्निधी ।
योन्यादीन्यवगृहेत तावज्ञवाति कन्यका'।।
इति । संग्रेहकारी वि—
'यावचैलं न गृह्णाति यावत् क्रीडाति पांसुभिः ।
यावद्देषं न जानाति तावद्भवति कन्यका'।।
इति । वयोविदेषेण दातुः फलविदेषमाह मरीचिः—
'गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् ।
कन्यां ददद्रह्मलोकं रीरवं तु रजस्वलाम्'।।
इति । गौर्यादिदाब्दार्थः संवैत्तेन दर्शितः—
'अष्टवर्षा भवेद्दीरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत कर्ष्वं रजस्वला'।।
(सं. स्मृ. १, ६६)

इति । यमो अप
'अष्टवर्षा भवेदौरी नवमे निम्नका भवेत् ।

दशमे कन्यका भोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता'।।

इति । मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः
'पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भाता वाँ र्नुमते पितुः।

माँतामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा।।

१. I. reads लिजिता ऽङ्गानि; while D. reads गृहते ऽङ्गानि and G. लज्जतेऽङ्गानि. २. I. reads योन्यादीनि न गृहत; while D. and G. read योन्यादीनाऽनगृहते. ३. संग्रहकारो ऽपि and the following verse do not appear in D. ४. Except A. all others substitute यमेन for संवर्त्तन, but the following verse appears in Samvarta. ६. I. reads द्वामें कन्यका प्रोक्ता. ६. Except A. all others substitute संवर्त्तो ऽपि for यमो ऽपि, but the following verse is not found in the text of Samvarta. ७. B. C. D. F. and G. substitute च for वा and I. reads ऽनुमतो; while H. reads ऽनुमतः. ८. The text of Nârada reads पितामहो.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते । तेस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सेनाभयः ।। यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमात्रजेत्'। (ना. स्मृ. १२. २०-२१)

इति । याज्ञवल्क्यो अप-

'पिता पितामहो भाता सकुल्यो जननी तथा । कन्यापदः पूर्वनादो प्रकृतिस्थः परः परः ॥ अप्रयच्छन् समाप्तोति भूणहत्यामृतावृतौ । गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्' ॥ (याः स्मृः १. ६३–६४)

इति । गम्यं गमनाहं सावण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथा च नारदः-

> 'सवर्णमनुरूपं च कुल-शील-वॅयः-श्रुतैः । सहधर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः' ॥ (नाः स्मृः १२. २३)

इति । 'सवर्णं वरं पाष्य'-इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ए-तचा असित रजीदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजिस सत्स्विप पि-त्रादिषु किन्चित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वर्यत् । तदाह बौधायनः-

१. D. reads अस्यां. २. Except A. and the text all read स्वजातयः. १. The text reads आश्रयेत्. ४. Except A. and the text others read बल-श्रुतैः. ५. The text reads प्रजाः for पुत्रात्.

'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कांङ्क्षेत पितृशासनम् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्' । (बौ. स्मृ. ४. १. १४)

इति । मनुरपि-

'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
कभ्वं तु कालांदेतस्माद् विन्देत सदृद्यां पतिम्।।
अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेचदि स्वयम्।
नैनः किन्चिदवामीति न च यं सा अधिगच्छति'।।
(म. स्मृ. ९. ९०–९९)

इति । सा यं भत्तीरमधिगच्छिति सी अपि नैनोअधिगच्छिती-त्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्-

'ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्'।

इति तहुणवद्दरलाभे सित द्रष्टव्यम् । ननु—ऋतुमत्यां कन्यादाब्दः कथं प्रयुक्तः? यतो यमेन 'ददावर्षा भवेत् कन्या'— इत्युक्तम् । न च–ददामे वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः । गौर्यादिदाब्दवत् कन्यादाब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम् – 'कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्'।

इति । लोकपिस्हस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्र-माचष्टे । एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति । तथा चाऽऽनुशासनिके ऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः— 'कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवाश्स्म न संश्वायः'। (म. भा. आ. २०. २२)

्नः माः आ, २०. ५२) इति । श्रात्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः –
'असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानंघे'।
(मः भाः शः ५१.१०)

इति । उमामहेश्वरसंवादेशप-

'ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते'। इति । ननु—'असंस्कृतायाः'—इति वचने विवाहरहिताया उत्तमलोकाभाव उक्तः सो अनुपपन्नः । विवाहरहितानामिष ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाऽध्ययनादिभिः उत्तमलोकसम्भवात् । अत एव हारीतेनोक्तम्—

> 'द्विविधाः स्त्रियः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्य-यनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या इति । सद्योे वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथान्विदुपनयनमात्रं कत्वा विवाहः कार्यः' ।

> > (हा. स्मृ. २१. २३)

'तासां द्विविधा विकल्पः। ब्रह्मवादिन्यः सद्योद्वहा-श्वेति । ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमिसंस्कारः स्वगृहे ऽध्ययनं भैक्ष्यचर्या च।प्राप्तौ रजसः समावर्तनम्। आतिरिक्ते ऽप्रधानम् । सद्यो ऽप्रध्वंसनं वा'।

^{?.} The text reads-

३. I. omits सद्यों and terminates the quotation at भिकाचर्या, showing that the latter half of the quotation is written by the author, but this is a mistake. ३. This portion appears in the text.

इति । मैवम् । *तस्य कल्पान्तरिवषयत्वात् । तथा च यमेः —
'पुरा कल्पे कुमारीणां मौद्धीवन्धनिमध्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

* इदमसमञ्ज्ञसमिव प्रतिभाति । तथा हि — हारीतेन प्रथमं – 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाकमम्' ॥ (म. स्मृ. २. ६६)

इत्यस्या मनूक्तेः 'शूद्रसमाः स्त्रियः' इत्यस्य च बाधार्थे— 'न शूद्रसमाः स्त्रियः'।

(हा. स्मृ. २१.२०)

इत्यभिधाय—

'न हि ज्ञाद्रयोनौ ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या जायन्ते'। (हा. स्मृ. २१, २१)

इति हेतुरूपन्यस्तः। अनन्तरं च 'द्विविधाः स्त्रिय' इत्यनेन-'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः। पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो अग्नपरिक्रिया'॥ (म. स्मृ. २. ६७)

इत्यादिवचनानां सद्योवधूपरत्वमभिधाय-'तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः'।

(हा. स्मृ. २१, २२)

इति स्त्रीणां वैदिकसंस्कारा विहिताः । 'पुरा कल्पे तु नारीणां' इत्यादि यमोक्तिस्तु भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्यवती ।

यदि च कल्पान्तरिवषयतं हारीतवचनस्य स्वीक्रियेत तार्हे शूद्रयो-निजत्वरूपस्य दोषस्य स्वीकार एव भवेत् । तथा च सात अस्मिन् कल्पे सर्वेषामेव ब्राह्मण-क्षात्रिय-विशां शूद्रयोनिजत्वमापतिदितीमं महान्तमनर्थे शिष्टाः कथं परिहारिष्यन्तीति न जानीमः ।

१. D. substitutes मनुः for यमः.

पिता पितृव्यो भाता वा नैनामध्यापयेत् परः । स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते ॥ वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च'।

इति । 'अष्टवर्षा भवेद्गौरी' - इत्यादिना विवाहकाल-उक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः -'चतुर्णामिप वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्त्रिबोधत ॥ ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्घः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसस्त्रैव पैद्गाचश्वाऽष्टमोऽधंमः '॥ (म.स्मू. ३. २०-२१)

इति । एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव—
'आच्छाद्य चार्चियता च श्रुत-शीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मी धर्मः प्रकीर्तितः ॥
यत्ते तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं हे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्यापदानं विधिवदाषों धर्मः स उच्यते ॥
सेहोभी चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्यापदानमभ्यच्यं प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा केन्याय च स्वशक्तितः।
कन्यापदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

२. I. reads मतः for ऽधमः. २. The text reads सह नौ. ३. D. reads कन्यायाश्च स शक्तितः, B. C. F. G. and H. read कन्यायाश्च स्वशक्तितः and the text reads कन्याये चैव शक्तितः.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः से च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
हैत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहौत् ।
पसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः क्रिंथतोऽष्टमः ॥
(म. स्मृ. ३. २७-३४)

इति । नारदी जप-

'ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तंथा परः । आर्षश्चेवाऽथ दैवश्च गान्धर्वश्चाऽऽसुरस्तथा ॥ राक्षसो ऽनन्तरस्तस्मात् पैद्याचश्चाष्टमो मतः'॥ (नाः स्मृः १२. ३८–३९)

इति । वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियममाह मनुः—
'र्षडानुपूर्व्या विषस्य क्षत्रस्य चतुरो ऽवरान् ।
विद्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद् धर्म्यानंराक्षसान् '॥
(मः स्मृः ३, २३)

इति । आदितः षड्विवाहा विपस्य धर्म्याः । आसुरादयश्च-

१. B. C. and F. read स इति तेयो; while G. reads इति वित्तेयो and the text reads सनु वित्तेयो. २. G. substitutes हृत्वा; while D. द्रवा for ह्त्वा. ३. We follow here A. B. C. D. F. G. and the text. H. and I. substitute बलान् for गृहान्. ३. The text and H. read चाऽष्टमाऽधमः; while D. and G. read प्रथितो ऽष्टमः. ५. B. C. D. and F. read नतः परम; while G. and H. read नतः परः. ६. The text reads ऽनवरः. ७. B. C. D. F. G. and H. read ऽधमः; while the text substitutes स्मृतः for मतः. ८. G. reads षष्टाऽऽनुपूर्व्यातः; while all others except A. B. C. D. substitute आनुपूर्वात् for आनुपूर्वा. ९. D. G. and I. read धम्बीसराक्षसान्.

स्वारः पोश्वात्याः क्षत्रियाणां भर्म्याः । राक्षसवर्जं त एव वैद्य-गूद्रयोरि । एतेषां ब्राह्मादीनां मध्ये भदास्तानाह स एव-'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् भदास्तान् कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैद्य-शूद्रयोः' ।। (म. स्मृ. ३. २४)

इति । स्मृत्यन्तरे अप
'चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैद्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः' ॥

इति । गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवाहालाभे ब्राह्मणादीनां पैशाचमण्यनुजानाति वेत्सः—

'सर्वोपायरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्मा रहःस्थिता' ॥

इति । ब्राह्मादीनां फलमाह मनुः—

'दश पूर्वेन् परान् वंद्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचर्यत्येनसः पितृन् ॥

दैवाह्मांद्यः सुतस्रीव सप्त सप्त परावरान् ।

आंषोंद्यां सुतस्रीवित्रं षद् षद् कायोद्याः सुतः॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

ब्रह्मवर्चस्वनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

२. B. C. D. and F. read पश्चात्; while I. reads पैशाचान्ताः. २. Here I. substitutes संवर्तः for वत्सः; but the other manuscripts do not follow him. Also Kamalâkera Bhatta quotes the following verse and reads वत्सः (see Nirṇaya sindhu Vol. III., Part I., Vivaha Prakaraṇa). ३. B. C. F. G. and H. read पूर्वापरान. ४. The text reads मोचये-वेनसः. ५. B. C. D. F. G. and H. read हैवोडायाः. ६. B. C. D. F. G. and H. read आयोडायाः

रूप-सत्त्व-गुणेषिता धनवन्ती यदास्त्रिनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च द्यातं समाः ॥ इतिरेष्टवविद्याष्टेषु नृदांसा व्नृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः'॥ (म. स्मृ. ३. ३७-४१)

इति । प्रशस्तेष्विप चतुर्षे विवाहेषु पूर्वः पूर्वः पर्वः पश्चास्त-तरः । तत्र बौधायनः-

> 'तेषों चत्वारः पूर्वे बाह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्' । (बौ. स्मृ. १. ११. २०. १०–११)

इति। ननु-आसुरवदार्षो अपि पापीयान्। क्रीयपाप्तत्वाविद्रो-षात्। अत एव कदयपः-

> 'क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां करयपी व्ववीत्'।। (का. स्मृ. ४९)

इति । मनुरिप आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमभिप्रेत्याह — 'पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह । पैशाचश्चाऽऽसुरश्चेव न कर्त्तव्यौ क्रथञ्चन' ॥

(म. स्मृ. ३. २५)

इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव-प्राजा-

१. B. C. F and G. read इतरेषु त्वशिष्टेषु; while I. reads इतरेषु च शिष्टेषु. २. B. C. D. F. and H. do not repeat पूर्व:. ३. D. does not insert तेषां चत्वार:. ४. Except A. and the text all others read इतरेषां. ५. D. and G. substitute क्रम- for क्रय-. ६. I. reads सापिण्डये instead of सा पित्र्ये. ७. The text reads कराचन for कथ्यन.

पत्याः त्रयो धर्म्याः । क्रयाभावात् । आर्था-ऽऽसुरे द्वावधर्म्यो । क्रयक्रीतत्वात् । तयोरप्यासुरः पैद्याचवदापद्यपि न कर्त्तव्यः —इति । तन्न । पत्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपर-त्वात् । क्रुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य द्यु-त्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निष्धेति—

'आर्थे गोमिथुनं गुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् । अल्पो वाश्प महान् वाश्प विक्रयस्तावदेव सः'॥ (म. स्मृ. ३. ५३)

इति । गोमिथुनं शुल्कम् – इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव । न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवि । तद्धक्षणाभावात् । अनियत-पिरमाणत्वं हि शुल्कलक्षणम् । क्रये तद्दर्शनात् । क्रयसाधनं हि मूल्यं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्दा भवित । प्रकृते तु पिरमाणं नियतम् । यतः आर्षस्तावतैव गोमिथुनेनैव सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्धम्यं एवाऽऽर्षः । अत एव देवलः –

'पूर्वे विवाहाश्वत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः । अग्रुल्का ब्राह्मणाहिश्व तारयन्ति देयोः कुलम्'।।

इति । न च-गान्धर्वादिविवाहेषु सैप्तपदाभिक्रमणाद्य-भावात् पतित्वभायीत्वाभावः - इति दाङ्क्रनीयम् । स्वीकारात् पाँक् तदभावे अप पश्चात्तत्सद्भावात् । तदाह देवलः -

१. B. C. D. F. G. and H. read तोयप्रशनजाः २. I. reads कुलइयम् instead of इयोः कुलम्. ३. B. C. D. F. and G. read सप्तम- for सप्त-. ४. D. and H. read प्रापानावेति.

'गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वेवाहिको विधिः। कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाश्चिसाक्षिकम्'॥

इति । गृह्मपरिशिष्टे अप-

'गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचा विवाही राक्षसश्च यः । पूर्व पेरिग्रहस्तेषु पश्चाङ्गोमी विधीयते'॥

इति । होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अत एव विसष्ट-बौधायनौ-

> 'बलांदपहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा'॥ (व. स्मृ. १७. ७३; बौ. स्मृ. ४. १. १५)

इति । तस्माद्रान्धर्वादिष्विप सेप्तपदाभिक्रमणसम्भवादिस्ति भार्यात्वम् । ब्राह्मादिषु विवाहेषु यद्दानमुक्तं तत्सक्रंदेव । तथा च याज्ञवल्क्यः-

'सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्'। (याः स्मृ. १. ६५)

इति । मँनुरिप'र्सकदंशो निपतित सकत् कन्या प्रदीयते ।
सकदाह ददानीति त्रीण्येतानि संतां सकृत्'॥
(म. स्मृ. ९. ४७)

इति । एतचाऽदुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः-

१. B. C. F. and H. read परिश्रयस्तेषां; while I. reads परिक्रमस्तेषां. २. The text of Baudhâyana and Vasishtha read बलाचेत् प्रहता; while H. reads बलाव्टयुद्धता. ३. B. C. and F. read सप्तमपदाभिक्रमेण. ४. All others except A. and I. omit मनुर्गि, and for मनुर्गि D. substitutes तथा. ५. D. reads सकृदण्डो. ६. All others except A. and the text read सकृत् सकृत्.

'दत्वा न्यांयेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टश्चेद्दरी राज्ञा स दण्डचस्तत्र चीरवत्' ॥ (नाः स्मृः १२.३२)

इति । किमयमुँत्सर्गः? नेत्याह याज्ञवल्क्यः-'दत्तामि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्'।। (याः स्मृः १. ६५)

इति । एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्य-श्चेत् प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु दुष्टाय पूर्वस्मै । तथा च गौतमः—

> 'प्रतिश्रुत्या अ्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्' । (गौ स्मृ. ४, ९)

इति । वरदेषास्तु कात्यायनेनोक्ताः— 'उन्मक्तः पतितः कुष्ठी तथा षण्ढः संगीत्रजः । चक्षः-श्रीत्रविहीनश्च तथा अस्मारदूषितः ॥ वरदोषास्तथैवैते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः' । इति । यस्तु ऊढायाः पुनरुद्वाहो यम-ज्ञातातपाभ्यां दर्शितः— 'वरश्चेत् कुल-ज्ञीलाभ्यां न युज्येत कथन्चन ।

'वरश्वत् कुल-शालाभ्या न युज्यत कथन्बन । न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥ समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयानिकाम् । पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपो ऽत्रवीर्त्॥

१. B. C. D. F. G. H. and I. read कान्ताय for न्यायेन. २. B. C. and F. read नियमः for उत्सर्गः. ३. G. reads पूर्वाम्. ४. B. C. D. F. G. and H. read न्योनिज्ञाः. २. D. G. and H. read -योनिज्ञाम्. ६. I. adds इति after इति शातातपोऽप्रवीत्.

हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् । न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्'॥ इति । कात्यायनो अपि—

'स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्षीत्र एव वा । विकर्मस्थः संगोत्री वा दासी दीर्घामयोऽपि वा ।। ऊढाअप देया सो उन्यस्मै सप्रावरण-भूषणा'। इति । मनुरपि—

'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्षीबे च पतिते तथा | पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' || (ना. स्म. १२. ९७)

इति । सो^ऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरिवषयः । तथा चादित्य-पुराणम् ।

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्टांशं गोवधं तथा । करोी पञ्च न कुर्वीत भातृजायां कमण्डलुम्'।। इति । यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा दण्डयितव्य इत्याह नारदः-

'येस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यात्रृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्' ॥ (नाः स्मृ. १२. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि'अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्' ।
(याः स्मृः १. ६६)

१. B. C. and F. read वाउन्यस्मै; while D. G. and H. read चाउन्यस्मै. २. I. omits this whole verse and इति । याज्ञवल्कयोऽपि through mistake.

इति । कन्यादोषास्तु नारदेन दर्ज्ञिताः'दीर्घ-कुत्सितरोगार्त्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।
दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः'।।
(नाः स्मृ. १२. ३६)

इति । न केवलं दोषमनाख्याय ददतो दण्डः अपि तु सा अपि परित्याज्येत्याह मनुः-

> 'विधिवत् प्रतिगृह्यापि व्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् । व्याधितां विपदुष्टां वा छद्मना चेषिपादिताम्' ॥ (म. स्मृ. ९. ७२)

इति । नारदी अपि –

'ना उदुष्टां दूषयेत् कन्यां ना अदुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सैति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यज्ञतीस्तँयोः'॥

(ना. स्मृ. १२. ३१)

इति । एतत् र्भप्तमपदाभिक्रमणादर्वाग्वेदितव्यम् । तत्रैव भार्यात्वस्योत्पत्तेः । अत एव मनुः-

> 'पाणिग्रेहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पंदे' ॥ (म. स्मृ. ८. २२७)

इति । यमो अप
'नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिप्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे' ॥

१. The text संस्ट. २. The text दृष्टा. ३. The text reads तु सित नागः instead of सित न दोषः २. Except A. and the text others read दृष्टाः for तथोः. ५. I. reads समयद्योभन्नमणात् ६. Except A. and the text all read पाणिमहणमन्त्रीस्तु. ७. D. reads उच्यते.

इति । पाणिग्रहणसंस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणे अपि न क-न्यात्वं हीयते । तथा च वसिष्ठः—

> 'अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रिंयेता उद्दी वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा'॥ (व. स्मृ. १७. ७२)

इति । वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः— 'वरियत्वा तु यः कश्चित् प्रणइयेत् पुरुषो यदा । ऋैत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम्'।।

इति । नारदो अप-

'प्रतिगृह्य तुँ यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याःन्यं वरयेद्वरम्'।। (ना. स्मृ. १२. २४)

इति । शुल्कं दत्वा यदि वरो म्रियते तदा किं कर्त्तव्य-मित्यत आह मनुः-

> 'कन्यायां दत्तशुल्कायां भ्रियते यदि शुल्कदः । देवराय पदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते'।। (म. स्मृ. ९. ९७)

इति । देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—
'प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देया ज्यस्मै विधानतः'।।
इति । एवं च वाग्दानादारभ्य स्त्रभपदाभिक्रमणात् प्राक्

१. I. reads म्रियते वा for म्रियेताऽऽदौ. २. I. reads तदा समांस्त्रीनतीत्य. ३. The text substitutes च for तु. ४. H. and I. read संवत्सर्मातिक्रम्य, but the text does not follow them. ५. I. reads सप्तपद्मिक्रमणाव.

दोषदर्शने मरणादी वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति । अत एव कात्यायनः-

> 'अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूहायां तु तत्र वैे। पुरोंऽऽगतश्च सर्वेषां लेभेत तदिमां सुताम् ॥ अथागच्छेत वोहायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्'।

इति । अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते । अन्येनोढायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत् न कन्यामित्यर्थः । 'लक्षण्यां स्त्रियमुद्दहेत्'।

(याः स्मृः १. ५२)

इति यदुक्तं तत्रोद्वहनीया कन्या द्विविधा । सवर्णा चाऽसवर्णा च । तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः— 'सवर्णां प्रदेश द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो र्वेवराः'।।

(म. स्मृ. ३. १२)

इति । अग्रे स्नातकस्य प्रथमिववाहे । दारकर्मणि अग्निहो-त्रादी धर्मे । सवर्णा वरेण समानी वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा । यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैद्यस्य वैद्या प्रदास्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णामूद्धा पश्चाद्विरंसवश्चेत्तदा तेषाम-वराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. H. substitutes च for नै. २. B. C. D. F. and G. read प्रागतश्च for gराऽऽगतश्च and I. प्रागमश्च for the same. ३. B. C. and F. read लभते तिमां जु ताम्; while D. reads लभते तिमां मुताम् and H. reads लभते यिमां जु ताम्. ४. The text reads न्रा: instead of ऽन्रा:. The commentator Kullûkabhatṭa has the reading given in this work.

'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण दे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्यां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः'।। (या. स्मृ. १. ५७)

इति । मनुरिप'शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विदाः स्मृते ।
ते च सा चैव रोज्ञः स्युः ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः'॥
(म. स्मृ. ३. १३)

इति । नारदो अप
'ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

ग्रूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथा उन्ये पतयस्त्रयः।।

दे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैद्यस्येका प्रकीर्तिता ।
वैद्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः'॥

(नाः स्मृः १२. ५-६)

इति । विसष्ट-पारस्कराविष'तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येणे । (८)
दे राजन्यस्य । (१) एका वैद्यस्य । (१०)
संवेषां वा श्रूद्धार्मप्येके मन्त्रवर्जम्' । (११)
(व. स्मृ. १. २४–२५; पा. गृ. सू. १. ४. ८–११)
इति । पैठीनसिः-

२. D. reads राज्ञस्तु; while the text reads राज्ञश्व. २. The author quotes this from Vasishtha and Pâraskara, but their texts have no similar readings. The text of Vasishtha inserts भाशो before वर्णा-तुपूर्व्येण, and reads एकेका वैदय-शूद्रशे: for एका वैदयस्य ३. The text of Vasishtha omits सर्वेषां वा, and adds तद्दत् to मन्तवर्जम; while the text of Pâraskara omits only वा. ४. All others except A. and the text of Pâraskara omit अपि. ५. G. reads -वर्जितम्.

'अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपि वा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयीत । शूद्रायां वेत्येके'। इति । विष्णुरपि—

'द्विजस्य भार्या ग्रुद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्रचित् । रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता'॥ (वि. स्मृ. २६. ५)

इति । एवं तावदेतेषां मतेन दिजानामापिद गूद्रासंग्रहणं रितमात्रफलमि दोषमान्द्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण-क्षत्रिययोः तावच्छूद्रावर्जनमेव युक्ततरं नोद्राहः-इत्युच्यते । तत्र मनुः-

'न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः। किस्मिश्चिदपि वृत्तान्ते श्रूद्रा भार्योपदिइयते॥ हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्दहन्तो दिजातयः। कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि श्रूद्रताम्॥ श्रूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च। श्रीनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः॥ श्रूद्रां श्रयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्। जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते॥ वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च। तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते'॥

(म स्मृ. ३.१४-१९)

इति । आश्वमिधिके अप-

१. B. C. D. G. and H. substitute च for वा. २. I. read शूद्रवत्.

'शृहायोंनी पतदीजं हाहाशब्दं दिजनमनः । कृत्वा पुरीषगर्नेषु पतितोऽस्मीति दुंःखितम् ॥ मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः । अधीगतिं वैजेत्किप्रमिति शस्वा पतेनु तत्'॥

इति । ननु-

'ताश्च स्वा चा^ऽग्रजन्मनः '॥ (म. स्मृ. ३. १३)

इति मनुना शूद्राविवाहो विषस्याध्भ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव ' न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः ' ।

(म. स्मृ. ३. १४)

इति स निषिद्धः अतो व्याहितः - इति चेन्मैवम् । मत-भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अत एव याज्ञवल्क्येन मतभेदः स्पष्टीकृतः -

> 'यदुच्यते द्विजातीनां शृदाईारोपसङ्गृहः । नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्' ॥ (याः स्मृः १. ५६)

इति । आनुशासनिके अप'अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
रत्यर्थमि शूद्रा स्यानेत्याहरपरे जनाः' ।।
इति । युगभेदेन व्यवस्था च समृत्यन्तरे स्पष्टीकृता-

१. G. H. and I. read दुःख्तिः. २. D. and G. read अजन्; while H. reads अजन्, ३. I. reads व्याहतः. २. B. C. D. F. and H. read यूद्रासारापसंत्रहः. २. Except A. and the text all others read न तन् for नैतन्, ६. B. C. and F. read यूद्री.

'असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः'। इत्यादिमनुक्रम्य-

'कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः'। इत्युपसंहारात् । विवाहविधिस्तु मनुना अभिहितः-'पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिइयते । असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्दाहकर्मणि ॥ शरः क्षत्रियया प्राह्यः मतोदो वैदयकन्यया । वासीदशा ग्रुद्रया तु वर्णीत्क्रष्टस्य वेदने' ॥

(म. स्मृ. ३. ४३-४४)

इति । राङ्ख-लिखितावपि-'इषुं गृह्णाति राजन्या । प्रतीदं वैद्या । द्यान्तं गुद्रा । ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणि गृह्णीयात्'। इति । पैठीनसिः-

'साङ्गष्टं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् । क्षत्रिया शरम् । वैदया प्रतीदम् । श्रुदा वस्त्रदशाम् । पैरिक्रमी ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैद्ययोग-चार्यपरिक्रमः'।

इति । क्रतोद्वाहस्योपगमनियममाह मनुः-

२. A. inserts the following portion after this sentence—सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमूलिका । असवर्णाऽऽशौचविधानात्. २. Here I. has committed a mistake. It shows this quotation to be a verse, for observing the rules of Chhanda. It reads ब्राह्मण: and वैदयायाश्च प्रतादं स् for ब्राह्मण्याः and वैदया प्रतोदं respectively, and adds इति to दशाम्. 3. I. has left this line out of the quotation of Paithinasi.

'ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारिनरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेचैनां तेव्रतो रितकाम्यया'॥ (म. स्मृ. ३. ४५)

इति । रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भ-प्रहणसमर्थे हि ऋतुः । तस्मिन् ऋतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुप-गच्छेत् । तन्नौभिगमनं स्वदिरेष्वेव । ऋताविप पर्वतिथिं वर्जयेत् । अनृताविप तया स्त्रिया पार्थितो विनाष्ट्यपत्योद्देशं तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति—

> 'धोडरार्जुर्निशाः स्त्रीणां तास्मिन् युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्येव पर्वाणि आद्याश्वतस्रश्च वर्जयेत्'॥ (या. स्मृ. ९. ७९)

इति । तस्मिन् ऋतौ पर्वाणि आद्याश्वतस्रो रात्रीश्वँ वर्जयित्वा युग्मासु समासु षष्टीप्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-जन्मभयादगमनम् । न तु प्रतिषिद्धत्वात् । युग्मास्वपि रात्रावे-वोपगमनं नांऽहानि । प्रतिषिद्धत्वात् । तथा चाऽऽथर्वणी श्रुतिः—

> 'प्राणं वा एते प्रस्कन्दँन्ति । ये दिवा रत्या संयु-ज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्री रत्या संयुज्यन्ते' । (प्र. उ. १. १३)

इति । शृङ्ख-लिखितावपि-

१. B. C. and F. read अनृताविष काम्यया; while G. reads तहुनौ रातिकाम्यया. २. I. omits हि. ३. D. has made here some changes. It reads यथानिर्देष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो र्शयति before तज्ञाभिगमनं, and omits ऋताविष पर्वतिथि वर्जयेत् । अनृताविष तया स्त्रिया प्राथितो विनाऽप्यपत्योहेशं तामभिग-च्छेत्. ४. Except A. all others omit च. ६. I. reads राजिष्वेव. ६. D. omits न and reads अहनि प्रतिषिद्धत्वात्; while I. adds दिवा कामस्य and reads निषद्धत्वात् for प्रतिषिद्धत्वात्. ७. Except A. and the text [a] प्रस्कन्वयन्ति.

'नार्त्तवे दिवा मैथुनं व्रजेत्'।

इति । 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्' – इत्यत्र नियमद्वयं वेदि-तच्यम् । ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत् – इत्येको नियमः । ऋतावेव गच्छेन्नाऽनृतौ इत्यपरः । अत एव देवलः –

> 'स्वयं दारानृतुक्षातान् स्वस्थश्चेत्रोपगच्छति । भूणहत्यामवामोति गर्भं प्राप्तं विनाइय सः'।।

इति । बौधायनो अप-

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्या नोपगैच्छिति । स तुल्यं भ्रेणहत्याया दोषमृच्छत्यसंदायम् ॥ (१७) ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छिति । तुल्यमाहुस्तयोः पाँपमयोनौ यश्च सिञ्चित' ॥(१९) (बौ. स्मृ. ४. १. १७)

इति । पर्ववर्जिमित्यंनेन निषिद्धतिथि-नक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते । निषिद्धपर्व त्वमावास्या पौर्णमासी च । तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्वा निषिद्धम्—

> 'नाऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-मुपेयात् यद्यपेयान्निरिन्द्रियः स्यात् ' । (तै. सं. २. ५. ६. ४)

इति । अन्याश्व निषिद्धास्तिथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः'अमावास्यामप्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेत्रित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः' ।।
(म. स्मृ. ४. १२८)

१. G. reads विनद्यति, and I. reads विनाद्यायेत. २. The text reads नाशिंगच्छति. ३. The text reads भूणहत्याये. ४. The text reads होषं. ५. Except A. H. and I. all read च for तु. ६. Except A. and the text others read आमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी।.

इति । अमावास्यादयो यास्तिथयः तासु । 'स्त्रीसङ्गत्यागेन' इत्यध्याहत्य योजनीयम् । ऋतुकालेशि दिनषद्कं वर्ज्यिन-ति स एवाह-

> 'तासामाद्याश्वतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः' ॥ (म. स्मृ. ३. ४७)

इति । निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति— 'एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्'। (या. स्मृ. १. ८०)

इति । क्षामां लघ्वाहारादिना ऋशामित्यर्थः । अत एव बृं-हस्पतिः स्त्री-पुंसयोराहारविशेषं सनिमित्तमाह—

> 'स्त्रियाः शुक्तें श्विके स्त्री स्थात् पुमान् पुंसों श्विके भवेत्। तस्मात् शुक्रविवृद्ध्यर्थं स्त्रिग्धं वृष्यें च भक्षयेत्।। लैध्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्'।

इति । मनुरपि-

'पुमान् पुंसो अधिके ग्रुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समे अपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा क्षीणे अन्पे च विपर्ययः'।। (म. स्मृ. ३. ४९)

इति । अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःपाति-त्वादर्जनीया । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

१. I. adds आपि to बृहस्पातिः. २. H. and I. read हृद्धं च; while A. reads अन्नं च. ३. A. reads लव्याहारं प्रकुर्यात् स्त्री. ४. The text and B. C. F. G. H. read पुं-स्त्रियो; while H. substitutes हि for वा.

'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या चे पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रिवसंक्रान्तिरेव च ॥ तैल-स्त्रि-मांस-भोगी च पैर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप'॥ (वि. पु. ३. ११. ११४–१५)

इति । देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः—
'चैत्य-चत्वर-सौधेषु नैर्व देवचतुष्पथे ।
नैव इमशानीपवन-सलिलेषु महीपते ॥
गच्छेद्वचवायं मतिमान्मूत्रोचारप्रपीडितः'॥ (१९९)
(वि. पु. ३. १९. १९८–१९)

इति । स्वदारिनरत-इत्यनेन मनसाअपि परदारगमनं नि-षिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्-

> 'परदारान्न गैच्छेत मनसाअप कथन्वन । (१२१) परदारर्गतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ (१२२) इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु ब्रजेद्धुधः' । (१२३) (वि. पु. ३. ११. १२१–२३)

इति । अन्यदिष वर्ज्य तंत्रेव दिशतम्— नांडस्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नाऽनिष्टां न प्रकुषितां नाऽप्रदास्तां न रोगिंणीम् ॥

१. The text substitutes 3थ for च. २. The text omits च and reads -मांससम्भोगी. ३. All except A. and the text read सर्वेषु; while I. has made a mistake here. ४. I. reads न चैव च; while the text reads -तीरेषु नैव नैव for -सीधेषु नैव देव-. २. I. reads गच्छेचु; while the text substitutes च for तु. ६. The text reads -गाति:. ७. The text reads सीविति for भीतिया. ८. I. reads न सातां. ९. The text reads गीभेणीय for रोगिणीय.

नाऽदक्षिणां नाऽन्यकामां नाऽकामां नाऽन्ययोषितम्। सुत्क्षामां नो अतिभुक्तां वो स्वयं चैतेर्गुणैर्युतः॥ स्त्रांतः स्रग्गन्धधृक् प्रीती व्यवायं पुरुषी क्रजेत्'। (वि. पु. ३. ११. १११–११३)

इति । तद्भतः इत्यनेन श्रीतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः-

'स स्त्रीय ए सादमुपासी ददस्ये ब्रह्महत्याये तृ-तीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणा-महा ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे काममाविजै-नितोः सँम्भवामेति तस्मादृत्वियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजेनितोः सम्भवन्ति वारे वृत्त ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्याये प्रत्यगृ-ह्वन् त्सा मेलेवद्वासा भवत्'।

(तै. सं. २. ५. १. ५)

इति। अयमर्थः - इन्द्रः किल विश्वरूपनामः पुरोहितस्य व-धात् ब्रह्महत्यामुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य संवत्सरं धूँत्वा ली-कापवादाद्गीतस्तां नेधी विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं

१. The text omits न. २. D. substitutes च for वा. ३. The text reads चैभिः for चैतैः; while H. reads वैभिः. ४. H. reads स्नात्वा. ५. The text reads स्मीतः for प्रीतः. ६. B. C. F. G. and I. read स्त्रीषंसादः; while H. reads स्त्रीषदं, and D. reads ष्ट्यादं. ७. B. C. F. G. H. and I. read वृणावहा. ८. B. C. F. read स्त्रिवया; while H. reads सम्भवानहे, ९. G. H. and I. read विज्ञानितेः. १०. I. reads सम्भवानहे, G. and H. read सम्भवन्ति. H. omits the following portion—तस्मात स्रत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविज्ञानितोः सम्भवन्ति.

११. I. and G. read विजनिते: १२. H. reads मलवासा. १३. D. omits स्वीकृत्य. १४. D. reads गृहीत्वा instead of धृत्वा. १५. D. reads त्रिविधं.

वनस्पितभ्यो वरपूर्वकं दत्वा तृतीयभोगदानाय स्त्रीसमूहमुपागमत् । ताश्च वरमयाचन्त । ऋतुकालगमनात् प्रजां
लभेमिह आप्रसवमनृताविप यथेच्छं सम्भवामिति । वरं लब्ध्वा
तृतीयं भागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः ।
ततः प्रभृति मासि मासि योषिनमेलवद्दासाः सम्पन्निति ।
याज्ञवत्क्योऽपि—

'यथाकामी भवेद्वाकि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यँतः स्मृताः' ॥ (या. स्मृ. १. ८९)

इति । बृहस्पतिरपि-

'ऋतुकालाभिगमनं पुंसा कार्य प्रयत्नतः । संदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्' ॥

इति । ऋतुकालाभिगमनिष्यत्र केचिदेवमाचक्षते –अ-जातपुत्रस्थैवेष नियमो न तु जातपुत्रस्य-इति । उपपाद-यन्ति च । तत्र कूर्मपुराणम् –

'ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते' । (कू. पु. १. २. १५. ११़)

इति । ऋणापाकरणार्थे हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः — 'जायमानो वै ब्राह्मणिस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यत्तेन देवेभ्यः

१. H. and I. read -भागमादाय. २. I. reads हतीयभागं. ३. H. reads मलवासाः, but corrects the reading in the margin. ٧. D. reads इति.

प्रजया पितृभ्य एव वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' । (तै. सं. ६. ३. १०. ५)

इति । मन्त्रवेणीं अप-'ऋणमस्मिन् सैन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पद्येचेज्जीवती मुखम्' ॥ (ऐ. ब्रा. ७. ३. ४)

इति । तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते । ता-वताभि पुत्रित्वसिद्धेः । तथा च मनुः-

> 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणश्चेव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥ यस्मिनृणं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमञ्जते । स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः' ॥ (म. स्मृ. ९. १०६-७)

इति । ननु-बहुपुत्रत्वमि किचित् श्रूयते-'इमां त्विमन्द्र मीद्धः सुपुत्रां सुभगां कृषु । दशाष्ट्यां पुत्रानाधिहि पितमेकादशं कृधि'॥ (ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

इति-

'क्रीडन्तौ पुत्रैः' ।

(死, 前, ८, ३, २८, २)

इति-

१. D. omits प्रजया पित्रभ्यः. २. D. reads वर्णेऽपि. ३. I. inserts हि after समयाति.

'रियं च पुत्रांश्वादात् '।

(死. सं. ८. ३. २८. १)

इति च । सत्यम् । नायं विधिः । किन्तु बह्वपत्यप्रशंसा । तस्मादजातपुत्रस्थैवायं ऋतुगमननियमः – इति । एतदपरे न क्षमन्ते । यद्यपि पुतित्वमानृण्यं चैकेनैवं पुत्रेण सम्पद्यते तथा- प्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः —

'एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकी-ऽसीतीह कौषीतिकिः पुत्रमुवाच । रइमींस्त्वं पर्यावर्त्तयादृहवी वै ते भविष्यन्ति'।

(छां. उ. १. ५. २)

इति छन्दोगेराम्नानात् । तस्य चा अयमेवार्थः कौषीतिकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन उद्गानं कृत्वा त-त्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्षं तस्माद्देाषान्मम त्वमेक एव पुत्रो असे । एकपुत्रत्वं च न प्रदास्तम् । अतस्त्वं बहुपुत्रताये रद्दमीन् बहुनु-पास्तिवेलायामावर्त्तय – इति ।

महाभारते अप-

'अपैत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ (६९) अनेपत्यं त्वेकपुत्रमित्याहुर्धमित्रादिनः ॥ (६९) चंक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत । चक्षुनीद्यो तनोनीदाः पुत्रनाद्यो कुलक्षयः ॥

१. B. C. D. F. G. and H. omit एव. २. B. C. D. F. G. H. and I. read अपत्यं तु ममेवैकं. ३. B. C. F. G. and H. read अपुत्रमेकपुत्रत्वम्; while D. and I. read अपुत्र चैकपुत्रत्वम्. ४. This and the following line are not found in the text (Calcutta Edition). ५. B. C. D. F. and G. read नास्ति च.

अनित्यतां च मर्त्योनां मत्वा शोचामि पुत्रक । (६२) सन्तानस्याश्वनौशं तु कामये भद्रमस्तु ते '।। (६४) (म. भा. आदि. १००. ६१-६४)

इति । ननु - ज्येष्टेनैव पुत्रेगानृण्यसिद्धेनिरर्थकं पुत्रान्तरोत्पा-दनम् । तन्न । सेर्वेषां पुत्राणामानृण्यहेतुत्वात् । न हि पुत्रज-ननमात्रेण पितुरानृण्यम् । किं तर्हि सम्यगनुद्दिष्टिन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्टितेषु पश्चादानृण्यं सम्पद्यते । अत एव वाजसनेयित्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाम्रातः –

> 'तंस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लीक्यमाहुस्तस्मादेनमंनु-शासित । सं यद्यनेन किन्चिदक्षणया कृतं भवति तस्मादेन ५ सर्वस्मात् पुत्री मुर्च्चति । तस्मात् पुत्री नाम सं पुत्रेणवाशिसं होके प्रैतितिष्ठति'।

> > (बृ. उ. १. ५. १७)

इति । अस्यायमर्थः -अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्य-यने यज्ञे लैकिकव्यापारे चे यद्यक्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सेम्प्रदानं कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तेस्यां च

२. The text reads लोकानामनुशोचामि for मर्त्यानां मरवा शोचामि.

२. The text reads अविनाशाय. ३. B. adds न to सर्वेषां. ४. The following portion is omitted in all manuscripts, but it appears in the text—स यरैवंविदस्मालोकारप्रैत्यथैभिरेव प्राणै:सह पुत्रमाविश्वाति. ६. D. and G. read अनुशंति for अनुशासित. ६. I. omits स. B. C. F. and H. read स यथोतेन, D. reads संपद्य न and G. reads संपद्येनं. ७. Except A. and the text others add to तस्मादेन. ८. I. reads मोचयित, but neither the text nor any of the other manuscript follows it. २. Except A. and the text all others do not insert स. २०. H. reads प्रतिष्ठाति. २२. B. C. and F. omit च. २२ D. reads सम्पादनं. २३. D. and H. read तस्माद्य.

संम्यतिपत्ती यस्मादनुशिष्ट एवं पुत्रीअधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलीकहितेमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यैक्तिञ्चित् स्विपत्रा शास्त्रीयं कर्म अक्ष्णया वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवित त्स्मात् सर्वस्मात् पापोदेन स्वैपितरं स्वयं शेष्त्रीयं कर्म सम्य-गनुतिष्ठन् मोचयित । तस्मात् पुत्राम्नो नरकात् त्रायते – इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशंरीरेणे-वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति — इति ।

एवं साति बहुनां मध्ये येथावदनुज्ञासनं प्रज्ञामांद्यादिप्र-तिबन्धबाहुन्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुज्ञिष्टेष्विप बहुषु यथावदनुष्टानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्टः कनिष्टो वा येस्तादृज्ञः स एवाऽऽनृण्यहेतुः । अत एव पुराणेशिमहितम् —

'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकी अपि गयां व्रजेत्'। (वि. स्मृ. ८५. ६७)

इति ।

'दज्ञास्यां पुत्रानाघेहि'। (ऋ.सं. ८.३.२८.५)

२. D. and G. read सम्पत्ती. २. Except A. and I. others do not insert एव. C. and F. omit the following portion—

एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितनाहः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुश्रुः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किन्धित्. ३. D. omits -हित-. ४. All, except A. and I. omit यत्किन्धित्. ५. H. reads स्वशास्त्रीयं कुरुते. instead of शास्त्रीयं कर्म. ६. H. reads अन्यथा, but the marginal reading of the same has अक्ष्णया. ७. H. reads कृतमकृतम् for कृतं. ८. D. G. and H. read एतस्मात्. ९. H. reads इमं. २०. B. C. D. F. and G. do not insert स्व- before पितरं. ११. H. omits शास्त्रीयं; while G. reads स्वशास्त्रीयं for स्वयं शास्त्रीयं. १२. D. and H. read मत्या for न्युत्पत्त्या. १३. H. reads यथावाऽनुशासनं. १४. H. omits यः.

इत्यादिमन्त्राधेवं सित बहुपुत्रत्वेविधिमुपोद्दलयन्ति । यत्तु 'कोमजानितरान्'—इति मनुनोदाहृतं तदननुशिष्टविषयम् । तस्मात् जौतपुत्रोऽप्यृतावुपेयादेव । बहूनां पत्नीनामृतुयौ-गपये क्रममाह देवलः—

> 'योगपचे तु तीर्थानां विभादिक्रमशो वजेत्। रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा'।।

इति । तीर्थमृतुः । तद्योगपद्ये सत्यसवर्णामु वर्णक्रमेण सवर्णामु विवाहक्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्य इतराः तदा अपुत्रां अग्रतो गच्छेत् । ऋताविप जातिभेदेनो-पगमनकालसङ्कोचमाह देवलः—

' ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्यादेदोक्तमृतुधारणम् । दशा-अष्टी षद् च शेषाणां विधीयन्ते ऽनुपूर्वशः'॥

इति । पत्वमदिवसमारभ्य द्वादशाहादिसंख्याव्यगन्तव्या । चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहित-प्रतिषिद्धत्वात्। तथा च हारीती विद्धाति—

> 'चतुर्थे इंनि स्नातायां युग्मासु वाँ गर्भाधानम्'। (हाः स्मृः २. ९)

इति । व्यासी निषेधति-

१. H. reads विधानं for -विधि. २. I. reads कामजानितरानिर धुराहतं, while B. C. D. F. and G. read उदानसोहाहतं for मनुनोहाहतं, but the quotation is taken from Manu (see P. 105, L. १२). ३. D. and H. read जाते पुत्रे; while B. C. F. and G. omit सतौ. ४. B. C. and F. read विप्रादि-; while D. G. and H. read विवाह-. ५. B. C. and F. read पुत्रवती च for पुत्रवत्य इतराः. ६. The text omits उज्ञिन and reads स्नात्या गुम्भेषु वा गर्भे दथाति. ७. B. C. and F. substitute च for वा.

'चतुर्थे सा न गम्याशिक्ष गेता न्यायुं प्रसूयते'। इति । व्यवस्थितविकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत् । रैजो-निवृत्ती चतुर्थां विधिः तदनुवृत्ती प्रतिषेधः । तथा च मनुः-

> 'रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला' ।। (म. स्मृ. ५. ६६)

इति । साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-विशेषेणीपगर्मने फलविशेषोश्मीहिती लिङ्गपुराणे-

> 'चेतुर्थे सा न गम्यां ह्रि गर्तां ज्लायुं प्रसूचते । विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ (१०९) दारिद्याणिवमग्नं च तनयं सम्प्रसूचते । कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः॥(१९०) पष्ट्यां गम्या महाभागा संत्पुत्रजननी भवेत्। (१९२) सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैवं प्रसूचते । अष्टम्यां सर्वसम्पन्नं तनयं सम्प्रसूचते ॥ (१९४) नवम्यां देशिरकार्थं स्याद्द्याम्यां पण्डितं तेथा । एकादद्यां तथा नारीं जनयेत्येव पूर्ववत् ॥ द्यादद्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रीत-स्मान्तप्रवर्त्तकम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read गन्ता for गता. २. I. reads रजसी. ३. The text reads चतुरुवी. ४. The text substitutes तु for उद्धि. ९. B. C. F. G. and H. read गन्ताऽल्पायुः; while the text reads गती ऽल्प युः and I. reads अल्पायुः for अल्पायुः ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read वा instead of सम्. ७. All, except A. and the text read महाभाग, but this is incorrect. In the text the portion is addressed to Rishis. ८. A. reads सुत्वं वे प्रसूचते. ९. B. C. D. F. G. and H. read चैंच for सैव. १०. The text reads वारिकावार्थी for वारिकाऽथ स्थात. ११. The text reads पण्डितो अवेत. १२. I. reads जनस्वेत.

त्रयोदरयां जेडां नारीं वैर्णसङ्करकारिणीम् ॥ जनयत्यङ्गना तस्मान्न गच्छेत् सर्वयत्नतः । चतुर्दरयां यदा गच्छेत् सुपुत्रजननी भवेत्।। पञ्चदद्यां च धर्मिष्ठां षोडद्यां ज्ञानपारगम्'। (छि. पु. १. ८१. १०१–११८)

इति । ऋतुकालानभगमने यो दोषो अभिहितः तस्याप-वादमाह व्यासः-

> 'व्याधितो बन्धनस्थी वा प्रवासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेअँप नारीणां भूणहत्या प्रमुच्यते ॥ वृद्धां वन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यार्मपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जीयन्मुच्यते भयात्'।।

इति । भ्रुणहत्या भ्रुणहननम् । उक्तिरीत्या यस्यां वृद्ध-त्वादिदोषरहितायामृतुकाले।पगमनमवइयम्भावि यस्यां च वृद्धादें। नावइयम्भावि सा सर्वा अपि सम्यक् पालनीया । तथा च मनुः-

' पितृभिर्भातृभिश्चेताः पतिभिदेवरैस्तथा । पूज्या भूषियतव्याश्व बहुकल्याणमीष्सुभिः ॥ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। थेत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥

१. All, except A. and I read तथा for जडां. २. The text reads सर्व-सङ्ग. ३. The text reads सा पुत्रजननी. ४. All, except A. and the text read धर्मज्ञां. ५. D. reads धर्मपारगन्. ६. B. C. F. G. and H. read ऋतुकालाऽगमने. ७. D. and G. read ऋतुकाले तु; while B. C. F. and H. read ऋतुकालेषु. ८. I. reads अपुन्पिताम्. ९. C. D. and H. read वर्जयेत्. १० B. C. F. G. and H. read भूणहति:. ११. H. reads उक्तनीत्या. १२. B. C. D. F. G. and H. read पोषियतच्याश्व. १३. H. reads यत्रेमास्तुः

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
ने शोचन्ति तु यत्रैता वर्झते ति सर्वदा ।।
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ।।
तस्मादेताः सदार्अयर्च्या भूषणा- ऽऽच्छादनाशैनैः ।
भूतिकामैर्नरैन्त्यं सत्कारेषूत्सँवेषु च ।।
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं क्रत्याणं तत्र वै ध्रुवम् '।।
(म. स्मृ. ३. ५५-६०)

इति । पूज्यत्वं चाडवृत्ताव्यतिरिक्तासु द्रष्टव्यम् । अवृत्ता-यास्तु प्राणयात्रामात्रभोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः— 'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःद्राय्यां वासयेद्वचभिचारिणीम्' ॥ (याः स्मः १.७०)

् इति । यथा विन्ना साध्वी भर्त्तव्या तथैवा अधिविन्नाअपि । तदाह सं एव-

> 'अधिविन्नाअपि भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्'। (याः स्मृः १. ७४)

इति । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । अधिवेदननिमित्ता-न्यपि सँ एवाह-

१. D. reads न च शोचिन्त for न शोचिन्त तु; while G. reads न शोचिति तु through mistake. २. The text reads पूज्या: for अभ्यच्यां:, and D. reads समभ्यच्यां: ३. I. reads -ऽऽच्छादनाहिनिः. ४. B. C. D. F. G. and H. read सत्कारेणोत्सवेन. ५. I. reads -धारणमात्र-. ६. All, except A. H. and I. read याज्ञवल्क्य: for स एव. ७. A. H. and I. read याज्ञवल्क्येन दक्षितानि for स एवाह.

'सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थवन्यियंवदा । स्त्रीपसूर्धाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा'॥

(या. स्मृ. १. ७३)

इति । सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तुं नाधिवेदनमात्रम्। अपि तु त्याग एव ।

'तथा महति पातके'।

(या. समृ. १. ७२)

इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात् ।
'पतत्यई दारीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत्'।
(व. स्मृ. २१. १५)

इति वचनाच । अत एव मनुः-

'मेंद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकृला च या भवेत् । व्याधिता वो अधिवेत्तव्या हिंसाः थीती च सर्वदा'॥

(म. हमृ. ९. ८०)

इति । व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणे अप-'धर्मविष्ठकरीं भार्यामसतीं चार्यतकोपिनीम् । त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थ तथैवाअपयवादिनीम् '।। इति । त्यंजेदधिविन्देत । न तु भोगं परित्यजेत्।

२. D. substitutes अपि for तु. २. B. C. and F. read मद्यपानप्रवृत्ता च and D. reads नद्यपाऽसत्यवृत्ता च; while G. and H. read मद्यपाऽसत्यवृत्ता च. ३. All, except A. and the text, substitute च for वा. ४. I. reads रोजिणीम्. ५. I. inserts न before त्यज्ञेत् and thus forms a line of the verse immediately preceding, but न is not found in any other manuscript.

अधिवेदनकालिवशेषो मनुना दिशातः —
'वन्ध्याऽष्टमे अधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्विपयवादिनी'।।
(म. स्मृ. ९. ८१)

इति । व्याधितायां विदेशिषमाह स एव-'या रोगिणी स्यानु हिता सम्पन्ना चैव दीलितः । साऽनुज्ञाप्याःधिवेत्तव्या नावमान्या तुं कर्हिचित्'॥ (म. स्मृ. ८. ८२)

इति । अधिवेदनं दिविधम् । धर्मार्थं कामार्थं च । तत्र पु-त्रोत्पच्यादिधर्मार्थे पुर्वोक्तानि मद्येपत्यादीनि निमित्तानि । कामार्थे तु ने तान्येपक्षणीयानि । किन्तु पूर्वोद्या तोषणीया । तथा च स्मृत्यन्तरे

> 'एकामुक्तम्य कामार्थमेंन्यां लब्धुं य इच्छिति । समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वेदामपरां वहेत्' ॥

इति । यद्यसौ स्वयं न तीषयेत् तदा तत्तीषणाय राजा द्रव्यं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः-

'आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् । त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः' ॥ (या. स्म. १. ७६)

१. D. G. and H. omit च्याधि- and read हितायां; while F. omits the above quotation from Manu, also the word च्याधितायां through mistake.

२. The text substitutes च for तु. ३. D. reads न च परीक्षणीयानि. ४. B. C. F. and H. read कन्यां for अन्यां. H. has अन्यां in the marginal reading.

इति । सधनस्य तृतीयांशदानं निर्हनस्या श्रानाच्छा-दनादिना पोषणभिति । या तूक्तव्रव्यापरितोषणात् प्रका-रान्तरेण वां निर्गच्छेत्तां पत्याह मनुः-

' अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छे हुँ विता गृहात्। सा सचः सनिरोइन्या त्याज्या वा कुलसनिधी'।।

(म. स्मृ. ९. ८३)

इति । त्यागी नाम तदीयजैनककुलपेवणम् । 'पूज्या भूषयितव्याश्व'।

(म. स्मृ. ३. ५५)

इति यदुक्तं तत्र वहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः-' यदि स्वाश्चा व्वराश्चैव विन्देरन् योषितो दिजाः। तासां वर्णक्रमेण स्याङ्येष्टयं पूजा च वेइमनि ॥ भर्तुः रारीरशुश्रृषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् । स्वा स्वैवं कुर्यात् सर्वेषां नां उसजातिः कथव्बन'।। (म. स्म. ९. ८५-८६)

इति । बह्वीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति या-ज्ञवल्क्यः-

> 'सत्यामन्यां सवणीयां धर्मकार्यं न कारयेत्। सवर्णासु विधी धम्ये ज्येष्टया न विनेतराः'॥ (या. स्मृ. १. ८८)

श. B. C. D. F. and G. read -तीबात् for -तीबणात्. २. H. omits वा. 3. B. C. D. F. and G. read रोधिना; while I. reads देविता. V. B. C. and F. omit - जनक- and read तदीये कुले. 4. The text reads चैव. E. I. reads नान्य जाति:; while the text reads नाऽत्व जाति:, but the commentators do not follow the latter reading. 9. I. reads भूमें for भूम्बे.

इति । सवर्णयेव सह धर्मं चरेत् नां असवर्णया । अलाभे तु सवर्णाया इतरया अप सह धर्म चरेदित्यर्था छभ्यते । न च — एवं सित शूद्रया अप सहधर्मा चरणं प्रसज्येत — इति वाच्यम् । विसष्टवचनेन तिन्नषेधात्—

'कृष्णवर्णा या राँमा रमणायैव सो न धर्माय'। (व. स्मृ. १८. १८)

इति । सवर्णाऽनेकत्वे तु धर्मानुष्टाने ज्येष्टया विना मध्यमा कनिष्टा च न योक्तव्ये । किन्तु ज्येष्टया कनीयस्यो विनि-योक्तव्याः । तथा च बौधायनः-

> 'एँकेकामिर्व सात्राह्येदेकेकां गाईपस्य-मीक्षयेत् एकेकामाज्यमंबक्षयेत्'।

इत्यादि । कात्यायनः-

'नैकयाअप विना कार्यमाधानं भार्यया दिजैः । अकृतं तदिजानीयात् सर्वीनन्वारभन्ति यत्'॥ (काः स्मृ. १. ८. ५)

इति । यद्यस्मात् सर्वानन्वारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्य-कृतमेव । केचिदत्र –

> 'ज्येष्टया न विनेतराः'। (या. स्मृ. १.८८)

१. B. C. and F. omit the following portion—

नासवर्णया। अलाभे तु सवर्णाया इतर्यापि सह धर्मे चरेत्.

२. Except A. and the text all substitute वै for रामा. ३. B. C. F. and the text omit सा. D. also omits it and reads तन धर्माय. ४. B. C. D. F. G. and H. read -वाऽऽसां सनहोत्. ५. The text reads सर्वाच्या चाऽऽरभन्ति. ६ D. reads केचित्तन.

इति वचनमन्यथा व्याचक्षते । ज्येष्टैव सहधर्मचारिणी नेतराः—इति । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

'अग्निहोत्रादियज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत्। अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टेः ऋतुज्ञतेरपि'॥

इति । एतद्याख्यानं बौधायन-कात्यायनवचनविरोधा-न्नादरणीयम् । विष्णुवचनं त्वसवर्णदितीयाविषयम् । सत्स्व-मिषु या परिणीता तद्दिषयं वा । नष्टेष्विमेषु पुनराधाने तस्या अपि कर्नृत्वादिमहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह कात्यायनः—

> 'अग्निहोत्रादिशुश्रृषां वहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्वहुत्वे च ज्येष्ठया गहिता न चेत् ॥ या वा स्यात् वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी च या । दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥ दिनेक्रमेण वा कर्म यथाँज्येष्ठश्चं स्वशक्तितः । विभज्य सह वा कुर्युः यथाज्ञानं च शास्त्रवत्'॥ (का. स्मृ. २. १९. ३-५)

इति । यदि ज्येष्ठा न गर्हिता तदा तया कारयेत् । ग-र्हिता चेत् कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवी अपि बह्न्य-श्चेत् तासामपि मध्ये आज्ञासम्पादनादिगुणयुक्तां विनि-

२. The text does not insert this verse. २. D. G. H. and I. read तथा वीरस्वामासाम्; while B. C. and F. follow them, but substitute -स्ता-for -स्वा-. ३. The text reads दिनत्रयेण. ४. B. C. F. G. H. and I. read -ज्येष्टचमशान्तितः. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read सुर्यात् यथा- सानमशन्तितः, but the word अशन्तितः seems to be redundant.

योजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्त्तुमदाक्ता चेत् तदा दिनक्रनेण यथाज्येष्टयं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्स्नं कर्त्तुः मदाक्ता तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । येत्तु कात्यायनेनैवीक्तम्-

'प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रितर्विधनी । दृष्टमेव फलं तत्र नाऽदृष्टमुपपद्यते' ॥ इति तद्विऽणुवचनेन समानार्थम् । ॥ इत्थं सिविशेषो विवाहो निरुपितः ॥

अथ सवर्णाऽसवर्णाविवाहप्रसङ्गेन बुद्धचारूढानामनुलोम-प्रतिलोमजातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञाप्रतिपच्यर्थं जातिभेदो निरूप्यते । त्रैव याज्ञवल्क्यः-

> 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः । अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः'॥ (याः स्मृः १. ९०)

इति । सजातयो माता-पितृसमानजातीयाः । मनुरिष'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीध्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते'॥
(म. स्मृ. १०. ५)

इति । ब्राह्मणदम्पतीभ्यामुत्पन्नी जात्या ब्राह्मणी भवेत्। एवं क्षत्रियादिष्वपि । देवली अपि –

'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्ञातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् । एवं क्षत्रिय-विद्-गूदा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः'॥ इति । असवर्णास्वनुलेमजानाह मनुः-

१. D. omits यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम् २. D. omits तत्र.

'स्नीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् । सदृशानेव तानाहुर्मातृदेषिविगिहतान्'॥ (म. स्मृ. १०. ६)

इति । उद्धायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुलन्नो ब्राह्मणसदृशो न तु मुख्यब्राह्मणः । हीनजातीयमातृसम्बन्धात् । एवमन्यवापि । ते चानुलीमजा मूर्धाविसक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

'विप्रान् मूर्धाविसिक्तो हि क्षत्रियायां विद्याः स्त्रियाम् । अम्बष्टः शूद्यां निषादो जातः पारसवो अपि वा ॥ वैद्या-शूद्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्री सुतौ स्मृतौ । वैद्यानु करणः शूद्यां विन्नीस्वेष विधिः स्मृतः'॥ (या. स्मृ. १. ९१–९२)

इति । तत्र ब्राह्मणाज्ञातास्त्रयः । क्षत्रियात् दौ । वैदयदिकः । तदुक्तं मनुना-

'विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैद्यस्य वर्णे एकस्मिन् षडेते ^{ह्}यसदाः स्मृताः'।। (म. स्मृ. १०. १०)

इति । मुर्छ्यपितृजात्यभावात् अपसदाः । ननु-मूर्धाव-सिक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि अनुलोमजानां मातृजातीय-त्वात् । तदाह विष्णुः—

२. Some manuscripts read पारश्वो. २. H. reads विना होष, but it does not give good sense. ३. The text reads वर्णे चैकस्मिन्. ४. H. reads पार्श्वः स्मृता: and has उपसदा: in the margin. ६. D. substitutes मूल- for सुख्य-. ६. H. here also reads पार्श्वा: and gives the reading उपसदा: in the margin.

'समानवर्णासु पुत्राः संमानवर्णा भवन्ति । (९) अर्नुलोमासु मातृसवर्णाः । (२) प्रतिलो-मास्वार्यविगर्हिताः' । (३)

(वि. स्मृ. १६. १-३)

इति । राङ्घी अप-

'क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियाद्वेदयायां वैदय एव भवति । वैदयेन गूब्यां गूद्र एव भवति'।

इति । नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदितधर्मप्राप्त्यर्थ-त्वात् । अन्यथा बीजोत्कर्षवैयर्थ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष उत्कष्टजातिनिवारकः एवं बीजोत्कर्षो अप निकष्टजाति कुतो न निवारयेत् ? तस्मात् जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।

ननु—देवलेना^ऽनुलोमजातयोऽन्यथा वर्णिताः—

'ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु सवर्णी नाम जायते । क्षत्रियाचैव वैदयायां जाती अम्बष्ट इति स्मृतः'।।

इति । नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्धाविसक्त-सवर्ण-संज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बद्यादिष्विप । न चैकत्र संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः राङ्कनीयः । एकत्र निषाद-पारसवसंज्ञाविकल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्येरुदाहृतत्वात् । प्रतिलोमजास्तु मनुना दिश्वातः—

१. The text reads सवर्णा for समानवर्णा. २. I. reads अनुलोमजास्तु. ३. I. reads प्रतिलोमजा:. ४. Except A. and I. all omit आपि. ५. H. reads संज्ञाविकल्पेन.

'क्षित्रयादिप्रकन्यायां भूतो भवति जातितः । वैदयानमागध-वैदेही राज-विप्राङ्गनासुतौ । (११) ग्रद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैदय-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । (१२) आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् । प्रातिलोम्येन जायन्ते ग्रद्रादपसदास्त्रयः ॥ (१६) वैद्यान्मागध-वैदेही क्षित्रियात् सूत् एव तुं । (१७) (म. स्मृ. १०. ११-१७)

इति । देवली अप-

'शूद्रादायोगवः क्षेत्रा चण्डालः प्रतिलोमजाः। वैद्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमम्।। तथैव मागधो वैद्याञ्जातो वैदेहकस्तथा। ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा'॥ इति । याजवल्क्यो प्रि-

'बाह्मण्यां क्षित्रयात् सूतो वैदयाद् वैदेईकस्तथा। गूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षित्रया मागधं वैदयात् गूद्रात् क्षत्तारमेव च। गूद्रादायोगवं वैदया जनयामास वै सुतम्'॥ (या. स्मृ. १. ९३–९४)

इति । वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च परस्परसा-ङ्कर्योणोत्पन्नाः श्वपाक-पुल्कस-कुक्कटादयो जातिविशेषास्त्व-

२. G. reads शूब्रो for सूतो २. I. substitutes च for तु. ३. Except A. H. and I. all read आयोगव क्षद्ध-चण्डालाः, ४. D. omits -ऽपि. ५. The text reads वैदेशिकः, but the reading seems to be incorrect. ६. G. reads -पुकस- for-पुलकस- and D. reads -कुलट- for -कुक्कट-.

नेकविधाः । ते च तदृत्तयश्च पुराणसारे प्रपाचिताः । तेषु च जातिविद्योषपूत्तमाथमभावं विविनक्ति देवलः –

'तेषां सवर्णजाः श्रेष्टास्तेभ्योऽन्वगनुलोमजाः । अन्तराला बहिर्वर्णाः पतिताः पतिलोमजाः'॥

इति । विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्वि-विधाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्ण-जेभ्यो हीना अपि न वर्णबाह्याः । मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलो-मजास्तु वर्णबाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि-

'असन्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः'।

(या स्मृ. १. ९५)

इति । क्रचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव-

> 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे अप वा'। (याः स्मृः १. ९६)

इति । कूटस्थस्त्री-पुंसयुगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वाडमुलोमेन युग्मे जातिरुत्कृष्यते । तद्यथा । पुमान् विमः वधः ग्रूद्रा तयोर्युग्मं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्ना निषादी साअपि विमेणोढा तयोर्युग्मं दितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां वक्वां विमेणोढायां तृतीयादियुगमपरम्परा भवति । तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं भवति । एवं वैद्याविषयुगुलं कूटै-स्थम् । तस्मादुत्पन्नाडम्बष्ठा तस्याश्च विषस्य च युग्मं दितीयम् । एवं तदुत्पन्नाया विषेणोढायां षष्ठं येद् युग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-विषयोर्युग्मं कूटस्थम् । तदु-

१. D. reads ब्राह्मणत्वोपेतं. २. I. inserts युग्मं after कूटस्थम्. ३. D. omits यत्.

त्यन्ना मूर्झाविसक्ता । तस्याश्च विष्रस्य च युग्मं दितीयम्। तत्य-रम्परायां पञ्चमाद् युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । ऐतदुक्तं भवति—पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविक्तंत्पाः । कूटस्थ-योर्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर- चन्तर- जातियोगे पञ्चमादयो व्यगन्तव्याः—इति । तथा च सति ग्रुद्धा-वैद्ययोर्वेद्दयाक्षत्रिय-योश्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे, ग्रूद्धा-क्षत्रिययोर्तेतु षष्ठे जातिरुत्ह-द्यते । क्रचिदुत्तमजातेरण्यधमजातिष्ठाप्तिभवति।तदाह स एव—

'व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववचाधरोत्तरम्'।

(याः स्मृ. १. ९६)

इति । विप्रादीनां चतुणां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि याजन-पालन-पाग्नुपाल्य-द्विजगुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि तेषामापि व्यत्यये विपर्यासे सित यदि निवृत्तायामप्यापि तामधमवृत्ति न पित्यजेत् तथा पुत्र-पौत्रादयोऽपि तां न पित्यजेयुः तदानीं पूर्ववत् पञ्चम-षष्ट-सप्तमेषु युग्मेषु जान्तमपत्यं तृह्न्युचितजातिसाम्यं प्रतिपद्यते — इति । तद्यथा— ब्राह्मणः ग्रद्भवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्यादयति सोऽपि तथैव – इत्येवं परम्परायां सप्तमादुत्पन्नस्य ग्रुद्भत्वं भवति । एवं क्ष-वियः ग्रूद्भवृत्त्या जीवन् षष्टे युग्मे ग्रूदं जनयति । वैश्यस्तु पञ्चमे युग्मे इति द्रष्टव्यम् । 'पूर्ववत्' — इति आरभ्येत्यर्थः । अधरोत्तरिमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्णसाङ्क्षये प्राति-लेग्यमधमं आनुलोम्यमुत्तमं तथा वृत्तिसांकर्येऽपि । तद्यथा । क्षित्रयस्यापद्यपि याजनादिबाह्मणवृत्त्युपजीवनमधमम् ।

१. All, except I., omit एतदुक्तं भवति २. D. and I. read -विकल्पः ३. H. and I. omit तु. ४. I. reads पूर्वविहत्यादेरयमर्थः ५. D. substitutes यद्यपि for आपद्यपि.

'न तु कदाचिज्यायसीम् '।

(व. समृ. २. २३)

इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् पाशुपाल्यादिवैद्यवृत्त्युप-जीवनमुत्तमम् ।

> 'अजीवन्तः स्वधर्मेणौऽनन्तरां यवीयसीं वृत्तिमातिष्टेरन् '।

> > (व. स्मृ. २. २२)

इति विसष्टेनापदि विधानादिति । पूर्ववच्चाधरीन्तरिमत्यस्याध्यरा व्याख्या-त्रिविधो हि सङ्करः। वर्णसङ्करः सङ्कीर्णसङ्करो वर्णसङ्कीर्णसङ्करश्चेति । तद्यथा—उत्तमाधमवर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्करः । तज्जन्ययोमीहिष्य-करण्योदीम्पत्यं
सङ्कीर्णसङ्करः। वर्णसङ्कीर्णयोदीम्पत्यं वर्णसङ्कीर्णसङ्करः। तत्र'विपान्मूर्धावसिक्तः'-इत्यानुलोम्येन वर्णसङ्करज्ञा दर्शिताः।
'बौद्धाण्यां क्षत्रियात् सूतः'-इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करज्ञा दर्शिताः।

'माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते' । (या. स्मृ. १. ९५)

'ब्राह्मण्यां क्षत्रियान् सूतः'—इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः। मारिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते। इति सङ्करजा दर्शिताः

रू. D. reads आजीवन्तः. २. The text of Vasishtha (Bombay Lithographic Edition, printed in the year 1805 of the Sâlivâhana era) reads अन्यतपामपापीयसीं; all, except A. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. Führer, Ph. D.; and the Banares Edition with commentary), read पापीयसीं, but we do not think it a correct reading. अपापीयसीं is a better reading. ३. G. reads त्राह्मण्या; while D. omits the following portion—

इति सङ्कीर्णसङ्करजा दिशाताः । इदानीमधरीत्तरमित्य-नेन वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाः पदइर्यन्ते । अधरे पतिलीमजाः । उत्तरे अनुलोमजाः । तद्यथा । मूर्धाविसक्तायां सङ्कीर्णायामु-त्तमायां क्षत्रिय-वैदय-श्रृद्धेर्वर्णर्थमेरुत्पादिताः अधरे । निषाद्यां सङ्कीर्णायां अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैद्येरुत्तमैर्वर्णेरुत्पादिता उत्तरे । अर्धरे चीत्तरे च अधरीत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन-' असत् सन्तस्तु विज्ञेयाः'।

(या. स्मृ. १. ९५)

इति वचनार्थो अतिदिइयते । यथा पूर्ववंणैरुत्पादिता वर्ण-सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्व प्रतिलोमजा असन्तः अनुली-मजाश्च सन्तः तथा वर्णसङ्कीर्णसङ्करजा अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः-इति द्रष्टव्यम् । उक्तंत्रैविध्ये वर्णसङ्करं वर्णसङ्कीर्णसङ्करं वाऽश्वित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः षष्टिर्भवन्ति । सङ्कीर्णसङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

> 'प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णस्तज्जेश्च वर्णतः । षेष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्पसूतेस्वनन्तता'।।

इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वाददा। वं-डन्लोमवर्णजाः सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प-तिलोमवर्णजाः । इत्थं वैर्णजैस्तैर्द्वादशाभवर्णसम्बन्धादुत्या-दिता अष्टचत्वारिंदात् । एवं षष्टिसंख्ययैवोपलक्षिता अन्ये

१. I. omits वर्णै: २. D. and H. read पाष्ट्रस्त्वन्ये; while B. C. and F. read षष्टचैवान्ये and G. reads षष्टचैवान्ये. ३. I. reads प्रतिलोगानुलोगाभ्यां. y. B. C. D. F. G. and H. omit the following portion-

षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्रातिलोमवर्णजाः इत्थं.

५. I. reads द्वादशिभविणैः संबन्धात् for वर्ण जैस्तैद्वांदश्भिवर्णसम्बन्धात.

वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा । मूर्धाविसक्ताम्बष्ट-निषाद-माहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादद्या । तत्र मूर्धावासिक्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैद्या-गृद्धासूत्पादितास्त्रयः । प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः । अम्बष्टस्यानुलोम्येन द्वौ । प्राति-लोम्येन द्वौ । निषादस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः । माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । उग्रस्यानुलो-म्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः करणस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलो-म्येन त्रयः—इति पूर्वषद्कोत्पादिताश्चर्तुविद्यातिः । एवं सूता-दीनां षण्णां वर्णानामेकैकस्य चतसृषु वर्णे वेकैकः— इति तेऽपि चतुर्विद्यातिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते । तेभ्यः षष्टिसंख्याकेभ्य उत्पादितस्यत्यस्यसानानां संख्याया आनन्त्यं भवतीति समाप्ता प्रांसङ्गिकी जातिभेदकथा ।

।। इति जातिभेदनिरूपणम् ॥

विवाहानन्तरभाविनः प्रेक्तताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसं-स्थाऽन्ताः संस्कारा आद्धिकवचने षट्कर्मवचने च निरूपिताः – इति नात्र पुनरुच्यन्ते । अथाविद्याष्टा गृहस्थधर्मा निरू-प्यन्ते । तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः –

> 'अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा । हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य तु' ॥

> > (या. स्मृ. १. १४२)

इति । अधीयन्ते-इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म प्रारम्भः।

१ B. C. F. and H. read पासिङ्गिणी. २. H. and I. read प्राकृताः. ३. B. C. D. and F. read तथा for अथ.

स च श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां अन्यस्यां वा श्रवणनक्षत्रय्-क्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा कर्त्तव्यः । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न पादुर्भवन्ति तदा भाद्रपदे मासे पोक्ततिथिषु कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः-

'अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्राव-ण्यां पीर्णमास्यां प्रीष्टपद्मां वां'।

(व. स्मृ. १२. ८.)

इति । मनुराप-

'श्रावण्यां में।ष्ठपद्यां वाञ्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विपीऽईपञ्चमान्'।। (म. स्मृ. ४. ९५)

इति । अई पञ्चमं येषां ते तथा, साई न् चतुरी मासानि -त्यर्थः । येदा पुनः श्रावण्यां भौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादि-मतिवन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे-

> 'श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः । आषाढचां पीष्ठपद्यां वा वेदीपाकरणं स्मृतम्'।। (क. प. १ २, १४, ६२)

इति । बौधायनो अप-'श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोर्पा-कृत्य तैष्यां माध्यां वोत्सुजेत्'। (बौ. स्मृ. १. ५. १२. १६)

१ H. omits पौर्णमास्यां. २. B. and C. substitute च for वा. ३. D. inserts तु after यहा. ४. B. C. D. and F. read आवणी पौष्ठपद्यो: ५. B. C. and F. read चोपाकृत्य for बोपाकृत्य. ६. B. C. and F. read चो-त्सृजेत् for वोत्स्जेत् and the text reads उत्सृजेयु: for उत्सृजेन्

इति । तेषु त्रिष्विप मासेषु पूर्णिमा-श्रवण-हस्ताः शाखा-भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः-

'पर्वण्यौदियिके कुर्युःश्रोवण्यां तैत्तिरीयकाः। बहुचाः श्रवणर्के तु हस्तर्के सामवेदिनः'॥ इति। गार्ग्यो अप-

'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः। बहुचाः श्रवणे कुर्युर्प्रह-सङ्कान्तिवर्जिते'।।

इति । अत्र औदयिके इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यते । पर्वण औदयिकत्वे विदेशिषमाह स एव-

'श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि । तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नाँन्यथौदयिकी भवेत्'॥ इति।श्रर्वणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यासेन दर्शितम्-

> 'श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुते । संवत्सरकृतो अध्यायस्तत्क्षणादेव नइयति ॥

'पर्वण्यौरयिके कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः। बह्वचाः.......ं॥,

and adds the latter portion of the quotation from Gârgya to that of Gobhila. Also it may be said that it omits the whole of Gobhila's quotation together with गान्योऽपि. ३. I. reads पर्वणि. ४. B. C. D. F. G. and H. read अन्यदा for अन्यथा. ५. C. reads आवणस्य. Probably this is a mistake. ६. C. reads आवणन.

२. B. D. G. and H. read आवणं for आवण्यां and C. and F. read आवणे for the same. २. I. reads अवणे कुर्श्वेहसंक्रान्तिवीजिते, but this is a mistake. It omits the following portion—

^{&#}x27;.....अवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः'॥ इति । गाग्योँऽपि-

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छावणं कर्म यद्भवेत् । तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम्'॥

हेति । श्रवणे यत् कर्म विहितं तदुत्तराषाहसंयुते न कु-र्यात् । यदि कुर्यात् तदा नद्यतीति योजनीयम् । 'ग्रह-सं-क्रान्तिवर्जिते'-इति यदुक्तं तत्र विद्योषमाह गार्ग्यः—

'अर्थरात्रादधस्ताचेत् सङ्कान्तिर्ग्रहणं तथा ।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ।।
यैत्रार्धरात्रादर्वाक् चेद् ग्रहः सङ्कम एव वो ।
नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणे अप चं' ।।
इति । यत्तु—कैर्कटमासे नोपाकर्म कर्त्तव्यम् । तथा च
स्मृत्यन्तरे—

'वेदोपाकरणे प्राप्ते कुर्लीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके'।।
इति तेदँतद्देशान्तरविषयम् । तथा च वृहर्स्पतिः —
'नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहसंयुते ।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्याकुँ दक्षिणे' ।।

१. D. omits इति. २. B. C. and F. read यहा; while D. and H. read यहा. ३. B. C. D. F. G. and H. read च instead of दा. १. G. and H. substitutes दा for च, while D. reads अवणेन दा. ६. I. reads कर्कटे मासे; while D., instead of inserting यनु कर्कटमासे नेपाकर्म कर्त्तव्यम्। immediately after the quotation from Gârgya, gives it after the verse beginning with देहोपाकरणे. All, except A. and G., omit यनु, but the omission affects the sense. ६. I. reads -संग्रुते. ७. B. C. and F. omit तहेनह्यान्तर-विषयम्। तथा च बृहस्पति:—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते । कर्कटे संस्थिते भागातुपाकुर्यानु दक्षिणे ॥.

[&]amp;. D. and H. read स्मृत्यन्तरम् for बृहस्पातिः ९. D. G. and H. substitute च for तू.

इति । ननु-उपाकरणं ब्रह्मचारिधर्मः । 'उपाकृत्याधीयीत '

इंति तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतेः । ग्रहणाध्ययनं च ब्रह्मचारिण एव ।

'वेदमधीत्य स्नायात्'।

इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमनात् । अतः कथिमदं गृह-स्थधर्मत्वेनोच्यते ? नायं दोषः । गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्य-यनेपिकारसम्भवात् । अत एव 'अधीयीत'—इत्यनुवृत्ती शौनक आह—

'सेमावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन । यथा-न्यायमितरे । जाँयोपेतोऽण्येवम्'।

इति । अस्यार्थः -येन नियमविद्योषेण युक्ती ब्रह्मचारी अधी-ते तेनैव नियमेन समावृत्तीऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्म-चारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरर्न् । तथा जा-योपेती गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमीपेतीऽधीयीतेति । न च-समावृत्त-गृहस्थयोर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे-

'वेदमधीत्य स्नायात् '।

इति विरुद्धेतं च्हित शङ्कानीयम् । तस्य वचनस्य विद्यास्ता-तकविषयत्वात् । अत एव—

१. D. G. H. and I. omit इति. २. D. G. and I. read प्राची-नत्वावगमात. ३. I. adds आ before समावृत्तो, but this is a mistake. We are unable to search the text; but it is plain that the author (Mâdhâvâcharya) has not used आ. ४. D. H. and I. read जायोपेता इत्येके; while G. reads जायोपेत इत्येके. These readings are not grammatically incorrect, but from his explanation given below the author seems not to agree with them. ५. B. C. and F. add च after this word.

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा'। (या. स्मृ. १. ९१)

इति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः । उपाकरणस्य गृहस्थधर्म-त्वाभ्युपगमे मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोऽप्य -नुगृहीतो भवति । उपाकरणस्येतिकर्त्तव्यता कार्ष्णाजिनिना-दर्शिता-

> 'उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः'॥

इति । बौधायनो अप-

'गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः । पूजयित्वा यथादाक्ति तर्पयेद्वंदामुद्धरन्'॥

इति ।

॥ इत्युपाकर्म ॥

अथोत्सर्जनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—
'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः'।।
(या. स्मृ. १. १४३)

इति । मनुरापि— 'पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं दिजः । माघशुक्रस्य वा प्राप्ते पूर्वाक्के प्रथमे व्हनि'॥ (मः स्मृः ४० ९६)

१. B. C. D. F. and G. read वेद्वतानि and H. reads वेदान् व्रतानि, but the text does not follow them.

इति । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदापुष्यमासस्य गुक्तम-तिपदि पूर्वाह्ने, यदि प्रौष्टपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यव-स्थितो[ु]यं विकल्पः । उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् कालविदोषे विदधाति मनुः—

'अंतः परं तु बन्दांसि बुक्केषु नियतः पठेत् । वेदाँङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्ं'।। (म. स्मृ. ४. ९८.)

इति । कूर्मपुराणे अप'छन्दांस्युर्ध्वमतीअध्यस्येत् गुक्तपक्षेषु वै द्विजः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः'।।
(कू. पु. १, २, १४, ६५)

इति । यदि भाविविधिभयात् सहसा अधेतव्यमिति बुद्धिः तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् । 'यत् स्वाध्यायमधीते अद्म '।

इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसित कात्यायनः—
'प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ।
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा त्त्तेषां सिद्धिकारकम्'॥

(का. समृ. ३. २७. १७-१८)

१. B. C. D. F. G. and H. omit अयं. २. The text reads अत ऊर्ध्व for अतः परं. ३. D. reads हाक्के तु. ४. H. and I. read अङ्गानि च for वेदाङ्गानि, and the text reads वेदाङ्गानि च सर्वाणि for वेदाङ्गानि रहस्यं च. ५. B. C. D. F. and G. read कृष्णपक्षे पठेदिति; while H. and I. omit कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्. ६. B. C. D. F. G. and H. read -विद्यतया for -विद्यतयाह. ७. G. reads ऽध्येतच्यानि. ८. D. reads तत्रेषां.

अन्ये अपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः-

'नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृद्याम् ।

न गृहराज्ये निवसेन्न पाषण्डजनैर्वृते ॥ (२३)
हिमविद्यन्थ्योर्मिथं पूर्व-पश्चिमयोः ग्रुभम् ।

मुक्त्वा समुद्रयोद्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ (२४)
कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।

पुण्याश्च विश्वेता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः ॥ (२५)

परिश्चयं न भाषेत नाज्याज्यं याजयेद्वधः ॥ (५९)

न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाज्यदक्षणम् ॥ (९०)

न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायं च वर्जयेत् ।

नैकोञ्चानं प्रपद्येत नाज्धार्मिकजनैः सह ॥ (९९)

न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा'। (९४)

(क्र. पु. १. २. १६. २३–९४)

इति । मनुरपि-

'देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा । नाक्रामेत् कामतश्छायां बभुणो दीक्षितस्य च ॥ (१३०) क्षत्रियं चैव सर्षं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै भूष्णुः कृज्ञानिष कदाचन ॥ (१३९) आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ (१३७)

१. D. reads पापार्द्ध-. २. The text reads मध्ये. ३. D. reads विस्तृताः-४. The text reads न देवायतने स्वपेत्.

सत्यं ब्रूयात् पियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमपियम् ।
पियं च नानृतं ब्रूयादेषं धर्मः सनातनः ॥ (१३८)
नाऽतिकल्यं नाऽतिसायं नाऽतिमध्यं दिने स्थिते ।
नाऽज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृष्कः सह ॥ (१४०)
हीनाङ्गानातिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
रूप-द्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाऽक्षिपेत् ॥(१४१)
वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव चै योषितम्' ॥(१३३)
(म. समृ. ४. १३०–१४१)

इति । मार्कण्डेयो अप-

'असदालापमनृतं वाक्पारुव्यं विवर्जयेत् । असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक्त ॥ (१९) न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् । नाजधितिष्ठेच्छकृन्मूँत्र-केश-भस्म-कपालिकाः ॥ (२४) तुषाङ्गारास्थिशीणीनि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥ (२५) वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पिबेद्दिजः' । इति । सामान्येन च धर्मै संक्षिप्याह मनुः— 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्ग तेन गच्छन्न रिष्यिति ॥ (१७४)

१. B. C. and F. read एवं धर्मः. २. All, except A. and the text, read नाऽतिमध्यंगते रवा. ३. I. reads न for च. ४. B. C. and F. read -मूत्रं, G. also reads the same. ५. G. and I. read -शार्पाण; while H. reads the portion as follows:—

⁻शाणानि रङ्कुवस्त्राहिकानि च.

इ. The text reads (रिव्यते.

यत् कर्म कुर्वतो इस्य स्यात् परितोषो इन्तरात्मनः । तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत्' ॥ (१६१) (म. स्मृ. ४. १६१-१७८)

इति ।

॥ इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रमधर्मी निरूपितौ ॥

अथ वानप्रस्थाश्रमी निरूप्यते । ननु—केचैन गाईस्थ्य-व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतेम-स्मृतिम्—

'ऐक्तांश्रम्यं त्वांचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्वाईस्थ्यस्य'। (गी. स्मृ. ३. ३६)

इति । आचार्यास्तु गाईस्थ्यमेर्वाश्रमो नान्यः कश्चिदस्ती-ति मन्यन्ते । हेतुं चाचक्षते गाईस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु विधा-नादितरस्य तदभावात्— इति । यथा हि —बहुचाः 'अग्निमीळे'-(ऋ. सं. १.१.१) इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कत्स्ने अपि वेदे होतृकर्त्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च ' इषे त्वा'— (क. य. सं. १.१.१.१) इत्यादिना अध्वर्युकर्त्तव्यम् । सामगा अपि 'अम्न आयाहि'— (सा. सं. १.१.१.१) इत्यादिनोद्गातृकर्त्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथा चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्त्तव्याभिधानेन तदाश्रम-

१. D. reads कुर्वतोऽपि स्यात्, H. and I. read कुर्वतो ऽप्यस्य. २. D. H. and I. read केचित्. ३. D. does not add गौतम- before स्मृतिम्. ४. B. H. and I. read एकाअम्यं, D. and G. read एकाअमं. ५. G. and H. substitute वा for तु.६. I. reads गाईस्थ्यमेक एवाअमो. ७. I. reads तथा हि.

विधिः परिकेल्प्यते न त्वेवमितराँश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पद्मयामः । अत एव-

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'।

इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृंहिकर्मस्वेव विनियुङ्क्ते । श्रुत्यन्तरं च-

> 'एतद्दै जरामर्य^{प्} सँत्रं यदिमहोत्रम्। जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा'।

इति । न चैवं सित कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः—? इति राङ्क्रनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिंनिःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणक-स्य प्रतित्वेन आश्रमित्वाभावात् । यदा कर्मित्वेनाभिमत-योर्बह्मचारि-वानप्रस्थयोरीदृशी गितः तदा कैव कथा कत्क्रक-र्मत्यागिनो यतेः । तस्मात् गाईस्थ्यमेक एवाश्रमः— इत्याचा-र्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-श्रुतिविधानम् । तथा च जाबाला आमनन्ति—

> 'ब्रह्मचर्यं सँमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा पत्रजेत् ।

(जा. उ. ४)

१. G. reads -कल्पते. २. A. reads इतराश्रमविधि कञ्चित् पदयामः. for इतराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पदयामः. ३. D. reads गृहकर्म. ४. D. omits सत्रं. ५. D. reads पक्ष-कोटि-क्षिप्तवात्. ६. B. C. and F. read अप्रसिद्धत्वेन for व्रतित्वेन and I. reads प्रतिपत्तृत्वेन for the same. ७. B. C. F. G. H. and I. read -वनस्थयोः. ८. G. inserts च after समाप्य. ९. B. C. and F. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रज्ञेत् for गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी श्रुत्वा प्रज्ञेत्. H. reads गृहाश्रमी भूत्वा वनी भवेत् वनाश्रमी भूत्वा प्रज्ञेत् and I. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रज्ञेत् for the same.

इति । आचार्यास्तु रागिणमभिषेत्य तस्योध्वरितःसु नै-ष्टिकंब्रह्मचार्यादिषु तिष्वाश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गाई-स्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्क्षेषि वेदे गृहस्थधर्मस्यैवा-म्नानमित्युक्तम् तद्युक्तम् । वानपस्थस्यापि सँदारस्यापि-होत्रादिसद्भावात् । नैष्टिकब्रह्मचारिधर्मस्तु छन्देगिः पठचते— 'ब्रह्मचार्याऽच्चार्यकुलवासी' ।

(छां. उ. २. २३. २)

तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्'। (छां. उ. २. २३. २)

इति । उपकुर्वाणकथर्माः सर्वशाखासूपनयनप्रकरणेषु प्र-सिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादिश्रुतेः कामिविषयत्वेना ऽऽश्रमान्तराणि न चापलिपतुं शक्यन्ते । साधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात् क्रम-प्राप्तो वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र याज्ञर्वत्वस्यस्तं विधत्ते-

' सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वा ब्नुगतो वनम् । वानपस्था ब्रह्मचारी साम्निः सोपासनो ब्रजेत्'।। (या. स्मृ. ३. ४५)

इति । वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनियमेन पत्न्या अनुपयोगात्तां रक्षणीयस्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं ब्रजेत्। यदा साभप नियता सती पतिशुश्रूषां कामयते तदा तया सह वनं ब्रजेत् । तस्मिन् पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामप्रिभ्यां सह

I. reads ब्रह्मचर्यादिषु, but the reading seems to be incorrect.
 D. inserts च before अपि. ३ D omits तर्युक्तम्. ४. H. reads सराचारस्य; while G. reads सराचारित्रहीत्राहि- for सरारस्याप्तिहीत्राहि-.
 D. reads नच पालियतुं; while I. reads न तथा प्रलिपतुं. The latter reading is incorrect. ६. D. substitutes अपि for तं विधने.

गच्छेत् । सुतनिक्षपपक्षे त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य पत्र-जेत् । तदाह छागलेयः—

'अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्' । इति । तादृशो अण्यं गत्वो वैखानससूत्रीक्तमार्गेणाग्नि-मादध्यात् । तदाह वसिष्ठः-

> 'वानशस्थो जिटलश्चीराजिनवौसाः । (१) न फालकृष्टमधितिष्ठेत् । (३) अकृष्टं मूल-फलं सिचन्वीत । (४) ऊर्ध्वरेताः । (५) क्ष्मौरायः । (६) दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् । (८) ऊर्ध्वं पन्चभ्यो मासेभ्यः । (१०) श्रामंणकेनामि-माधायाहितामिः स्यात् । (११) वृक्षमूलिके-तन ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो जनिमरनिकेतः । (१२)

१. D. omits गत्वा and reads राधावैखानस-; while G. reads गत्वा वेषमा-नस- for गतंवा वैखानस - .For the same H. reads तादृशोऽरण्यां राधवैखानस .but has तादशोरण्यं गत्वा राधवैखानस- in the margin. We cannot make out here the meaning of TI. 2. The texts (Bombay Sanskrit Series Edition and Benares Edition) read - जिनवासी, but the Bombay Edition (lithographic) and all our manuscripts do not follow this reading. इ. D. reads क्षपदाय:, G. reads दसपादीपद. H. reads क्र्पादायो. All the three readings are incorrect and meaningless. I. reads क्षपाद्यों. The Bombay Edition (Rev. A. A. Fuhrer, Ph. D.) read आमाज्ञय:. The Benares Edition and the Bombay Edition (lithographic) read अमात्राय:. v. This Sutra is found in all our manuscripts, but the three printed copies of the text have omitted it. A manuscript of the text does not omit it. Here the Bombay Sanskrit Series Edition is mistaken. S. The B. Edition reads সাৰ্থকন, but this reading is meaningless. ह. B. C. F. G. H. and I. omit स्थात. 9. B. C. F. G. H. and I. omit same words and read वृक्षमूलिको दद्यात् for वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्व षड्भ्यो मासे-यो उनिप्रानिकेतः। दद्यान्. The portion वृक्षमूलनिकेतनः, is added to the 11th Sûtra in each of the three printed copies of the text, but this portion belongs to the tenth Sûtra.

दद्याद् देवेर्षि-पितृ-मनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमानन्त्यम्' । (१३)

(व. स्मृ. ९. १-१३)

इति । श्रामणकं तपस्विधमेप्रतिपादकं वैखानससूत्रम् । अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहारपरित्यागं सूचयाति । अत एव मनुः—

> 'सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा'।। (म. स्मृ. ६. ३)

इति । गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः—
'दितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे दिजः ।
तृतीयमायुषो भागं गृहंमेधी वने वसेत् ।।
उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्या यशैश्व शक्तितः ।
दृष्ट्वाञ्यत्यस्य चौपत्यं ब्राह्मणोञ्ज्यमाविशेत्'॥
इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवणिकोपलक्षणार्थम् ।
'उषित्वा तु गृहे दिजः'—

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि—

'गृहस्थस्तु यदा पद्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदा अण्यं समाश्रयेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. २)

इति । शृङ्ख-लिखितावि –

१. B. C. F. G. and H. as well as the three printed copies of the text omit -ऋषि-. २. B. C. D. F. and G. substitute आ for च्

'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति विधाय दारैः संयोज्य गुणवाति पुत्रे कुटु-म्बमावेदय कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविद्गो-षाननुङ्गोमेत् । क्रमज्ञो यायावराणां वृ-त्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे'।

इति । एतचाश्रमसमुचयपक्षे द्रष्टव्यम् । असमुचयपक्षे त्व-कृतगार्हस्थ्यो ५प वानप्रस्थे ५ धिक्रियते । तदाह विसष्टः—

'चत्वार आश्रमाः। (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाः। (१) तेषां वेदमधीत्य वेदी वेदान्वा-धिवदीर्णिब्रह्मचर्यी यमिच्छेत् तमावसेत्।(३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । आपस्तम्बो अपि-चत्वार आश्रमा गाईस्थ्यं आचा-र्यकुलं मीनं वानप्रस्थम्'। इत्युपक्रम्य-

'यत्कामयेत तदारभेत'।

(आ. ध. सू. २. १. २१. १)

इत्युपसंहरति । वनपैतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः-'अफालक्रष्टेनाग्नींश्च पितृन् देवातिथीनपि । भृत्यांश्च तर्षयेच्छँश्वज्जटा-लोमभृदात्मवान्'॥ (याः स्मृः ३. ४६)

इति । अफालकृष्टं शाक-मूल-नीवारादि । तथा च मनुः-

D. G. and I. read अनुक्रमेन.
 B. C. D. F. G. H. and I. read बेरमधीत्य वेदं विदित्वा चीर्णं - for वेदौवेदान्वाऽविद्यार्णं - इ. I. reads वनप्रतिष्ठस्य
 The text reads इमशु- for दाइवन.

'मुन्यन्नैर्विविधेर्मेध्येः शाक-मूल-फलेन वा । ऐतेरेव महायज्ञान् निर्वपेदिधिपूर्वकम् '॥

(म. स्मृ. ६. ५)

इति । न च-ब्रह्मचारि-विधुरयोरनिमक्योर्वनस्थयोः कथम-मीनां तर्पणं?-इति वाच्यम्। वैखानसञ्जाक्योक्तस्यामेः सद्भावात्। न चै-अफालकृष्टनीवारादिना पुरोडाद्याकरणे 'ब्रीहिभियंजेत'-इति श्रुतिबीध्येत-इति दाङ्कनीयम् । ब्रीहीणामप्यफालकृष्टानां सम्भवात् । तस्मादकृष्टपच्येब्रीह्यादिभिवैतानिकं कॅर्म कुर्यात् । तथा च मनुः-

> 'वैतानिकं च जुहुयादिमहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं विशेषतः ॥ ऋक्षेष्ट्याप्रयणं चैत्र चातुर्मास्यानि चाहरेत् । तुंशयणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेत्र च ॥ वेंसन्त-शारदेंमेंध्येर्मुन्यनेः स्वयमाहतेः । पुरोडाशं चेरं चैत्र निर्वपेद्विधिपूर्वकम्'॥

> > (म. स्मृ. ६. १-११)

इति । मेध्यैर्यज्ञाहिर्मुन्यनैरकृष्टपच्यैरित्यर्थः । संग्राह्यद्रव्य- • स्येयत्तामाह याज्ञवल्क्यः—

२. G. reads उत्त्वेः २. The text reads एतान्येव for एतेरेव. ३. B. C. and F. substitute वा for च. ४. D. omits कर्म. ५. G. substitutes ब्रह्म for पर्वे; ६. B. C. F. H. and I. read पीर्णमास्यां प्रयोगतः for पीर्णमासं विशेषतः; while the text substitutes च योगतः for विशेषतः. ७. D. reads पक्षष्टचा-; while I. reads आमहायणं for आमयणं. ८. I. and the text read उत्तरायणं for तुरायणं. २. The text reads दाक्षस्य. २०. I. reads वासन्तैः शारवैः. २२. The text reads चक्कभैव विधिवान्तिवेपेत्पृथकः ३२. D. reads यक्तैः.

'अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा। अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् '॥ (या. स्मृ. ३. ४७)

इति । एकेदिनसाध्यस्य कर्मणी यावत् पर्याप्तं तावतीऽर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । एवमेकमास-संवत्सरपक्षे अपि योजनीयम् । नत्र यदि किञ्चित् सञ्चितमविशाष्ट्रयेत् तत्सर्वमाश्ययुज्यां त्यजेत् । यदाह विष्णुः—

'मासनिचयः संवत्सरिनचयो वा।(११) संवत्सर-निचेयी पूर्व निचयमाश्वयुज्यां जह्यात्'। (१२) इति । पूर्व संत्यज्य ततो नूतनं सिच्चनुयात् । मनुरिष-'त्यजेदाश्वयुजे माँसे मुन्यन्नं पूर्वसिच्चतम् । जीर्णानि चैव वासांसि ज्ञाक-मूल-फलानि च।।(१५) सद्यःपैक्षालको वा स्यान्मास सञ्चियको अप वा। पण्मासनिचयो वाअप समानिचय एव वा'॥(१८) (म. स्मृ. ६. १५-१८)

इति । तत्र वर्ज्यानाह स एव-'वर्जयन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्रेष्मातकफलानि च ॥ (१४)

१. From कुर्यात् to एवमेकमास- the intermediate portion has been omitted in F. through the writer's mistake. २. H. omits एक. ३. F. reads - निचयात् पूर्व निचयं; while the text reads - निचयः पूर्वनिचितं २. The text reads मासि. ६. B. C. F. and G. read - प्रसालिकः, H. and I. read - प्रसालिकः. The commentators Sarvajna Narayana, Nandana and Râmchandra follow the reading - प्रसालिकः. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read - मांसानि. ७. B. C. F. and I. read क्रूचणं.

न फालकृष्टमश्रीयादुैत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यौर्तोशपि पुैष्पाणि च फलानि च'॥ (९६) (म. स्मृ. ६. १४–१६)

इति । कवकानि छैत्राकाणि । तैपोनियममाह याज्ञव-ल्क्यः−

> 'दान्तिस्त्रिषवणस्तायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्। स्वाध्यायवान् दानज्ञीलः सर्वसत्त्वहिते रतः।। दन्ते।लूखिलकः कालपकाज्ञी वा ज्ञमकुँहकः। श्रीतंस्मातं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियांस्तथा।। चान्द्रायणेनियेत् कालं श्रन्छेर्वा वर्त्तयेत् सदा। पक्षे गते चाड्यश्चीयान्मासे वाङ्गि वा गते।। स्वैष्याद्भूमी सुची रात्री दिवी सम्प्रपदैनियेत्। स्थानासन-विहारैर्वा योगाभ्यासेन वौ तथा।। ग्रीट्मे पत्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेश्चयः। आईवासास्तु हेमन्ते ज्ञात्त्रया वाज्यि तपश्चरेत्'।। (याः स्मृ ३.४८-५२)

इति । दन्ता एवीलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं तद् यस्यास्ति स दन्तीलूखलिकः । बाह्योलूखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः ।

३. B C. F. H. and I. read उत्कृष्ट for उत्सृष्टं. २. I. reads न्यहाँ अपि for न्यानीं अपि. ३. The text reads मूलानि instead of पुष्पाणि. ३. I. reads अन्ताणि. ५. C. F. and H. read त्योनियम-, but this is meaningless here. ६. B. C. F. G. and H. read ज्ञान्त: for दान्त: ७. B. C. and F. read कुरुझ:, but it seems incorrect. ८. I. reads औत-स्मार्त. ९. The text inserts तथा first and क्रिया: afterwards. १०. D. reads श्रुचिन्नी: while I. reads स्वपेक्रूमी. १९. B. C. D. F. G. H. and I. read विवसं प्रपेह:, but we follow here A. and the text १२. C. and F. read बाउथ वा.

कालपकं वदरे जुद-पनसफलादि । अइमना कुद्दनमवहननं यस्य सोऽइमकुद्दकः । फलक्षेहो लिकुच-मेधुकादिमेध्येतरु-फलजन्मानि तैलानि । क्रियाः भोजनाभ्यञ्जनाद्याः। विदेणुरपि-

'पुँष्पाशी । (७) फलाशी । (८) मूर्लाशी । (११) शाकाशी । (१) पर्णाशी । (१०) यात्रांत्रं पक्षान्तयोवी सऋदश्रीयात् । (१२) (वि. स्मृ. १५. ७-१२)

इति । कूर्मपुराणे अप-

'एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पित्रेत् सदाँ। (३०) पंज्वाग्निधूमपो वा स्यादूँदमपः सोमपो उथ वा।। पयः पित्रेत् शुक्रपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम्। (३१) शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृष्कुर्वा वर्त्तयेत् सदा॥(३२) अथर्वशिरसो अध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः। (३३) यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः॥ (३४)

.....ज्यमः सोमपो ८थ वा । पयः पिबेत् शुक्कपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥ शीर्णपर्णाश्चां वा स्यात् .....॥, and read पञ्चामिधूमपो वा स्यात् कृष्कुर्वा वर्तयेत्सदाः

१. I. reads मधुकादि-, but this form does not appear anywhere else. २. I. reads नेध्यतर-. ३. H. reads विज्युद्राणेऽपि through mistake. ४. Here we follow the text and A., B. C. D. F. G. and I. read वायुद्ध्याशी for पुढ्याशी. This reading seems meaningless. H. reads वायुद्ध्याशी and gives another reading वायुद्ध्याशी in the margin-५. This Sûtra appears in the text after पूर्णाशी. ३. B. C. and F. read पकानं वा सक्तृदशीयात; while D. G. H. and I. read वायुपकान्योवी सक्तृदशीयात for यवानं पक्षान्तयोवी सक्तृदशीयात. ७. The text reads तश for सहा. ८. The text reads पञ्चाशिधूमपः. ९ D. reads कलपः for ऊदमपः; while C. and F. omit the following portion—

जितेन्द्रियो जितकोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पेत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥ (१६)
यस्तु पत्न्या वैनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
तद्गतं तस्य छुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ (१७)
नक्तं चाऽत्रं समश्रीयाद् दिवा चो ऽऽहृत्य द्यक्तितः ।
चतुर्थकालिको वास्यात् स्याद्या चाऽष्टमकालिकः॥(२५)
चान्द्रायणविधानैर्वा गुक्ते कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥
पुष्प-मूल-फलेर्वा अपि केवलिर्वर्तयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं ग्रीणैर्वेखानसमते स्थितः ॥ (२७)
(कृ. पु. १. २. २७. १६-३४)

इति । अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्कयः— 'अग्नीन्वाञ्चात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मिताञ्चानः । वानप्रस्थ-गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरित् ॥ ग्रामादाहृत्य वा प्रासानष्टी भुद्धीत वाग्यतः'। (या. स्मृ. ३. ५४-५५)

इति । मनुरपि—
'अग्नीनात्मिन वैर्तानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनिग्नरिनकेतः स्यान्मुनिर्मूल-फलाज्ञानः ॥ (२५)
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराज्ञायः । (२६)
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ (२७)

१. The text reads पत्नीमिप for पत्नी प्रति.. २. B. C. D. F. G. and H read समं रागान and for the same I. reads समं गत्ना. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads अभीनाप for अभीन्या अप. ५. D. reads कृतावासी. ६. I. reads वानप्रशो पृहेषु, but this is a mistake. ७. I. reads वे for वा, but it is incorrect. ८. G. and I. read वैतानान, but this is meaningless

ग्रामादाहत्य वाऽश्वीयादष्टी ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना राकलेन वा ॥ (२८) एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । (२९) आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा उन्यतमया तनुम् । वीतशोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते'॥ (३२) (म. स्मृ. ६. २५-३२)

इति । ननु-अष्टग्रासविधाने-

'षोडशा ऽरण्यवासिनः '।

(आ. ध. सू. २. ४, ९. १३; बी. स्मृ. २. ७. १३. ७)

इति वचनं विरुद्ध्येत । तन्ने । शक्ताशक्तविषयत्वेन व्य-वस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्टानासमर्थे प्रत्याह याज्ञवल्क्यः-

'वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसङ्ख्यात् '।

(या. समृ. ३. ५५)

इति । कूर्मपुराणे अप-

'महापस्थानिकं वा ऽसी कुर्यादनज्ञानं तु वा । अग्निपवैज्ञामन्यद्वा ब्रह्मापर्णविधी स्थितः ॥

शमन्यद्वा ब्रह्मापणावधा स्थितः ॥ यैस्तु सम्यगिममाश्रमं ज्ञिवं संश्रयत्यज्ञिवपुञ्जनाज्ञानम् ॥ तौपहन्तृ पदमैश्वरं परं याति यत्र जगतो अस्य संस्थितिः'॥

(कू. पु. १. २. २७. ३८-३९)

इति ।

॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ॥

१. G. does not insert तज्ञ. २. This whole verse does not appear in the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read नापहर्ट.

अंथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः'वनेषु तु विहैत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत्' ॥
(म. समृ. ६. ३३)

हैति । याज्ञवल्क्यो अप'वनादृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।
पाँजापत्यां तदन्ते तानग्रीनारोप्य चात्मिन ॥
अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदो अग्रमान् ।

द्यात्त्रया च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यातु नान्यथा' ॥
(या. स्मृ. ३. ५६–५७)

इति । आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभित्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् । आश्रमत्रयसमुच्चयाभित्रायेण गृहाद्वेति पक्षा-न्तरोपन्यासः ।

ननु—अत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एवाभिषेयताम् । पैरित्रज्या-नन्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मच-र्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जाबाला आश्रमाणामारोहमामनन्ति—

> 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भेवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्'।

> > (जा. उ. ४)

१ F. omits अथ चतुर्याश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः-वनेषु तु विहृत्यैवं हृतीयं भागमाञ्जूषः ।

२. B. and C. read निवर्त्य for विद्वत्य. This gives a better sense. ३.B. C. F. G. and H. omit इति. ४. D. reads प्राजापत्यं. ९ I. reads पारिन्नाज्यानन्तरं

इति । न त्वेवमवरोहः कचिदण्याम्रातः । प्रत्युतावरोहं दक्षो निषेधति—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यौत् प्रातिलोम्यं न विद्यते । (१२) प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ (३१) यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च से सर्वाश्रमवर्जितः' ॥ (१) (द. स्मृ. १. १-१३)

इति । यदि गृही कथन्त्वित् प्रत्यवरुद्ध ब्रह्मचारी भवेत् तदा औं सर्वाश्रमबहिष्कृतः । आरूढपतितत्वात्। अतो न वनस्थादिभिराश्रमवाचिभिः इाब्दैरभिलप्यो भवित । अयं चावरोहाभाव उत्तरमीमांसायां* तृतीयाध्याये वर्णितः। वनाद् गृहाद्वेत्यत्र-ब्रह्मचर्याद् वा—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मा-न्तरानुष्टितसुंकृतपरिपाकवंशात् वाल्य एव वैराग्यमुपजायते तदानीमकृतोद्दाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत्।तथा च जावालश्रुतिः-

(बा. सू. ३, ४, ४०)

इत्येतत्तूत्रमारभ्य । सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः । तान् प्राप्तस्य कथिन्नत् ततः प्रच्युतिरास्ति न नेति संश्चयः । एवं प्राप्ते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नो-र्ध्वरेतोभावस्य न कथिन्नद्वष्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्-इति ।

^{*} वर्णितं चैतत् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः— 'तद्रुतस्य तु ना ऽतद्वावो जैमिनेरिप नियमातद्रुपाभावेभ्यः'।

१. The text reads हि for स्यात. २. The text reads सर्वाश्रमविविजितः; while D. reads न यतेने वनस्थस्यः ३. I. reads आश्रमवासिभिः शब्दैरभिलाच्यः for आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यः ४ I. reads स्वकृति - ६. I. reads - बलात्

186

'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव पत्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा '। (जा. उ. ४.)

इति । पूर्वमिवरक्तं जोबालं पत्याश्रमचतुष्टयसमुचय-मायुर्विभागेनोपन्यस्य विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्त-रोपन्यासः। इतरथेति बाल्य एव सैति वैराग्य इत्यर्थः। अकृतो-दाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दिशातः—

> 'यस्यतानि सुंगुप्तानि जिह्नोपस्थोदरं शिर्रंः । संन्थेसेदकृतोद्दाही ब्राह्मणी ब्रह्मचर्यवान्' ॥ (नृ. पु. ५८. ३६)

इति । अङ्गिरा अप्याह-

'संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । पत्रजत्यकृतोद्दाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥ पत्रजेद् ब्रह्मचर्येण पत्रजेच गृहादपि । वनाद्दा पत्रजेदिद्दानातुरो वा अथ दुःखितः' ॥

इति । दुःखितो व्याधि-चार-व्याघा खुपद्रुतः । आतुरा मुमू-र्षुः । तत्र महाभारतम्—

> 'उत्पन्ने सङ्काटे घोरे चोर-व्यावादिसङ्काटे । भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरबद्गीत् ॥ आतुराणां च संन्यासे न विधिनैव च क्रिया । प्रेषमात्रं समुचार्य संन्यासं तत्र काँरयेत्'॥

१. I. has made a gross mistake here. It omits the जा- in जाबालं and reads बालं, which gives no sense here. २. I. substitutes अवगत- for सति. ३. The text reads संशुद्धानि. ४. The text reads तिरः. ५. I. reads स न्यस्येदः, ६. I. reads व्याधितश्रीरः. ७. D. reads पूर्वयेदः; while G. H. and I. read पूर्येदः.

इति । ननु-ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याङक्षीकारे मनुवचनानि विरुद्ध्येरन्-

> 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेदायेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो त्रजत्यधः ॥ अधीत्य विधिवदेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्या च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेदायेत् ॥ अनधीत्य गुरोवेदाननुत्पाद्य तथा डेड्लमजान् । अनिष्ट्या चैव यज्ञैश्व मोक्षमिच्छन् त्रजत्यधः'॥ (म. स्मृ. ६. ३५-३७)

इति । ऋणत्रयं श्रुत्या दर्शितम्—

'जायमानो वै ब्राह्मणिक्षभिर्ऋणवान् जायते। ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्ती यज्वा ब्रह्म-चारी वासि'।

(बौ. स्मृ. २. १. २६. ७)

इति । यदा स्वर्गप्रापकः पितृयाणमार्गो अयुणा आकरण-मन्तरेण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गे । अत एव मन्त्रवर्णः-

> 'अनृणा अथो अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् नृतीये लोके अनृणा स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम'!।

१. B. C. and F. read गुरी for गुरी:, and for the same the text substitutes द्विजी. २. The text reads सुतान् for ऽऽत्मजान्.

इति । ब्राह्मणमपि— 'सर्वान् लोकाननृणोऽनुसञ्चरति' ।

इति । मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रवच्यायां कालविलम्बं निषेधति जाबालश्रातिः—

'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत्'।

(जा. उ. ४)

इति । ननुं—उक्तरीतैया ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्ध-मीनुष्टायिनां-तेत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति स्नातक-विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषाञ्चित् केन-चित् प्रतिबन्धेन विहित्तधर्माननुष्टायिनां सत्यिप वैराग्ये संन्यासो न प्रामुयात् । मैवम्। तेषां प्रत्यक्षश्रुँत्यैव तद्विधानात्—

> 'अथ पुर्नर्त्रती वाष्त्रती वा क्षातको वाष्स्रात-को वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' ।

(जा. उ. ४)

इति । यमो अप'पुनर्दारिकया अभावे मृतभाँ येः परिव्रजेत् ।
वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्'।।
इति । स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्धिनामाश्रमनिरंपे-

१, B.C. and F. omit the following portion:—
ननु-उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु
यथावद्धमानुष्टायिनां तत्तन्ताश्रमान् प्रव्रजेत्-इतिः

२. D. and H. read -नीत्या for रीत्या. ३. I. does not repeat तत्. ४. B. C. F. G. and H. read-श्रुतौ च, and D. reads-श्रुतौ for-श्रुत्येत्र. ६. B. C. D. and F. omit ज्ञती ना, D. reads पुनरज्ञती. I. also has the same reading. ६. I. reads स्नातको for स्नातको ना. ७. G. reads - आर्थ परित्यजेन.

क्षेजिंपावास-तीर्थयात्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धिसम्भवेन मोक्षाश्रमे अधिकारो अस्तीति तृतीये अध्याये मीमांसितम् । धर्मलोंपे अध्येनुतापवतस्तन्त्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः सम्भवति । तथा च समृत्यन्तरम्

'ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः । संन्यासस्तान् दहेत्सर्वान्मूषाग्निरिव काञ्चनम्'॥ इति । मनुरपि-

'मृत्तोयैः शुद्धचते शोध्यं नदी वेगेन शुद्धचति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः '॥ (म. स्मृ. ५. १०८; वृ. यो. या. स्मृ. ११. ५१)

इति । अत्र केचित्-ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रि-य-वैद्ययोः च्हत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र वाजसनेयकब्राह्मणम्

> ' एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकेषणा-याश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' ।

> > (बृ. उ. ३. ५. ३)

इति । मनुरप्युपक्रमीपसंहारयोबीह्मणशब्दं प्रयुक्केन 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः पत्रजेद् गृहात् '। (म. स्मृ. ६. ३८)

इत्युपक्रेमः ।

१. B. C. and F. read ऽण्यत्तापतः. २. B. C. F. G. H. and I. read नुपामिरित. ३. D. omits उपक्रमः.

'एष वो अभिहितो धर्मी ब्राह्मणस्य चतुर्विधः'। ं (म. स्मृ. ६. ९७)

इत्युपसंहारः । नारदी अप-

'प्रथमादाश्रमाद्वा अपि विरक्तो भवसागरात् । ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिवंजेत्'॥ इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि –

'चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः शोक्ता द्वावेको वैदय-ज्ञुद्रयोः '॥ (यो. या. स्मृ. १. २८)

हाति । वामनपुराणे अपि-

'चत्वार आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः॥ क्षत्रियस्यापि कैथिता य आचारा द्विजस्य हि । ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विद्याः॥ गार्हस्थ्यमुँचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर '। (वा. पु. १४. १६-१८)

इति । ननु-श्रूद्रस्या⁵⁵श्रम एव नास्ति— 'चत्वार आश्रमास्तात तेषु श्रूद्रस्तु नार्हति'। इति निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्याङ्गीकारः श्रद्यते । समन्त्रक एव विवाहो निषिद्धाते । न त्वमन्त्रकः। अन्यथा विवा-हप्रकरणेदाहितानि श्रुद्धाविषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादि-गृहस्थधमेषु श्रूद्धाधिकारवचनानि च विरुद्धधेरन् । तस्माद-

D. reads नोदिताः.
 The text reads गदितो इत्याचारो द्विजस्य
 The text reads वैखानसन्दं गाईस्थ्यं.
 B. C. and F. read स्मृतानि; while C. reads अभिहितानि for उदाहतानि.

स्ति ग्रूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तूक्तरीत्या विप्रस्येव । अत एव स्मृत्यन्तरे काषाय-दण्डादिलिङ्गधारणं क्षत्रिय-वैद्य-योर्निषिद्धम्—

> 'मुखजानामयं धर्मी यद्दिष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातीरुजातानां नाऽयं धर्मी विधीयते' ॥

इति । अपरे पुनः संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारिमच्छन्ति । अधीतवेदस्य द्विजातिमात्रस्य समुचय-विकल्पाभ्यामाश्रमचतु-ष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात् । अत एव याज्ञवल्क्येन सं-न्यासप्रकरणे द्विज्ञदाब्दः प्रयुक्तः—

> 'सन्निरु इचेन्द्रियग्रामं राग-हेषी पहाय च । भयं हेत्वा च भूतानामेमृतीभवति द्विजः' ॥ (या. स्मृ. ३. ६१)

इति । स्मृत्यन्तरं तु शृङ्गग्रौहिकयैव वर्णत्रयस्य संन्यासं विद्धाति-

'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाज्य वैद्यो वा प्रवजेद् गृहात्' ॥ इति । कूर्मपुराणेजपि द्विजग्रहणं कृतम्— 'अग्नीनात्मानि संस्थाप्य द्विजः प्रवजितो भवेत् । योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः' ॥

(कू. पु. १. २. २८. २) इति । यानि पूर्वोदाहृतवचनानि तानि क्षत्रिय-वैद्ययोः

२. The text reads हित्वा. २. G. reads अनुणी for अमृती-. ३. I. reads -पाहिकतयैव.

काषाय-दण्डनिषेधपराणि। तथा च मुखजानामिति वचनमुदा-हतम् । बौधायनो अपन्

> 'ब्राह्मणानामयं धर्मी यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । राजन्य-वैदययोर्नेति देत्तात्रेयमुनेर्वचः' ।।

इति । परित्राड्बुभृषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं निर्वपेत् । तदाह मनुः-

> 'पाजापत्यां निरूप्येष्टिं सैर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः पत्रजेदृहात्' ॥ (म. स्मृ. ६. ३८)

इति । यद्वा आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या— 'तेंद्वेके प्राजापत्यांमेवेष्टिं कुर्वन्ति तदुं तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निहिं प्राणः प्राणमेवेतया करोति' । (जा. उ. ४)

इति । कूर्मपुराणे अप-

'प्राजापत्यां निरूष्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः । अन्तःपक्षकषायो ऽसी ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्' ॥

(कू. पु. १, २, २८, ४)

१. I. reads तना ८ ५ नेय . २. B. C. F. G. and H. read सार्ववेदस-. ३. G. and H. read तथेको. D. also inserts तथेको, but the remaining portion of the Shruti and इति। कूर्मपुराणे ५ प्रिया वाट omitted through mistake. I. substitutes अधिको for तहेको. ४. I. omits एव. ५. H. and I. omit तहु. ६. B. C. and F. read नेय तथा करोति; while A. reads नेय समया तथा करोति. ७. The text reads दान्तः ८. D. reads ज्ञह्मा अथ-मुपासयेत्.

इति । तेत्र प्राजापत्येष्टिराहितामिविषयां 'अमीन् समारोप्य'-इत्यमिबहुत्वाभिधानात् । आमेयी त्वनाहितामि-विषया तद्दाक्यदोषे 'अमिमाजिन्नेत्'-इत्येकाग्न्यभिधा-नात् । सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं प्रैकर्तव्या । तथा च नृ-सिंहपुराणम्-

'एवं वनांश्रमे तिष्ठन् तपसा दम्धिकिल्बिषः । चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सैन्न्यस्य विधिना द्विजः ॥ देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यो अपि यत्नतः । दत्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मैनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥ इष्टि वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथा अपि वा । अग्निं स्वात्मिन संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः'॥ (नृ. पु. ६०. २-४)

इति । श्राझानि चाष्टी दैवादीनि । तथा चाह बौधायनः—
'दैवँमार्षं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टी श्राझानि निर्विषेत्' ॥
इति । उक्तश्राझादी योग्यता कृच्छ्रैः सम्पादनीया । तदाह कात्यायनः—

१. I. omits तत्र. २. B. C. and F. read पुर:सरा and omit प्रकर्त्तच्या, D. reads पुर:सरं, but omits प्रकर्त्तच्या, G. substitutes कर्त्तच्या for प्रकर्त्तच्या, and H. आपाद्या for the same. ३. D. reads वनाश्रये. ४. B. C. F. and H. read आदुस्य. ५. B. C. D. and F. read हैवं for देयं, H. देवं. and I. दिव्यपित्र-थो for the same; while the text reads दिव्यं ऋषिभ्यः for देयं पित्र-यः. ६. I. reads मनुष्ये-यः. ७. B. C. and F. read सदैवमार्थकं दिव्यं, while D. reads दैवमानुषकं दिव्यं and G. H. दैवमार्थकं दिव्यं for दैवमार्थ तथा दिव्यं. ८. D. reads वर्ज्यंत् for निर्वित्.

'कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी । आश्रमी चेत्तेप्तकृच्छ्रं तेनाऽसौ योग्यतां व्रजेत्' ।। इति । श्राद्धानन्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामितिकर्त्तव्य-तामाह बौधायनः—

'कृत्वा श्राद्वानि सर्वाणि पित्रादिभ्यो उष्टकं पृथक् । वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः ।। त्रीन् दण्डानकुलिस्थूेलान् वैणवान्मूर्धसिम्मतान् । एकादश-नव-दि-त्रि-चतुः-सप्ता-उष्टपर्वकान् ॥ सत्वकानत्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान् । विष्टतान् कृष्णगोवालरज्वा तु चतुरकुलान् ॥ एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहिंतो भवेत् । कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षोमसूत्रैरथापि वा ॥ कुशल्प्रायं दिवस्यं पद्माकारसमन्वितम् । पद्पादं पञ्चपादं वा मुष्टिद्वयिवसाँपितम् ॥ विकेशं सितमस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गलम् । दिशुणं त्रिगुणं वाजप सर्वतो ष्टाकुलं तु वा ॥ प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मकार्पासेः कृतमन्नणम् ।

१.B. C. D. F. and I. read ततः कुच्छं. २. G. and H. read इष्टिपाचीनाम्. ३ B. C. D. and F. read अङ्गुःलीतुल्यान्; while H. reads अङ्गुःलेस्तुल्यान्. ४. D. reads -सामान्यपर्वकान्. ५. H. and I. read -सप्तान्यपर्वकान्. ५. H. and I. read -सिहतो for -रिहतो. ६. B. C. F. and H. read; कुचिलै:, but the correct is कुचिलै: ७. Here we follow A. C. F. and G. while B. and H. read -ित्सप्तम्, D. and I. read -ित्स्रित्म्. ८. D. and G. read सूत्रा-ऽक्ष-कार्यसे:, for वा सूक्ष्मकार्यासे:; while H. reads वा सूक्ष्मं कार्यासे: and I. reads वा सूत्रं कार्यासे: for the same. ९. H. substitutes पूर्व and I. नतम् for कृतम्,

चण्डालाचेहतं चैतत् स्मृतं जैलपवित्रकम् ॥ गृहीतं मन्त्रवत्तेचेत्सिशाक्यं च कमण्डलुम् । दारवं वैणवं वाशि मूँदलाबुमयं तु वा ॥ पात्रं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा । चतुरस्रं वर्तुलं वाडण्याडडसनं दारवं शुभम् ॥ कौपीनाच्छादनं वासः कंन्थां शीतनिवारणीम् । पादुके चापि शौर्चार्थं दश मात्रा उदाहताः ॥ छत्रं पवित्रं सौँचीं च त्रिविष्टब्धं तथाऽजिनम् । पॅद्मानि चाक्षसूत्रं च मृत्खनित्री कुपाणिका ॥ योगपद्दं बहिर्वास इत्येता एकविंदातिः। तासां पैञ्चादिका नित्या दश वा सर्वशो अपि वा ॥ गृहीत्वेमा अथागत्य देवागारेशीमवेरमनि । ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते यद्दा शुचिमनोहरे ॥ आज्यं पयो दधीत्येतिच्चिवृद्दा जलमेव वा । ॐ भूरित्यादिना पाइय रात्रिं चोपवसेत्ततः ॥ एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः। अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥

१. D. and G. read - सजुतं, B. C. and F. read - सन्कृतं and H. reads - सहतं. २. G. and H. substitute कुल- for जल- ३. B. C. and F. read मन्तवन्त्वं तत्; while G. and I. read मन्तवन्त्वत्. ४. D. and H. read मृद्धातुभवं; while G. reads मृद्धा धातुभवं. ६. D. and G. read कन्या श्वीतिनवारिणी. ६. All, except A. and I. read श्रीचार्थ. ७. B. C. and F. read भूची धचित्रविष्टतया हितम्. Both the expressions are incorrect and meaningless. ८. B. C. F. G. and H. पश्माणि, I. पश्चाणि; while D. reads चाष्ट्यमुत्रं, for चाक्षसूत्रं. ८. B. C. and F. read वरिहिसि:, while H. reads योगपढं गृहिवसिः, but it reads in the margin बहिः for विसः. ९. I. reads पञ्चाधिकाः.

आज्यं च गाईपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च सुवा ।
पूर्णयाऽऽहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ॥
ब्रह्मान्वाधानमेतत् स्यादिमहोत्रे हुते ततः ।
स्तीर्त्वा तु गाईपत्यस्य दर्भानुत्तरतो अत्र तु ॥
पात्राणि सादियत्वाअ्थ ब्रह्मायतन एव तु ॥
स्तीर्णेषु दर्भेष्वासीत त्विजनान्तरितेषु वा ॥
जागृयाद्रात्रिमेतां तु यावद् ब्राह्मो मुहूर्नकः ।
एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतो अध्यानन्त्यमञ्जते ॥
अमिहोत्रं स्वकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापि वा' ॥
इति । आज्यादिपाद्यानानन्तरमिनिहरणात् पूर्व सावित्रीप्रवेद्रां कुर्यात् । तदुक्तं बीधायनधर्मे—

'ॐभूः सावित्रीं प्रविद्यामि-तन्सवितुर्वरेण्यम् ॐभुवः सावित्रीं प्रविद्यामि-भर्गी देवस्य धीमहि ॐ सुवः सावित्रीं प्रविद्यामि-धियो यो नः प्रचोदयात् –इति अर्धर्चद्याः समस्तया वाँ'। (बाै. स्मृ. २. १०. १४)

इति । इष्टिं परिसमाप्या^ऽझीश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुचार-येत् । तदाह कात्यायनः—

> 'आत्मन्यंधीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् । ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयेत्' ॥

१. I. reads पूर्णमाहवनीय through mistake. २. I. reads बह्वन्वाधान - ३. I. reads स्थित्वा through mistake. ४. B. C. and F. substitute च for वा.

इति। अथ प्रैषमुचार्याऽभयदानं कुर्यात्। तदुक्तं केपिलमते-'विधिवत् प्रैषमुचार्य त्रिरुपांश् दिरेचकैः। अभयं सर्वभृतेभ्यो मैत्तःस्वाहेत्यपो भुवि ॥ निंनीषन् दण्ड-शिक्यादि गृहीत्वा व्य बहिर्वजेत्'। इति । दण्डादीनां मन्त्रानाह बौधायनः-'सखामेत्यादिना दण्डं गृह्णीयाद् गुरुणार्भितम् । येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥ यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यापि शिक्यकम् । व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्यूचा ।। युवा सुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् । एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वप्रामं बान्धवांस्त्यजेत् ॥ निःस्पृहो ऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा'। इति । एतच जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-द्वितीयविषयम् । चातुर्विध्यं तु भिक्षूणां हारीत आह-'चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः । तेषां पृथक पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदाँदिकं श्रुतम् ॥ कुँटीचको बहुदको हंसधैव तृतीयकः। चतुर्थः परमा हंसी यो यः पश्चात्स उत्तमः'।। (हा. स्मृ. १०.१३-१४)

इति । पितामहो अप-

१. I. reads कापिलमते. २. I. reads तिरुचकैः. ३. I. reads मम for मत्तः. १. D. G. and H. read निर्नीय; while I. reads निर्णीय through mistake. ६. B. C. F. G. and H. read वृत्तिभेदास्कृतं श्रुतम्; while I. substitutes च तत् for श्रुतम्. ६. I. reads क्रटीचरो for क्रुटीचकोः

'चर्तावधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् । कुटीचको बहूदको हंसख्यैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परहंसश्य संज्ञाभेदैः प्रकीर्त्तिताः'। इति । तत्राधिकारविद्योषः पुराणे दर्द्यातः— 'विरक्तिर्दिवधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥ द्याक्तो बेहूदके तीव्रतरायां हंसक्तिते । मुमुक्षः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाँधने'॥ (नृ. पु.६०-१३)

इति । तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः— 'कुटीचको नाम स्वगृहे वर्त्तमानः ग्रुचिरकलुष औहिताग्रिषु भिक्षां भुद्धानो अपगतकाम-क्रोध-लोभ-मोहो अहङ्कारवर्जितं आत्माअनुग्रहं कुरुते'। इति । वृद्धपराशरो अप—

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारियत्वा काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा विधिवत् संन्यासं गृहीत्वा त्रिदण्ड-जलपवि-त्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नार्न-ग्रीचाचमन-जप-स्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भि-

१. B. C. and F. read बहुदकः २. B. C. and F. read हंससांज्ञितो. ३. B. C. and F. read साधनम्. ५. B. C. and F. read आहितानिभिक्षां. ६. B. C. F. and H. add य after विज्ञतः. ७. All, except A., omit इति. ८. I. omits स्नान-.

क्षाकाले ^ऽत्रं यात्रामात्रमुपभुद्धानाः तस्यां कुटचां नित्यं वैसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति'। इति । स्कन्दपुराणे अप—

'कुटीचकस्तु संन्यस्य सेंचे च सद्मिन नित्यदाः। भिक्षामादाय भुद्धीत स्वबन्धूनां गृहे ऽथ वा ॥ दिाखी यज्ञीपवीती स्थात् विदण्डी सकमण्डलुः'।

इति । कुटीचकस्याँ श्वाक्तविषयत्वाद् युक्तो गृहवासादिः । तदुक्तं वौधायनेन-

'कुटीचकाः परित्रज्य स्वे स्वे वेदमिन नित्यदाः ।

भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुद्धते द्यक्तिसङ्क्ष्यात्'।।

इति । बहूदकस्य वृत्तिविद्योषमाह स्कन्दः—

'बहूदकस्तुं संन्यस्य बन्धु-पुत्रादिवर्जितः ।

सप्तागारं चरेद्रैक्ष्यमेकान्नं च परित्यजेत् ।।

गोवाल-रज्जु-सम्बद्धं त्रिदण्डं शिक्यमुद्धृतम् ।

जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ।।

शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत्' ।

इति । वृद्धपराद्यारो अपि—

'तत्र बहूदका नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पद्म-प-

वित्र-पात्र-काषायवस्त्रधारिणी वेदान्तार्थावज्ञी-

१. B. C. D. F. and G. read - युञ्जानाः for - मुञ्जानाः २. B. C. F. G. and H. read सन्तः for वसन्तः ३. D. G. H. and I. read स्वे ह्वे for स्वे च. ४. D. reads अग्रुक्षः; while H. reads कुटीचरस्याऽमुक्तविषयत्वात्. ६. D. and G. read च्येष्टवेदमनि. ६. B. C. D. F. and H. read च for तु. ७. I. omits - पद्म.

धकाः सेाधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते'। इति । पितामहो जप-

'बहुदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविवर्जितः। बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमी नैव संवसेत् ॥ निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मीक्षपरायणः । न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्यादस्त्रे च चेतसा ॥ नाऽगारे नाऽऽसने नाऽने नाऽस्तरे च त्रिदण्डके ! स्वमात्रायां न कुर्याद्वै रागं दण्डादिके यतिः'॥

इति । हंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दार्दीता-'हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च । कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥ एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् । देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत्'।। हेति । विष्णुरपि-

'यज्ञीपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परिग्रहः शोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः'।। इति । पितामहो अप-

'हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुमीक्षपरायणः । नित्यं त्रिषवणस्नायी त्वाईवासा भवेत् सदा ॥ चान्द्रायणेन वर्नेत यतिधर्मानुशासनात्। वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तदे'॥ इति । बौधायनो अप-

१. H. reads साधुनृद्धेषु. २. I. reads मोक्षयन्ति. ३. H. and I. omit इति.

'हंसाः कमण्डलुं शिक्यं दण्डपात्राणि विश्वतः ।

ग्राम-तीर्थेकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥

ति-षड्रात्रोपवासाश्च पक्ष-मासीपवासिनः ।

कृच्छ्-सान्तपनाद्यश्च न्नेतः कृश्ववपुर्धराः' ॥

इति । परमहंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

'कौपीनाच्छादनं वस्नं कन्यां शीतिनिवारिणीम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमन्नणम् ॥

मोधूकरमयैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्'।

इति । अत्र केचिच्छद्वाजाडचेन सन्ध्यावन्दन-गाय

इति । अत्र केचिच्छ्द्राजाडचेन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-शिखा-यज्ञोपवीतत्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं वि -द्विषेन्ति । उदाहरन्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः —

'चँत्वारोऽण्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः । ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युर्पतपोधराः'।।

(हा. स्मृ. १४.१८)

इति । बौधायनो अप'अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्ताः कथं ते ब्राह्मणाः स्पृताः'।।
(बौ. स्मृ. २. ४.१५)

इँति । स्मृत्यन्तरे अपि-

१. D. and G. read मन्त्रेः; while I. reads यहाः. २. A. reads सेवेत वा माधुकरीमेकाचं इंस आचरेत्।. ३. B. C. F. G. and H. read प्रद्विषन्ति. १. I. reads चस्त्रार आश्रमाः. ५. I. reads चस्त्रारोधनाः; while B. C. and F. read उक्तवचोधराः. H. reads उपगतं सुधैः and gives another reading उमत्रोधराः in the margin. ६ D. reads अनात्रां. ७. D. omits इति.

'सायं पातः सदा सन्ध्यां ये विपा नो उपासते । कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्'॥ (काः स्मृः १. ५)

इति । मनुरिप-'सावित्रीपतिता त्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः'॥ (म. स्मृ. २. ३९)

इति । अतिरिपि—
'यज्ञीपवीतं सर्वेषां दिजानां मुक्तिसाधनम् ।
परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः'।।
(अ. स्मृ. ३)

इति । पैद्मपुराणे अपिन 'शिखा-यज्ञीपवीतेन त्यक्तेनाश्सी कथं द्विजः'। इति । मैवम् । एतेषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तिवि-षयत्वेनाप्युपपत्तेः । पारमहंस्यं तु बहुषु प्रत्यक्षश्चितिषूपल-भ्यमानं केन पद्देषुं शक्यम् । तथा च जाबालश्चितिः —

'तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तका-ऽऽरुणि-श्वतंकतु-दु-वांसा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तांत्रय-रैवतकप्रभृत-योऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्म-त्तवदाचरन्ति'।

(जा. उ. ६)

इति। तेषां च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधमिश्च तत्रैव श्रुताः-

२. H. reads यमपुराणेऽपि, but the name is not found anywhere else. २. The name -निदाय- does not appear in B. C. and F. The other names are met with everywhere in many ancient works -निदाय seems to be a corrupted name.

'दण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रकम्। शि-खां यज्ञोपवीतं च—इत्येतत् सर्वं भूः स्वाहत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमोन्वच्छेत्। यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः पाणसन्धारणार्थं यथोक्त-काले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करेपात्रेण लाँभा-लाभयोः समी भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्नहोत्र-नदी-पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थाण्ड-लेष्वनिकेतवास्यप्रयन्ते निर्ममः शुक्रध्यान-परायणो ऽध्यात्मनिष्ठो ऽशुँभकर्मनिर्मूलनपरः सं-न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसी नाम'।

इति । तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्यसंवादरूपेण यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितम्—

> 'पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः? इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेति' ।

(जा उ.५)

इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्-

२. H. and I. read अन्विच्छन्. २. H. reads यथाज्ञातरूपधरो; while I. omits - जात- and reads यथारूपधरों. ३. B. C. and F. read उदपात्रेण; while A. reads मुख्यात्रेण. ४. B. C. F. and G. read लामालामी समी भूत्वा. D. also follows this reading, but omits समी and substitutes कृत्वा for भूत्वा. H. reads लामालामे समी भूत्वा. २. I. reads अनिकेतवान्. ६. D. reads अन्वकत्वान्रायणः. ७. H. and I. read ऽग्रुद्ध-. ८. I. omits तद.

' आरुणिः प्रजापतेलीकं जगाम । तं गत्वीवाच केन भगवन् कर्माण्यदोषती विसृजानीति ? तं होवाच प्रजापतिः । तेव पुत्रान् भौतृब्य- बन्ध्वा-दीन् शिखां यज्ञीपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूलींकं भुवलींकं स्वलींकं मेहलींकं जनीलींकं तपीलोकं सन्यलोकं चातल-वितल-सुत्तल-तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डं च विसर्जयेत्। दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत्। रोषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थी वानप्रस्थी वा लौकिकामीनुदरामी समारोपयेत् । गायत्रीं च र्स्ववागमी समारोपयेत्। उपवीतं भूमी वाज्सु वा विसृजेत्।कुँटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्। पात्रं विसृजेत् । दण्डान् लेोकामीन् विसृजेदिति होवाच। अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वगमनं विस्-जेन्निसन्ध्यादी स्नानमाचरेत्। संन्धिं समाधावा-

२. H. substitutes नच for तव, but it seems to be a mistake. २. I. reads भ्रातून बन्ध्वादीन शिखा-यज्ञोपवीते. ३. H. and I. omit महलोंक, but it is required here. ४. Except A. and I. all read -पाताल- after अतल. ५. All, except A. and I., interchange the places of ब्रह्मचारी and गृहस्थो. ६. I. reads शरीरामी, but it is a mistake. D. G. and H. read स्ववाचामी. ७. I. omits कुटीचको ब्रह्मचारी शुटुम्बं विस्चेत्। पात्रं विस्चेत्, But this portion appears in all our MSS., and also in the text. I. also gives a reading कुटीचको ब्रह्मचारी शुटुम्बं विस्चेत्। विपन्तं विस्चेत्। पात्रं विस्चेत्. ८. C. F. and I. read ऊर्ध्व गमनं. ९. I. omits this sentence, but it appears in the text.

त्मन्याचरेत् । सेर्वेषु वेदेव्वाऽऽरण्यकमावर्त्तये-दुपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आरु उ. १)

इति । मैत्रोयणश्रुतावपि-

'इन्द्रस्य वज्जो असीति त्रीन् वैणेवान् दण्डान् दक्षिणपाणी धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सिद्याखं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्'।

(आ. उ. ४)

इति । पिप्पलादशाखायामपि-

'सिद्याखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्धुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् । तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मिणगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥ बहिःसूत्रं त्यजेदिद्दान् योगंमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चैतनः ॥ धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाङ्गुचिभवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञीपवीतिनाम् ॥

१ D. reads सर्वेषु देवेडवावरणं, G. and I. read सर्वेषु देवेडवाचरणं and H. reads सर्वेषु वेदेडवावरणं. All these readings are incorrect. २. D. G. H. and I. read मैत्रावरण-, but we do not find this name given to any Vaidika Sâkhâ or Upanishad. ३. D. does not insert वैणवान्. ४. I. reads योगसूत्रं समास्थितः.

ते वे सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः।
ज्ञानिशेखिनो ज्ञानिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥
ज्ञानित्रे परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशभारिणः।
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः॥
एभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं ताद्धि वे स्मृतम्।
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम्॥
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः।
इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम्॥
विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् सं यज्ञः स च यज्ञवित्'।
इति । व्यासस्मृताविण-

'यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्ध्यः । उपपूर्वनयात् "पूर्वं यतो लेकि न दृइयते ॥ यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् । तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कुर्मभिः सह ॥

^{*} उपपूर्वे नयः नयतिः उपनयनमित्यर्थः।

१. G. H. and I. read ज्ञानशिखा ज्ञानिष्ठाः २. I. reads नेतरै: केशधा-रणै: ३. B. C. and F. insert स-before निद्वान्. ४. D. reads यज्ञं तं यजिननो निदुः and G. स यज्ञस्तं यज्ञिनं निदुः. H. reads स यज्ञस्तं यज्ञनं निदुः, but gives another reading in the margin सन्यस्तं यज्ञ्चनं निदुः; and I. reads यज्ञास्तं यज्ञ्चनं निदुः. ९. B. C. and F. read उपपूर्वान्त्यात्पूर्वे यज्ञो and D. reads उपपूर्वाणि ना पूर्वे यतो. This latter reading is meaningless. G. and I. read उपकुर्वाणकात्पूर्वे यतो.

अंग्रिहोत्रविनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् । यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्खया ॥ पत्नी योक्तं यथेष्टयन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहौन् । तद्दद् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः'॥

इति । विश्वामित्रो अप-

'अथापरं परिवाजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षेमेके । संत्यानृते सुख-दुःखे वदानिमं लोकममुं च परि-त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । शिखा-यज्ञोपवीत-कंमण्डलु-कपालानां त्यागी'।

इति । बौधायनी अप-

'अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्जियत्वा एकं दण्डमादत्ते सखाँ म गोपायेति'।

इति । समृत्यन्तरे अपिन

'यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदेकदण्डं सङ्गृह्म उपवीतं शिखां त्यजेत्' ॥ इति । अत्र केचिदाहुः –उपवीतत्यागवचनानि पुरातन-यज्ञोपवीतविषयाणि । तथा च स्मृतिः –

-क्रिंग्डेलु-कपालानां त्यागी'- इति । बीधायनोऽपि — 'अत ऊर्ध्वे यज्ञोपवीतं मन्द्रभाच्छादनं यष्ट्यः शिक्यं जलपवित्रं. ६. I. substitutes वैणवं for एकं ७. All, except A. and I. read सखा मा

१. B. C. F. and G. read अबिहाम- २. D. reads महान्; while H. महा: ३. B. C. and F. read मोजमेको. H. has the same reading, but reads in the margin -मोझ- for -मोज-. ४. B. C. and F. read सत्यान्तेषु अञ्चः श्वेवेदान् and H. reads सत्यान्तेषु शुद्धश्वेदान्. Both the readings are quite incorrect. २. D. omits the following portion:—

'नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कम-ण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा प्रामं प्रविद्योत्'।

इति । यदाऽऽचमनाङ्गयज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मण्या-देव हीयते । तस्मादस्ति परमहंसस्याऽपि यज्ञोपवीतम्— इति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्मृतेर्बहृदकादिविषयत्वात् ।

'न यज्ञोपवीतं ना^{ऽऽच्}छादनं चरति परमहंसः'।

(प. उ. २)

इति श्रुतेः ।

'अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काम-मेकं वैणवं दण्डमाददीत'।

(आ. उ. ४)

इति श्रुत्यन्तराच । न च-बाह्योपवीतमन्तरेणाऽऽचमनाद्य-सम्भवः । कौषीतिकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् । 'किमस्य यज्ञोपवीतं? को वास्य दिाखा? कथं वास्योपस्पर्धानम् ?' ।

(कड. श्रु. १)

इति प्रश्नः।

'इदमेवास्य तर्दे यज्ञीपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा'। (कट. श्रु. १)

ः इत्यासुत्तरम् । ब्राह्मण्यं तु-ज्ञोनमयिशखा-यज्ञोपवीतिन एव पुष्कलम्—इति पिप्पलादश्रुतावुदाहृतम् ।

केचित्र-परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च

१. I. reads का शिखा कथं चास्य. २. I. omits तर्. ३. I. reads विकास

वचनानि । तत्र दक्षः सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणम-भिद्धानः-

'त्रिदेण्डेन यातिश्चैव'।

(द. समृ. १. १४)

इति यतेर्रुक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषे-धति-

> 'यस्यैतक्षक्षणं नास्ति पायश्चित्ती न चाऽऽश्वमी'। (द. स्मृ. १. १५)

इति । हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादीन् चतुरी-प्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते-

> 'वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिक्नेन ते द्विजाः । लिक्नं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रक्षम्' ॥

इति । अत्रिरपि-

'शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचित् मुण्डाश्च भिक्षुकाः । चतुर्धा भिक्षुकाः शोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः '॥

(अ. स्मृ. १. १३)

इति । एकदण्डवेचनानि तु त्रिदण्डाऽलाभविषयाणि । तैदाह मेघातिथिः-

'यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्' । इति । हारीतो अप-

'नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः । एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा ।। गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावस्त्रभ्येत् त्रिदण्डकम्'।

(हा. स्मृ. **११**. १४)

१. H. reads निदण्डोऽन for निदण्डेन and I. reads निदण्डन-for the same through mistake. २. B. C. D. F. and H. read -विषयाणि for -वचनानि. ३. All, except A. and I. read तथाऽऽह.

इति । अत्रोच्यते-परमहंसस्यैकदण्डनिराकरणे बह्ना-गमित्रोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदण्डपितपा-दिकाः श्रुति-स्मृतयः। एवं सित मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेक-दण्डस्याऽनुकल्पत्वमुक्तं तद्बहूदकादिविषयं भविष्यति । परमहंसस्य तु नैकदण्डो ऽनुकल्पः। यतो व्यास आह्-

'तिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् । एकस्मिन् दृइयते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता'॥ इति । यत्त्—

'सर्वे चैव त्रिदण्डिनः'।

इति तद्वाग्दण्डादिविषयम् । न तु यष्टित्रयाभिषायम् । तथा च मनुः-

> 'वाग्दण्डो व्य मनोदण्डः क्रीयदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्दी त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ त्रिदण्डमेतं निःक्षिण्य सर्वभूतेषु मानवः । काम-क्रीभौ तु संयम्य ततः सिद्धि निंगच्छति'॥ (म. स्मृ. १२. १०–११)

इति । दक्षी अप-

'वाग्दण्डो अथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते' ॥
इति । एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह—
'वाग्दण्डो मीनता पोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामी विधीयते' ॥

१. All, except A. and the text read क्रमेद्ण्ड: २. We follow here A. and the text. All others read नियता: ३. I. reads त्रिदण्डमेतन. ४. The text reads নিয়ত্তানি. ५. B. C. D. F. G. and H. read—
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेन क्रमेदण्डे त्वनीहताम।

इति । यदापि पितामहेनोक्तम्-

'परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरत्नवीत् । यमैश्व नियमैर्युक्ती विष्णुरूपी त्रिदण्डभृत्' ॥

इति तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदिष-'लिफ्नं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्' ।

इति यष्टित्रयाभिधानं तदिष बहूदकविषयत्वेनोवपन्नम् । यो हि बहूदक एव सन् प्रामेकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरित स वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसो भेवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभित्रायेण—

'वृंतिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते दिजाः'।

हेत्युक्तम् । अन्यथा मुख्ययोईस-प्रमहंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युदाहतानि वचनानि निर्विश्वयाणि स्युः । तस्मा-देक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु-प्ररमहंसोपनिषदि एक-दण्डो अ्यमुख्यत्वेनैव श्रूयते-

> 'कौपीनं दण्डमाच्छादनं चं स्वरारीरोपभोगार्थाय चं लोकस्योपकारार्थाय चं परिग्रहेत् । तच न

१. B. C. D. F. G. and H. omit भवति. २ B. C. D. and F. insert only वृत्तिभेदेन भिन्ना-, and omit-श्व न वै लिक्कोन ते द्विजाः'। इत्युक्तम्. H. also omits this portion, but it appears in the marginal correction. ३. All, except A. and H. omit इत्युक्तम्. They have only इति. १. I. omits प्राप्तिद्वाः ५. I. reads ऽमुख्येनैव. ६. G. omits च. ७. G. and H. omit च. ८. D. omits च.

मुेख्यमस्ति । को मुख्यः?-इति चेत् अयं मुख्यो न दण्डं न शिक्यं नाच्छादनं चेरति परमहंसः'।

(पर उ.१)

इति । बाढम् । नास्त्येव विद्वलारमहंसस्य बाह्ययष्टग्रुप-योगः । अत एव चै वाक्यदोषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः-इत्युक्तम्-

'ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते'। (पर. उ. ३)

इति । यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च-विदद्-विविदिषुभेदेन पारमहंस्यदैविध्ये मानाभावः दाङ्कनीयः । वाजसनेयिब्राह्मणे तदुपलम्भात् ।

> 'एतं वे तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रे-षणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणा-याश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति'। (बृ. उ. ३.५.१;४.४.२२)

इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् ।

'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव पत्राजिनो लोकमिच्छन्तः पत्रजन्ति'।

(बृ. उ. ४. ४. २२)

१. D. reads नच न मुख्यम्; while B. C. F. H. and I. read तच न मुख्य: for तच न मुख्यमस्ति. २. B. C. D. F. and G. substitute शिखां for शिक्यं. ३. B. C. and F. read चेति for चरति. ४. B. C. F. G. H. and I. omit च. ६. B. C. and F. read नीएसन्त;

इत्येतदाक्ये विद्वदिविदिषुसंन्यासौ उभावपि विस्पष्टमव-गम्येते ।

'एतत् सर्वं भृः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्'। (जाः उ. ६)

इति जाबालवाक्ये त्रिदण्डादिपरित्यागात्मकं विविदिषु-पारमहंस्यमाम्नातम् । श्रुतिश्च-

> 'न्यास इति बँह्या ब्रह्मा हि परः परो हि बँह्या तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्'। (म. ना. उ. २१. २)

इत्यमिहोत्र-यज्ञ-दानादितपोनिन्दापुरःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याऽधिकारं दर्शयति-

'ओमित्येतमात्मानं युद्धीत'।

(म. ना. उ. २४. २)

इति । तस्मात् द्वैविध्यसद्भावादण्डादिनिवारणमशेषकर्मशू-न्यविद्वत्परमहंसविषयम् । विदुषः कर्त्तव्यशून्यतां भगवानाह—

'यँस्त्वात्मरितरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते'॥

(भ. गी. ३. १७)

१. B. C. and F. substitute जाबाले for एतहाक्ये. H. and I. read चान्यस्मिन्। एतहाक्ये for the same. २. All manuscripts, except A. have been mistaken here. They do not read separately the Sruti and the preceding sentence. D. reads -पारमहंस्य विधाय तस्य परमहंसस्य for पारमहंस्यमाग्नावम् ३. H. does not insert अतिश्व before न्यास इति. ४. D. reads अहा अहा for अहा। ६. B. C. and F. read अत्वयमुक्ततां. ७. D. reads अ स्वात्मराविः. ८. G. reads स्वात्मरयेवः

इति । दक्षी अप-

'नाडध्येतच्यं न वक्तव्यं न श्रोतेव्यं कदाचन । एतैः सैर्वेषु निष्णातो यतिर्भवति नान्यथा'।। (द. स्मृ. ७. ३३)

इति । स्मृत्यन्तरे अप-

'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः। नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्'॥

इति । बहुचब्राह्मणे अप-

'एतद्ध स्म वै तदिद्वांस आहुंर्ऋषयः कावषेयाः किम-र्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे'।

इति । विविदिषोस्तु श्रवण-मननादिकर्त्तव्यसद्भावात् तदुप-कारित्वेन दण्डधारणादिनियम उपपद्यते । ननु-ज्ञानरहितस्यापि दण्डपतिषेध आझायते-

> 'काष्टदण्डो भृतो येन सर्वाज्ञी ज्ञानवाँजतः । स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्'॥ (पार. उ. ३)

ईति । नायं दोषः । विद्यां विविदिषां च विना जीवना-र्थमेव केवलमेकदण्डं यो धत्ते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य । अत एव सर्वाशीति विशेषितम् । स्मृताविष-

र्. The text reads कर्त्वरं. र. The text reads the whole line as follows:'एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः' ॥;
while B. C. F. and H. read को वै सर्वसुनिष्णातो, D. and I. read एतैः सर्वैः
सुनिष्पन्नो for एतैः सर्वेषु निष्णातो. इ. I. reads नान्यदा. ४. H. and I.
do not insert ऋषयः; while I. substitutes कीषयाः for कार्वषयाः through
mistake. ५. B. C. F. and I. omit इति. ६. D. reads विशेषणम्.

'एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवी नराः । नरके रैारवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते'॥

इति । युक्तश्च नरेके पातः । सत्यपि बाह्यदण्डे पापनिव-र्चकानामान्तरदण्डानामभावात् । पापनिवर्चकत्वं च का-लिकापुराणे दर्शितम्—

'वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः । लिङ्गच्येक्तये हि धार्यास्ते न पुनर्धमहेतवः ॥ कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षंणात् । जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तस्वदर्शिभिः'॥

इति । ये कायजास्त्रयो दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या इत्यन्त्रयः । ननु-एकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः कचित् स्मर्यते । तत्र विष्णु-बौधायनी-

'ऍकदण्डी भवेदा अपि त्रिदण्डो वा मुनिर्भवेत्'। इति । व्यासः—

'त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् । पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरी भवेत्' ॥ इति । शौनको अप-

'अथ काषायवासाः सखा म गीपा-येति त्रिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति'। इति । आश्वमेधिके भगवद्वचनम्-

१. I. reads नरकपात: २. D. omits आन्तरहण्डानां. ३. D. G. and I. read-ट्यक्तौ. ४. I. reads विमोक्षणात्. ५. We find this line neither in Vishnu nor Baudhâyana. Baudhâyana substitutes एकदण्डी जिद्दे वा for it. It may be found in Padya Vishnu and Baudhâyana.

'एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ॥ (८) काषायमात्रसारी भेप यतिः पूज्यो युधिष्ठिर'। (९) (म. भा. आ. १०५.८–९)

इति । बाढम् । उक्तरीत्यो तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र कुटीचक-बहूदकयोस्त्रिदण्डः । हंस-परमहंसयोरेकदण्डः । तथा चै सति तत्रतत्रोदाहतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

|| तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ||
अथ तद्धमां निरूप्यन्ते | तत्र बौधायनः—
'उषःकाले समुत्थाय शौचं ऋत्वा यथाविधि |
दन्तान् विधाव्य चाचम्य पैर्ववर्जं यथाविधि ||
स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा |
बिभ्रज्जलपवित्रं वाञ्यक्षमूत्रं करद्वये ||
तद्दत् पवित्रे गीवालैः कृते दुष्कृतनाशने |
उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकर्जण्यवान् ||
मित्रस्य चर्षणीत्याद्येरुपस्थाय पैवित्रिभिः |
पूर्ववत् तपियत्वाध्य जपेत् सम्यक् समाहितः'||
इति | मनुरपि—

'एकँ एव चरेन्नित्यं सिद्धचर्यमर्सहायकः । सिद्धिमेकस्य सम्पदयन् न जहाति न हीयंते' ॥ (म. स्मृ. ६. ४२)

१. B. C. F. and H. read -नीत्या. २. I. omits च. ३. I. reads विमृद्यः ४. D. reads वर्ष- for पर्व-. ५. B. C. and F. read -हच्यवान्. ६. I. reads परिविभि:. ७. D. reads एवं यश्चरते for एक एव चरेन्. ८. The text reads असहायवान्. ९. H. reads वद्या हि for सम्पद्यन्; while D. reads the whole line as follows:—

^{&#}x27;सिद्धिमेकस्य पर्यन् हि न जानाति न हीयते'॥

इति । एकस्यासहायस्य विचरते। राग-देषादिप्रतिबन्धा-भावात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति । तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन पवर्तते । प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते किन्तु पारं गच्छति । यदा तु दितीय-तृतीयपुरुषसहायवान् विचरेत्तदा राग-देषसम्भवादुक्तसिद्धेर्हीयते । अत एव दक्षः-

'एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेवे मिथुनं स्मृतम् । त्रयो प्रामेः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं नै हि कर्त्तव्यं ग्रामो अपि मिथुनं तथा । एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् व्यवते यतिः ॥ राजवार्त्तां हि तेषां च भिक्षावार्त्ता परस्परम् । स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः'॥ (द. स्मृ. ७. ३५–३७)

इति । यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिङ्गी स्वय-मदाक्तः स्यात् तदा तत्र द्याक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथाह श्रुतिः –

'वर्षासु ध्रुवज्ञीलो ^ऽष्टोमासमेकाको यतिश्चरेत् दौ वा' । (आ. उ. ३)

इति । चेर्रंत् चरेतामित्यर्थः । शौनैको अप'एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत्'।

^{?.} The text substitutes चैव for एव. २. B. C. F. and H. read बामाः समाख्याताः and the text reads तथा for समा-. ३. I. reads तु न for न हि. For the same H. reads ति through mistake, and the text reads हिन. ४. The text reads राजवातींहि. ६. I. includes this word in the preceding quotation through mistake. ३. We follow here only A. All others do not insert शौनकोऽपि. They show the following line as belonging to the author.

इति । तदाह याज्ञवल्क्यः-

'सर्वभूतहितः ज्ञान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परित्रज्य भिक्षोर्थी ग्राममाश्रयेत्'॥

(या. समृ. ३, ५८)

इति । हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रम् । न पुनरूपका-रेषु प्रवृत्तिः ।

'हिंसा-ऽनुग्रहयोरनारम्भः'।

(गी. स्मृ. ३. २४)

इति गौतमस्मरणात् । अत एव अहिंसादीनाहाजीतः — 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहो । ं भावशुद्धिहरेभीक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् । अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य-मार्दवे ॥ * स्वस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।

स्वसहा गुरुशुश्रुपा श्रद्धा द्यान्तिदमः श्रमः।
उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥
हीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने योगो लेध्वश्चनं धृतिः ।
स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः ॥
भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधमी विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम'॥

इति । प्रत्रज्यां कत्वा अपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निवसेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

१. I. reads भिक्षार्थ मामनाविशेत्. २. D. and G. read लड्यादानं.

' आश्रमत्रयमुक्तस्य प्राप्तस्य प्रमाश्रमम् । ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुक्तमम् ॥ (१५) अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् । त्यक्तसङ्गो जितक्रोधी लेध्वाहारी जितेन्द्रियः ॥ पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्'। (लिं. पु. १. ९०. १५)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—
'गुरोरभिहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चेव ज्ञानयोगमनुक्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीं यतिः'॥
(हिं. पु. १. ८९. ५–६)

इति । संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्निवसे-त् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे वि-रोषमाह कण्वः-

'एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्यो ज्न्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्'॥ इति । मत्स्यंपुराणे अपि— 'अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयंतात्मनाम्॥(२१)

३. All, except the second line of this quotation, do not appear in the text. ३. Except A. D. and G. all read लघ्वाहारं. ३. These two verses are found in Linga-purâna. They do not appear in Matsyapurâna. D. G. H. and I. read गुरोरिंग हित. ४. All, except A. and I. read पृथिवीचरणे for पृथिवीवचरणे. ५. D. omits पुराणे and reads मान्स्ये. ६. A. reads विजितातमनाम्.

एकत्र चतुरो मासान् वार्धिकान् निवसेत् पुनः । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ (२२) न देही भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम्'॥ (२३) (म. पु. १८४. २१-२३)

इति । चातुर्मास्यिनवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

'संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलचारिणाम् ।

आषाढार्दांश्च चेतुर आमासात् कार्निकाद्यतिः ॥

धर्माढ्ये जलसम्पन्ने प्रामान्ते निवसेच्छुचिः' ।

इति । अन्यानिष हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

'श्रद्ध्या परयोपेतः परमात्मपरायणः ।

स्थूल-सूक्ष्मग्रारीराँभ्यां मुच्यते दश्चषद्कवित् ॥

विदण्डं कुण्डिकां कन्थां भैक्षंभाजनमासनम् ।

कीपीनाच्छादनं वासः पडेतानि परिग्रहेत् ॥

स्थावरं जङ्गमं वीजं तेजसं विषमायुधम् ।

पडेतानि न गृद्धीयाद्यतिर्मूत्र-पुरीषवत् ॥

रसायनिक्षयावादं ज्योतिषं क्रय-विक्रयम् ।

विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ॥

भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं ग्रीचं सुरार्चनम् ।

कर्तव्यानि षडेतानि सँवथा नृपदण्डवत् ॥

कर्तव्यानि षडेतानि सँवथा नृपदण्डवत् ॥

१. I. reads दोषो. २. D. reads चतुरो मासाना आर्तिकाद्यतिः; while H. reads चतुरो मासान्वार्षिकाकिवसेद्यतिः. ३. I. reads -श्रारीरेन्थो. ४. D. and G. read भिक्षाभाजनम्. ५. I. reads विषयाद्यथम्. ६. I. reads रसायनं क्रियावारं; while D. substitutes -वर्ज्यं for वारं, and for the same H. reads -वार्यः. ७. D. substitutes वर्ज्येत् for सर्वथा through mistake; while I. reads नूप, इण्डवत्. It places नूप in the vocative case.

नेटादिंपेक्षणं चूनं प्रमदां सुहदं तथा। भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पण्न पश्येत् कदाचन ।। स्कन्धावारे खले सार्थे पुरे ग्रामे वसहुहै। न वसेत यतिः प्रद्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित्।। रागं देवं मदं मायां दम्भं मीहं परात्मसु । पंडेतानि यतिर्नित्यं मनसा अपि न चिन्तयेत् ॥ मञ्चकं गुक्रवस्त्रं च स्त्रीकथां होन्यमेव च। दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पतनानि षट् ।। संयोगं च वियोगं च वियोगंस्य च साधनम् । जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत्।। आसनं पात्रलोपश्च सैत्वयः शिष्यसङ्गृहः । दिवा स्वापो वृथाजन्पो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥ एकाहात्परती ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे। वर्षाभ्यो ऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहतम् ॥ उक्तानां यतिपात्राणाभेकस्यापि न सङ्घहः । भिक्षोभैक्षमुजश्चापि पात्रलोपः स्र उच्यते ॥ गृँहीतस्य त्रिदण्डादेर्दितीयस्य परिग्रहः। कीलान्तरीपभोगार्थं सन्बयः परिकीरिततः ॥

१. B. C. and F. read न यातिमेक्षणं घुष्टं for नटादिमेक्षणं दातं. This seems the writer's mistake. G. substitutes नरादि- for नटादि- १. H. reads घुष्टं instead of दाूतं. ३. B. C. and F. read च सह्हें; while D. reads इसल्गृहें through mistake. १. B. C. F. and H. read विभोगस्य. ९. I. reads सञ्च्याः. ६. A. reads तज्ञासः for यतस्थानं. ७. This and the following three verses are omitted by B. C. and F.; E. also omits three verses including this verse. G.omits only the first गृहीतस्य चिदण्डाहें: &c. &. H. reads कालान्तरेऽपि.

बाुश्रूषा-ले।भ-पूजाःथी यैद्योःथी वा परिग्रहः । विाव्याणां, ने तु कारुण्यान्, स स्नेहः विाव्यसङ्ग्रहः॥ विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते । विद्यां उभ्यासे प्रमादी यः स दिवास्वाप उच्यते ॥ आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्या सुरस्तृतिम् I अनुप्रहपरः पश्चो वृथा जन्यः स उच्यते ॥ अजिह्नः पण्टकः पङ्गरन्धी वधिर एव च । मुग्धश्च मुच्यते भिक्षः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥ इदं मृष्टमिदं नेति यो अन्नन्ति न सज्जति । हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिहं प्रचक्षते ॥ मंद्योजातां यथा नारीं तथा घोड्यावार्षिकीम् । द्यातवर्षी च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकैः॥ भिक्षार्थमदनं यस्य विष्मुत्रकरणाय च । योजनान परं याति सर्वथा पङ्गरेव सः ॥ तिष्ठतो बजतो वार्णि यस्य चक्षुर्न दूरेगम्। र्धेतर्यगाइयं त्यक्त्वा परित्राट् सो अन्ध उच्यते ॥

१. H. reads न्होंभ-. २. H. reads शौचार्य वा; while G. substitutes च for वा. ३. D. reads तु च for न तु, and for the same H. reads जातु. ४. I. reads दिवा; while D. and H. read दिवादीनां. ६. H. reads दिवाऽऽभासो प्रमासो. ६. This and the following line are omitted by. A and H. ७. D. omits this line, and I. reads अनुपहपद-. ८. B. C. and F. read पण्डक:. ९. B. C. and F. read सम्मातां and D. अथ जातां; while A. reads अस्मातां. १०. B. C. and F. read पण्डक:. ११. H. reads दूरत:. २२. I. reads चतुर्श्वाद्यं, but the expression seems to be meaningless.

हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु येत् ।
श्रुत्वा यो न शृणोतीव बिधरः स प्रकीित्ततः ॥
सान्निध्ये विषयाणां येः समर्थी विकलेन्द्रियः ।
सुप्तवहर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ।।
इति । भिक्षाण्टनविधिमाह मनुः—
'एककालं चरेद्रैक्षं न प्रसज्ज्येत विस्तरे ।
भैक्षेपसक्ती हि यतिर्विषयेष्विष संज्ञते ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यद्भारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शरावसम्याते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
औलाभे न विषादी स्याङ्माभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमान्नः स्यान्मात्रासद्भादिनिर्गतः ॥
(मः स्मृ. ६. ९५-९७)

इति । मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तेषां सङ्गाद्दिनिर्गतः । यततस्तो न हर्ष-विषादौ कार्यौ इत्यर्थः । यमो अप-'स्नात्वा ग्रुचिः ग्रुचौ देशे कृतज्ञात्यः समाहितः । भिक्षार्थी पविशेद्धामं राग-देषविवर्जितः ॥ चरेन्माँ धूकरं भैक्षं यतिम्र्ले क्षक्काद्धादि । एकान्नं न तु भुद्धीत बृहस्पतिसमो साँदि ॥

^{*} श्लोको ऽयमुपलभ्यते वासिष्ठधर्मशास्त्रे (१०-२२)परिव्राज-कधर्मप्रकरणे।

१. I. substitutes यतिः for यत्. २. D. substitutes च for यः. ३. The text reads मेक्षे प्रसक्तः. ४. All, except A. and I. read सङ्जति. ६. D. reads मक्तविते; while H. reads मुक्तविते ६. D. reads वा न च हर्षवान् for चैव न हर्षवेत्. ७. Except A. I. and the text all read नात्रं. ८. except A. all omit this. २. except D. H. and I. read माधुकरं. ३०. D. and I. read वितः for विदे.

मेध्यं भैक्षं चरेत्रित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः । एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥ यथालब्धं तथो अभीयादाज्यसंस्कारवर्जितम्। भेक्षं माधूकरं नाम सर्वपातकनादानम् ।।

इति । बौधायनो अप-

'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्कारे भुक्तेवज्जने । काले अराह्मभूयिष्टे भिक्षा व्टणमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्व जान्वोरधी नाभेः परिधायैकमम्बरम् । द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥ सब्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे । उपातिष्ठेत सूर्य तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥ उक्त्वा विरँजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् । कत्वा पुनर्जिपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥ योज्सी विष्ण्वार्ख्य आदित्ये पुरुषोज्नतहीद स्थितः । सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥ भिक्षापात्रादिशुद्भ्चर्थमवमुच्याञ्खुपानही । ततो ग्रामं वजेन्मदं युगमात्रावलोककः ॥ ध्यायन् हरिं च तचित्त इदं च समुदीरयेत्। विष्णुस्तिर्यगधीर्धं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥ पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः। अभिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं पचोदयेत् ।

२. All, except A. and I. substitute नन् for नथा. २. except D. H. and I. read माधुकरं. ३. D. and I. read अक्तविकते. ४. B. C. F. G. and H. read विराज्ञमं; while I. reads विराज्ञमं through mistake. ६. D. reads विशास:

गोदोहमात्रं तिष्टेच वाग्यती अधामुखस्ततः। दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूनां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥ विदण्डं दक्षिणे त्वक्के ततः सन्धाय बाहना। उत्पाटयेच कवचं दक्षिणेन करेण सः॥ पात्रं वामकरे क्षिन्वा शेषयेद् दक्षिणेन तु । प्राणयात्रिकमन्नं तु भिक्षेत विगतस्पहः'।। इति । भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोज्ञानाः-'माधुकरमसंक्रेतं पाकप्रणीतमयाचितम । तात्काालिकोपपत्रं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ मनःसङ्कल्परहितान् गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् । मध्वदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मतम् ॥ शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः । तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुदाना मुनिः ॥ भिक्षाञ्चनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् । अयाचितं हि तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरत्रवीत् ॥ उपस्थाने च यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह । तात्कालिकमिति ख्यातं तैदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥ सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मउम्मित । उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्किणः'।। इति । भिक्षाचं प्रशंसति यमः-'यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भेक्षमभ्यवहारतः। न स किञ्चिदुवाश्चीयादापी भैक्षमिति स्थितिः ॥

१. D. reads दृष्टिपातां मानुश्च करसंयुताम्; while B. C. F. and G. read दृष्टियुतां for दृष्टिपूतां. २ D. omits द्वति. ३. H. reads असंज्ञान्तं; while I. reads असन्तमं. ४. D. reads तद्गन्तव्यं.

अञ्बिन्दुं यः कुशायेण मासिमासि तयं पिवेत्।
नयायतो येस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तानु विशिष्यते ॥
तयकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ॥
पिवेत् हादश वर्षाणि न तद्भिक्षसमं भवेत्॥
शाकभक्षाः पयोभक्षा ये उन्ये यौवकभक्षकाः ॥
सर्वे मैक्षभुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
न भेक्षं परपाकान्नं न च भैक्षं प्रतिप्रहः ॥
सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भिष्णे वर्त्तयेत्'॥
इति । अत्र सर्ववर्णेध्वित्यापद्दिषयम्। अत एव बैर्ष्यायनः—
'ब्राह्मण-क्षात्रय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।
असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥
सर्वेषामप्यभावे तु भैक्षद्वयमनश्रता ।
भैक्षं शृहादपि ग्राह्मं रक्ष्याः प्राणा विज्ञानता'॥
इति । नच—भिक्षां लब्धुमुन्कापाताद्युत्पातकथनं ग्रहदी-

इात । नच-भिक्षा लब्धुमुन्कापाता सुत्पातकथन प्रहदा-स्थादिकथनमन्यं वा किन्नदुपाधि सम्पादयेत् । तदाह मँनुः-'न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्भविद्यया ।

' न चात्पात-ानामत्ताभ्या न नक्षत्राङ्गावद्यया । नाडनुद्यासन-वादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्' ॥ (म. स्मृ. ६. ९०; व. स्मृ. १०. २१)

इति । वर्ज्यमन्नमाहाज्त्रः-

'हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति । धातुः पकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

१, D. and G. read यन्तु for यस्तु, and B. C. and F. read यस्तु निक्षार्थी for यस्तु निकाशी; while H. reads यः सुनिक्षार्थी for the same. २. D. reads पाचक- for यावक- ३. I. adds ६पि to बोधायनः. ४ I. reads बोधायनः instead of मनु: through mistake.

उदक्या चोदितं चात्रं द्विजात्रं ग्रूद्रचोदितम् । प्राण्यंक्ते वाऽऽयसे कृषं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥ पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् । वर्जयेत्तादृर्शीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा' ॥ इति । परवाधापसिक्तमेवाभिपेत्य मनुराह— 'न तापसैर्वाह्मणैर्वा वयोभिर्यं वा श्वभिः । आकीर्णं भिक्षुकैर्वा ऽन्येरगारमुपसंत्रजेत्'॥

(म. स्मृ. ६. ५१)

इति । यस्तु भिक्षां दातुं राक्तो अपि नास्तिक्यान प्रय-च्छाति तदृहं वर्जयेदित्याह बौधायनः—

'भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं सप्ताहं वा कदाचन । यस्मिन् गृहे जना मीर्ष्यात्त्यजेचाण्डालवेइमवत्' ॥

इति । अनिन्द्यगृहस्य वर्जने बांधमाह स एव-' सांधुं चाञ्पतितं विषं यो यतिः परिवर्जयेत् । स तस्य सुऋतं दत्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते'।।

इति । यस्तु दिरद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोध्यापि भिक्षां प्रयच्छिति तस्य भिक्षा न प्राह्मा । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे— 'आत्मानं पीडियत्वाशि भिक्षां यः सम्प्रयच्छिति । सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादचात्तादृज्ञीं यतिः'।।

१. C. and F. omit this verse. २. G. and I. read यज्ञानं for दिजानं; while H. reads विज्ञातं for the same. ३. D. reads प्राण्यकुं तापसे कृषं, G. reads प्राण्यकुं तापसे कृषं, and H. and I. read प्राण्यकुं चापि संकृषं, ४. The text reads अपि वा for अथ वा. ५. D. reads वाधकम् for वाधकः ६. D. reads साधुं न पतितं वीरं.

इति । भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्प्रत्याह बौधायनः−

'एकत्र लोभाचो भिक्षः पात्रपूरणमिच्छति । दाता स्वर्गमवागिति भोक्ता भुज्जीत किल्बिषम्'॥ इति । यतिपात्रं विविनक्ति मनुः-

'अतेजसानि पात्राणि तस्य स्युनिर्वणानि च । तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ अलाबुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैदेलं तथा । एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥ (मः स्मृः ६. ५३–५४)

इति । यमो अपे-

'हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च । यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेचानि भिक्षुकः'।। इति । बीधायनो अप-

'स्वयमाहतपेंगेषु स्वयं देगिंगेषु वा पुनः। भुद्धीत न वटा-ऽश्वत्थ-करद्धानां तु पर्णके॥ कुम्भी-तिन्दुकयोर्वा अपि कोविदारार्कयोस्तथा। आपद्यपि न कांस्ये तु मलाद्गी कांस्यभोजनः॥ सीवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सीसयोः'।

इति । भोजनियममाह स एव-भैक्षचर्यादुपावृत्य.....ईस्तौ पादौ चै प्रक्षाल्य

र. D. G. H. and I. read बैजवं. २ All, except A. omit इति. ३. D. reads जीजेषु. ४. When this quotation is compared with the original it seems that the author has formed it himself by borrowing words from the Sûtras Nos. 7, 11 and 12. All, except A. D. and the text read निशावबोद्द्यावृत्तो. २. The text reads हस्तपादान; while B. C. D. F. G. and H. read हस्त-पार्गे. ६. The text omits च.

ओचम्यादित्येस्याग्ने निवेदयन् उदुत्यं चित्रमिति ।
.....ब्रह्मजज्ञानमिति च।(७)....उद्दयं तमसस्परीति च...जिपत्वा।(११)...भुद्धीत'।(१२)
(बौ. स्मृ. २. १०. १८. ७-१२)

इति । नृसिंहपुराणे अप-

'ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥(१३)
चंतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य प्रासमात्रं समाहितः ।
सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
सूर्यादिदेन-भूतेभ्यो दस्वा अतं प्रोक्ष्य वारिणा ।
सुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥(१४)
भुँकत्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्लपूर्वकम् । (१८)
न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यत्तेषु चमसा इव ॥(१९)
अथाचम्य निरुद्धासुरुपतिष्ठेत भास्करम् ॥
जंपध्यानविद्योषेण दिनदोषं नयेद्वुधः । (१६)
कतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्वेवगृहादिषु ॥ (१९)

१. The text has the word आचम्य, but in the 11th Sûtra. २. The text reads आदित्यस्यामं निवद्येत. ३. B. E. D. F. G. and I. read निवन्धे, H. reads निवन्धं and the text reads निवेद्य. ४. This and the following line are not found in the text, but they appear in the Laghu Harita Smriti. This Smriti reads चतुर्भिरङ्गुलेक छाद्य; while I. reads चतुरङ्गुलेख प्रक्षाच्यः ५. The L. H.-Smriti reads नियोजयेत. ६. The text reads सूर्यादिदेवतान्यो हि; while B. C. and F. read सूर्यादिदेवतान्य यातिनित्यं सक्षयेन्यन्वपूर्वकम् । ८. F. and the text read सुर्वत्वाचम्य. ९. The text reads स्थानिवहासस्त.

अ०२.

हत्पृण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् I योतिर्धर्मरतः ज्ञान्तः सर्वभूतसमो वज्ञी ॥ (२०) प्रोमोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्तते'। (न. पु. ६०. १३-२०)

इति । कूर्मपुराणे अपे-' आदित्ये दर्शयित्वा॰न्नं भुद्धीत पाङ्मुखो॰न्वर्रंः॥ (७) हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च प्रासानष्टी समाहितः । आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥ (८) पात्रात्रे अपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च । र्सन्ध्यास्त्रहि विद्रोषेण चिन्तयेत्रित्यमीश्वरम्' ॥ (१०) (कू. पु. १. २. २१. ७-१०)

इति । अथान्ये अर्थं यतिधर्माः । तत्राहाँ श्रीः-'अतःपरं प्रवक्ष्यामि आचारी यो यतेः स्मृतः । अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत् प्रतिपूजनम् ॥ यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्त्तनाम्। विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः'॥

इति । मनुरपि-

'र्क्षत्तकेदा-नख-इमश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् I विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ (५२)

^{3.} This line does not appear in the text, but it is found in the Laghuhârîtasmriti. २. The text reads तत्पदं समवाभोति, but Laghuharita reads as we have done. 3. D. omits sfq. 2. D. and G. read नर: for ऽत्वर:, and I. substitutes याति: for the same. ५. The text reads सन्ध्यास्वामि. ६. All, except A. omit sिप. ७. D. omits आह. ८. The text reads क्का-; while D. and G. read कृतं.

कपालं वृक्षमूलानि क्रचेलमसहायता। समेता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ (४४) नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम । कालमेव प्रतीक्षेत निदेशें भृतको यथा ॥ (४५) दृष्टिपूतं. न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत । सत्यप्तां वंदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ (४६) अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं अर्वीत केनचित् ॥ (४७) कुड्चन्तं न पतिकुड्चेदाकुष्टः कुदालं वदेत्। सप्तदारावकीणाँ च न वाचमनृतां वदेत् ॥ (४८) अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षा निरामिषः । आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ (४९) संरक्षणार्थं जॅन्तूनां रात्रावहनि संन्ध्ययोः । र्शारास्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ (६८) अँल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च । हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्त्येत् ॥ (५९) इन्द्रियाणां निरोधेन राग-देवक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते' ॥ (६०) (म. स्मृ. ६. ४४-६८)

र. D. reads मनता. २. I. and the text read निर्देशं, and D. reads निर्देशं. ३. I. reads निरामयः; while A. reads निराभयः. ४. I. reads भूतानां. ५. I. reads वा सदा for सन्ध्ययोः. ६. B. C. D. G. and H. read श्रारिस्यात्ययं. ७. B. C. F. and H. read अत्यन्ताभ्यवहारेण; while D. reads अल्पेनाऽभ्यवहारेण.

इति । बृहस्पतिरापि-

'न किञ्चिद्रेषजादन्यदन्येद्दा दन्तधावनात् । विना भोजनकालं तु भक्षयेदात्मवान् यतिः।। नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापिद । पक्रमापत्सु गृह्णीयाद्यावदह्णीपर्सुज्यते ॥ न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनज्ञीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्'॥ इति । नाध्येतव्यमित्येतत्कर्मकाण्डविषयम्। अन्यथा— 'उपनिषदमावर्त्तयेत्' ।

(आ. उ. २)

इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ग्रह्ममीमांसाव्य-तिरिक्तविषयम् ।

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' । इति तन्मीमांसाया विहितत्वात् । उपपन्नश्च तीर्थोपवा-साध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्यनिषेधो निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात्कै-वल्याश्रमस्य । यतः स *एवाह—

^{*} अत्र 'स एवाह' इत्यनेन दक्ष एवाहेति ग्राह्ममिति प्रतिभाति । यतो 'नाध्येतव्यं' इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य दक्षत्रचनस्य व्याख्यानमुपक्रम्य तच्छब्देन तस्येव परामर्शः क्रियत इति स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

२. All, except A. and I. are mistaken here. I. reads -इद्यादा इन्त-धावनात. २. A. D. and G. read -युज्यते.

' यस्मिन्वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्रोस्ताः शिला इव । न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन् कामाः पविदान्ति विषयेभ्योपसंहताः । विषयान् न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः । आकारो असर्यथा क्षिप्तः स कैवल्याश्रमे वसेत ॥ यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तेष आर्जवम् । आिक चन्यमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत्।। वथा प्रलापी यो न स्यान लोकाराधने रतः । नान्यविद्याभियुक्तश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ अतीतान्न स्मरेडोगांस्तथैवाऽनागतान्षि । पाप्तांश्च नाभिनन्देत स कैवल्याश्रमे वसेत्।। अन्धवनमूकवत् पङ्गु-बधिर-क्रीववच यः । आस्ते व्रजति यो नित्यं स कैवल्याश्रमे वसेत'॥ इति । उक्तधर्मीपेतं यति पशंसति दक्षः-' सञ्चितं यदृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् । निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रीषितो यतिः ॥ सेंन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाचलति भास्करः । एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति'।।

इति ।

8 9€

।। तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः॥

ू (इ. स्मृ. ७. ४५–४६)

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां पत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते-

१. I. reads प्राप्ताः. २. The text reads संगितं यहृहस्थेन; while D. G. and H. read सञ्ज्ञितं यद गृहस्थेन. ३. This and the following one line are not found in the text.

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो व्य भिक्षुकः। चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकेकस्य चतुर्विधाः'।। इति । तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिव्यचिचक्षे— ब्रेह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार आश्रमाः षोडद्याभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति । (१) गायत्रो ब्रोह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति । (१) उपनयनादुर्ध्वे तिरात्रमक्षारलवणाद्यी गायत्रीमधीते स गायत्रः। (१) अष्टाचत्वारिद्याद्वर्षाण वेदब्रह्मचर्य चरेत् प्रतिवेदं द्वादद्या द्वादद्या वा यावद्वहणान्तं वा वेदस्य स ब्राह्मः। (४) स्वदारनिरतो ऋतुका-लगामी सदा परदारवर्जी से प्राजापत्यः। (५) अथवा चतुर्विद्यातिवर्षाण गुरुकुलवासी ब्रोह्मः। अष्टाचत्वारिद्याद्वर्षवासी च प्राजापत्यः।

अथवा चतुर्विशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः अष्टाचत्वारिंशदूर्ववासी च प्राज्ञापत्यः

१९. The text reads ब्राह्मणः through mistake.

१. D. reads -स्मृतिन्यांचक्षते, G. न्स्तिन्यांच and I. -स्मृतेन्यांचक्षते. २. The author says that he quotes the following four paragraphs from the Kâtyâyanasmriti, but this guotation appears in Âśramopanishad, which is the fifty-second Upanishad of the Atharva, Veda, with the difference that the said Upanishad reads अथातअत्वार आश्रमाः षोड्य भेदा भवन्ति for ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानमस्थपरिव्रज्ञकाः चत्वार आश्रमाः षोड्य भेदा भवन्ति. In the Kâtyâyana Smriti the quotation is not found. ३. The text (B.S. S. Edition, by Col. Jacob) reads ब्राह्मणः through mistake. ४. The text inserts चः before this word. ९. The text reads अन्तन्ति for भर्याते through mistake. ६. The text inserts चो before this word. ७. The text reads ब्राह्मणः through mistake. ६. I. reads-वर्णितः. ९. The text omits स. २०. B.C. D. E. F. G. H. and I. omit the following portion:—

(६) आ प्रायणादुरारपरित्यागी स नैष्टिको बृह-न्निति । (७)

(आ. उ. १)

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वातांकवृत्तयः शोलीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । (१) तत्र वार्त्ताकवृत्तयः
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमगर्हितमुपयुद्धानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) शालीनवृत्तयो यजन्तो न याजयन्तो श्वीयाना नाञ्च्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृद्धतः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आतमानं प्रार्थयन्ते । (४) यायावरा यजन्तो
याजयन्तो श्वीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रतिगृद्धन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त
आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६) घोरसंन्यासिका
उद्भूतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमाहतोज्छवृत्तिमुपयुद्धानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. इ. २)

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वै-खानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति। (२) तत्र वैखानसा अकृष्टपच्यौषधि-वनस्पति-भिर्प्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पेन्च-

१. B. C. and F. read शीलीनवृत्तयो. २. D. G. and H. read आस्ट-तोंडड- for आहतोंडड-. In other places we find आहत्योंडड-. ३. I. reads पञ्चमहायज्ञित्रयां, B. C. and F. read पञ्चमहायज्ञित्रयाभिः; while the text substitutes क्रियां for क्रियाः.

महायज्ञिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) औदुम्बेराः प्रातरुत्थाय यां दिश्ञमभिषेन् क्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-नीवार-श्यामाकैर-ग्रिपरिचरणं कृत्वा पञ्चमेहायज्ञित्रया निर्वर्त्तन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) वालखिल्या जटाधराश्चीर-चर्म-वल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां पुष्पफेलमुत्सृजन्तः श्रेषानष्टी मासान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा अग्रपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञित्रया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-यन्ते । (६) फेनपा उन्मत्तकाः श्रीर्णपर्ण-फल-भोजिनो यत्र तत्रं वा वसन्तो अग्रपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञित्रया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-स्वा पञ्चमहायज्ञित्रया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. ३)

परिवाजका अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) कुटीचका बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । (२)

१. The text reads उदुम्बराः and D. omits the whole sentence भौदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमाभिष्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर बदर-नीवार-दयामाकैर-निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञित्रया निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. B. C. F. G. and H. omit प्रातरुत्थाय यां दिशमभिष्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-, I. also omits this portion except the last word -बदर-. २. All, except A. and the text omit -महा-; while I. and the text read -िक्रयां for -िक्रयाः. ३. This word does not appear except in A. and the text y. B. C. F. G. H. and I. read जीर्ण-. २. The text substitutes यञ्च for तत्र and omits वा. ६. B. C. D. F. G. H. and I. omit अग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञित्रया निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. ७. The text reads -िक्रयां.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) बहूदकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्य-पद्म-जलपित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत -कौपीने-काषायवेषधारिणः सीधुतृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षंचर्यं चरन्त आ-त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) हंसी एकदण्डधराः शिखार्विजताँ यज्ञोपवीतधारिणः शिक्य-क-मण्डलुहस्ता प्रामेकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्र-द्विरात्रं-कृच्छ्र-चान्द्रा-यणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) पर-महंसा न दण्डधरी मुण्डाः कन्था-कौपीन-वाससो ऽव्येक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मेत्ता उन्मत्त्वदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु -शिक्य-प-र्यं-जलपित्रन-पादुका -ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपेवी-

१. I. reads -मृहे तु for -मृहेषु, and the text reads भिक्षाचर्ये for भेक्षचर्ये; while I. substitutes भेक्षचर्यों for the same. २. D. G. and I. omit -शिक्य-पद्म-; while H. omits only -पद्म-. The text reads -पक्ष-for -पद्म-. ३. D. G. H. and I. omit -कोपीन-. ४. D omits the following portion through mistake:—साधुवृत्तेषु ऋसणकुरुषु भेक्षचर्ये चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकरण्डथराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतथारिणः शिक्य-. ५. I. reads भेक्षं for भेक्षचर्ये, and for the same the text substitutes भेक्षाचर्ये. ६. B. C. and F. insert तत्र before हंसाः. ७. I. omits -वित्ताः. ८. I. omits शिक्य-. ९. I. inserts एकरात्रं दिरात्रं after पद्मरात्रं and omits वसन्तः. २०. H. omits -दिरात्र-. १२. B. C. D. F. G. H. and I. read परमहंसा नाम एकरण्डथराः, But they are wrong here, as a रण्ड is not required by a परमहंस. १२. I omits अञ्चन्ताचाराः and reads च्यक्ताच्यक्तिज्ञाः. १३. The text reads ऽननुमत्ताः. १४. The text reads -प्रक्ष- through mistake. Also B. C. and F. have the same reading. १५. The text reads -प्रवीतानां त्यागिनः.

तत्यागिनः ग्रून्यागार-देवगृहवासिनो न तेषां धेर्मो नाधर्मो न सेत्यं नौपि चानृतं सर्वसहाः सर्व-समाः समलेष्टा-ऽदम-काञ्चना यथोपपन्नचातुर्व-ण्ये भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते'। (आ. उ. ४)

ईति । कात्यायनो अपि 'तेषामुपदामो धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेकं गृहस्थानां ग्रुश्रूषा ब्रह्मचिरणाम्' ॥ इति । युक्तं च परिव्राजकाणामात्ममोक्षणम् । तत्त्वज्ञानपर्य-वसायित्वात् पारिव्रज्यस्य । एतदेवाभिषेत्य तैन्निर्वचनं स्मृ-त्यन्तरे दर्शितम्

'परिवोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलीकनात् ।

परिपूर्णफलत्वाच परिव्राजक उच्यते ॥

परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः ।

हित्वा चैवाध्यरं जन्म परिव्राजक उच्यते' ॥

इति।तदेवमध्यायादौ मूलवचने 'चातुर्वण्याश्रमागतम्' इत्याश्रमदाब्देन बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः परिसमापिता इति ।

दितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितो जीवनकृते
रुपायः कृष्यादिः पुनर्थ समस्ताश्रमगताः ।

१. I. adds वा to -धर्मों. २. The text does not insert सत्यं. ३. B. C. F. and the text omit न; while G. and H. substitute वा for च. ४. The text reads चातुर्वण्यभैक्षाचर्यं. ५. B. C. and F. read मोध्यनते; while D. omits the portion between परमहंसा न दण्डधराः and मोक्षयन्ते both inclusive. ६. All, except A., omit इति । कात्यायनो ऽपि. ७. I. substitutes एवं for तत्. ८. G. omits this verse. H. also omits it, but it appears in its marginal correction. D. reads द्वितीयाध्याये ऽस्मिन्.

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्त्वाश्रमपदाः तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥ इति श्रीमहाराजाधिराज-परेमेश्वर-वैदिकमार्गपवर्त्तक-श्री-वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराद्या-रस्मृतिव्याल्यायां मौधवीयायां द्वितीयोध्ध्यायः ॥ २ ॥

[्] १. I. reads स्वाश्रमपदात्. २. B. C. F. and H. read परम- for परमेश्वर-. ३. G. reads इति श्रीवृद्धपाराश्चरसृतिन्याख्यायां माधवीयायां for इति श्रीम- हाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकसार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुकभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य मा- धवामात्यस्य कृतौ पराशरसृतिन्याख्यायां माधवीयायां.

ॐ नमः शिवाय ।

पराशरसंहिता

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

~~~

प्रथम-दितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चौतुर्वण्याश्रमाः साक्षात् प्रतिपादिताः । आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु चै धर्मेषु शुद्ध-स्यैवाधिकारः ।

'ग्रुचिना कर्म कर्त्तव्यम्'।

इति स्मृेतेः । सा च गुद्धियद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी तथापि केनचिदागन्तुकेनाऽऽद्योचाख्येन देषिक्रपेण पुरुषगता-तिद्यायेन किन्नत्कालं प्रतिबद्धचते । तचाद्योचं कालेयत्ता-स्ना-नाद्यपनोद्यम् । अतस्तृतीये ऽध्याये तत् प्रतिपिपादियषुरादौ प्रतिबन्धापगमेनोर्त्तम्भतां शुद्धिं प्रतिजानीते—

अतः र्हुंद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा। इति । यतो जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः

१. B. C. and F. read चातुर्वण्यधर्माः for चातुर्वण्याश्रमाः. २. D. and G. omit च, and D. substitutes धर्मस्य for धर्मेषु. ३. I. substitutes श्रुतः for स्मृतेः, but we follow the majority. ४. B. reads दोषनिरूपणेन for दोषरूपेण. ५. B. C. F. and H. read उत्तिम्भकां, but it seems incorrect ६. D. G. and J. substitute परं द्युद्धि. We follow the author here, but Nandapandita uses परं for अतः ७. D. omits जनन-मर्णयोधिकारपारिपान्थिन्यद्युद्धिः प्राप्तोति अतस्तिनिवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन द्युद्धि प्रवस्थानि।

प्राप्तोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन गुःहिं प्रवक्ष्यामि । जनन-मरणयोश्च अगुद्धिपापकत्वं मनुना दर्शितम्—

> 'देन्तजाते अनुजाते च कैतचौले च संस्थिते। अग्रुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके चै तथोच्यते'॥

> > (म. स्मृ. ५. ५८)

इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धि वर्णानुक्रमेण दर्शयति-

दिनत्रयेण शुद्धचन्ति ब्राह्मणाः प्रतसूतके ॥ १ ॥

क्षाँत्रियो द्वादशाहेन वैदयः पञ्चदशाहकैः।

शूद्रः शुद्धचति मासेन पराश्चरवचो यथा॥ २॥

ं ननु-दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः इत्येतद्वहुस्मृतिवि-रुद्धम् । तथाच दक्षः—

> 'गुङ्घेदियो दशाहिन दादशाहेन भूमिपः। वैदयः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन गुङ्घति'॥

> > (द. स्मृ. ६. ७)

इति । देवलो अप-

'दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपव्चकम् । विंशद्रात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव तुं' ॥ इति । वसिष्ठो अप–

१. B. C. F. and H. read इन्तजातानुजाते. २. A. and the text of Manu read कृतचूडे. ३. D. and G. substitute अपि for च. ४. B. C. and F. read अतिया: वैद्या: and जूदा: instead of their respective singular form. ५. I. substitutes हि for तृ.

'बोह्मणो दशरात्रेण । (२७) पञ्चदशरात्रेण क्षेत्रियः । (२८) वैश्यो विंशतिरात्रेण । (२९) श्रूद्रो मांसने शुद्ध्यति'। (३०) (व. स्मृ. ४. २७–३०)

इति । नैष दोषः । विशेषु ज्यहाद्योचस्य समानीदकविष-यत्वात् । तथा च मनुः-

'त्र्यहात्तृदकदायिनः'।

(म. स्मृ. ५. ६४)

इति । दद्गाहाद्यौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचनानि सपिण्ड-विषयाणि ।

> 'ददााहं द्यावमाद्योचं सपिण्डेषु विधीयते' । (म. स्मृ. ५. ५९. व. स्मृ. ४. १६)

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणे अवि'-'दशाहर्माहुराशीचं सपिण्डेषु विपश्चिर्तः'।

(कू. पु. १. २. २३. १)

इति । बृहस्पतिरिप'दर्शाहेन सिपण्डास्तु शुद्धधन्ति पेतसूतके ।
ित्ररात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्धधन्ति गोत्रजाः'।।

१ In I. these four Sûtras from Vasishtha are rendered in verse by means of some additions and alterations, but in the second line the Chhanda is not correct. २. The text (B. S. S. Edition) reads राजन्य:, and interchanges the places of वैदयः and विंशतिराजेण. ३. B. C. and F. read शृदास्तु गासेन, D. G. and H. शृद्रस्य गासेन, and all of them omit शुद्धाति. १. Except A. and the text all read शावमाशोचं, but our reading gives a better sense when the following line of the text is noticed. ९. D. reads विधीयते.

इति । ननु-'क्षित्रयो द्वादशाहेन'-इत्येतद्प्येनेकस्मृतिवि-रुद्धम् । तत्र विसष्ट-देवलाभ्यां क्षित्रयस्य पञ्चदशाहाशौचमु-क्तम् । तद्वचनं चोदाहृतम् । शातातपस्त्वेकादशाहमाह्-

'एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । ग्रूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्धयते मृतसूतके'॥ इति । वृद्धपराशरो अपि-

'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः। तथैव द्वादशाहेन वैद्यः शुद्धिमवामुयात्'।।

इति । अत्रोच्यते – विद्या-तपसी स्तारतम्येन विरोधः समाधे-यः । यावद्यावद्विद्या-तपसी विवर्धेते तावन्तावदाशौ चं संकुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यो न्यायवर्तिनः शूद्रस्याप्यर्धमाशौ चमाह –

'क्षेत्रस्य द्वादशाहानि विश्वाः पञ्चदशैव तु । त्रिशहिनानि शुद्रस्य तदर्धं * न्यायवर्त्तनः'॥

(या. स्मृ. ३. २२)

इति । देवलो अ्येतदेवाभिषेत्य विपादीनामाशीचतारत-म्यमाह-

> 'चत्वार्यधीतवेदानामहान्याद्गौचिमिष्यते । वेदाग्नियुक्ताविपस्य ज्यहमाद्गौचिमिष्यते ॥

^{*} न्यायवर्तिनः-'पाकयज्ञ-द्विजशुश्रूषादिरतस्य'-इति विज्ञानेश्वरः।

१. D. reads एकस्मृति -. २. D. and G. read विचार्येते for विवधेते. ३. C. F. and G. substitute क्षत्रियत्य for क्षत्रस्य; while D. reads the whole line as follows:—

क्षत्रियस्य द्वारशाहा विशः पञ्चरशैव तु ।. ४. Except A. D. and I. all read विशाम् for विशः. The text also reads the same.

एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः गुचिरसंशयः ॥
एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु द्वादशैकादशा दश ।
वैश्यस्यैवं पञ्चदश-द्वादशैकादश क्रमात् ॥
अर्धमासं तु गुश्रूषोः गूद्रस्याशौचिमिष्यते'।

इति । यत्तु क्षत्रियादेश्वि-पञ्चकादिकं तेनैवोक्तं तदिचा-तपोरहितविषयम् ।

'पाकृतानां तु वर्णानामाशौचं सम्प्रकीर्त्तितम्'।

इति वाक्यरोषात् । दक्षो अपि दद्या पक्षानुपन्यस्य गुणोत्क-षीपकर्षाभ्यां व्यवस्थामाह-

> 'सद्यःशीचं तथैकाहं ज्येहश्चतुरहस्तथा । फंड्-दश्च-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च ।। मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षाश्च दश सूतके । उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ।। ग्रन्थार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् । सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेत्र सूतकम् ॥ राजर्त्विग्दीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा । व्रतिनां सत्रिणां चैव सद्यःशोचं विधीयते ॥

१. D. reads वेदान्यां श्रुतमुक्तस्य. २. D. substitutes तत्रैव for तेतैव. ३. D. and G. read द्वाहः for ज्यहः; while the text reads तथैकाहो हि-चि-चतुरहस्तथा. The latter reading seems to be more corrects, but Aparârka follows our reading (See Áśauchaprakaraṇam). ४. The text reads दशाहो हादशाहश्च. ५. The text reads दशाहो हादशाहश्च. ५. The text reads अद्भुत्समन्वितम्. ८. The text reads सुत्तकी.

एकाहाच्छुद्ध्यते विशे योशीन-वेदसमन्वितः । हीने हीनतरे वोशी च्यहश्चतुरहस्तथा ॥ तैथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्त्तितः । ये दशाहादयः शोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥ अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अँदत्वाऽश्चंस्तथा द्विजः । एवंविधस्य विशेस्य सर्वदा सूतकं भवेत्'॥ (द. स्मृ. ६. २–९)

इति । अत्र 'चत्वार्यधीतवेदानाम् '-इत्यादिनोक्तो ज्यसं-कीचो युगान्तरविषयः ।

'वृत्त-स्वाध्यायसांपेक्षमघसंकोचनं तथा'। इत्याद्यनुक्रम्य–

'कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः'। इति स्मृत्यन्तरे अभिधानात्।

'दशाह एव विप्रस्य सिपण्डमरणे सिति । कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकिल्बिषी '॥ (हा. स्मृ. १८. ३२)

इति हारीतवचनाच । उक्तरीत्या क्षत्रियवद्वैरंये अपि वच-नान्तरिवरोधः परिहर्त्तव्यः । एवं च सति विप्रस्य समानोदकेषु

१. D. substitutes दशाहात् for एकाहात्; while the text reads एकाहस्तु समाख्यातों for एकाहाच्छु द्ध्यते विम्नो. २. The text reads चैन हि-न्नि-चतुर-हस्तथा. ३. This and the following line do not appear in the text. २. The text reads मुङ्गे उत्त्वा च यः पुनः for अद्त्वाऽअस्तथा द्विजः. २. The text reads सर्वस्य सूतकं समुदाहतम्. This and the previous reading of the text convey quite a different sense. ६. I. interchanges the places of वृत्त-and-स्वाध्याय-. ७. B. C. D. and F. read -नीत्या for -रित्या.

अ० ३.1

निरात्रं सिपण्डेषु दरारात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मू -लवचनोक्तं तदेव स्थितम् । यद्यपि क्षत्रिय-वैद्ययोः पञ्च-दशाह-विद्यातिरात्रवचनानुसोरण द्वादशाह-पञ्चदशाहाद्यौचव-चनं गुणवद्वसंकोचपरिमवाभाति देवलश्च गुणवद्विपयत्वे-नैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्वहुस्मृत्यनुग्रहाच क्षत्रिय-वैदय-योर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कन्पः । अत एव मनु-कूर्म-दक्षाः—

'शुं इंघेदियो दशाहेन दादशाहेन भूमियः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शृद्धो मासेन शुङ्खति' ।। (म. स्मृ.५.८३; कू. पु.१.२. २३. ३८; द. स्मृ. ६.७)

इति । मौर्कण्डेयो अप-

'द्याहं ब्राह्मणस्तिष्टेद्दानहोमादिवर्जितः । क्षत्रियो द्वाद्याहं तु वैद्यो मासार्धमेव च ॥ युद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः' ।

इति । बृहस्पतिरपि-

'क्षत्रियो दादशाहेन शुद्धयते मृतमृतके । वैदयः पञ्चदशाहेन शूद्री मासेन शुद्धयति'।।

इति । विष्णुरपि-

'ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोदिशाह-माशोचम् । (१) द्वादशाहं राजन्यस्य। (२) पञ्चदशाहं वैदयस्य।(३) मोसं शूद्रस्य'। (४)

(वि. स्मृ. २२. १-४)

इति । पत्चदशाह-विशातिसत्रवचनं तु यावज्जीवाशीच-

२. All, except H. show that the author quotes this verse from three different works. The readings of Manu and Kûrmapurâṇam are quite similar, but Daksha reads जातिविधो for शुद्धशिद्धों. H. makes no mention of Daksha. २. D. and G. omit मार्कण्डेयो अप, and the following three lines do not appear also in that Purâṇam. ३. I. reads मासः

वाक्यमिव निन्दापरत्वेन युगीन्तरविषयत्वेन वा व्याख्येयम् । 'परादारवचो यथा' –इत्यंनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेऽवध-संकोच-विकासपराणि वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि चास्माभिर्व्यवस्थापितानि ॥ २ ॥

उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपा-सनस्यापि निवृत्तिपाप्तावपवादमाह्-

उपासने तु विप्राणामङ्गर्गुद्धिश्व जायते ।

इति । उपासनं सन्ध्यावन्दना-अभिहीत्राद्यनुष्टानं तस्मिन् पसक्ते तात्कालिकी शारीरशुद्धिभैवति । तदाह गोभिलः—

'अग्निहोत्रादिहोमार्थ गुद्धि स्तात्कालिकी स्मृता । पञ्चयज्ञात्र कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः'॥

इति । यावत्कालेनाभिहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुद्धिर्न तूपरि । पुलस्त्यो १५—

'सैन्ध्यामिष्टिं चर्ड होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वार्णि त्यजन् गैच्छेदधी द्विजः॥ सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत्। मनसोचारयेन् मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः'॥ इति। अञ्जलिप्रक्षेपे तु वाचीचारणमभिषेत्य पैठीनसिराह— 'सूतके साविज्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्ये ध्यायन्नमस्कुर्यात्'।

१. Except A. and I. all do not insert युगान्तरिवयत्वेन वा. २. D. E. G. K. L. and M. read -मङ्ग शुद्धिस्तु, which H. and I. read -मङ्ग शुद्धिश्व इ. G. reads इप्ट for इप्टि. ४. I. reads गच्छाति for गच्छेत्. ५. I. reads. वाचिको-. ६. D. omits प्रक्षित्य.

इति । मनसोचारणस्य मार्जनादिमन्त्रेऽविप सिद्धत्वादञ्जलौ विदोषविधानं वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्— 'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमैः स्वाध्यायश्च निवर्तते'॥ (म. स्मृ. ५. ६२)

इति तत् स्मार्त्तवैश्वदेवादिविषयम् । तदाह जातूकण्यः - 'पत्चयज्ञविधानं च न कुर्यान् मृत्यु-जन्मनाः'।

इति । यतु जाबालेनीक्तम्-

'सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेदेव आशीचान्ते तु तिक्रया'॥

इति तदाचिकसन्ध्याशीमायम् । स्मार्त्तकर्मवर्जनं स्वयं-कर्तृकविषयम् । अन्येन तु कारयेदेव । तदाह बृहस्पतिः-

' सूर्तके मृतके चैव ह्यशक्ती श्राद्धभीजने । प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्'॥

इति । जातूकण्यो अपि-

'सूतके तुँ समुत्पन्ने स्मार्त कर्ग कयं भवेत्?। पिण्डयज्ञं चहं होममंसगोत्रेण कारयेत्'॥

इति । मूलवचने विषयहणं क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् ।

२. This verse does not appear in MS. of Manu. The oldest commentator नेपानिथि and others except सर्वज्ञनारायण and रामचन्द्र have also omitted this verse. But it is quoted by Hârîta under the name of Manu (see, chapter 19; Fol 32, Hârîtadharmaśâstra). Aparârka also quotes it under the same name (see A. P. F. E. 17). २. The text reads यज्ञः. ३. D. and I. read जानूकर्ण: here and there, but it is incorrect. ४. D. substitutes आप for नु. २. A. reads अन्यगोत्रेण for असगोत्रेण.

दिविधं चागुचित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च । तत्राङ्गगुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता चकारेणापरस्यापि ॥ यथा ग्रांवे तात्कालिकी दिविधाऽग्रुद्धिस्तथा जनने अपि तत्प्राप्ती विशेषमाह—

ब्राह्मणानां प्रेसूतौ तु देहस्पर्शी विधीयते ॥ ३ ॥ इति । जनने सिपण्डानां सार्वकालिको॰द्गस्पर्शः । न तु शाववत्तात्कालिकः । अत एवौद्धिराः—

'सूतके सूतिकावर्ज संस्परोी न निषिद्धाते । संस्परो सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते'॥ इति । कौर्मे अप-

'सूर्तके तु सपिण्डानां संस्पर्शी नैव दुष्यति'। (कू. पु. १. २. २३. ५)

इति । पैठीनसिरापि-

'जनो सिपण्डाः ग्रुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृइय पिता ग्रुचिः'।।

इति । जनने माता-पितृब्यतिरिक्ताः सर्वे सिपण्डाः स्पृइयाः। माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृइयत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृ-इयो भवति । दशाहमस्पृइयत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्टः-

'नाशीचं विद्यते पुंसः संसर्ग चेन्न गच्छति । रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच पुंसि न विद्यते' ॥

(व. स्मृ. ४. २३)

१. I reads यथाऽऽशोचे for यथा शावे. The word आशोच is applicable to both birth and death. २. D. reads प्रशस्तों वे, E. प्रशस्तों तु, and K. and M. read विशुद्धों तु. ३. I. substitutes आपस्तम्बः for अफ़्रिशः

इति । संवर्ती अपि—
'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्धचेददाहिन स्नोनात्तु स्पर्दानं पितुः' ॥
(सं. स्मृ. १. ४३)

इति ॥ ३ ॥

मरणे वर्णानुक्रमेण गुङ्दिर्दार्शता । इदानीं जनने अपि वर्ण-क्रमेण गुङ्किं दर्शयति—

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैदयः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धश्रति ॥ ४॥

इति । जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयं च शुद्धिः कर्माधि-कारिवषया । समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धे-रुक्तत्वात् । जन्मदिवसे तु नास्त्यशुद्धिर्दानादिविषये । अत एव मनुः—

'जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् । हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्' ॥ (औ. स्मृ. ६. ४)

इति । राङ्ख-लिखितौ— 'कुमारप्रसंवे नांभ्यामच्छिन्नायां गुड-तिलहिरण्य-वस्त्रपावरण-गो-धान्यानां प्रतिग्रहेष्वदोषः । तदहरित्येके'।

३. The text reads स्नातस्य for स्नानान्त. २. This verse is not found in the text of Manu. I have searched seven commentaries on the same, but nowhere this verse is seen. Not only the author, but Aparârka also quotes this verse under the name of Manu. (see A. P. Fol: 17. Aparârk). ३. B. C. D. E. and F. read नाड्यां for नान्यां; while I. reads प्राइनामिच्छेरनान्, but other MSS. and also Aparârka do not follow this reading.

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः-

'कुमारजन्मदिवसे विषेः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासःशय्याऽऽसनादिषु ॥ तत्र सर्वे प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत्। भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्'॥ इति । बौधायनो अप-

'गुड-तैल-हिरण्यानां गी-धान्यानां च वाससाम् । तस्मिन्नहिन दानं च कार्यं विभैः प्रतिग्रहः । प्राङ्गाभिच्छेदनाद् ग्राह्याण्येतानीत्यपरे जगुः'।।

इति । यास्तु जन्मदाख्याः सूतिकागृहाभिमानिन्यो देवताः तासां पूजायां प्रथम-षष्ठ-दद्यामदिवसेष्वशुद्धिनास्ति । तथा च व्यासः-

'सूतिकाऽऽवासनिलया जनमदा नाम देवता: । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मिन कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठ दर्शमे चैव सर्वदा । विष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मिन' ॥ इति । मार्कण्डेयो अपि— 'रेक्षणीया तथा षष्ठी निज्ञा तत्र विशेषतः । रात्री जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिम् ॥

২. B. C. D. and F. read নাত্তি-for নাসি-. ২. These two verses do not appear in Mârkandeyapurâṇa. Aparârka, however, quotes them under the name of Mârkandeya A. P. F. L. 18. (see). ३. Aparârka reads নিয: ১. D. omits.—

^{.......} जन्मदानां तथा बालिम्। पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः।। रात्रौ जागरणं कुर्युः .....ं।, but it seems the copyist's mistake.

पुरुषाः रास्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतेश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूर्तके' ॥

इति । यस्विङ्गरसोक्तम्—

'नाशौचं सूर्तके योक्तं सिषण्डानां क्रियावताम्' ।

इति तत् पूर्वीकाप्तिहोत्रादिविषयत्वेन वा समनन्तरीक्तजन्मदानां बितिवयत्वेन वा नितव्यम् । अन्यथा—

'जातौ वियो दशाहिन' ।

इत्येतदस्तनं निर्विषयं स्यात ॥ ४ ॥

इत्येतद्वचनं निर्विषयं स्यात् ॥ ४ ॥ उक्तस्य पेताशीचस्य जाताशीचस्य च कचित् संकोचमाह-

एकाहाच्छुद्धचते विषो योऽग्नि-वेदसमन्वितः। वैयहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो दश्मिदिनैः॥ ५॥

इति । अत्रामिशक्देनाह्वनीयादया मृह्यन्ते । तैश्व तत्साध्या दर्श-पूर्णमासादय उपलक्ष्यन्ते । दिहीनो द्वाभ्याममिनवेदाभ्यां हीनः । अयमाशीचसंकीचः स्वाध्यायदुर्मेधसो बहुतरसपि-ण्डस्य संकुचितवृत्तेश्व प्रतिप्रहादौ द्रष्टव्यः । न तु सर्वकर्मसु । तथा च गीतमः-

'ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाऽनिवृत्त्यर्थम्' । (गी. स्मृ. १४. २१.) इति । अयमर्थः –ब्राह्मणस्य सम्पूर्णाद्योचे स्वीक्रियमाणे

१. D. G. and H. read पूर्वामिहोत्रादि-, and I. is mistaken here. २. D. reads अहात् for >यहात्. ३. Aparârka quotes this verse (see A. P. F. E. 16) and reads निर्मुणो दश्भिदिनैः. ४. The text inserts च after ब्राह्मणस्य.

स्वाध्यायो निवर्त्तेत तन्माभूदिति । स्वाध्यायानिवृत्तिग्रहणं प्रतिग्रहस्याण्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा अश्वस्तनिकादीनां संकुचितवृत्तीनां सम्पूर्णाद्योचि स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न स्यात् । एवं च सित एकाहिवधानमश्वस्तिनकविषयं ज्यह-विधानं ज्याहिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तु दद्याहम् इति व्यवस्था । एवमुक्तरीत्या—

'सेचः शौचं तथैकाहं ज्यहश्चतुरहस्तथा ।' षड्-दश-दादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च'।।

(द. स्मृ. ६. २)

इति दक्षेक्ताः पक्षा व्यवस्थापनीयाः । वृत्तिसंकोचे-नाऽऽद्यौचसंकोचमाह संग्रहकारः-

'शिलोञ्छा-अयाचितैर्जीवन् सद्यः शुद्धेयेद् द्विजोत्तमः'। इति । ननु-विद्वदविद्वदिषयत्वेनैवायमाशौचसंकोचः सर्व-कर्मसु किं नेष्यते? 'यो अग्न-वेदसमन्वितः'-ईति विद्रोषण-सामर्थ्यात् । तन्न ।

'दशाहं शावमाशौचं सिपण्डेषु विधीयते'।

(म. स्मृ. ५. ५१)

इत्यविशोषेण दशाहाशीचविधानात् । ने च-सामान्य-प्राप्तस्य दशाहाशीचस्य विद्वद्विषये बाधः - इति शङ्कानीयम् । बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात् । यावत्यबाधिते उनुपपत्तिर्न शाम्यति

२. For the different readings of this verse see P. 207 L. 20. २. D. reads इति विशेषण दशाहाशौ चविधानात् and omits विशेषणसामध्यीत् । तन्न । 'दशाहं शावमाशौ चं स्पिण्डेषु विधीयते'।

इत्य-. ३. D. omits न च सामान्यप्राप्तस्य दशाहाशीचस्य विद्वाद्विषये बाधः-इति शङ्कनीयम्। बाधस्याऽनुपपत्तिहेतुकत्वात्.

तावद्वाधनीयम् । अत्र चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्र एव । दशा-हाशोचबाधनैकाहाशोचविधानस्य चरितार्थत्वात्र सर्वत्र दशाहाशोचबाधः । अग्नि-वेदसमन्वितत्वमश्वस्तिनिकस्यैका-हाशोचविधिस्तुत्यर्थम् । न त्वेकाहाशोचविध्यधिकारिविशेष-णम् । यन्तु-

> 'उभयते दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः * स्वाध्यायश्च निवर्त्तते' ।। (म. स्मृ. ५. ६२)

इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं तदसंकुचित-वृत्तिविषयम् । येदा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम् ॥ ५ ॥

यदि वृत्तिसंकोचा-असंकोचावेवाशौचसंकोचा-असंकोचयोः कारणं तह्यत्यन्ताअसंकुचितवृत्तेनिर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्तो-तीत्याशंक्य आशौचावधिं दर्शयति—

> जन्म-कर्मपरिश्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः। नौमधारकविग्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥६॥

इति । जन्म-कर्मपरिश्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः । स-न्ध्योपासनवर्जितः सन्ध्योपासनादिनित्य-नैमित्तिककर्माण्यकु-

^{* &#}x27;होम: स्मार्तः'-इति सर्वजनारायण:। अयं होमस्वन्यद्वारा कार्य:। रामचन्द्रेण तु-'यज्ञाहुतिं तत्र हावयेत् न तु हापयेत्' इत्युक्तम्।

२. For the different readings of this verse see P. 211, L. 19 of this part. २. Except A. and I. all omit यहा उक्तापवादप्रतिप्रसर्वाभिप्रा- वेण वा नेयम. ३. D. reads आशीचिविधि for आशीचाविधि. ४. D. omits नामधारकाविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ १ ॥ इति । जन्मकर्मपरिश्रष्टः गर्भाधानिदिसंस्काररहितः। सन्ध्योपासनवर्जितः

र्वाणः अत एवासौ नामधारकविषो भवति । तस्यापि दञ्चाह-मेवाशौचम् । नामधारकविपस्वरूपं दर्शयति व्यासः-

'ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च स भवेत्रोमधारकः ॥ गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथीपनयनेन च। न कर्मवित् न वाऽधीते स भवेन्नामधारकः'।। (ब्या. समृ. ४. ४२–४३)

इति । ननु संस्काररहितस्य नामधारकवित्रस्य मरणान्ति-कमाद्गीचं कूर्मपुराणे अभिहितम्-

'क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्योहुर्मरणान्तमशौचकम्'।। (कू. पु. १. २. २३. १)

इति । दक्षी अप-

'व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा। क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ व्यसनासक्तवित्तस्य पराधीनस्य नित्यद्याः । श्रेद्धा-त्यागविहीनस्य भस्मान्तं^{*} सूतकं भवेत् ॥ र्नां अपूतकं कदाचित्स्याद् यावज्जीवं तु सूतकम्'। (द. स्मृ. ६. १-११)

* 'भस्मान्तं' शरीरदाहपर्यन्तमित्यर्थः ।

गर्भाधानाविभिर्मन्त्रैवैवोपनयनेन च । नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः'॥

२. The text substitutes ब्राह्मणः समः for नामधारकः and the following verse runs as follows:-

२. The text reads -स्येह for -स्याह: ३. Except A. and the text all read भाद्ध-कर्मविहीनस्य for अद्धा-त्यागविहीनस्य. Apararka, who quotes these verses, follows the text (See A. P.). v. The text and Apararka read न स्तकं for नाऽसूतकम्.

तत् कथं दशाहाशौचम्? इति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वा-देतेषां वचनानां न यावज्जीवाशौचिविधिपरत्वम् । अन्यथा-'नामधारकविपस्तु दशाहं सूतकी भवेत्' ॥ (प. स्मृ. ३. ६)

इत्येतद्वचनं विरुद्ध्येत ॥ ६ ॥

चतुर्णामि वर्णानामाद्यौचमिभधाय अधुनोत्तमवर्णेन हीन-वर्णासूत्पन्नानामुत्तमवर्णसम्बन्धिन जनने मरणे चाद्यौचमाह-

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः। जन्मन्यपि विपत्ती च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥७॥

इति । एकः पिण्ड उत्तमवर्णदेहै उत्पादको येषां ते तथा । प्रथग्दार-निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्तिस्था-नानि येषां ते तथा। दायादाः पुत्राः। तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे च सति तत्सूतकमुत्तमवर्णसम्बन्ध्याद्यौचं भवेत् । तथा च मनुः—

'सॅर्वेषूत्तमवर्णानामाद्यौचं कुर्युरादृताः । तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाद्यौचं तु स्वयोनिषु' ॥ (म. स्मृ. ५. ८७.)

इति । अयमर्थः—सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां सम्बन्धिनि जनने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दद्यारात्रादिकाद्यौचं कुर्युः । स्वयोनिषु जातेषु मृतेषु च स्वाद्यौचं कुर्युः । कौर्मे अप—

१. This line does not appear in D., and the following portion up to निकेसन: is also omitted. २. D. reads गेह:. ३. D. omits उत्पत्तिस्थानानि. ४. B. C. and F. read सर्वेऽपि for सर्वेषु. ५. D. reads प्रतिथोनिषु.

'शूद्र-विद्-क्षित्रयाणां तु ब्राह्मेणे संस्थिते सिति । दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः' ॥ (कू. पू. १. २. २३. ४५)

इति । देवलो अपि—

'सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विपस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौषं विपाशौषे विधीयते' ॥

इति । एतचाशौषमाविभक्ताविषयम् । तथा ऽऽचापस्तम्बः—

'क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां यदि स्तो मृत-सूतके ।

तेषां तु पैतृकाशौषं विभक्तानां त्वंपैतृकम्'॥

इति । अपैतृकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्णसम्बन्धिनि

जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौषं तत् उक्तं कूर्मपुराणे—

'षड्रात्रं वो तिरात्रं स्यदिकरात्रं क्रमेण तु ।

वैद्य-क्षत्रिय-विपाणां शूद्रे चाशौषमित्रं हि'॥

(कू. पु. १. २. २३. ४२)

इति । विष्णुरपि-

'ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-शूढ्रेषु सपिण्डेषु षड्व-तिरात्रेकरात्रैः । (२२) क्षत्रियस्य विद्-गूद्रेषु षड्व-तिरात्राभ्याम् । (२३) वैश्यस्य शूद्रेषु षड्वेष' । (२४) (वि. स्मृ. २२. २२–२४)

इति । बृहस्पतिस्तु पकारान्तरेणाद्यौचमाह-

२. The text reads ब्राह्मणस्य तथैव च, and also in the second line कमलापति: is substituted for कमलो द्भवः. २. B. C. and F. read - जातानां. ३. All, except A. and the text substitute वा for स्यातः ४. All, except A. and the text read इच्यते for एव हि. २. The text reads विद्-शूद्यो:

'दशाहाच्छुद्ध्यते विष्ठो जन्म-हान्योः स्वयोनिषु । सप्त-पञ्च-विश्वैस्तु क्षत्र-विद्-श्रुद्रयोनिषु'॥ इति । अत्र षड्रात्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः । स्नेहादिना वा व्यवस्था ॥ ६ ॥

उक्तस्य भिन्नजातीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव साप्तपुरुषत्वभाग्नो तदविधमाह-

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चेतुर्थपुरुषेण तु ।

इति । तत् सूतकं भिन्नजातीयसन्तिविषयोक्तमाशौ-चम् । तावत् यावत् त्रिपुरुषम् । चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तते । तत्र सापिण्डयनिवृत्तेः ।

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु' ॥ इति वृद्धपराद्रारवचनात् । द्यातातपो अपि— 'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथम्धनाः । एकपिण्डाः पृथक्द्योचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु'॥ इति ॥

सजातीयेषु पञ्चमादिष्वाद्योचितारतम्यं वक्तुं सापि-ण्डचनिवृत्तिमाह-

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वाऽऽत्मवंदाजः ॥ ८ ॥

इति | दायदाब्देन पिण्डो लक्ष्यते | तस्माद्विष्छेदैमवाप्नोति | आत्मवंदाजः पञ्चमः | वादाब्दात् षष्ट-सप्तमौ वा | तत्र सापि-ण्ड्यं निवर्त्तते—इति | तदुक्तं गौतभेन—

२. B. C. D. E. F. G. and H. read चतुर्थे पुरुषेण तु. २. Except A. and I. all read प्रान्तनाः. The word does not render good sense. This verse Medhâtithi quotes under the name of Sankha (see 5.60). ३. B. C. E. F. and G. read च्छेदम् for विच्छेदम्. H. also reads the same, but corrects the reading in the margin. ४. I. reads आमोति.

'पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा' । (गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । वाद्याञ्दात् षष्ठे ।। ८ ॥ यदर्थं सापिण्ड्यनिवृत्तिरभिहिता तदिदानीमाह— चतुर्थे ददारात्रं स्यात् षण्णिद्याः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥

इति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दश्रातन-माशीचम् । पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतूरात्रं सप्तमे तिरात्रमिति । ननु—सापिण्डचस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविद्योषेण दशाहाशीचविधानादाशीचस्य संकीचविधानमनुपपन्नम् । सा-पिण्डचस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणे अभिहितम्—

> 'लेपभाजश्वतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डचं साप्तेपौरूषम्' ॥ (म. पु. १८. २९)

इति । मनुरपि'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे "विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने' ॥

(म. स्मृ. ५. ६०)

* सप्तमः पुरुषो मर्यादा । षट्पुरुषाः सपिण्डाः । सप्तमे प्राप्ते सापिण्डयं निवर्तते इति ज्ञेयम् । अत्र मेधातिथिः—'यत एव भेदस्त-मुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा-पितामहो येषा-मेकः तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजत्वे चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात् विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणा-दीनां सपिण्डा भवन्ति'-इति ।

१. Except A. and I. all substitute तु for च. २. Except A. and the text all read चैवां for तेवां. ३. We follow here A. and the text. The reading in others is सामगूरुवन्, and I. shortens the q in सामगूरुवन्.

इति । सत्यम् । तथापि पञ्चमादिषु सापिण्डचिनवृत्तेर्विक-ल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाद्यौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतं च गौतमवचनम्-

'पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा'।

(गी. स्मृ. १४. ७)

इति । पैटीनसिरपि-

'त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः' । इति । ननु—एवं तर्हि पञ्चमादीनां समानीदकत्वेन

'च्यहात्तृदकदायिनः'।

इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् अतः षड्रात्रादिविधानम-नुपपन्नमिति । सत्यम् । पञ्चमादि यु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषये-तरपेरत्वस्य युक्तत्वात् ।। ९ ॥

उंकस्य वेताशीचस्य कचिदपवादमाह— भृग्विप्तमरणे चैव देशान्तरमृते तथा । बाले प्रेते च संन्यस्ते सदाःशीचं विधीयते॥१०॥

इति । भृगुः प्रपातः। अग्निः प्रसिद्धः। भृग्वग्निमरणं प्रमादादिना विँना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तानुरोधात् । एतन्निमित्ते

१. I. reads -विषयत्वस्य for -विषयेतर्पस्वस्य; while E. -विषयेतर्प्वस्य. २. From this word to (P. 225; L. 10) गच्छतो मरणे ऽयमाशौचावि निषय: the intermediate portion does not appear in D. Probably this omission has been effected through the copyist's mistake. ३. K. reads मृतेऽय वा for मृते तथा. ४. B. C. and F. omit विना, and in E. this word is struck off; while G. reads दुर्मरणानिमित्त- for दुर्मरणनिमित्त-. ५. Except A. and I. all omit पायश्वितानुरोधात.

मरणे सित तत्सम्बन्धिनां सैर्वेषां सिपण्डानां सद्यःशौचं न तु दशाहाशौचिमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः-

' हतानां नृप-गो-विपेरन्वक्षं चात्मघातिनाम्'। (या. स्मृ. ३. २१)

इति । नृपोश्भिषिक्तः क्षत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्रग्रदीनां सर्वेषां तिरश्चामुपलक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाग्रुपलैक्षणार्थम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां चँ ये सम्ब-न्धिनः सिपण्डाः तेषामन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं न तु देशाहादिपर्यन्तिमत्यर्थः । दुर्मृतानामुदकदानादिकमिप नास्ति । तथा च र्यमः—

'चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च मेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥ नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तिरक्षे विनद्दयति ॥ नाशौचं नोदकं नाश्च न दाहाद्यन्तकर्म च ॥ ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् कटधारणम्'॥ इति । ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापः अभिचारो वा । कटशब्देन श्ववहनोपयोगिकटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बो अपि— 'व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः । विहितं तस्य नाशौचं नापि कायोदकिक्रया'॥

२. This word is omitted by A. and I. २. I. omits तिरशाम. ३. I. reads -लक्षकम् for -लक्षणार्थम्. ४. G. H. and I. omit च. ५. I. reads रक्षात्पर्यन्तम्. ६. In I. the following six lines have been quoted under the name of Manu, but none of them appears in that work. The ancient commentator Medhâtithi quotes them under the head तथान्यक्र and Kamalâkar Bhatta under the name of Angirah (see Nirnayasindhu Vol. III. Â. P.), but these quotations however do not appear in the copies we have of Yama and Angirah. ७. B. C. and F. read स्व पयो-ऽयन्युदकादिभिः; while E. G. and H. स्वयं योऽयन्युदकादिभिः.

इति । एतच बुद्धिपूर्वकमरणविषयम् । अत एव गौतमः— 'गो-ब्राह्मणहतानामन्वक्षम्ँ।(६) राजक्रोधाचे(७) युद्धि[†]।(८)प्रायो-ऽनौद्यक-दास्त्रा-अग्न-विषोदकी-द्वन्धन-प्रपतनैश्चेच्छताम्'।(९)

(गी. स्मृ. १४. ६-९)

इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाराक्रमनरानम् । प्रपतनं भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सिपण्डस्यान्वक्षमाराौच-मित्यर्थः । अतश्चेतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा विग्रहं कुर्वन् यस्तैर्हतः तस्यैवायं पिण्डदानादिनिषधः । एवं दुष्टदंष्ट्यादीन् ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे अ्यमाराौचा-दिनिषधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं बाहुभ्यां नदीतरणे अपि । एवं सर्वत्रानुसन्ध्यम् । अत एव ब्रह्मपुराणम्—

'ग्रृङ्गि-दंष्ट्-नखि-व्याल-विष-वङ्गि-महाजलैः । सुदूरात् पॅरिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

^{* &#}x27;अन्वक्षं' अनु अस्यते प्रत्यक्यते शवः यावत् ताबदेव । तत्तंस्का-रानन्तरं स्नात्वा शुद्धचेरित्रित्यर्थः ।

[ै] विज्ञानेश्वरस्तु — 'अयुद्धे ' इति पाठमाश्रित्य — 'अयुद्धयहणं युद्ध-हतस्येकाहमाश्रीचमस्तीति ज्ञापनार्थम्' – इत्याह । नैतत् वृत्तिकृतो हरद-तस्य सम्मतम् । यथाह स एव — 'अप्रकृतं पाठान्तरम् । तस्त्रसभ्यं न रोचते । यदि वा स एव पाठः अयुद्धमायोधनं सङ्घाम इति'।

१. B. C. F. and G. substitute वा for च. The text substitutes चा- for च. २ I. inserts अथ - before गुद्धे, but the word अथ is present neither in the text nor in any other MS. ३ I. reads उनाजनं here and there for अनाज्यं. ४. D. and I. read परिहर्तच्यः.

नागानां विभियं कुर्वन् दग्धश्चाण्येथ विद्युता ।
निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
परदारान् हरन्तश्च रोषाचत्पितिभिर्हताः ।
असमानैश्च सङ्घीणिश्चण्डालादीश्च विग्रहम् ॥
कत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।
क्रोधात् प्रायं विषं विद्वं दास्त्रमुद्धन्धनं जलम् ॥
गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
महापातिकनो ये च पिततास्ते प्रकीर्तिताः ॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिन्नीस्थिसन्वयः ।
न वाऽश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं कचित्'॥

इति । ननु-अयं चण्डालादिहतानामग्निसंस्कारनिषेधोऽना-हिताग्निविषयः । आहिताग्निविषयत्वे-

'आहिताग्रिमग्रिभियंज्ञपात्रेश्व दहेत्'।

इति श्रुतिविहिताग्नि-यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गादिति । मैवम् । स्मृत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनामग्नीनां यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्त्यन्तरिवधानात् ।

> 'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु देहेदग्नी यजमाने वृथा मृते ।। आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्'।।

इति । तस्मात् सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहादिनिषेधः । अयमाशौच-श्राद्वादिनिषेधो यावत्संवत्सरम् । पूर्णे तु संव-

१. D. reads Sत्यमि-विद्युता. २. I. reads पिण्डोऽस्य. ३. I. reads दृदेतु.

त्सरे पेतस्य श्राद्धादिसम्प्रदानयोग्यतासि द्वर्थं नारायणविलं कत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंदान्मते –

> 'गो-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्व संवत्सरात् कार्य सर्वमेवीर्ध्वदैहिकम्'।।

इति । नारायणवलेश्व भेतगुङ्घापादकत्वं व्यामेनोक्तम्-'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते । तस्य शुङ्किरं कर्म तद्भवेत्र तदन्यथा'।।

इति । सर्पहते त्वयं विद्योषः—संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपू-जां कृत्वा संवत्सरानन्तरं नारायणबिलं कृत्वा सीवर्ण नागं दद्यात् पेत्यक्षां च गाम् । तदुक्तं भैविष्योत्तरपुराणे—

> 'सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं ऋत्वा तथैव गाम् । विपाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमामुयात्त्ं'।।

इति । प्रमादमरणे त्वाद्गीचमस्त्येव । तथा चाङ्गिराः— 'यदि कश्चित् प्रमोदेन म्नियते अन्युदकादिभिः । तस्याद्गीचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकित्रया' ॥

(औ. स्मृ. ६. ३.)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि— 'प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधिचोदितः । शुक्ति-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विषय-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

१. I. reads प्रत्यक्षं २. D. reads भविष्यत्युगणे. ३. D. E. G. H. and I. substitute ज्यासाय for विभाय. ४. H. reads आप्तवान् for आप्रयात्. ६. H. and I. read this line as follows:—

विहितं तस्य चाशौचं कार्या चैवोदकिष्रया ॥ ७. I. reads -विप्र- for -विष-, but it does not give good sense.

चण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्रकुत्रचित्। तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः'।। इति । विधितो भृग्विप्तमरणे तु अस्ति विदेशिषः । तथा च देशातातपः—

'वृद्धः शौचिकियालुप्तः प्रत्याख्यातिभषक्कियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥ तेत्र त्रिरात्रमाशौचं दितीये त्वस्थिसञ्चयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्'॥ (आत्रे. स्मृ. २१६–२१८)

इति । अस्ति च भृग्वादौ विधिः । तथा चादित्यपुराणम्—
'दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।
प्रविशेष्ण्यलन् दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥
अगाधतोयराशि वा भृगोः पतनमेव वा ।
गच्छेन्महापथं वाभि तुषारगिरिमादरात् ॥
प्रयागवदशाखायां *देहत्यागं करोति वा ।
उत्तमानाभुयाङ्कोकान् नात्मवाती भवेत् कचित् ॥

सितासिते सरिते यत्र सङ्गये तत्राष्ठुतासो दिवमुत्पतन्ति । ये वे तन्वां १ विसृजन्ति धीरा-स्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ (ऋ. सं. परि. ८, ३, ७,१)

र. The following quotation appears in Apararka A. P., but he gives it under the name of Angirah. However, the quotation appears neither in Satatapa nor in Angirah. २. A. and Apararka read शांचरस्तेर्जुन: ३. A. and Apararka read तस्य. ४. D. reads चतुथ्यों. ५. I. reads भूग्वान- for भूग्वाने. ६. B. C. and F. read आदिश्राणम्. E. also the same, but it gives आदित्य- in the margin as correction.

^{*} एतच प्रयागमरणं मोक्षप्राप्तिरूपफलकथनद्वारा श्रुत्यापि विहितम्। तथाच मन्त्रवर्णः—

वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्कियः ।
काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
प्रणवं तारकं वृते नान्यथा कुत्रचित् कचित्'॥
इति । ब्रह्मगर्भः-

'यो ब्नुष्टातुं न दाक्रोति महाव्याध्युपपीडितः । सो श्री-वारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यिति'।। इति । 'देशान्तरमृत' इति असिपण्डे देशान्तरमृते सद्यः शौचिमित्यर्थः । तदाह मनुः—

'बाले देशान्तरस्थे च पृथक्षिण्डे च संस्थिते । सवासा जलमापुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति '॥ (म. स्मृ. ५. ७८.)

इति । देशान्तरस्थत्वेन वौ सपिण्डो विशिष्यते । देशा-न्तरस्रक्षणं वृद्धमनुनोक्तम्—

'महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाची यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ' ॥ इति । बृहस्पतिनाऽपि—

'देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्येके अन्ये त्रिंशत्त्येव च'॥ इति । योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे अभिहितम्— 'तिर्यग्यवोदराण्यष्टो ऊर्ध्वा वा ब्रीहयस्त्रयः।

१. I. reads अविमुक्तोन्मुखस्थस्य; while D. reads अविमुक्तो मुखस्तस्य. २. H. and I. read मोहाद्धाध्युप. ३. G. reads च सिपण्डो विशेष्यते; while H. reads देशान्तरस्वेन for देशान्तरस्थत्वेन. ४. I. reads पूर्वा for ऊर्थ्वा, but it does not give any sense.

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वाद्वराद्भुलम् ॥ वितस्तेर्द्विगुणो अत्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः । धनुःसहस्रे दे क्रोराश्वतुःक्रोरां तु योजनम्'॥ इति । बालोश्त्राकृतनामा । तस्मिन् मृते सति तत्सिप-ण्डानां मरणनिमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः । तथा च शङ्घः— 'प्राङ्नामकरणात्सद्यः शक्दिः' ।

इति । कात्यायनो अप-

'अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यात् न पेतं नोदकक्रिया' ॥ इति । माता-पितृ-सहोदरव्यतिरिक्तविषयमेतत् । तथा च व्याघः-

'बाले मृते सिपण्डानां सद्यःशौचं विधीयते । दशोहनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैब च' ॥ इति । जातेमृते मृतजाते वा सिपण्डानां सद्यःशौचम् ॥ जन्मदिवसे शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धः । दिवसा-न्तरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धः । तथा च व्याघः—

'अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा । सूर्तकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपो अववीत्'।। इति । स्मृत्यन्तरमपि—

'अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां मैरणाशोचं तत् भूतकाहोभिः'।

२. The following quotation appears in Nirnaya Sindhu A. P., under the name of विष्णुः २. From this word G. omits 16 lines and reads कर्तव्यं सूत्याशीचं विधीयते हाते and inserts there after तर्मिहोत्रा- बनुष्ठानार्थं सद्याशीचं विधीयते इति and inserts there after तर्मिहोत्रा- बनुष्ठानार्थं सद्याशीचं प्रतिपादनप्रम्

इति । गच्छतीति शेषः । जनननिमित्तं त्वाशीचं सर्वेषा-मस्त्येव । तथा च हारीतः—

'जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहः' । इति । बृहन्मेनुरपि-

'दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशीचं न कर्तव्यं सूत्याशीचं समाचरेत्' ॥

इति । एतच नाभिच्छेदादूर्ध्व वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः-

> 'यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामीति मृतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात् मृतकं तु विधीयते ' ॥

इति । नाभिच्छेदात् पाग्वृहन्मनुराह-

'जीवेन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्' ॥

इति । यतु बृहत्यचेतीवचनम्-

'मुहूर्त्त जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शौचं दशाहेन सद्यःशीचास्तु गोत्रिणः' ।।

इति तदेमिहोत्रार्थं सद्यःशीचमितपादनपरम् । तथा च शङ्कः— 'अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्वोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्'।

इति । संन्यस्ते मृते सति तत्सिपण्डानां सद्यःशौचम् । तथा च वामनपुराणम्—

१. I. substitutes बृहस्पतिः for बृहन्मनुः. २. D. omits this line through mistake. ३. I. reads अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थम्. ४. D. and G. read उपसर्पणात्.

'बाले पेत्रजिते चैव देशान्तरमृते तथा । सद्यःशीचं सेमाख्यातं विद्युत्पातमृते तथा'॥ (वा. पु. १४. ९९–१००)

इति । समृत्यन्तरमपि-

'सर्वसङ्गिनवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नाद्योचं नोदकक्रिया' ।। इति ॥ १० ॥

पूर्वमेसिपण्डस्य देशान्तरगतस्य मरणश्रवणे तत्सिपण्डानां सद्यःशीचमभिधाय अधुना देशान्तरगतस्य सपिण्डस्य संवत्सरादृष्ट्वं मरणश्रवणे अपि तत्सिपण्डानां सद्यःशीचं विद्धाति—

देशान्तरमृतः कश्चित् सगोतः श्रूयते यदि । न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा श्रुचिर्भवेत् ॥११॥

इति । सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्स-रादूध्वं मरणश्रवणे तन्सपिण्डानां न त्रिरात्रमहारात्रं वाऽऽशोचं किं तु सद्यःशोचम् । दशाहादूध्वमवीक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं पण्मासादवीक् पक्षिणी अवीक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथा च देवलः-

'आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः । परमेकाहमावर्षादूर्धं स्नातो विद्युद्धचिति' ॥ इति । विंध्युरपि–

२. The text reads पत्राज्ञसंन्यासे. २. The text reads भवेद्वीर तचार्युक्तं चतुर्विभम्. ३. D. E. and G. read सापिण्डस्य for असपिण्डस्य. ४. Kamalâkara Bhatta also quotes the following verse under the name of Vishnu, but the quotation does not appear in the copy we have. A. has समन्तुरापि as marginal correction, but we have not the book in our possession.

'अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिद्यां षण्मासाच दिवानिदाम् । अहः संवत्सरादर्वाम् देद्यान्तरमृतेष्विषि' ॥ इति । अत्र दिवादाब्देनाहर्द्वयमुच्यते— 'षण्मासात् पक्षिणी' ।

इति वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्यो अपि— 'प्रोषिते कालदोषः स्यात् पूर्णे दत्वोदकं गुचिः'।

(या. समृ. ३. २१)

इति । पोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशीचमध्ये श्रुते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः। पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः | तथा च मनुः-'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्ववापी विशुद्धश्रति'। (म. स्मृ. ५. ७६)

इति । यत्तु गौतमेनोक्तम्-'श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी' । (गौ. स्मृ. १४. १९)

इति तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासाद्वेदितव्यम् । 'षण्मासात् पक्षिणी' ।

इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्-'देशान्तरस्थे मृते ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा ऐकरात्रम्' । (व. स्मृ. ४. ३६)

इति यच गद्यविष्णुवचनम्-

१. The text reads प्रते for मृते. २. The text inserts आशोचम after एकरावम-

'व्यतीते त्वोशीचे संवत्सरस्यान्तस्त्वेक-रात्रेण। (४०) ततः परं स्नानेन' (४१) (वि. स्मृ. २२. ४०-४१)

इति तत् ऊर्ध्व षण्मासादर्वाक् संवत्सराद्वेदितव्यम्।
'परमेकाहमा वर्षात्'।

इति स्मरणात् । यदिष दाङ्खवचनम्-'अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिभेवेत्' ॥

(इां. स्मृ. १५. १२)

इति तत् त्रिपक्षादर्वाग् द्रष्टव्यम्। 'अर्वोक् त्रिपक्षाच्त्रिणिद्याम् '।

(औ. स्मृ. ६. ११)

इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं ज्ञातिमात्रविषयम् । पित्रादिविषये तु अस्ति विशेषः । तथा च पैठीनसिः—

'पितरी चेन्मृती स्यातां दूरस्थी अपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मूतकी भवेत्'।। इति । देंक्षो अपि—

'महागुरुनिपाते तु आईवस्त्रोपवासिना । अतीते ज्ब्दे अपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि' ॥ इति । संवत्सरादूर्ध्वमप्याद्गीचोदकदानादिकं कार्यं न पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यां मातृब्यतिरिक्तायां विद्योषो दक्षेण दिद्यातः

—

१. The text omits तु. २. We follow here A. and the text. All others read अतः for ततः ३. The text reads तावदेवाश्चित्रेवेत्. ४. The following verse does not appear in the text we have.

अ० ३.]

'पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं हिजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीते अपि त्रिरात्रमशुचिभवेत्' ॥ इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम्। तथा च व्याव्रपात्–

'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् '।।

इति । अयमर्थः -षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं 'आद-न्तजन्मनः सद्यः' -इत्यादिवचनविहितं तेत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके तिरात्राद्याशौचं यत् तत् सर्वेषां समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-फन्च-दश-त्रिंशदिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अति-कालजं अतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एव। नानु-पनीतोपरमे - इति । जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति । तदाह देवलः -

'नाजुद्धिः प्रसवाज्ञीचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि' । इति । मनुरपि-

'निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः'।।

(म. स्मृ. ५. ७७)

इति । अत्र पुत्रग्रहणात् निर्दशे अपि पितुः स्नानेन शुद्धिः । सपिण्डानां त्वतिक्रान्ताशीचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दशोह तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च शृङ्खः-

१. B. C. and F. insert अपि after तत्.

'देशान्तरगेतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्'।। (शंः स्मृः १५. ११)

इति । द्विविधो हि देशान्तरमृतः । कृतसंस्कारो ऽकृतसंस्कारश्च । तत्र कृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे संवत्सरादर्वागूर्धं
वाऽऽशौचं वचनद्वये व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे त्वाशौचग्रहणपिण्डदानादेः कालविशेषो विविष्यते ।
अकृतसंस्कारो भि द्विविधः । मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदात् ।
यस्य । हि मरणदिवसो विज्ञातः तस्य पत्याब्दिकादिश्राद्धं
तद्विवस एव कर्त्तव्यम् । आशौचग्रहण-पिण्डोदकदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम् । शिष्टाचारस्य तथा
प्रवृत्तत्वात् ।। ११ ॥

यस्य तु दिवसो न विज्ञातः तम्प्रत्येतदुच्यते—
देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात् ।
देहनाश्चामनुप्राप्तस्तिथिनं ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥
कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।
उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥
तीर्थयात्राऽविना केनचित्रिमिनेन देशान्तरगतस्य विष्र-

^{?.} The text reads this line as follows:

देशान्तरगतः शुत्वा सस्वानां मरणोद्भवौ ।

३. B. C. and F. read वृत्तत्वात. ३. M. omits the following three lines and substitutes for them—

आ त्रिपसात् त्रिरात्रं स्यात् आ पण्मासाच परितणी । अहः संवत्सरादर्वोक् सद्यःग्रौचं विधीयते॥,

but the author has quoted these lines with a slight difference under the name of Vishnu (P. 233; L. 1). 2. This and the following line do not appear in D.

अ० ३.]

स्य चिरकालबहुदेशपर्यटनादिसम्पादितादायासबाहुल्याद्यत्र कापि देहनाशो भवति । अत एव तन्मरणतिथिन ज्ञायते । मरणवार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति । तत्र तदीयाशौच-स्वीकारस्तिलोदक-पिण्डदानोपक्रमादिकं चेत्येतदुभयं कृष्णा-ष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिष्विच्छया कस्यांचित्तियौ कर्त्तव्यम् । तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धं च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौचस्वीकारः साक्षान्नोपात्तः तथा-पि पूर्वोत्तरवचनयोराशौचविषयत्वेन तत्मकरणत्वादाशौचस्वी-कारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाचाशौचस्वीकारो-ब्यत्र विवक्षितः इति गम्यते । उदकादिबहुकर्त्तव्योपन्या-सेन श्राह्मकरणस्य कृत्स्नस्याप्यत्र सङ्ग्रहो । विवक्षितः । संगृहीतं च त्र् प्रकरणसुपरिष्ठादस्माभिः प्रपञ्चिय-द्यते ॥ १२–१३ ॥

पूर्वमकतनाम्रो बालस्य मरणे सापिण्डानां सद्यःशुद्धिर-भिहिता । इदानीं कृतनाम्रो ब्य्यजातदन्तस्य बालस्य मरणे सह संस्कारेणादाँचिं निषेधति—

अज्ञातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृतोः ।
न तेषामग्निसंस्कारो नाद्यीचं नोदकिकिया ॥१४॥
अज्ञातदन्ता अनुत्पन्नदन्ताः कतनामानी ये बाला मृताः ये
च गर्भाद्विनिःसृताः पतिताः तेषां तत्सिषण्डेन्नाग्निसंस्कारादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

१. H. reads विनिक्शुता; while I. reads विनिःश्रुताः. Both the forms are correct. २. H. here does not read विनिक्श्रुताः. I. has its former reading.

'स्नीणां तु पिततो गर्भः सद्योजोतोऽऽथ वा मृतः । अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ॥ वस्नाद्यैर्भूषितं कृत्वा त्येक्तव्यस्तु स काष्टवत् । खनित्वा तु रानैर्भूमिं सद्यःशीचं विधीयते'॥

इति । स्त्रीणां यो गर्भः पिततः यश्व जननक्षण एव मृतः यश्व षण्मासात् पाक् मृतः यश्व षण्मासादुःर्वमण्यजातदन्तः सन् मृतः स काष्टवद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्तव्यः। मात्रादिव्य-तिरिक्तैः सिपण्डैर्नाद्योचादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। विष्णुरिप-

'अजातदन्ते बाले पेते सद्य एव । (२७) नाप्रिंसंस्कारो नोदकक्रिया' । (२८) (वि. स्मृ. २२. २७–२८)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्र गर्भपाते सपिण्डानां बन्धूनां सद्यःशुद्धिमभिधाया-धुना मातुस्तात्रिमित्तमाद्यौचमस्तीत्याह –

यदि गर्भी विषद्येत स्त्रवते वाऽपि योषितं:। यावन्मासं स्थितो गर्भी दिनं तावत्तु सूतकम्।।१५॥

यदि गर्भस्य स्नाव-पातौ स्यातां तदा यावन्सु मासेषु गर्भः स्थितस्तन्माससङ्ख्यासमदिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौ-चमित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः-

> 'गर्भस्रावे मासतुल्या निज्ञाः गुद्धेस्तु कारणम्'। (यानस्मृत् ३. २०)

२. I. reads सद्यो यातो मृतोऽय वा. This edition is published in Bengal and the Bengalis do not treat ज and य as different letters. D. reads सद्योजातस्तथा मृतः २. D. E. and H. read भूषणम् for भूषितम्. ३. I. reads न्युप्तस्यः for त्यक्तन्यः १. The text of Vishmu inserts अस्य after न. ५. M. reads योषिताम्.

इति । 'मासतुल्या निद्याः'-इति चतुर्थमासप्रभृत्या सप्तमा-द्वेदितव्यम्। अर्वोक् तु यथावर्णं त्रिरात्रादयः। तथा च मरीचिः-

'गर्भमुत्यां यथामासमिषिरं तूनमे ज्यहम् । राजन्ये तु चतूरात्रं वैदये पञ्चाहमेव तु ।। अष्टाहेन तु शुद्धस्य शुद्धिरेषा पकीर्तिता'।

इति । अचिरे मासत्रये गर्भस्रावे उत्तमे ब्राह्मणे ज्यहम् । गौतमो अप-

> 'गर्भमाससमा रोत्रीः सैंस्रवे गर्भस्य । (१०) ज्यहं वा' । (११)

(गौ. स्मृ. १४. १०-११)

इति । अत्र गर्भमाससमरात्रि-च्यहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः । मासत्रयं यावत् च्यहं ततः परं माससमा रात्रय इति । औदिपुराणे अपि—

'षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावी भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते' ॥ इति । एतच स्नावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पातनिमित्तं तु पित्रादीनामप्यस्ति । तथा च मरीचिः-

'स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सिपण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्यथामासं सिपण्डानां दिनत्रयम्' ॥ इति । वसिष्टो अप-

'ऊनद्विवर्षे पेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्'।

१. D. and I. read राजि: २. I. reads अंसने. ३. D. and G. read आहि-त्यपुराणे and E. reads आहिपुराणे but त्य- is found in marginal correction. I. omits आपि. ४. The text of Vaisishtha adds आशोचम to त्रिरात्रम्.

इति । स्रावे पितुर्विद्योषमाह वृद्धवसिष्ठः-'गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् । स्नानमात्रमेव पुरुषस्य'।

इति ॥ १५॥

ननु—स्नाव-पातयोरमाप्तमसवकालत्वाविशेषादनयोः की विशेष इत्यत आह –

आ चतुर्थाद्भवेत् स्नावः पातः पञ्चम-पष्टयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

हित । चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाद्याः स्नावः । पञ्चम-षष्ट-योर्गर्भनाद्याः पातः । तत्र माससङ्ख्यया बिहितमाद्यौचं मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममासप्तभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः। तत्र मातुः प्रसवनिष्तिनाद्यौचं दद्याहं भवेदित्यर्थः । यनु चतुर्विद्यतिमेते—

'अधस्तात्रवसात्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम्? ।
मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्मासँसङ्ख्यया' ॥
इति । अस्यायमर्थः नवमान्मासादवीक् सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति तन्निमित्तमाद्योचं सूतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्ख्याकेरहोभिर्विधीयत इति । सूतिकाविषयत्वे
दशाहविधिविरोधः प्रसज्ज्येत । ननु एवं तहिं

'जाती विशो दंशाहेन'। 🖂 🧎

। इति सर्वसिषण्डानां जननिमित्तदशाहाशौचविधायकव-

[्]र D. omits बृद्ध-. २. K. and L. read अतःपरं; while J. reads इत ऊर्फ्ये. ३. D. G. and H. add इत्युक्तम् after त्रतुर्विशातिमते, E. and I. उक्तम् only. अ. D. and H. read समसङ्ख्या. □

चनं विरुद्ध्येत । तन्न। तस्य नवम-दशममासप्रसवविषयःवेनी-पपत्तेः । अथवा एकविषयत्वे अपि विकल्पेन व्यवस्था ब्स्तु ॥१५॥

बालस्याग्निसंस्कारे सत्याशीचं दर्शयति— देन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते। अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिभेवेत्॥१६॥

इति । जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जान्तो अनुत्वातः अनुत्वन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्मयस्यासौ कृतचूडः । तत्र जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजातस्य च सत्यिप्रसंस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे च संस्थिते तेषां सिपण्डिस्रात्रमगुचिभेवेदित्यर्थः । तत्राकृतचूडस्य जातदन्तस्य दाहपक्षे तिरात्राग्नीचमिक्किरसोक्तम्

'यद्यप्यक्रतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः । दाहयित्वा तथाप्येनमाद्यीचं ज्यहमाचरेत्'॥

इति । पुराणे अप-

'अनतीतद्दिवर्षस्तु पेतो यत्रापि दह्यते । आज्ञौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं त्वंत्र विद्यते'।।

इति । यतु विष्णुवचनम्-

'दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहीरात्रेण'।

(वि. स्मृ. २२. २९)

१. Before this verse M. inserts the following lines:— प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवेद्यदि योषिताम्। जीवापत्तेस्तु गोत्रस्य मृते मातुश्च सूतकम्।। रात्रावेव समुत्पत्रे मृते रजसि सूतके। पूर्वमेव हिनं माह्यं यावत्रोदयते रविः॥.

२. B. C. and F. read सुजात for ऽनुजाते. ३. M. reads -संस्करणं ४. I. reads तत्र.

इति । तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृत-चूडस्य दहने त्रिरात्राशीचं षद्त्रिंशन्मते अभिहितम्— 'यद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः । तथापि दाहयेदेनं ज्यहं चाशीचमाचरेत्'॥ इति । यतु येमेनोक्तम्—

> 'अजातदन्ते तनये दिाशी गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशीचकम्'॥

इति तदकतचूडविषयम् । ननुं-अजातदन्तस्य कृतचूडत्वं कयं? तस्य तृतीय विहितत्वादिति चेत् । न ।

'चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । भथमे ज्वेदे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्'॥ (म. स्मृ. २. ३५)

इति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात्। 'अग्निसंस्करणे' इत्ये-तद्दिकल्पेनाभिधानं जातदन्तानुजातयोरेव। ने त्रिवर्षकृत-चूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात् । इतरत्राग्निसंस्कार-विकल्पो मनुना दर्शितः

'नाश्चिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धेवैरुदककिया । जातदन्तस्य वा कुँर्यान्नामि वाश्पे कृते सति'॥ (म. स्मृ. ५. ७०)

३. A. and D. read मनुनोक्तम् for यमेनोक्तम्. २. D. and H. read अननुजातस्य; while B. C. and F. read जातदन्तस्य. ३. B. C. and F. omit the following portion:— न त्रिवर्षकृतचूढे। तत्राप्तिसंस्कारस्य नियतत्वात्। इतरत्राप्तिसंस्कारिकल्पो मनुना दक्षितः. ४. The text reads कुर्युत्राप्ति and B. substitutes च for वा. This verse appears in Manu between ślokas 67 and 68 of chapter 5. The commentator Govindarâja quotes this verse under the name of Yâjnyavalkya; Medhatithi quotes it under Smrityantare,

इति । उदक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ॥ १६॥ वयोऽवस्थाविद्येषेणाद्योचिविद्येषं दर्शयति –

आ दन्तेजन्मनः सद्य आ चूडान्नेशिकी स्मृता। त्रिरात्रमा व्रतेदिशाद् दशरात्रमतः परम्॥ १७॥

इति । दन्तजननात् प्रागतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनां सिषण्डानां सद्यःशीचम् । दन्तजननादृध्वं प्राक् चूडाकर-णादतीतस्य सम्बन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रम-शुद्धः । व्रतादेश उपनयनम् । ततो व्वीक् चूडायाश्चोध्वम-तीतस्य सम्बन्धिनां त्रिरात्रमशुद्धः । ततः परं दशरात्रमि-त्यर्थः । तथा च संग्रहकारः—

'नाम्नो दन्तोद्भवाचौडाँदुपनीतेरधः क्रमात् । सद्यः शौचमहरूयहे। नियताग्न्युदकः परः'॥

इति । शङ्को अप-

'अजातदन्ते तर्नये सद्यःशीचं विधीयते । (४) अहोरात्रात्तथा शुद्धिबीले त्वकृतचूडके ॥ तथैवानुपनीते तु ज्यहाच्छुद्धचन्ति बौन्धवाः॥

(इां. समृ. १५. ४-५)

इंति। यनु काइयपवचनम्-

'बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण ग्रुद्धिः'।

(का. समृ. ६. ८)

१. M, reads -जननात्. २. M. reads आ न्नतात्तेषां. ३. B. C. and F. insert सपिण्डानां after सम्बन्धिनां. ४. D. reads चूडात्. ५. The text substitutes बाले तु for तनये. इ. The text reads मानवाः.

इति तन्माता-पितृविषयम् । अत एव मनुः'निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृद्य विशुद्धचित ।
वैजिकादेभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं ज्यहम्' ॥
(म. स्मृ. ५. ६३)

इति । वैजिकसम्बन्धां जन्य-जनकभावः । यत्तु स्मृत्य-न्तरम्-

'पाङ् नामकरणात्सद्य एकाही दन्तजन्मनः' ।

इति तइहने वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः ग्रुद्धिः ।

'अजातदन्ते बाले पेते सद्य एव । (२७) '

नास्त्यिमसंस्कारी नीदकिक्रिया' ।(२८)

(वि. स्मृ. २२. २७–२८)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्तु विसष्टवचनम्-'ऊनिद्दवर्षे पेते गर्भपतने वा सिपण्डानां त्रिरौत्रम्' । (व. स्मृ. ४. ३४)

इति तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चेवं व्य-वस्था-नामकरणात् प्राक् सर्वःशौचं नियतम् । तदूर्धं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कारिक्षयायामेकाहः। अन्यथा सद्यः शुद्धः। तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे त्रिरात्रम्। दन्तजन-नादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने। अग्निसंस्कारे तु ज्यहः। ऊर्ध्व चूडायाः प्रागुपनयनात् ज्यहः। उपनयनादूर्ध्व ब्राह्मणा-

३. D. E. G. and I. read अपि for अभि-. २. D. and I. read अनिरु-स्थात. ३. The text inserts आशोचम् after त्रिरात्रम्. ४. B. C. and F. omit the following:—सद्य शोचं नियतम्। तद्भ्वे प्राक् इन्तजननाइभिसंस्का-रिक्रयायामेकाहः। अन्यथा.

दीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या । ह्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दिशातः-

'अप्रौढायां चे कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते । अहस्त्वदत्तकन्यासु दत्तासु च च्यहं तथा' ॥

इति । अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

'अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते'।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अदत्तकन्यासु वाचाऽदत्तासु अहोरात्रम् । दत्तासु वाग्दत्तासु ज्यहम् । तथा च मरीचिः-

> 'चुडाकरणे सद्यःशौचम् । प्राग् वाग्दानादेकाहः । दत्तानां प्राक् परिणयनात् ज्यहम्' ।

इति । ब्रह्मपुराणे अप-

'आ जन्मनस्तु चौलेन्तं कन्या यदि विपद्यते । सद्यःशीचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥ ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि । ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ वाक्पदाने कृते तत्र शेयं चोभयतस्त्र्यहम् । पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्त्तुरेव हि॥ स्वजात्युक्तमंशीचं स्थानमृतके जातके तथा'।

इति । पुलस्त्यो अप-

'सद्यस्त्वपीढकन्यायां पीढायां वासराच्छुचिः । पदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्' ॥

१. D. and I. substitute तु for च. २. C. D. and F. read प्राग्हानात्. for वाग्हानात्. ३. I. reads चौडान्तं. ४. A. reads नाशोंचं.

इति । प्रदत्तायां प्रेक्नान्तदानायां वाचादत्तायामिति या-वत् । वाग्दानानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम् । मनुरप्याह — 'स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ज्यहाच्छु इचन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन द्युइचन्ति तु सनाभयः'।। (म. स्मृ. ५. ७२)

इति । बान्धवाः पितसिपण्डाः । सनाभयः पितृसिपिण्डाः । यथोक्तेन केल्पेन त्रिरात्रेण । अत एव मरीचिः— 'अवारिपूर्वं पंता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्'।। इति । उभयोवर-पितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः-राौचिविधानं कृतचूडायां च यदेकाहिविधानं तन्माता-पितृव्यिति-रिक्तविषयम् ।

> 'प्रता अत्तासु योषित्सु संस्कृता असंस्कृतासु च । माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि'॥

इति ।

'अजातदन्तासु पित्रोरेकंरात्रम्' ।

इति शङ्ख-कार्ष्णीजिनिभ्यां विशेषस्मरणात् । अदत्तासु विरात्रविधानं जातदन्तविषयम् । अजातदन्तास्वेकाहविधा-नात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यम् । तथा च विष्णुः-

'संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽद्योाचं पितृपक्षे । (३३)

१. B. C. and F. omit प्रकान्तदानायां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read कालेन. ३. B. C. and F. read कालेन. ४. D. reads प्रनास. ५. I. reads एकाहम् for एकरात्रम्.

तत्प्रसवमरणें च बन्धुवर्गस्यैकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था' । (३४) (वि. स्मृ. २२. ३१–३४)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

'दत्ता नारी पितुर्भेहे सूयेताथ म्रियेत वा ।

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन ग्रुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः' ॥

इति । पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथा च
वृद्धमनुः—

'पित्रोरेपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । , त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः '।।

इति । पित्रोमीता-पित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां दुहितॄणां त्रिरात्रेण गुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृ-तयोः पक्षिण्यादांचिम् संस्कृतयोस्त्रिरात्रम्। तथा च वृद्धमनुः-

'संस्थित पंक्षिणीं रात्रिं दौहिते भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मी व्यवस्थितः'।।

इति । दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सित पक्षिणी-मागामिवर्त्तमानाहर्ष्वययुक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत् । उपनीते तु तस्मिन् मृते सित मातामहादीनां त्रिरात्रमाद्गीचं भवेदित्यर्थः। मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाद्गी-चम् । तथा च बृहस्पतिः—

'त्र्यहं मातामहाचार्य-श्रोत्रियेष्वग्रुचिर्भवेत्'। इति । आचार्यो ऽत्रासपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । श्रोत्रिय-

१. D. reads वाचा for नारी. The reading is correct and gives a quite different sense. २. I. substitutes च for वा. ३. D. reads उपश्मे. ४. H. reads पक्षिणी राजि:

स्त्वेकशाखाध्यायी मैत्री-पातिवैश्यत्वादिनोपसम्पन्नः । एतेषु मातामहादिषु मृतेषु त्रिरात्रमिति । विष्णुरापि— 'आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रण' ।

(वि. स्मृ. २२. ४२)

इति । मनुरपि-

'श्रोतिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमञ्जूचिभेवेत्'। (म. स्मृ. ५, ८१)

इति । एति ज्ञिरात्राशीचं परकर्तृकदहनादी वेदितव्यम् । 'गुरोः पेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् । · पेतेहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति'।।

(म. स्मृ. ५. ६५)

इति स्वकर्तृकदाहादौ मनुना विद्योषस्मरणात् । मातृष्व-स्नादिषु विरात्रमाद्यौचम् । तदाह प्रचेताः—

'मैातृष्वसा-मातुलयोः श्वश्रु-श्वशुरयोर्गुरोः । मृते चर्तिजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

इति । गुरुराचार्यः । ऋत्विक् कुलपरम्परा^{ऽऽ}यातः । याज्यो-अपि तथाविधः । यत्तु याज्ञवल्क्यवचनम्—

> 'गुर्वन्ते वास्यनूचान-मातुल-श्रोत्रियेषु च'। (या. स्मृ. ३. २४)

इति । यच विष्णुवचनम्

१. Except A. and the text all read प्रेताहाँरे:, but the reading seems to be incorrect. २. From this word to विद्युद्धाते॥ the intermediate portion does not appear in D. ३. I. reads माह्य्वस्-मानुलयोः. This reading is grammatically correct, but it procures an incorrect Chhanda.

'आचार्य-पत्नी-पुत्रीपाध्याय-मातुल-श्वद्यार-श्वेश्रू-श्वद्यार्य-सहाध्यायि-द्यिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण' । (वि. स्मृ. २२. ४४)

इति । तत्र गुरुरुपाध्यायः । अन्तेवासी अन्योपनीतः शिष्यः । स्वोपनीते तु-

' शिष्य-सतीर्थ्य-सब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्रमेकीहः'। (बी. स्मृ. १. ५. ११. ३०)

इति बौधायनेन त्रिरात्रविधानात् । मातुलः अनुपकारी विदेशस्थो वा।श्रोतियोऽनुपसम्पन्नः । श्वश्रू-श्वशुरावप्यनुपका-रिणौ विदेशस्थौ वा । एकस्मिन् गुरुकुले ऽल्पकालं सहाध्यायी । एतेष्वेकरात्रमिति व्यवस्था । यनु मनुनोक्तम् –

'मातुले पैक्षिणी रात्रिः शिष्यर्त्विग्वान्धवेषु च'। (म. स्मृ. ५. ८१)

इति तस्यायमर्थः—स्वल्पोपकारके मातुले शिष्यो उन्योप-नीतसाङ्गवेदाध्यायी ऋत्विक् आधानप्रभृति यावज्जीवमा-र्त्विज्यकारी बान्धवाः मातृ-पितृबान्धवाः एतेषु पक्षिण्याशौच-मिति । अनौरसपुत्रादिषु त्रिरात्रमाशौचम् । तदाह विष्णुः—

> 'अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च' ।। (वि. स्मृ. २२. ४३)

इति । त्रिरात्रमित्यनुवर्त्तते । हारीतो अप-

२. The text omits अश्रू-. २. The text reads एकाहं and adds इति कुर्वात at the end. ३. Except A. D. and the text all read पश्चिणी रात्रिम-

'परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डतः' ॥

इति । शृङ्धी अप-

'अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । परपूर्वासु च स्त्रीषुं तिरात्राच्छुंद्धिरिष्यते'।।

(इं. स्मृ. १५. १३.)

इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्य-गताः स्वैरिण्यः । एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः। यत्त्वेकाहविधानम्

'अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च'।

(या. समृ. ३. २५)

इति तदसन्निधिविषयम् । सन्निधाविष पितृसिपण्डाना-मेकाह एव । तथा च मरीचिः—

' एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं येत्र वै पितुः'।

इति । यत्तु प्रजापतिनीक्तम्-

'अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानद्युद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता'।।

इति स्नानांदेव शुद्धिरिति तत्समानोदकविषयं असन्निधि-विषयं वा । एकस्यां मातिर पितृद्वयोत्पादितयोश्रीत्रोरन्यतर-स्मिन्मृते ज्न्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः—

१. Except A. and the text all read स्वासु. २. The text reads त्र्यहा-च्छुद्धिरिङ्यते. ३. B. C. and F. read यसु for यत्र. ४. I. inserts यत् after इति.

'मात्रैकया द्विपितृको भातरावन्यगात्रजी ।
एकाहं सूतकं तत्र तिरात्रं मृतके तयोः'।।
इति । असपिण्डयोनिसम्बन्धिमरणे पक्षिण्याशीचम्।
तदाह गौतमः-

'पेंक्षिण्यसिपण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि चैं'। (गौ. स्मृ. १४. १२)

इति । अयमर्थः—असापण्डः स्ववेदमिन मृतः । योनिसम्ब-न्धा मातृष्वस्रीय-पितृष्वस्रीयादयः । सहाध्यायी गुर्रंकुले सह कृत्स्रवेदाध्यायी । चकाराहुर्वद्गनादयो पि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षपयेदिति। तथा च वृद्धमनुः—

'मातुले श्वरोरे मित्रे गुरी गुर्वङ्गनासु च । आशीचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥ श्वरारयोश्व भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरि तद्वच पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् '॥

इति । यत्तु विष्णुनोक्तम्-

'असपिण्डे र्स्ववेइमनि मृते एकरात्रम्'। (वि. स्मृ. २२. ४६)

इति तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यक्रिरसीक्तम्-

२. B. C. D. E. and F. read अन्यगोचरी. H. also reads the same, but gives अन्यगोचर्यो in the margin. I. reads -गोचर्यो. २. Except A. and the text all read पश्चिणीमसिषण्डे. It seems from the following explanation that the author prefers पश्चिणी to पश्चिणी, but the reading in the text is not similar to this. ३. I. reads वा for च. ४. D. omits गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी. ५. D. and G. omit अपि. ६. I. reads बृहन्मनुः. ७. H. and I. read खुशुरोभीगन्यां च. ८. B. C. D. E. F. and G. read स्ववेद्रममृते; while the text omits एकराज्य and inserts च after मृते.

'गृहे येस्य मृतः कश्चिदसिषण्डः कथव्चन । तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः' ॥ इति । तदसिषण्डश्लोतियिवषयम् । यत्तु बृहन्मनुनोक्तम्— 'भिगन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यिष च संस्थिते । मित्रे जामातिर प्रेते दौहित्रे भिगनीसुते ॥ इयालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्भ्यति'।

इति तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यभिधानं देशान्तरमर-णविषयम् । जामातृ-इयालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धि-रिति । निवासराजन्यहनि मृते व्हराशीचं रात्री चेद्रात्रिमात्र-मिति । तदोह याज्ञवल्क्यः-

> 'निवासराजाने प्रेते तदहः गुद्धिकारणम्' । (या. स्मृ. ३. २५)

इति । यस्मिन् देशे निवसति स निवासः स्वदेश उच्यते । तस्य राजनि मृते तद्देशनिवासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तद-हर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अत एव मनुः – ' भेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः'।

(म. स्मृ. ५. ८२)

इति । ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्त्तते यदाशौ-चं तत् सज्योतिः । अहिन चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्या-वन्नक्षत्रदर्शनिमत्यर्थः । ग्राममध्ये शवे स्थिते ग्रामस्य तावदा-शौचम् । तदाह वृद्धमनुः-

१. D. reads यश्च for यस्य. २. G. H. and I. add एव to -मनुना. ३. I. does not insert the portion from तदाह to रात्रिमात्रामिति, both inclusive. H. also omits the same, but it appears in the marginal correction.

'ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित्। ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्'॥ इति । ग्रामेश्वरादाविष सज्योतिराशौचम्। तदाह स एव-'ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोतिये च तपस्विनि । शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिनिक्षत्रदर्शनात्'॥ इति । कुलपतिः समूहपतिः मश्रोतियो देशान्तरस्थः॥१७॥ उक्तस्याशौचस्याग्रिहोति-ब्रह्मचारिणोरपवादमाह— ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुंताश्चनः॥ सम्पर्क न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ ६८॥ इति । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणकी नैष्ठिकश्व । येषां गृहे हुताश-

* पौराणिकास्तु कुलपिकाब्दिनिर्वचनमेवमाहुः—
'एको दशसहस्राणि विभूयाद्यः कुटुम्बिनाम्!
अध्यापयेच वेदादीन् स व कुलपितः स्मृतः'॥
इति। स्वकुलपोषक इत्यपि केचित्।

3. D. omits :-

..... वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित्। मामस्य ता ... ...

and reads :--

माममध्ये गतो यावदाशौचं निर्गते शुचिः।

This reading is not incorrect and moreover gives a complete sense. 2. D. omits this line. 3. Before 2nd line there appears in M. the following:—

गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् रशाहं सूतकं भवेत् । जीवञ्जातो यदि प्रेतः सद्य एव विशुद्धश्वति ॥ स्त्रीणां चूडान्न भारानात् संक्रमात्त्रद्यः क्रमात् । सद्यःशौचमथैकाहं निरहः पिदबन्धुषु ॥,

But I have no doubt in saying that these four lines do not belong to Parâsara. ४. J. K. L. and M. read हुताशने. ६. K. L. and M. read चेत्र क्विनित न पेतं न च सूतकम्. This reading renders a good sense, but the author does not follow it. The commentator Dharanidhara (L). does not define the word प्रेतम्. Also Nanda Pandita does the same.

नो हूयते अग्निहोत्रमनुष्टीयते तेषामग्निहोत्रानुष्टानकाले ना-स्त्याशौचं यदि ते मूतिकाभिः सह संसर्ग न कुर्युः। तदुक्तं कौर्मे— 'नैष्टिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तितं सिद्धः पतिते च तथा मृते'॥ (कू. पु. १. २. २३. ७१)

इति । देवली अप
'नैष्टिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके पोक्तं शांवे वापि तथैव च'।।

इति । बृहस्पतिरपि-

'स्वाध्यायः क्रियंते यत्र होमश्चोभयकालिकः । सायम्प्रातर्वेश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्'।।

इति ॥ ५८ ॥

संसर्गस्यास्पृइयत्व-कर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्व-य-व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति—

सम्पर्काहुष्यते विप्रो जैनने मरणे तथा ।
सम्पर्काच निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥१९॥
इति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ १९॥ किञ्चदिशित्पनः कारुका वैद्या दासी-दासाश्च नापिताः।
राजानःश्रोत्रियाश्चैवसद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः॥२०॥
र

संव्रतः सत्रपूतश्च आहिताभिश्व यो द्विजः ।

१. The text reads कीर्त्यते. २. M. reads नान्यो होषोऽस्ति ब्राह्मणे. This reading is better than what we follow. ३. K. and L. read कार्नो for कार्काः. ४. M. reads सत्रती मन्त्रपूतश्च.

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥२१॥ उद्यतो निधने दाने आत्तों विष्रो निमन्त्रितः । तेदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्धचति ॥२२॥

इति । शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चिकित्सकाः । श्रोतियाः सद्यःप्रक्षालिकाः । व्रतेन चान्द्रायणादिनियमेन सह वर्त्तते इति सत्रतः । सत्रपूतो गवान्यनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशोचाः । राज्ञः, राजसम्बन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाद्ध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्वचर्थमाशौचाभाविमच्छति, तयोरपि तत्तन्त्रमणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभृतः सङ्गान्मो लक्ष्यते । तत्र अन्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः आर्तः आपदं प्राप्तः श्राद्धादौ निमन्त्रितो विपश्च तदैव सद्य एव शुद्धयन्तिति ऋषिभिर्वृष्टम् । यथाकालेन द्वादशरात्रादिना तथेन्त्र्यर्थः । तथा चादिपुराणे—

'शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यसम् । तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥ सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह । तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥ चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते । तस्माचिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥ दास्यो दासाश्च यत्किन्वित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

२. K. and L. read तथैव, B. C. D. F. and M. तदेव. २. D. and G. read आदित्यपुराणे. ३. D. reads स्वकर्माभे: and G. च कर्माणे.

तदन्यो न क्षमः कर्त्तुं तस्माने शुचयः सदा ॥
राजा करोति यत्कर्म स्वमेऽव्यन्यस्य तत् कथम् ।
एवं सति नृषः शुद्धः संस्पर्शे मृत-सूतके ॥
यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।
तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्माने शुचयः स्मृताः'॥

इति । विष्णुरपि-

'-आशीचम्।(४७) न राज्ञां राजकर्मणि। (४८) न व्यतिनां व्रते।(४९) न सन्त्रिणां सन्ते।(५०)न कारूणां कारुकर्मणि।(५९) न राजाज्ञाकारिणां तेदिच्छायाम्।(५२) (वि. स्मृ. २२.४७-५२)

इति । प्रचेता अपि-

'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी-दासास्तेथव च । राजानी राजभृत्याश्व सद्यःशीचाः प्रकीर्त्तिताः'॥

इति । वृद्धपराद्यारी अप-

'राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च साक्तिणाम् । दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः।। तपो-दानप्रवृत्तेषु नाग्नीचं मृत-सूतके '।

इति । समृत्यन्तरमाप-

'नित्यमन्नपदस्यापि कृच्छ्र चान्द्रायणादिषु । प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

१. The text reads तहिच्छया. २. D. and G. read निवृत्तेषु.

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य केस्यचित् । निमन्त्रितेषु विपेषु पारब्धे श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । ब्रेह्मपुराणे अप-

'निमन्त्रितस्य विपस्य स्वाध्यायनिरेतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्ख नाशोचं विद्यंते कचित् ॥ पायश्चित्तपवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा '।

इति । मनुरापि-

'न राज्ञामघदोषों अस्त व्रतिनां न च सिक्चणाम् । ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तंत्र कारणम्'॥

(म. स्मृ. ५. ९३-९४)

इति । याज्ञवल्क्यो अपे-

'ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । साम्त्र-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदां तथा ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविष्ठवे । आपद्यपि चं कष्टायां सद्यःशीचं विधीयते'॥

(या. स्मृ. ३. २८-२१)

'शिव-विष्णवर्चने दीक्षा यस्य वाऽमिपरिमहः। ब्रह्मचारी यतिश्वेव शरीरे नास्ति सूतकम्'॥

इति । मन्त्रमुक्तावल्याम्

'जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितर्नरैः। नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्'॥

Though this portion is present in H. it has been struck off. २. Except A. and D. all omit इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि. ३. H. reads -विरतस्य for -नि-रतस्य. ४. The text reads चात्र for तत्र. २. The text substitutes हि for च.

१. H. inserts after this word the following :--

इति । हारीतो अप-

'संग्रामस्थश्च राजन्यो वैदयो मध्ये गवां स्थितः । सत्त्री च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः' ॥ इति । पैठीनसिरपि—

'विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्दत् कर्म यज्ञादि कारयेत्' ॥ इति । ब्रह्मपुराणे अप-

'अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि । श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्'॥ इति। अङ्गिरा अपि—

'जनने मरणे चैव तिष्वाशीचं न विद्यते । यत्ते विवाहकाले च देवयागे तथैव च'॥ इति । अत्र विवाहादी सद्यःशीचमुपक्रान्तविवाहादिवि-षयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वाशी-चमस्त्येव । तथा च ब्राह्मे पुराणे—

> 'राज्यनादास्तु येन स्यादिना राँज्ञा स्वमण्डले । प्रयोस्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सित ॥ मन्त्रादितर्पणैर्वाऽपि प्रजानां द्यान्तिकर्माणे । गोमङ्गलादौ वैदयानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥ आदौचं न भवेद्धोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते '।

इति ॥ २०-२१-२२ ॥

१. D. omits this whole verse and also इति । पैडीनसिराप. २. D. eads राज्यं for राज्ञा. ३. D. reads प्रायक्षितस्य.

किञ्च-

प्रसंवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि । दशाहाच्छुद्धचते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२३॥

इति । प्रसंवे जनने । गृहमेधी गृहस्थः । पिता सूतिकया सह यदि संसर्गे न कुर्यात् तदा स्नानेन शुद्धो भवति । माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्या-दित्यत आह—

सर्वेषां शाविमाशीचं मोता-पित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः ॥२४॥

इति । यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाद्योः सम्पू-णै तद्दत्पितुरपि । माता-पित्रोस्तु सूतकमस्पृद्दयत्वलक्षणमाद्योः-चम् । तत्रापि दद्याहमस्पृद्दयत्वं मातुरेव । पितुस्तु स्नानपर्यन्त-मेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः-

> 'जनी सिपण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृदय पिता शुचिः'॥

इति । अयमर्थः - जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपि-ण्डाः स्पृइयाः । माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृइयत्वम्। तत्रापि पिता स्नानेन स्पृइयो भवति । दश्चाहं त्वस्पृइयत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः—

१. M. reads स्नावम्. २. M. reads माता-वित्रोर्दशाहिकम्

· Comme

'नाशौचं विधेते पुंसः संसर्ग चेन्न गच्छति । रेजश्वात्राशुचि ज्ञेयं तच पुंसि न विद्यते'।।

(व. स्मृ. ४. २३)

इति । संवर्त्ती अप-

'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धेचेइग्राहिन स्नानातु स्पर्शनं पितुः '।।

(सं. स्मृ. १४३)

इति । बृहस्पतिरापि-

· 'जातारांगिचं तु सर्वेषां मृतकं मातुरेव च ।
स्नानं प्रकुर्यातु पिता ज्ञातयो न सँचैलिनः'।।

इति । गौतमा अप-

'माता-पित्रोस्तु सूतकमुपस्पृइय पिता ग्रुाचिः'।

(गी. स्मृ. १४. २३.)

इति । आदिपुराणे अपि-

'सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्'॥ इति ॥ २४॥

सूतिकया सह-संसर्गकरणे तिज्ञिमित्तमस्पृइयत्वं दशाहम-स्तीत्याह-

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः। सूतकं तुं भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २५॥ इति । सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा

१. The text reads सूतके for विद्यते. २. The text reads रजस्तवाशुचि for रजश्रवाशुचि. ३. Except B. C. and F. all read शावाशीचं through mistake. ४. D. reads सचैलकम्. ५. D. and G. read शावित्यपुराणे.

विद्या-कर्मयुक्तस्य विपस्याप्यस्पृइयत्वलक्षणं सूतकं भवेत् किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः—

'मातुरेव सूतकम् । तां स्पृदातश्च । नेतरेषाम्'। इति । सूतिकां स्पृदातो जनकस्यास्पृद्यत्वलक्षणं सूतकं भवति नान्येषामित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु-जननिमित्तमेवास्पृइयत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं न स्यात्? अत आह-

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै दिने । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्क वर्जयेद्वुधः ॥ २६ ॥

इति। स्नानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तक एव दोषोऽस्पइय-त्वापादको जायते न जननिमित्तको दोषोऽस्ति । तस्मादिद्वान् सम्पर्के सहदायनासन-भोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च बृहस्पतिः—

'यस्तैः संह सिपण्डो अपि प्रकुर्याच्छयनादानम् । बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति'।। इति । विष्णुरिप-

'ब्राह्मणादीनामाद्योचि यः सकृदेवान्नमेश्ची-यात्तस्य तावदाद्योचं यावत्तर्थाम्'।

(वि. स्मृ. २२. ८)

इति । अतिरिपि 'सम्पर्काञ्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मि । तद्दर्जनात्पितुरिप सद्याद्गीचं विधीयते' ॥

M. reads ब्राह्मणे for द्विजे. २. I. reads सहा- for सह. ३. The text reads अश्वाति. ४. Except A. all insert आशीचन्यपगमे for आशीचन्यपगमः after तेषामः but this renders the sentence incomplete and is of no use here. ६.

इति ॥२६॥

पारब्धे यज्ञादी कर्त्तुः गुद्धिरुक्ता । इदानीं कल्पितद्रव्य-स्यापि गुद्धिरस्तीत्याह-

विवाहोत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरा मृत-सूतके । पूर्वसङ्काल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥२७॥

इति । अत्र विवाह ग्रहणं पूर्व प्रवृत्त चौले। पनयनादिसंस्का-रक्तमीपलक्षणार्थम् । उत्सवो देवतोत्सवः । तेन च देवप्रतिष्टादि-कमुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि मृत-सूतके मरण-जनने स्यातां तदा पूर्वसङ्काल्पतं द्रव्यं देवताये ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः । तथा च क्रतुः—

'पूर्वसङ्काल्पतं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यित ' । इति । पक्के तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः— 'विवाहोत्सव-यज्ञादिष्वन्तरा मृत-सूतके । शृतमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत् '॥ इति । कृतान्नमस्तकिभिर्देयम् । सूतकी तु दातृन्

इति । कृतात्रमसूतिकिभिदेयम् । सूतकी तु दावृन् भोक्तृंश्च न स्पृदोदित्यर्थः । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'द्रव्याणि सेवामिसम्बन्धादघानि त्वगुचीनि च । स्वामिगुङ्घैव गुङ्गचन्ति वारिणा मोक्षितान्यपि'॥ इति । तदसङ्काल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्काल्पिता-न्यपि द्रव्याणि सर्वदा गुङ्गानि । तथा च मरीचिः-

२. We follow here A. and I. All others read शेषमझं for श्तमनं. The latter reading renders a better sense. २. D. reads स्वानि for स्वामि.

'लवणे मधु-मांसे च पुष्प-मूल-फलेषु च । रााक-आष्ट-तृणेष्वप्सु दिध-सिर्पः-पयःसु च ॥ तैलीषध्यिजने चैव पकापके स्वयङ्ग्रहः । 'पेण्येषु चैव सर्वेषु नाराीचं मृतसूतके'॥ इति । ॥ २७ ॥

अंनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्ती तां निवारयति—

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्भरण-जन्मनी। तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥२८॥

इति । यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्प-स्य वाऽऽशौचस्य निमित्ते जनन-मरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाशौचं यावदनिर्दशमनिर्गतदशाहं स्यात् विपस्तावदेवा-शुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादिनिमित्तकदशाहाद्याशौ-चवानित्यर्थः । तथा च मनुः—

> 'अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरण-जन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विपो यावैत्तत्स्यादनिर्दशम्'।। (म. स्मृ. ५. ७९)

इति । याज्ञवल्क्यो जी— 'अन्तरा जन्म-मरणे शेषाहे।भिर्विशुद्धचिति'। (या. स्मृ. ३. २०)

इतिं। विष्णुरपि-

१. D. reads पुण्येषु. A. reads the same, but it has पण्येषु in the margin. २. I. reads अनेकाशीचनिमित्तसिन्नपाते. ३. G. reads यावन स्यात्.

'जननाशीचमध्ये यद्यपरं जेननाशीचं स्यात्तदा पूर्वाशीचव्यपगमे शुद्धिः (३५) मरणाशी-चमध्ये ज्ञातिमरणे अ्येवम्'। (३८)

(वि. स्मृ. २२, ३५-३८)

इति । अपिदान्दाज्जनने अपि मरणाद्यौचकालेनैव गुद्धि-रित्यर्थः । यदा जनननिमित्तदशाहाद्यौचमध्ये मरणमापतिति तदा मरणादारभ्य दशाहं कार्यम् । तथा चाङ्गिराः—

'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके व्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यात्र सूतकम् '॥ इति । षट्त्रिंशन्मते अप-

'शावाशोंचे समुत्यने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्धयंते सूतिनं सूतिः शावशोधिनी'॥

इति । चतुर्विश्वतिमते अपि-

'मृत-जातकयोयोंगे या ग्रुद्धिः सा तु कथ्यते । मृतेन ग्रुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु'॥ इति। अल्पाशोचमध्ये दीर्घकालाशौचपासौ न पूर्वेण ग्रुद्धिः।

तदुक्तमुद्यानसा-

'स्वत्पाद्यौचस्य मध्ये तु दीर्घाद्यौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विद्युद्धिः स्यात् स्वकालेनैव द्युद्धचित '।। इति । येमेनापि-

'अववृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

१. Except A. and the text all substitute जननं for जननाशीचं and तब for तहा. २. D. omits इति. ३. D. reads यमो अपि.

यथा त्रिरात्रे प्रकान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ॥
आशीचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुद्धचित ।
इति । प्रथमप्रवृत्ताशीचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन
वृद्धिमदाशीचं यदि मध्ये समुत्पद्येत तदा पश्चिमेन स्वकालेनैव समापयेदित्यर्थः । शङ्को अप-

'समानाशीचसम्पाते प्रथमेन समापयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवची यथा '।।

(शं. स्मृ. १५. १०)

इति । असमानं दीर्घकालाशौचिमत्यर्थः । हारीतो अप-'शावान्तः शाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति । गुरुणा लघु शुद्धयेतु लघुना नैव तहुरु'।। इति । कौर्मे अप-

'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया ज्ञुद्धिर्गरीयसा ' । (कू. पू. १. २. २३. २४)

इति । गुरु-लघुत्वे तु समानजातीययोः कालोपक्षया । विजातीययोः स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव-

'मरणीत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्'।

(कू. पु. १. २. २३. ६)

इति । कचित् कालापेक्षया लघ्वाशीचमध्यवर्तिनो गुर्वा-शौचस्य पूर्वाशीचकालेनापगमा १स्त । तदाह देवलः-

'परतः परतोऽज्ञुद्धिरघवृद्धौ विधीयते । स्याचेर्तंत्पञ्चमादह्वः पूर्वेणैवात्र ज्ञिष्यते'॥

१. I. reads विवृद्धाचवहाशीचं; while G. reads विवृद्धाचाशीचं and H. विवृद्धिमहाशीचं २. The text reads समानं खल्वशीचं तु प्रथमे तु. ३. Except A. B. C. and F. others omit इति । कौमें अपि. G. and H. have only इति. ४. G. reads तरस्याचेत्पञ्चमात्; while H. and I. read स्याचेत्पञ्चतमात्.

इति । वर्त्तमानाशौचमध्यवित्तिन जननादौ यदा ष्ववृद्धि-दीर्घकालमाशौचं तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धि-विधीयते । तद्यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोष्ट्य-नुवर्त्तेत तदा पूर्वेणैव पूर्वाशौचकालेनेव दशाहाशौचस्यापि शुद्धिदिशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति—अन्तरा पति-तस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेषपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुत्त-राशौचकालादर्धाधिककालं स्यात् तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचका-लेनेवोत्तरस्यापि शुद्धिभवति । तद्यथा—गर्भपातनिमित्तपडहा-शौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत् तदा षडहाशौचशेषेणव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्धाधिकका -लाशौचशेषेणवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याद्यौचस्य दोषेण शुद्धिरित्यत्र विदोषो गौतमेनोक्तः-

> 'रात्रिशेषे दाभ्याम् (७) प्रभाते तिसृभिः'। (गौ. स्मृ. १४. ७-८)

इति । राँतिशाब्देनाहारात्रं लक्ष्यते । रातिः शेषा यस्या-शौचस्य तस्मिन्विद्यमाने यदा अशौचान्तरमापतेत् तदा पूर्वा-शौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्या शुद्धिः । प्रभाते तस्या रात्रे-श्वरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसानिपाते तिसृभी रात्रिभिः शुद्धिः । न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति । तथा शृङ्ख-लिखिताभ्या-मपि-

> 'अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा दिष्टिरेव दिवसैः ज्ञुद्ध्येत् । अहःशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसृभिः'।

^{3.} D. inserts सात after रात्रिशेषे.

इति । शातातेषनापि—
'रात्रिशेषे द्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे ज्यहाच्छुचिः'।
इति । बौधायनेनापि—
'अथ यदि दश्रात्रसन्निपाते यदाद्यं

दशरात्रसमाशीचमानवमाहिवसात्'।

(बी. स्मृ. १. ५. ११. १८)

इति । अस्यार्थः —यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वा-गौचकालग्नेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देने।पा-न्त्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्त्यदिवसाशौ-चसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् । देवेलेनापि —

> 'पुनः पाते दशाहात्पाक् पूर्वेण सह गच्छति । दशमेऽह्मि पतेद्यस्य द्यहानुं स विशुद्ध्यति ॥ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः '।

इति । दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्त्यदिवसोपलक्षकः। दशरात्रेष्टिवत्येतदेपि द्वादशरात्रासुपलक्षणम् । समानाशौचयोः सन्निपति पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्खेन दर्शितः—

'मातर्यप्रे पमीतायामगुङ्गौ त्रियते पिता । पितुः शेषेण गुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यातु पक्षिणीम्' ।

(इां. स्मृ. १५. १४)

इति । माति पूर्वं मृतायां यदि तिन्निताशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्राशौचकाले-नैव शुद्धिः । तथा पूर्वं पितिर मृते तिन्निमित्ताशौचमध्ये मातिर

१. D. and H. read देवलोऽपि. २. D. and G read द्यहात्सर्वै; while I. reads द्यहतः स. ३.D. omits अपि.

प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्रा-शौचं समाप्य पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ॥ २८॥

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरे अयपवादमाह — ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बेन्दि-गोग्रहणे तथा। आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमेशौचकम्॥२९॥

इति । ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं बन्दिग्रहणे गोग्रहे च सित तिह-मोचनार्थं हतानां आहंवेष्वाभिमुख्येन हतानां ये सिपण्डा-स्तेषामेकरात्रमेवाद्योचं न दद्यागत्रादिकमित्यर्थः । यत्तु 'सद्यः-द्योचं'इत्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्—

> 'डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपः '।। (म. स्मृ. ५.९५)

इति तदसन्निधिविषयम् ॥ २९ ॥

रणहतसिपण्डानामेकाहाशौचिविधिशेषतया नविभः श्ली-कैराहवे हतं प्रशंसित । तत्र प्रथमं परित्राजकदृष्टान्तेनादित्य-मण्डलभेदित्वं दर्शयत्रयोद्वह्यलोकपाप्तिं दर्शयति –

द्वाविमी पुरुषी लोके सूर्यमण्डलभेदिनी।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुँखो हतः ॥३०॥
इति । योगाभ्यासेनश्वरमुपासीनः परिव्राजको र्वंचरादिमागैण ब्रह्मलोकं गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्य-चन्द्राणां मण्ड-

G. reads बिन्दिनो.
 M. reads एकरात्रं तु सृतकम्.
 M. reads सूर्यमण्डलभेदकौ.
 M. reads - मुखे.
 E. omits from रणेचाभि- to -ित- संन्यस्तं ब्राह्मणं (P. 270, L. 11).

लानि क्रमेण भिच्वा तत्र तेभ्य उत्तरोत्तराधिकेभ्यः छिद्रेभ्यो निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान् सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । छिद्रनिर्गमनं च वाजसनियिबाह्मणे श्रुतम्—

> 'स वायुमागच्छाति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छिति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लेम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छाति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते '।

> > (बृ. उ. ५. १०. १)

इति ॥ ३० ॥

तत्र-चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परित्राजके न सह समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तम् । तस्मादल्पकालपया-सत्वादित्यादाङ्क्रच कालालपत्वे अपि धैर्यातिदायेन प्रयाससा-म्यं सूचित्रमभिमुख इत्युक्तम् । तमेव सूचितमर्थं विदादीक-रोति-

यत्र यत्र हतः शूरः शतुभिः परिवेष्टितः । अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषेते ॥३१॥

इति । लोके रास्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जा-यते । युद्धकाले तु प्रतिसैन्यगताः सर्वे अप रात्रवः रास्त्रधारिणो

२. Except A. D. and the text others read ऊर्धम्. २. B. C. F. and I. read उतुम्बर्स्य, But the reading is not correct. D. G. and H. substitute ड for ल, but there is no difference between ड. and ल. ३. Except A. D. and the text others read ऊर्धम्. २. D. reads बायते.

मारणोद्यता एनं परिवेष्टयन्ति । तदानीमुखद्यमानाया भीतेरिय-त्तेव नास्ति । तादृशीं भीतिं सोद्धा प्रतिभटाभिमुख्यं गच्छतः शूरस्य धेर्यं योगिधेर्यादप्यधिकम् । न हि योगिनो यम-नियमा-दिषु क्वित्प्राणभीतिः सम्भाविता । ततो यथा जागरणे बहुषु व-त्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवर्तिनि स्वेपे साकल्यं दृश्यते तथा चिरेभावियोगसाम्यं रणे धेर्यवतः किं न स्यात्? धेर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दशियतुं 'यदि क्लीबं न भाषते' इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकत्वं विकल्ता तत्मूचकं भीत्याविष्कौरि वाक्यं यदि न भाषते तदानीं योगिसाम्यादक्ष-यान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ॥ ३१॥

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति—

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः। एष मे मण्डलं भित्त्वा परंस्थानं प्रयास्यति ॥३२॥

इति । यद्यपि मण्डलस्याचेतनरिमसमूहरूपत्वात्तेद्वे अपि नास्ति काचिदादित्यस्य वेदना तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे वर्त्तमानस्येदानीमुचपदपाप्तिश्चित्तक्षेद्रोहेतुर्भवति । अत एव भित्त्वा परं स्थानं प्रैयास्यतीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यास आह—

> 'क्रियाविद्धिंहिं कीन्तिय देवलोकः सँमावृतः। न चैतिदष्टं देवानां मर्त्यैर्हपरि वर्तनम्'॥

१. I. adds -काल- to चिर-. २. I. reads भीत्याविष्कारक-. ३. Except A. and I. others read यास्यति for प्रयास्यति. ४. D. reads समादृतः. ५. D. G. and H. read मर्त्ये तु परिवर्तनम्.

इति । मुमुक्षुपरित्राजकदर्शनमात्रेण निष्पत्रस्य भास्करच-लनस्योपन्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ॥ ३२॥ रणे चाभिमुखो हत इति दार्ष्टान्तिके अभिहितं तच हतत्वं धैर्यातिशयस्योपलक्षणम् । असत्यपि स्ववधे परत्राणप्रवृत्तस्य धीरस्य यथोक्तफलसङ्गावादित्याह—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।
परित्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥३३॥
इति । क्रतुरत्राश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफल्वात् । अश्वमे-धस्य च तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्युबाह्मणे—
'क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति?'।

(बृ. उ. ३. ३. २)

इत्यादिपर्श्नं-प्रतिवचनयोविस्पष्टमवगम्यते ॥ ३३ ॥ यः परित्राणार्थे प्रवृत्तः तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तम् । प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावे अपि फलातिद्यायो अस्ती-त्याह—

यस्य च्छेदक्षतं गात्रं द्यार-मुद्गर-यष्टिभिः।
देवकन्यास्तु तं वीरं हरान्ति रमयन्ति च।। ३४॥
इति । गात्रं द्यारिम्। छेदक्षतं हस्त-पादाद्यवयवच्छेदेनोपद्गतम्॥ ३४॥

१. A. reads मुमुक्षोः परित्राजनस्य for मुमुक्षुपरित्राजन- २. I. reads परित्रातुं. ३. G. reads सदा for यदा. ४. Except A. and I. all read -प्रजापतिवचनयोः for प्रश्न-प्रतिवचनयोः ५. B. C. and F. substitute यत् for य:. ६. M. reads शर-ज्ञक्त्यृष्टि-मुद्गरेः. ७. M. reads गायन्ति

परित्राणाय प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्फलं ततो अ्यतिदायं मरणे दर्शयति—

देवां ज्ञनासहस्त्राणि शूरमायाधने हतम्। त्वरमाणाः प्रधावन्ति ममभर्त्ता ममोति च ॥ ३५॥ इति ॥ (३५)॥

यद्यपि यज्ञसङ्घादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य फलस्य समानं साधनं तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्य-त्वेन वैकल्यासम्भवादुत्तमसाधनत्वमित्याह-

> यं यज्ञसङ्घेस्तपसा च विप्राः स्वर्गेषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति । क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥

इति । विषद्मान्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथा च स्वर्गेषिणो विति विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविद्रोषं यथैव येन प्रकारविद्रोषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तो यान्ति तत्र तेषु पुण्यलोकेषु तमेव लोकविद्रोषं तेनैव प्रकारेण युद्धहता वीराश्च यान्ति । क्षणेनेत्युक्तं तेन कालाल्पत्वमेतेष्व-तिद्ययः ॥ ३६ ॥

१. I. reads देवाङ्गनाः; while M. वराङ्गना-. २. M. reads—
नागकन्याश्च धार्वन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥

३. M. reads विद्या for विप्राः. ४. M. reads विप्राः for यान्ति. ५. M. reads तथैव for क्षणेन, and also changes the place of this verse, which appears as the 38th sloka. ६. D. substitutes ते for तेषु.

ननु—कालस्याल्पत्वे भि प्राणमीते दुष्परिहरत्वात् पूर्वोक्तं युद्धभैर्यं दुर्लभमित्या राङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सु-लभमित्यभिषेत्य तं विचारं दर्शयति—

जितेन लेभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः। क्षणेष्वांसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे ।।३७॥

इति । जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । यतो जयेर्न लक्ष्मीलाभः । मरणेन सुराङ्गनालाभः ततो यदि कायजीवनलोभाह्यक्ष्मी-देवां-गनालाभौ न पर्यालोच्येते तदा लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलम्बद्याब्यते । कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति । तस्य कर्मप्रापितायुष्यवद्यावृतित्वेन क्षणप्रध्वंसिस्वभावत्वात् ।।३७॥

अत्यन्तानिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरातिदायसुक्रतत्वेन परिणमते तत्र पुण्यलेकिपासी की विस्मयः? इत्याह—

> लर्लंटदेशे रुधिरं स्ववच यस्याहवे तुँ प्रविशेच वक्लम् । तत् सोमपानेन किर्लास्य तुल्यं संग्रामयेज्ञे विधिवच दृष्टम् ॥ ३८॥

इति । संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे पहा-

१. M. reads लभते. २. M. reads क्षणविध्वंसिक उमुध्मिन्. ३. This couplet is the 36th Śloka in M. ४. Except A. and I. all read जयभाजः for जयेन, and omit मर्णेन सुराङ्ग्नालामः. ५. I. reads अविशिष्यते. ६. M. reads.—

ललाटदेशाद्विधिरं हि यस्य तप्तस्य जन्तोः प्रविशेच वक्ते।

ও. L. substitutes न for नु. ८. M. reads हि तस्य तुल्यम् ९. L. substitutes -देशे for -यहो.

रो वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विविक्षितत्वात् विधिवदृष्टमि-त्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लेकेराशीचिविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रश्नांसा कृता । यस्माद्रणहतो ज्यन्तपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृती परिव्राजकमरण इवाधिकाशीचाभाव उपपद्यते । अथवा त एते नव श्लोकाः प्रकरणादुत्कृष्य राजधर्मेषु स्थापनीयाः। युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्य क्रत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थ-तयोपवर्णितस्तद्वत् ।। ३८ ॥

धर्मार्थमनाथब्राह्मणदाववहनादी पदांसापूर्वकं सद्यःशीचं विद्याति-

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति दिजातयः । पदेपदे यज्ञफलमानुपूर्व्यालभानत ते ।। ३९॥ ने तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सर्वैःशीचं विधीयते ।। ४०॥

इति। अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजा-तयो वहन्ति स्पृदान्ति दहन्ति च ते पदेपदे यज्ञफलानि क्रमेण प्रामुदन्ति।

तथा तेषामद्युभादिकमपि नास्ति । तेषां स्नानादेव सद्यः-द्युद्धिविधीयत इत्यर्थः । तथा च वृद्धपराद्यारः-

१. Between these two verses M. inserts the 41st verse, असगोत्रं &c. २. M. reads द्विजानां for पापं वा. ३. M. शुद्धिः स्मृतिभिरीरिता.

'प्रेतस्पर्शनसंस्कारे बाह्मणो नैव दुष्यति । वोढा चैवामिदाता च सद्यः स्नात्वा विद्युद्धयति'।।

इति । यतु हारीतेनोक्तम्-

'पेतस्पृशो ग्रामं न विशेषुरा नक्षत्रद-र्शनात् । रात्री चेदादित्यस्य' ।

इति । यच्च देवलेनोक्तम्-

'अह्नि चेद्रहनं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाद्रवेः । स्नात्वा गृहं विद्रोद्दिपी रात्री चेदुदयाद्रवेः'॥

इति तत् स्नेहादिनाऽकरणीयनिर्हारकरणे वीदितव्यम् ॥ ३९-४०॥

ने केवलं स्नानं किं तु प्राणायामा अप कर्चव्य इत्याह— असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विका त्तमम् । वैहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन द्युद्धचित ॥४९॥

इति । असगोत्रमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं पेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति च तेषां प्राणायामेन ग्रुव्हिरित्यर्थः । न केवलं स्नान-प्राणायामौ ।अग्निस्पर्शो ४प कर्तन्यः । तदुक्तमङ्गिरसा—

'यः कश्चिन्निर्हरेत् पेतमँसिपण्डः कथन्त्रन ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा अप्नं तस्मिन्नेवाह्नि वै ग्रुचिः' ॥
इति । स्नेहादिना पेतिनिर्हरणं कुर्वतो असिपण्डस्याग्रीःसमस्ति । तथा च मनुः-

१. I. reads प्रविशेष्टुः. २. I. reads -निर्हरणे for -निर्हारकरणे. ३. D. H. and I. omit न केवलं स्नानं. ४. M. reads च ब्राह्मणम् for द्विज्ञात्तमम्. ५. M. reads नीस्वा च राह्मित्वा च. ६. D. omits दहन्ति च. ७. I. reads असिपण्डं.

'असिपण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हत्य बन्धुवत् । विद्युद्रचित विरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमित तेषां तुं दद्याहेनैव द्युद्रचिति। अनदन्नन्नमह्नेव ने चेत्तिसमन् गृहे वसेत्'॥ - (म. स्मृ. ५. १०१–१०२)

इति । यस्तु पेतिनिर्हरणं कृत्वा तद्दृहे वसित न च तदन्नम-भाति तस्य त्रिरात्रमाद्गीचम् । यस्तु तद्दृहे वसन् तदन्नमभाति तस्य दद्गरात्रम् । यः पुनः पेतं निर्हत्य तद्दृहवासं तदन्नं च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । असवर्ण-द्मावनिर्हारे तु तज्जातीयमाद्गीचं कार्यम् । तदाह गौतमः-

> 'अपरैश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृत्तोत् पूर्वी वाँ-अपरं तंच्छवोक्तमाद्योचम्'।

> > (गी. स्मृ. १४.१६)

इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शुद्रशवनिर्हारे मासमाशौचम् । श्रूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्थलोभादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथा च व्याघः –

> 'अवरश्चेद्दर' वर्ण वरो वा ज्यवरं यदि । वहेच्छवं तदाद्यौचं वृन्यर्थे दिगुणं भवेत'॥

१. Except A. and the text, all read यः स दशाहेन for त दशाहेनेव. २. Except A. and the text all read न च तस्मिन् for न चेत्तस्मिन्. ३. D. G. H. and the text read अवरः for अपरः. ४. D. G. H. and the text read ऽवरं for ऽपरं. ५. The text reads तत्र शाबोक्तम्. ६. B. C. and F. read दशरात्रांमित्यर्थः for दशाहमाशीचं भवतीत्यर्थः. ७. B. C. E. and F. read दशरात्रांमित्यर्थः for दशाहमाशीचं भवतीत्यर्थः. ७. B. C. E. and F. read दशरात्रांमित्यर्थः

इति । असवर्णपेतिनिर्हारे तदुक्तमाशौचम् । तत्र वेतनाश्च-यणे दिगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे—

> 'यो ^ऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव देहेन्नरः । आशीचं तु भवेत्तस्य पेतजातिसमं सदा' ॥

इति तदापि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभान्सवर्णशाववहनादौ स्वजात्युक्तमाशौचं कार्यम् । तथा च कौर्मे -

'यदि निर्हरित पेतं पेलोभाक्रान्तमानसः । दशाहेन द्विजः शुद्धयेद्द्यदशाहेन भूमिपः ॥ अर्थमासेन वैश्यस्तु श्रूहो मासेन शुद्धचित '। (क्रू. पु. १. २. २३. ४९-५०)

इति । यस्तु सापिण्ड एव मेतं निर्हरित न तस्याशीचाधि -क्यम् । मेतनिर्हरणस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः—

> 'विहितं तु सिपण्डानां पेतिनिर्हरणादिकम् । तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते'।।

्र इति । आधिक्यमादौाचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदक्षेत-निर्हरणे दशाहम् । तदाह स एव-

'यः समानोदकं प्रेतं वहेद्दाज्य दहेत वा । तस्याशोचं दशाहं तु धँर्मज्ञा मुनयो विदुः'।। इति । ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलेषः। तदाह देवलः –

१. H. and I. read वहेत् for रहेत्. २. All, except A. and H. read कूर्ने. ३. The text reads लोभाराक्रान्तमानसः. ४. B. and E. substitute अन्येषां तु त्यहं for धर्मज्ञा मुनयो; while E. F. and G. read अन्येषां तु अहं for the same.

(व. स्मृ. २३. ७-८)

'ब्रह्मचारी न कुर्वीत दोववाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्याचरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च'।। इति । पित्रादिदाववहने तु न दोषः। तथा च मनु-देवली— 'आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्। निर्हृत्य तु त्रती पेतान् नै त्रतेन वियुज्यते'।। (म. स्मृ. ५. ९१)

इति । वसिष्ठो अपि— 'ब्रह्मचारिणः दावकर्मणौ व्रतनिवृत्तिः । (७) अन्यत्र माता-पित्रोर्गुरोर्वां' । (८)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि— 'आचार्य-पितृपाध्यायान् निर्हत्याअपि त्रती त्रती । *संकटानं च नाश्रीयात्र चृतैः सह संवसेत्' ॥ (याः स्मृः ३.१५)

इति । त्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कृत्वा यद्याशीचिभिः सह वासं तदन्नं च परित्यजित तदा त्रती त्रत-चर्याया न वियुज्यते इत्यर्थः। ब्रह्मपुराणे अप-

* 'कटशब्देनाशीचं लक्ष्यते । तत्सहचरितमत्रं सकटात्रम्। तत् ब्रह्म-चारी नाश्रीयात्'-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. H. and I. read शवदाहादिका:, B. C. and F. शवयानादिका:, and G. reads क्रियाम for क्रिया:. २. D. reads न त्रतं न विशुद्धचेत. ३. The text reads शवक्रमणो. Vijnâneśvara reads शवक्रमणे (see 3.15 commentary). ४. The text and Vijnâneśvara (see 3.15 commentary) omit गुरीवी. ९. I. reads स तदनं च.

'आचार्यं वाञ्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ।।

कृत्वा पतित वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।

अन्यत्र भोजनं कुर्यात्र च तैः सह संवसेत् ।।

एकाहमग्रुचिर्भूत्वा द्वितीये व्हिन ग्रुद्धचिते'।

इति। ब्राह्मणज्ञाववहनादौ गूद्धं न नियोजयेत्। तदाह मनुः—

'न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं गूद्धेण है। स्येत् ।

अस्वग्या ह्याद्धुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता'।।

(म. स्मृ. ५. १०४)

इति । अत्र स्वेषु * तिष्ठत्स्वत्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वदी-षश्रवणात् । विष्णुरपि-

'मृतं द्विजं न ग्रूंद्रेण निर्हारयेत्। (१) न ग्रूदं द्विजेन'। (वि. स्मृ. १९. १-२)

^{*} गोविन्दराजो ऽप्येवमेव मन्यते । तथापि ' अविवक्षितम् ' इत्येतन्त्र मेधातिथ्यादिसम्मतम् । कुल्लूकभट्टस्वेवमाह — ' सम्भवादर्थपदद्वयो-चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् उपक्रमावगतेश्य वेदोदितन्यायेनानुबोध्यलात् । गुणभूतद्वाद्वगुरोधेन प्रधानभूताया जातेरूपेक्षायां 'गुणलोपे च मुख्यस्य' (पू. मी. १०. २. ६३) इत्यपि न्यायो बाध्येत । तस्मात्स्वेषु तिष्ठत्मु इति पदद्वितयं न विवक्षितं इतीमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नाद्रियामहे' इति ।

२. Except A. and I. all read च वा for तथा. २. E. and H. substitute नो for नै. ३. The text reads नाययेत् for हारयेत्. The commentator Medhâtithi also follows the text. It cannot be ascertained what reading Sarva- in Nârâyaṇa, Nandana and Râmchandra approve of. Kullûka and Govindarâja seem to choose हारयेत् and Râghavânaanda हापयेत्.

इति । येमी जप-

'न शूद्रो यजमानं वै पेतीभूतं समुद्रहेत् । यस्या ८८ नयति शूद्रो अप्ने तृणं काष्टं हवीं वि च ॥ मेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते'।

इति । ब्राह्मणादिदावनिर्हारे दिङ्गियेमी दर्शितो मनुना-'दक्षिणेन मृतं शुद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः'।।

(म. स्मृ. ५. ९२)

इति । हारीती अप-

'न प्रामाभिमुखं पेतं हरेयुः'।

(हा. स्मृ. १९. १३)

इति ॥ ४१ ॥ अनुगमनाशौचमाह-

अनुगम्येच्छया प्रतं ज्ञातिमज्ञातिमेवं वा । स्नात्वा सेचैलं सृष्ट्राऽभिं घृतं प्राइय विशुद्धचित।।४२।।

इति । ज्ञातिं सिपण्डव्यतिरिक्तं बन्धुम् । सिपण्डानुगम-नस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमबन्धुं वा समानीत्कृष्टजातियेतं कामनयाःनुगम्य सचैलं स्नात्वार्श्वा स्पृष्टा पृतभुक् शुद्धचति इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्कयः-

> 'अनुगम्याम्भासि स्नात्वा स्पृष्ट्वाशीं घृतभुक् ग्रुचिः'। (या. स्मृ. ३. २६)

१. A. reads देवलोऽपि for यमोऽपि. २. C. and F. read समुद्धरेत्. ३. C. and F. add आपि to -नियमो. ४. This verse appears in Manu. I. and the text of Manu substitute च for या. ५. M. reads चैव तु for सचैलं.

इति । कौर्मे अप-

'प्रेतीभूतं दिजं विप्रो यो ^ऽनुगच्छेत कामतः । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽप्रिं घृतं प्राज्ञय विद्युद्धचित'।। (कू. पु. १. २. २३. ५३)

इति । अत्र च विशेषः कीवषेयेणोक्तः-

'अनुगम्य रावं बुद्ध्या स्नात्वा पृष्ट्वा हुतारानम् । सर्पिः पार्य पुनः स्नात्वा पाणायामैर्विशुद्ध्यति' ॥

इति । न च-घृतप्राज्ञानस्य भोजनकार्ये विधानाङ्गोजन-निवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् । प्राणायामेरिति बहुवचनस्य कपिञ्जलन्यायेन* त्रित्वे पर्यव-सानात् त्रिभिः प्राणायामैः गुङ्चिति- इत्यर्थः ॥ ४२॥

निकृष्टजात्यनुगमनाद्यौचमाह-

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धचति ॥४३॥

^{* &#}x27;कपिञ्जलानालभेत' इत्यस्मिन् विधिवाक्ये 'कपिञ्जलान्' इति वहुवचनिर्देशेन आलभनीयकपिञ्जलबहुत्वे स्पष्टेशि तेषां सङ्ख्या नोक्ता अतस्तत्र 'अनिर्धारितसंख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति?— इति वाक्यशेषेण कपिञ्जलत्रयालभनं विधीयते तद्वदत्रापीति भावः।

१. The text reads हान्यच्छेत. २. We follow here A. and D. The readings in others are quite different from one another. B. C. E. F. and G. read क्रविण, H. also reads the same, but there appears कण्वेन as marginal correction. I. reads क्रव्योन. We are unable to trace to what author this verse belongs. The names क्रावर्षेय, क्रवण, कण्य and क्रव्य are found in some ancient works, but the name क्रवण is nowhere met with as that of the author of a smriti.

द्यावं चे वैदयमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छाति।
कृत्वाऽऽद्योचं दिरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत्।।४४।।
प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वेळः।
अनुगच्छेनीयमानं त्रिरात्रमञ्जाचिभवेत् ।। ४५ ॥
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
प्राणायामद्यातं कृत्वा घृतं प्राद्य विद्युद्धचित ।।४६॥

इति । यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मीर्ल्यात् क्षत्रियं प्रेतमेनुगच्छति स एकाहमाशीचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुंद्रयति । ब्राह्मणो वैइयश्वानुगमनं कृत्वा दिरात्राशीचीनन्तरं षड्भिः प्राणायामेः
शुद्र्यति । ग्रद्रश्वानुगमनं कृत्वा त्रिशत्रमाशीचं समाप्य
महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा घृतप्राशनेन शुद्र्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालीचनया क्षत्रियादिशवानुगमने
अप सचैलस्नानाग्निस्पर्श-घृतप्रशानान्यनुसन्धेयानि । एवं च
सति क्षत्रियस्य वैश्यश्वानुगमने एकाहं, शूद्रश्वानुगमने
ब्रहं, वैश्यस्य शूद्रश्वानुगमने एकाहमाशीचिमत्यूहनीयम् ।
तथा च कीर्मे-

'एकाहात् क्षत्रिये गुद्धिर्वेदये स्याँच ब्रहेन तु । जूदे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामरातं पुनः'।। (कू. पु. १.२.२३.५४)

१. M. reads तहै इयम् for च वैदयम्, and K. and L. substitute तु for च. २. J. K. and L. read हानु- for चोऽनु- ३. M. reads नयन्तमनुगच्छेत. ४. D. G. and H. add इति to अनुगच्छिति. ५. D. and G. add इति to शुद्ध्यति- ६. G. reads हिरात्रमाशी चानन्तरं. ९. B. C. and F. read तु स्यान्त्रहित, D. वैद्यस्य हितयेन and I. reads वैद्ये स्यात्सा द्यहेन.

इति ॥ ४३-४४-४५-४६॥

दिजानां गूद्रशवानुगमनानिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या इत्यत आह—

विनिर्वर्त्थे यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः । द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या ऐष धर्मः सनातैनः ॥४७॥

इति । उदकराब्देनोदकिक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः तां निर्वर्त्य आशीचं परिसमाप्य यदा स्थिताः तदा द्विजैरनु-गन्तव्याः अनुसर्तव्याः इति । एवं ब्राह्मणस्यातुरक्षित्रयवै-इयानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानुसरणमाशौचानन्तरमेवे-त्यूह्नीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यञ्जने त्वाशौचमस्ति । तत्र ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः –

'अस्थिस व्यनादर्वाग् रुदित्वा स्नानमाचेरेत् । अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम्'॥

इति । विषस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरे अस्थसञ्चयनादर्वाग् ब्राह्मणः क्षत्रियादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कत्वा स्नानमाचरेत् ।
तत अर्ध्वमाचमनमाचरेदिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
क्षत्रियादीनां वैद्यमरणविषयातुरव्यञ्जने वैद्य-शूद्रयेश्व
प्रागस्थिसञ्चयनात् सचैलं स्नानम् । तत अर्ध्वं स्नानमात्रमेव ।
एतत्सर्वं ब्रह्मपुराणे अभिहितम्'—

कृष्टे सूर्यावलोकेन सुद्धिरेषा पुराननी II·

Aparârka reads विनिवृत्ताः.
 M. reads इति धर्मविदो विदुः for एष धर्मः सनातनः.
 M. has the following verse after this couplet—
 तस्मात् दिज्ञो मृतं शूदं न स्पृशेत्र च दाहयेत्।

However neither any one of the commentaries nor the MSS. contains this verse. γ . C. and F. insert तु after -मध्ये. γ . D. reads -अनुरञ्जन for -च्यञ्जने.

'मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु । तावद्यो व्वान्धवस्तत्र रोति तद्वान्धवैः सह ॥ तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् । सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ॥ कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम्'।

इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैद्यमरणविषयातुरव्यञ्चने अस्थिसञ्चयनादर्वागेकाहमाद्योचं सचैलं स्नानं च । तत ऊर्ध्वं सचैलं स्नानमात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

> 'अस्थिसञ्चयने विप्तो रौति चेत् क्षत्र-वैद्ययोः । तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीये ^ऽहनि गुद्ध्यति ॥ कृते तु सञ्चये विप्तः स्नानेनैव ग्रुचिर्भवेत्'।

इति । क्षत्रियस्य वैद्यमरणविषयातुरव्यक्कने विद्योषा-श्रवणे अपि ब्रोह्मणस्य समन-तरक्षत्रियमरणाविषयातुरव्यक्कने यदाशीचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायतोऽवेगम्यते । शुद्रमरण-विषयातुरव्यक्कने अस्थसञ्चयनात् प्राक् ब्राह्मणस्य विरात्रमा-शौचम् । क्षत्रिय-वैद्ययोद्धिरात्रम् । तत ऊर्व्वं दिजातीनामेक-रात्रमेव । शूर्दंस्य स्पर्शं विनाऽऽतुरव्यक्कने अस्थसञ्चयनादर्वा-गेकरात्रमाशौचम् । तत ऊर्व्वं सङ्ख्योतिराशौचिमिति । तथा च पारस्करः-

> 'अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विशो ऽश्रु पातयेत्। मृते ग्रूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्धचित॥

१. H. reads ब्राह्मणसमनन्तर -. २. E. omits -विषयातुरव्यञ्जने यदाशीचं -३. B C. and F. read वा गम्यते, and for the same I. reads ऽत्रावगम्यते. ४. All, except A. B. and E., read शूद्रस्पर्शे.

अस्थिसञ्चयनादृध्वं मासो यावह्रिजातयः। अहोरात्रेण शुद्धचन्ति वासैसः क्षालनेन च ॥ सेजातेर्दिवसेनैव बहात् क्षत्रिय-वैद्ययोः । स्पर्शं विनाऽनुगमने जुद्रो नक्तेन जुङ्चिति'॥

इति । अत्राश्चपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादवीक् स्पर्शे विना^ऽनुगमने आतुरव्य-खने दिवसेनाहोरानेण शुद्धिः । तत ऊर्ध्व नक्तेन । रात्री चे-द्राज्या अहिन चेदह्वा गुद्धिरिति । एतंच ग्रावनिर्हरणान्ग-मन-सहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसिपण्डानाम्। सिपण्डा-नां तु विहितत्वात् नास्ति । तथा च हारीतः-

'विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् । दोषः स्योदसपिण्डस्य तैत्रानाथक्रियां विना' ॥ इति । पेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदाना-दिकमुच्यते । अनुगमादिविधिस्तुं याज्ञवल्क्येन दर्दिातः-'आ इमज्ञानादनुत्रज्य इतरें। ज्ञातिभिर्वृतः ॥ (१) यमसूक्तं तथा गाँथा जपद्भिलौंकिकाभिना। भें दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतौंर्थवत्'।।

(या. स्मृ. ३. १-२)

सद्य शौचा उपेतश्रेशाहितामिर्यथार्थवत् ।

^{*} आवृतिः प्रक्रिया । 'आहिताग्न्यावृता आहितामेद्निप्रक्रियया'-इति विज्ञानेश्वरः।

१. I. reads मासं. २. A. reads वाससां. ३. B. reads स जातदिवसेनैव. ४. A. and D. omit इति. ५. I. reads एवं. ६. H. and I. read स्या-न्वसपिण्डस्य. ७. I. reads तच. ८. I. omits तु. ९. Except A. and the text all read गाथां. २०. I. reads this line as follows:--

ं इति । ऊनाइवर्षादितरः सम्पूर्णाइवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपिण्डैः इमग्रानभूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा यमसूक्तं परेयुवांसमिति षोडग्राचे तथा यमदैवेत्या गाथाश्च जपद्भिलौंकिकामिना
स दर्भव्यः । उपेत उपनीतश्चेन्मृतः तदा आहितामिसंस्कारप्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा भवति तथा दर्भव्यः । अयमभिप्रायः—येषां भूगोधन-प्रोक्षणादीनामाहितामिविहितसंस्काराणां करणमर्थवत् द्यारकार्यरूपं प्रयोजनमस्ति तान्यननुष्ठेयानि । यानि तु लुप्तार्थानि पात्र-प्रयोजनादीनि तान्यनुष्ठेयानि । यथा कृष्णलेष्वतिदेशमामेष्ववद्यात-प्रोक्षणादिषु द्वारलोपादव्यातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकामिग्रहणं जातारणेरभावे । तत्सद्भवि तु तन्मियते।
अग्नर्याद्यः । न तु लौकिकामिः । तस्यामिसम्पाद्यकार्थमात्रार्थत्वेनोपपत्तेः । लौकिकामिश्चण्डालाग्र्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।
तेषां निषद्भत्वात् । तथा च देवलः—

'चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूँतिकाग्निश्च कर्हिचित्। पतिताग्निश्चिताग्निश्च न दिष्टिग्रहणोचिताः'।। इति । आहिताग्निस्तु श्रौताग्निना दग्धव्यः । अनाहिताग्नि-र्गृह्याग्निना । इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः— 'आहिताग्निर्थयान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः।' अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः'।।

१. I. reads - हैवत्यां गाथां च. २. B. C. E. F. G. and H. add च to दम्बच्य: ३. B. C. and F. insert च after तथा. ४. Except A. and I. all omit करणमर्थवतः ६. B. C. E. F. G. and H. read द्वारं कार्यरूपं: while H. reads द्वारं कार्यरूपप्रयोजनम्. ६. H. reads पात्रयोजनाद्यीति. ७. I. reads तस्मिन् माथितो; while G. omits तत्. ८. D. G. and I. read सूतकाभिः. ९. D. reads वैतानाभिनाः

इति । एकेन गृह्यामिना । दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्त्तव्यः। तथा च कात्यायनः—

'दुर्बलं स्नापियत्वा चे शुद्धचैलाभिसंवृतम् । दक्षिणाशिरसं भूमौ बाईष्मत्यां निवेशयेत् ॥ (३) घृतेनाभ्यक्तमाष्ट्रांच्य सवस्त्रं चोपैवीतिनम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिंविभूषयेत् ॥ (४) हिरण्यशकलान्यस्य क्षित्र्वा छिद्रेषु सप्तसु । मुंखे वस्त्रं निधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥ (५) आमपात्रे व्वमादाय प्रेतमिशपुरःसरम् । एकोव्नुगच्छन् तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भवि ॥ (६) अर्धमादहनं पाप्तमासीनो दक्षिणामुखः । सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्'॥ (७) (काः स्मृ. ३, २१, ३–७)

इति । पिण्डदानिविधिना आदहनं इमज्ञानपर्यन्तमानीतमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चितिमनवेक्षमाणा ज्ञातयो जल-समीपं गत्वा स्नात्वोदकं सकृत् त्रिर्वो दद्युः । तथा च कात्यायनः—

' अथानवेक्षमित्यापः सर्व एव रावस्पृराः ।
स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ।।
गोर्त्रं-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।
दक्षिणाग्रान् कुराान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् सँकृत् ।।
(काः स्मृः ३, २२, १–२)

र. The text has तु for च. २. We follow here A. and the text. Others read आमृत्य. ३. The text omits च. ४. The text reads विभूषितम्. ५. The text reads नुष्येदयथापिधायैनं. ६. The text reads -नामानुवादान्ते. ७. The text reads पृथक् for सकृत्.

इति । पैठीनसिरपि-

'पेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभि-मुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत् '।

इति । एतचायुग्मतिथिषु कार्यम्। 'प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रिया' ।

(गौ. स्मृ. १४. १९)

इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकारविद्योषापेक्षया तु या-वन्त्याशौचिदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या । तथा च प्रचेताः-

'दिने दिने उच्चलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् पेतकारणात् । तावदृद्धिश्च कर्त्तव्या यावालिण्डः समाप्यते'॥

इति । यावद्दामः पिण्डः समाप्यते तावदञ्जलिवृद्धिः कार्ये-स्यर्थः । अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः-

'नदीकूलं ततो गत्वा ग्रौचं कृत्वा यथार्थवत्। वस्त्रं संशोधयेदादी ततः स्नानं समाचरेत् ॥ संचेलस्तु ततः स्नात्वा गुचिः प्रयतमानसः। पाषाणं तत आदाय विषे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वेश्ये पञ्चदश समृताः । त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेदृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशीचं च कारयेत्'। इति । अज्ञातिभिरपि कचित् उदकदानं कर्तव्यम् । तदाह

याज्ञवल्क्यः-

१. D. reads जुग्न- for अशुग्न -through mistake.

'एवं मातामहाचार्यपेतानामुदकित्रया । कामोदकं सखि-प्रता-स्वस्रीय-श्वग्रुशिवजाम्'।। (या. स्मृ. ३. ४)

इति । प्रना परिणीतदुहितृभगिन्यादिः । स्वस्रीयो भागिनेयः । अत्र प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यम् । सख्यादीनां तु कामतः । न नित्यतया । अकरणे प्रत्यवायाभावादिति । उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्नन् ध्यम् । तथा च विष्णुः—

'पेतस्योदकनिर्वपणं क्रत्वा एकं चे पिण्डं कुरीषु दर्युः'। (वि. स्मृ. १९. ७)

इति । पिण्डोदकदानं च यावदार्शीं चं कार्यम् । तदाह स एव – 'यावदार्शीचं तावत्पेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः' । (विः स्मृः १९. १३)

इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्करेणोक्तः-'ब्राह्मणे दद्या पिण्डास्तुं क्षत्रिये द्वादद्या स्मृताः । वैद्ये पञ्चदद्या प्रोक्ताः ग्रुदे त्रिद्यात् प्रकीर्तिताः'।। इति । आग्रीचहासे 'यावदाग्रीचम्'-इति विष्णुवचनात्

पिण्डसङ्कीचपाप्ती ज्ञातातपः-

'आशोचस्य च हासे अपि पिण्डान् दंचात् दरीव तु'। इति । त्रिरात्राशीचपक्षे ददापिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्दितः—

२. The text omits च. H. inserts this च after पिण्डम्. २. Except A. and the text all omit एकं. H. omits the same with the following च. ३. I. reads स्युः for तु.

'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः।
दितीये चतुरो दद्यादिस्थसञ्चयनं तथा॥
वींस्तु दद्यात् तृतीये शिक्क वस्त्रादीन् क्षालयेत् तथा।।
इति। उदकदानविषण्डदानं न सर्वैः कर्त्तव्यम्। अपि तु पुत्रेणेव। तदभावे सिन्निहितेन सिषण्डेन। तदभावे मातृसिषण्डा-दिना। तदाह गौतमः

> 'पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः।(२५) तदभावे ऋत्विगाचार्यौ'।(२६) (गौ. स्मृ. १५. २५-२६)

इति । पुत्रेष्विप ज्येष्ठ एव पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः —
'सर्वेरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाश्विभक्तेन सर्वेरेव कृतं भवेत्' ॥

इति । यदा तुं पुत्राऽसिन्नधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति तदा दशाहमध्ये पुत्रसान्निध्ये अपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे –

> 'असगोतः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमे प्हिन यः कुर्यात् स दद्याहं समापयेत्'।।

इति । यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तृनियमः तथा द्रव्यनि-यमो अप । तदाह शुनःपुच्छः-

'शालिना सक्ताभिर्वाशि शांकैर्वाब्यथ निर्विपेत् । प्रथमे व्हिन यद्द्रव्यं तदेव स्याइशाहिकम् '।।

१. B. C. and F. read चाऽविभक्तेन; while H. reads द्रव्येणैवाऽविभक्तेन. ২. I. omits ট্র

इति । यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्श एवोत्तरं तन्त्रं.
पिण्डोदकदानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—
'आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात् सर्ववर्णिनः ।
समाप्तिं पेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः'॥
इति । भेविष्यपुराणे अपि—
'प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि देशी प्रपद्यते ।
समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत्'॥
इति । पैठीनसिरपि—

'आद्येन्दावेव कर्त्तव्या प्रेतिपण्डोदकिकिया ।
द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समञ्जते' ॥
इति । माता-पितृविषये तु विशेषा गालवेनोक्तः—
'पित्रोराशीचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।
तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहात् परम्' ॥
इति । पित्रोराशीचमध्ये तु तिरात्रात्परं यदि दर्शः समापतेत्
तदैवोत्तरं तन्त्रं दशै समापयेत् नार्वाग्दर्शापाते । यत्तु श्लोकगौतमेनोक्तम्—

'अन्तर्दशाहे दर्शे तु तत्र सर्वं समापयेत्। पित्रोस्तु यावदाशीचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्'॥ ं (इलोः गौः स्मृः ८. ३०)

इति तत् विरावादवीं ग्दैशीपाते वेदितव्यम् । ज्यहात्परिमिति गालवेन विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातु-राश्वासनं कार्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः –

१. D. reads भाविष्यत्पुराणे अपि. २. H. reads इर्जा:. ३. H. and I. read

'कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः' ॥ (या. स्मृ. ३. ७)

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः-

'मानुष्ये केदलीस्तम्भिनःसारे सारमार्गणम् । करोति यः स सम्मृढो जलबुद्धदसन्निभे ॥ पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वदारीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ गन्त्री वसुमती नादामुद्धिदैवतानि च । फेनप्रख्यः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति'॥ (याः समृ. ३. ४-१०)

इति । कात्यायनी अप-

'एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाहलसंस्थितान् । आधुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्ते अनुयायिनः ॥ मा शोकं कुरुताअनित्ये सर्वस्मिन् प्राणधार्माणि । धर्म कुरुत यत्नेन यो वः सहगमिष्यति' ॥ (का. स्मृ. ३. २२. ३-४)

इति । शोके दोषो अपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः— 'श्रेष्टमाश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतो अवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वैशक्तितः' ॥ (या. स्मृ. ३. ९९)

१. I. reads कहलीस्तम्भे. २. D. reads मर्द्यलोको. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read मरिज्याति; while I. reads करिज्याति. ४. Except A. and the text all read प्रयुत्ततः

इति । आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्— 'इति सञ्चिन्त्य गर्च्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विदेश्य निम्बपत्राणि नियता द्वौरि वेश्मनः ॥ आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा अ्श्मनि पदं शनैः'॥ (याः स्मृः २.१२–१३)

इति । अत्रापरी विशेषः शङ्खेन दार्शितः -'दूर्वाप्रवालमिं वृष्मं चालभ्य गृहद्दारे पेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः' ।

इति । आशौचिनयमा मनुना दिशिताः— 'अक्षारलेवणान्नाः स्युर्निमञ्जेयुश्च ते ज्यहँम् । मांसारानं च नाश्रीयुः रायीरंश्व पृथक् क्षितौ'॥ (म. स्मृ. ५. ७३)

ईति । मार्कण्डेयेनापि—
'क्रीत-लब्धादानाश्चेव भवेयुः सुसमाहिताः।
न चैव मांसमश्चीयुर्वजेयुर्न च योषितम्'।।
इति । गौतमेनापि—

'अधः राय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन्।(२७) मांसं न भक्षयेयुरायदानात्। (२८) प्रथम-

१. D. substitutes निर्दिश्य for विदश्य. २. B. C. F. and I. read द्वारवे-इमनः. ३. D. and H. read -लवणान्वा स्युः, but H. has the marginal reading लवणान्नाः स्युः. ४. We follow here A. and the text. All others read उन्वहम् for ज्यहम्. ५. D. omits इति. ६. D. reads नार्कण्डेयोऽपि. ७. The text reads अधःशब्यासनिनः. ८. The text reads न मार्कयेरन्.

तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूँदककर्म। (२९) नवमे वाससां त्यागः। (३०) अन्त्ये त्वन्त्यानाम् । (३९) (गी. समृ. १४. २७-३१)

इति । प्रदानं महैकोिद्दिष्टश्राँद्धम् । वाससां त्यागस्तु प्रक्षा-लनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्य-न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे व्हिन पेतमु-द्दिश्य जलं क्षीरं चाकाशे शिक्यादी पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्कयः-

> 'जलमेकाहमाकारो स्थाप्यं क्षीरं च मृण्मये'। (या. स्मृ. ३. १७)

इति । प्रथम नृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-स्थिसव्वयनं कार्यम् । तदाह संवर्तः-

'प्रथमे शिक्क तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह'।।

(सं. स्मृ. १३१-४०)

* * * * कार्यं दिने तहोत्रजैः सह ॥ इति । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

्चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनम्।

१. Except A. and the text all omit 'पञ्चम-, but this is a mistake. The word पंचम does not appear in four of the mannscripts of the text I am not able to say whether the commentator हरइन्त takes this word or not. His comment is quite doubtful, but विज्ञानेश्वर takes this word (see 3. 3 commentary of याज्ञवल्क्य). २. The text reads नवमेषुदक्रिया वाससां च त्यागः for नवमेषुदक्रकर्म । नवमे वाससां त्यागः. D. omits-पूदक्रकर्म । नवमे ३. I. reads प्रतेकोद्दिष्ट-. ४. D. omits the following:— वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थ रज्ञकार्पणम् । अंत्यं दशममहः । तक्र अंत्यानामत्यल्तपरित्याज्यानां. ५. The text substitutes च for वा. ६. F. omits the following:—

इति । चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः— 'चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः । (१०) तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः '। (११)

(वि. समृ. १९. १०-११)

इति । अस्थिसञ्चयने तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो येमेनोक्तः-

'भौमार्क-मन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् । वर्जयेदेकपादर्शे द्विपादर्शे अस्थिसञ्चयम् ॥ पदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादर्शे विदोषतः'।

इति । वृद्गमुः-

'वस्वन्तार्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु तिजनमसु । दि-त्रिपादृक्षयोश्चैव नन्दायां च विद्रोषतः ॥ अजचरणादिद्विशीये ह्याषाढाद्वयमेव च । एष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीद्वयमेव च ॥ भानु-भौमार्कि-भृगुषु अयुग्मतिथि-सन्ध्ययोः । चतुर्दद्रयां त्रयोदद्रयां नैधने च विद्वर्जयेत् ॥ अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्'।

१. D. omits चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनं कुर्युः. २. Except A. and I. all omit तिथि.. ३ Except A. D. E. and H. all read - ऽप्यनेनोक्तः for यमेनोक्तः. Kamalâkara Bhatta quotes the following lines as from माधवीय यमः. (vide Nirnaya Sindhu, Aurdhvadehikaprakaranam). ४. The following quotation appears only in A. and I., It does not appear even in Aparârka, Vijnânesvara Kamalâkara Bhatta &c.. ५. A. reads विशेषतः for विवर्षयेत.

इति । वेष्पनं दरामे अहानि कार्यम् । तदाह देवलः—

'दरामे अहानि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केरा-रमश्च-नखानि च' ।।

इति । स्मृत्यन्तरे तु एकादद्याहादवीगानियमेन वापनं
कार्यमित्युक्तम्—

'द्वितीये ऽहानि कार्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वाअप सप्तमे वा ऽऽप्रदानतः'॥

इति । प्रदानमेकादशाहिकं श्राइम्। अत्र 'आप्रदानतः' — इति वचनात् अनियमो विगम्यते । बौधायनेनापि —

> 'अलुप्तकेशो यः पूर्व सोड्न केशान् प्रवापयेत् । द्वितीये अहि तृतीये अहि पञ्चमे सप्तमे अपि वा ॥ यावच्छादं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्'।

इति । वापनं च पुत्राणां कनिष्ठभातॄणां च । तथा चाप-स्तम्बः—

> 'अनुभाविनां च परिवापनम्' । (आ. ध. सू. १. ३. १०. ६)

इति । अनु पश्चाद्रवन्ति जायन्ते इति पुत्राः कनि-ष्ठभातरश्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिरयन्ते— 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोगुरोर्मृतौ । आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम्' ॥

र. G. reads वपनं २. D. reads बौधायनो अपि. ३. G. reads प्रदापयेत्

इत्यत्र 'माता-पित्रोर्मृतौ ' इति विशेषेणीपादानात् । एवं हि' नियतः सन् सर्वो अपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तैदेकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे अह्न कुर्यात् । तथा च मरीचिः –

> 'अशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते । ततः शाद्धं प्रदातन्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः' ॥

इति । आशोचान-तरमेकादशे ब्ह्रि ब्राह्मणः एकोहिष्टश्राइं कुर्यात् । एकोहिष्टमेकादशे ब्हिन कुर्यादित्ययं त्रिधिः सर्व-वर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः ।

ननु-आशीचसमाध्यनन्तरमेवैकोहिष्टविधिः सर्वेष्विप वर्णेषु किं न स्यात् । एकादशे बिह्न अधिककालाशीचिनां क्षति-यादीनां शुद्र्यभावात् ।

'ग्रुचिना कर्म कर्त्तव्यम्' । इति ग्रुद्धेः कर्माङ्गत्वेन विधानात् । 'अथाऽऽद्योचापगमे' ।

(वि. स्मृ. २१. १)

इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोदिष्टस्य विष्णुनार्अभिहितत्वाच । 'आद्यश्राद्धमगुद्धो अपि कुर्यादेकादशे व्हिन । कर्त्तुस्तात्कालिकी गुद्धिरगुद्धः पुनरेव सः'॥

इति दाङ्खवचनेनाद्यौचमध्ये एकाददे। श्रह्ण एकोदिष्टविधा-ना-मैविमिति चेत् । न । मातर्यभ्रे प्रमीतायां तदाद्यौचमध्ये यदि

१, D. G. and I. omit हि. २. B. C. and F. read यदेकोहिं आदं तरे-कादशेऽह्नि. ३. The text reads ऽऽशीच्य्यपगमें for ऽऽशीचापगमे ४. I. reads विहितत्वात् for ऽभिहितत्वात्. ५. B. C. and F. read नैवम् for मैवम्.

पिता मियेत ततो मातुरेकोहिष्टश्राद्धमेकादरो १ह अशुद्धी १पि कुर्यादिति विषयान्तरहम्भवात् । यतु—

> 'एकाददो जिह्न यच्छाई तत्सामान्यमुदाहतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्' ॥

इति पैठीनसिवचनं तस्यायमर्थः—आशौचानन्तरिने यच्छ्राइं विहितं तचतुर्णामपि वर्णानां साधारणम्। न ब्राह्मण-स्यैवेति। कथं तहींकादशाहशब्दस्योपपिनः? इति चेत्। न। लक्षणया तस्याशौचानन्तरिदनपरत्वेनोपपत्तेः।

अत्रोच्यते-एकाद्शाहकालविशिष्टमेकोहिष्टश्राइं चतुर्णां वर्णानां विधीयते ।

'न विधौ परः ज्ञाब्दार्थः' I

इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणया उद्शीचानन्तरिन-परत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्य-त्वाच एकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोहिष्टश्राइं कर्त्तव्यम् । ननु-एकादशे बह्न क्षत्रियादीनां शुक्र्यभावाच्छ्राद्धे अधिकारी नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न ।

'कर्जुस्तात्कालिकी ग्रुव्हिः'।

इति वचनात्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यतु शृह्वव-चनस्याशीचमध्ये आशीचान्तरमाप्तावेकोहिष्टमेकादशे गिह्न अ-शुद्धो भि कुर्योदिति विषयविशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तन्न । तन्नापि शुद्ध्यभावादित्यस्य चोद्यस्य समानत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शृह्वचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्गोचायोगाच । यत्तु-कं अथाशीचापगम—इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोहिष्टवि-

१. D. reads अशुद्धे अपि.

धानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोहिष्टं कर्नव्यमिति । तन्न । विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिन्नाह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-देकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोहिष्टं कर्तव्यमिति सुष्टूक्तम्।

अथ संगृहीतश्राद्वानिर्णयः प्रपञ्चयते।

भेतोहेशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे— 'देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत्। पितृनुहिश्य विधेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्'।।

इति । तच्च पार्वणैकोहिष्टभेदेन दिविधम् । पुरुषत्रयमुह्दिय यत् क्रियते तत्पार्वणम् । ऐकपुरुषोहेरोन याकियते
तदेकोहिष्टम् । ऐवं दिविधमपि श्राइं नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन विधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधी चोदितं नित्यम् । यथा
अमावास्यादी चोदितम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् ।
यथोपरागादी । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथि-नक्षवादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण द्वादराविधत्वमुक्तम्—

'नित्यं नैिमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सिपण्डनम् । पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ट्यां गुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥ कर्माद्भं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्। यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थे द्वादशं मतम्'॥

१. B. C. E. F. and H. read एकोइसेन यत्तरेकोइरम् for एकपुरुषोइसेन यास्त्रियते तरेकोइरम् २. G. substitutes तत् for एवं. इ. E. reads प्रत्येकं चित्रियम् for नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन विधा भिखते. ४. B. C. D. F. and H. omit भिद्यते. ५. E. reads अहरहः क्रियमाणं आद्धं नित्यम् for जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम्, ६. E. omits अमावास्यादौ चोदितम्. B. C. D. F. and H. read अमावास्यादौ आद्धम् and I. adds आद्धं to चोदितम्. G. reads एवं-विधमपि आद्धम् after चोदितम.

इति तन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यावान्तरभेदविवक्षयैव। न तु ततः पार्थक्यविवक्षया। तथाहि –तत्र नित्यमित्यहरहः श्राद्ध-मुच्यते। नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम्। तदाह पारस्करः –

> 'अहन्यहिन यच्छ्रा द्वं तिन्नत्यिमिति कीर्तितम्। वैश्वदेविवहीनं तु अशक्तावुदकेन तु॥ एकोद्दिष्टं तु यच्छ्रा द्वं तन्नैमित्तिकमुच्यते। तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्'॥

इति । काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । वृद्धिश्राद्धमिति पुत्रजन्म-विवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्व क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

'अभिनेतार्थसिद्धर्यं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् । पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।। नवानीतार्घपात्रं च पिण्डश्च परिकीर्यते । पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ।। मतिपर्व भवेद्यस्मात् मोच्यते पार्वणं तु तत्। गोष्ठचां यिक्तयते श्राद्धं गोष्ठीश्चाद्धं तदुच्यते ।। बहूनां विदुषां मान्नौ सुखार्थं पितृतृष्तये '।

इति । शुद्धचर्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रचेताः-

अभिन्नेतार्थसिख्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् । पुत्र जन्म-विवाहारौ * * * * * ॥

१. G. omits the following portion:—
 क्रियमाणम् । सिपण्डनं सिपण्डीकरणम् । पार्वणिमितिप्रतिपर्व क्रियमाणम् ।
 गोष्टचामिति गोष्टचां क्रियमाणं आद्भम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

^{4.} D. reads वसिष्ठः for वृद्धवसिष्ठः. ३. D. reads -कीर्तयेत् for -कीर्यते.

'क्रियते ग्रुइये यतु ब्राह्मणानां तु भोजनम् । ग्रुइचर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राइं पार्वणवत् स्मृतम्' ॥ इति । कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति देवानुह्दिय क्रियमाणम् । यात्राश्राद्धमिति प्रवेदा-निर्गमयोः क्रियमाणम् । तदाह पारस्करः-

> 'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राइं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥ देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्देविकमुच्यते । तन्नित्यश्राइवत्कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः ॥ गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राइं कुर्यातु सर्पिषा । तद्यात्रार्थमिति योक्तं प्रवेशे च न संशयः'॥

इति । अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञा-पनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधानकेनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात् ॥

अर्थे देशकथनम्।

श्राइं च दक्षिणाप्रवणे गोमयाचुपलिप्ते देशे कार्यम्। तथा च विष्णुधर्मीत्तरे-

> 'दक्षिणापवणे देशे तीर्थादी वा गृहे अपि वा । भूसंस्कारादिसंयुक्ते आदं कुर्यात्पयत्नतः'।।

> > (वि. ध. १.१४४. १३)

पारक्यासु च

१. I. omits इति. २. Except A. and I. all omit totation appears अत कर्माङ्गामित वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् कर्माण च, but the केनेत्यर्थः। अन्वर्थे केवलेन नृप्तेरसम्भवात्।।

३. All except A. H. and I. omit अथ देशक

नदीतंटेषु तीर्थेषु रै।लेषु पुलिनेषु च । विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः'॥

इति । व्यासो अपि-

'पुष्करे अध्यक्षयं श्राइं जप-होम-तपांसि च । महोदधौ प्रयागे च काइयां च कुरुजाङ्गले'।।

इति । शृङ्घी अपि-

'गर्ज़ी-यमुनयोस्तीरे पैयोष्ण्यमरकण्टके । नर्मदा-बाहुदातीरे भृगुतुंक्जें हिमालये ॥ गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा । सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् '॥ (इं. स्मृ. १४. २–३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अप
'नदी-समुद्रतीरे वा हदे गोष्ठे अथ पर्वते ।

समुद्रगानदीतीरे सिन्धु-सागरसङ्गमे ॥

नद्योर्वा सङ्गमे शैस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।

पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषे अप वा ॥

शालग्रामे च गोकर्णे गयायां च विशेषतः ।

१. Except A. all read पुटकारेटवक्षयम्. २. These verses appear in Sankha Samhitâ, but the readings are quite different. They run as follows:—

^{&#}x27;गङ्गा-यमुनयोस्तीरे तीर्थे वाऽमरऋण्वके । नर्मदायां गयातीरे सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये । सप्तारण्येऽसिक्षपे च यत्तरक्षयमुच्यते'॥

३. I. reads पद्योध्यमस्कण्टको. ४. I. reads भृगुतुङ्गाहिमालये. ५. D. and G. substitute नद्यां for शस्तं. H. reads शस्तं, but its marginal reading is राजन्

क्षेत्रेद्वेतेषु यः श्राद्धं पितृभक्तिसमन्वितः ॥ करोति विधिवन् मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते'।

इति । बृहस्पतिरपि-

'कांक्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाण्डपातभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सो अस्मान् सन्तारियध्यति ॥ करिष्यति वृषोत्सर्गीमष्टापूर्ते तथैव च । पालयिष्यति वृद्धत्वे श्राइं दास्यति चान्वहम् ॥ गयायां धर्मपृष्ठे च सदिस ब्रह्मणस्तथा । गयाद्यीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमक्षयम्' ॥

इति । विष्णुरापि-

'गेयाज्ञीषे । (४) वटे । (९) अमरकण्टकपर्वते । (६) यत्र कचन नर्मदातीरे । (८) यमुनातीरे । (९) गङ्गायां विज्ञोषतः । (१०) गङ्गोद्वारे । (११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३) कुज्ञावर्ने । (१४) विल्वके । (१५) नीलपर्वते । (१६) कनखेले । (१७) कुर्बाम्रे । (१८) भृगुतुङ्गे । (१९) केदारे ।

G. and H. have the same reading excepting -शीप which they substitute for -तीथ, and D. differs only in reading अथ for चैव, and I. reads बयाशीप वह चैव तीथे वाउमस्कण्डके ।

^{3.} The text omits गङ्गाद्वारे। (११) प्रयागे। (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे। (१३), This omitted portion appears, however, after the 2nd Sûtra. ४. The text reads बिन्दुके. for बिन्दके. ५. This Sûtrâ is not found except A. and the text. ६. D. reads कुडजाश्रमें for कुडजाश्रे.

(२०) महालये । (२१) नडेन्तिकायाम्। (२२) सुगन्धायाम् । (२३) ज्ञाकम्भर्याम्। (२४) फ-ल्गुतीर्थे। (२५) महागङ्गायाम्। (२६) तन्दु-लिकीथमे। (२७) कुमारधारायाम्। (२८) प्रभासे। (२९) यत्र कचन सरस्वत्यां। (३०) विज्ञोषती निमषीरण्ये। (३१) वाराणस्याम्। (३२) अगस्याश्रमे। (३३) कण्वाश्रमे। (३४) कीज्ञिक्याम्। (३५) ज्ञारयूतीरे। (३६) ज्ञाणस्य ज्योतीरथ्यायास्य सङ्गमे। (३७) श्रीपर्वते। (३८) कालोदके। (३९) उत्तरमानसे। (४०) वडवायाम्। (४१) मतङ्गन्वाण्याम्। (४२) सप्तार्थे। (४६) विद्युपदे। (४४) स्वर्णमार्गपदेशे। (४५) गोदावर्याम्। (४६) गोमत्याम्। (४९) विवतस्तायाम्। (५०) ज्ञातद्वृतीरे। (५९) चन्द्रभागायाम्। (५२) इरावत्याम्। (६३)

१. B. C. E. F. G. H. and I. read ललिकायाम; while D. reads लिला-याम. २. The Calcutta edition of the text reads चिहलिकायामे; while the Bombay edition reads चिहलिकाअमे. The commentator Nanda Pandita follows the former and also gives the Sûtrâ तन्दुलिकाअमे. ३. The text by adding the omitted portion shewn in footnote to these two Sûtrâs forms a couplet which runs as follows:—

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गा-सागरसङ्गामे। सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः॥

४. The text reads ज्योतिषाया: for ज्योतीरध्याया:, Nanda Pandita follows the former, but also alludes to the latter. ६. This Sûtrâ appears only in A. and the text. ६. All except A. and the text read सप्तर्चे. H. compounds this with the following Sûtrâ and reads सप्ताचितिष्णु-पहे. ७. The text reads पहें for पहेंगे.

सिन्धोस्तीरे । (९४) दक्षिणे पञ्चनदे । (९५) औजेसे । (९६) एँवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु । (९७) सरिद्वरासु । (९८) सेद्भेमषु । (९९) पॅभवेषु । (६९) पुलिनेषु । (६९) पस्वणेषु । (६९) पॅवे-तिकुञ्जेषु । (६३) वनेषूपवर्नेषु च । (६४) गोमयेनोपलिन्नेषु गृहेषु । (६९) मैनोज्ञेषु च । (६६) अत्रापि पितृगीर्ता गाथा भवन्ति । (६७) कुलेश्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्ञलाञ्जलिम् । नदीषु वंदुतीयासु ज्ञीतलासु विद्योषतः ॥ (६८) अपि जायेत सो श्माकं कुले कश्चित्ररोत्तमः । गयाज्ञीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ (६९) एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येको अपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्यमेधेन नीलं वा वृषमुत्मृजेत्' ॥ (७०)

इति । गयाद्यीर्षप्रमाणं चौदिपुराणे अभिहितम्-'पञ्चक्रोदां गयाक्षेत्रं क्रोदीमेकं गयाद्विरः । महानद्याः पश्चिमेन यावदृष्ठेश्वरो गिरिः ॥

१. The text (Calcutta edition) reads भीसजे. २. All, except A. insert च before एवमा-. ३. This Sûtrâ does not appear in the text. ४. The text reads सर्वेंडविप स्वमावेषु in the place of प्रमवेषु. ५. The text divides this Sûtrâ into two पर्वतेषु and निकुञ्जेषु. ६. D. omits उपवनेषु and the text breaks this into two Sûtrâs, वनेषु and उपवनेषु, and omits the followting च. ७. I. omits मनोज्ञेषु and adds इति to च. ८. Except A. and the text all omit -पीता:; while the text reads अत्र च for अवापि. ९. The text reads न: कुर्यात् for नो दद्यात्. २०. D. and G. read आहित्यपुराणे. २१. E. H. and I. read क्रोशमार्त्र.

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावइक्षिणमानसम् । एतद्रयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् '।। इति ।।

अथ श्रादुकालाः।

श्राइकालास्त्वमावास्याष्ट्रकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः —
'अमावास्याष्ट्रका वृद्धिः कृष्णपक्षो ध्यनद्वयम् ।
द्वेव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ।।
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।
श्राइम्प्रति रुचिश्वेव श्राइकालाः प्रकीर्तिताः '।।
(या. स्मृ. १. २१७–१८)

इति । यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृइयते सा अमावास्या । तत्र श्राइं नित्यम् । तथा च लोगाक्षिः—

'श्राइं कुर्यादवइयं तु प्रमीतिपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासिमासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च'।। इति । अष्टकाश्वतस्यः मार्गद्मीर्षादिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः । 'हेमन्त-दिाद्मिरयोश्वतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः'। इति द्यौनकस्मरणात् । तत्रापि श्राइं नित्यम् । तदाहः पितामहः—

'अमावास्या-व्यतीपात-पैार्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राइमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः' ॥ इति । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्य-ते । कृष्णपक्षो अपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणं

२. Except A. and I. all read विष्णुलोकेषु for त्रिषु लोकेषु. २. G. reads द्रव्य-न्नाह्मण-

च । द्रव्यं क्रसर-मांसादि । ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । तयोः सम्पत्तिर्लाभो यस्मिन् काले स तथोक्तः । विषुवन्मेष-तुला-संक्राती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राद्यो राद्यन्तरप्राप्तिः । सूर्यसं-क्रमदाब्देनैवायन-विषुवतोरुपादाने । सिद्धे पृथगुपादानं फला-तिद्यायज्ञापनार्थम् । ब्यतीपातो योगविद्योषः । महाब्यतीपातो वा ।

> 'सिंहस्थी गुरु-भोमी चेन्मेषस्थे च रवी हि वा । द्वादद्यी हस्तसंयुक्ता व्यतीपाती महान्हि सः ॥ श्रेवणाश्वि-धानिष्ठार्द्या-नागदैवत-मस्तकैः । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते'॥

इति वृद्धमनुवचनात् । नागदैवतमाश्चेषानक्षत्रम् । मस्तकं मृगिद्दारः । यद्यमा अमावास्या रिववोरेण श्रवणादीनामन्यत -मेन नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं समृत्यन्तरे दिद्दातम्—

'यँदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चेव करे स्थितः । याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता'॥ इति । पितृदैवत्यं मघानक्षत्रम्। हंसः सूर्यः। करो हस्तन-

क्षत्रम् । याम्या तिथिस्त्रयोदशी । पुराणे अप-

*अपरार्कस्तु—'नागदैवतमस्तके' इति पठित्वा 'नागदैवतं आइलेषा। मस्तके प्रथमपादे पदि चन्द्र इत्यर्थः'-इति व्याचकार (अ. श्रा. प्रकरणः इष्टव्यम्)।

১. The first two lines of this quotation do not appear in all, except A. and I.; the last two lines are quoted by Aparârka under the name of Gârgya. ২. H. reads অব্যাহ্ব . B. C. D. E. F. and G. omit হুৱানুকুখনান্ ১. D. reads অ্থা for অহা.

'हंसे हस्तस्थित या तु मघायुक्ता त्रयोदशी।
तिथिवैतस्त्रती नाम सा च्छाया कुद्धरस्य तु'॥
इति । 'ग्रहणं चंद्र-सूर्ययोः'—इति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि
कालितशेषः श्राद्धाङ्गत्वेन स्त्रीकार्यः। तदाह वृद्धवसिष्टः—
'त्रिदशाः स्पर्शसमये तृष्यन्ति पितरस्तथा।
मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः'।।

इति । 'श्राद्धम्प्रतिरुचिः'-इति यदा श्राद्धं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति । चकारेणान्ये अप श्राद्धकालाः संगृह्यन्ते । अत एव यमः-

'आषाढ्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन्पञ्च वा द्विजान्। तर्पयेत्पितृपूर्वे तु तदस्याक्षयमुच्यते'।। इति । देवलो अपि-

'तृतीया रोहिणीयुक्ता वैद्याखस्य सिता तु या । मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥ तथा द्यतभिषग्युक्ता कार्त्तिके नवमी तथा । इन्दुक्षय-गजच्छाया वैधृतेषु युगादिषु ॥ एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्धनाः'।

इति । युगादया अपि श्राङ्कालाः । ते च मत्स्यपुराणे दार्शिताः—

> 'वैद्याखस्य तृतीया तु नवमी कार्त्तिकस्य तु । मावे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥ युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः'। (म. पु. १७. ४–५)

१. The text reads पञ्चवशी च मायस्य for माघे पञ्चवशी चैव.

इति । विष्णुपुराणे अप-

'वैशाखमासस्य चे या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिक शुंक्रपक्षे । नभस्यमासस्य च कुंष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च मांचे ॥ पानीयमप्यत्र तिलैंकिमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत् पित्रेश वदन्ति'॥

(बि. पु. ३. १४. १२-१४)

इति । मन्वादयो अपि श्राङ्ककालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे— 'अश्वयुक्रगुक्रनवमी कार्त्तिके द्वादशी सिँता । तृतीया चैत्रमासस्य सिंता भाद्रपदस्य च ॥ फालगुनस्य त्वमावास्या पोषस्यैकादशी सिँता । आषाढस्यापि दशमी मायमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा उठ्याढी च पूर्णिमा । कार्त्तिकी फालगुनी चैत्री उपेष्टी पञ्चदशी सिता ॥ मन्वन्तरादयश्चेतां दत्तस्याक्षयकारकाः'।

(म. पु. १७, ६-९)

इति । कृत्तिकादिनक्षत्राणि काम्यश्राद्धकालाः । तथाह याज्ञवल्क्यः−

१. The text substitutes तु for च. २. The text substitutes न्धाद्ध- for न्युक्त- ३. The text reads त्रामिश्च- for च कुष्ण-. ४. The text reads द्वादशी कार्तिक तथा for कार्तिके द्वादशी खिता. ५. H. and I. read चैव माघस्य. ६. The text reads तथा for सिता. ७. The text reads तथा for सिता. ८. Except A. and the text all read चैते for चैता:

'स्वर्ग ह्यपत्यमोजश्व शौर्य क्षेत्रं बलं तथा । पुत्रं श्रेष्ठचं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥ प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनिष् । अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् । अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्पयच्छति ॥ कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाशुयादिमान्' । (या. स्मृ. १. २६५-६८)

इति । मार्कण्डेयो अप-

'कृत्तिकासु पितृनर्च्य स्वर्गमामाति मानवः।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वौजस्वितां लभेत्।।
ऑद्रायां शौर्यमामाति क्षेत्रादि तु पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन्नार्श्वषासु वरान् सुतान्।।
मघासु स्वजनश्रेष्ठचं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
पदानशीलो भवति सापत्यश्रोत्तरासु च ॥
प्रामाति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धपदो नरः।
रूपवन्ति च चित्रासु तथापत्यान्यवामुयात्।।
वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशाखा पुत्रकामदा।
क्षेवतां चानुराधाश्च दख्श्वन्नप्रवर्तनम्।।

३. Except A. and the text all read पुत्रश्रेष्ठचं and the text substitutes स for च. २. D. G. and the text read शुभम्. ३. The text substitutes च for तु; while I. reads तेजिंदितां for त्वीजिंदितां. ४. The text reads श्रीयेमाद्रीस च for आद्रीयां शीर्यम्. ५. D. reads क्षेत्राशीनि for क्षेत्रादि तु; while the text substitutes च for तु. ६. The text reads सदा for पितृन्. ७. The text reads प्रयाति for प्राप्तीति and सत्यं for सत्सु. ८. The text reads रूपयुक्तक्ष for रूपवन्ति च. ९. Some MSS. use the plural forms of वाणिक्यलाभदा स्वातिः &c. २०. A. and the text read—

कुर्वन्तश्चानुराधास लभन्ते चक्रवार्तेताम्।

ज्येष्ठास्वर्थीधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमम्। आषाढासु यदाःमाप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥ श्रवणे च शुभाँ छोकान् धनिष्ठासु धनं महत्। वैदेविच्वमभिजिति भिषक्सिद्धि च वारुणे ॥ अजाविकं पीष्ठपंदे विन्देड़ायी तथीत्तरे । रेवतीषु तथा रौप्यमिश्वनीषु तुरङ्गमान् ॥ श्राइं कुर्वस्तथाऽऽप्राति भरणीऽवायुरुत्तमम् । तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेद्वेतेषु तत्त्ववित्'।।

(मा. पु. ३३. ८-१६)

इति । सौम्यं सोमदैवत्यं मृगद्यीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजि-रसंज्ञकं नक्षत्रम् । तथा च श्रुंतिः-

'उपरिष्टादाषाढानामधस्तात् श्रीणायाः'।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषक्सिङ्शिषधफलावाप्तिः। राताभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् । वारणं विष्णुरापि-

> 'स्वर्गं क्वांनेकासु । (८) अपत्यं रोहिणीखु ।(९) ब्रह्मवर्चसं सौम्ये । (१०) कर्मणां सिद्धिः रोद्रे । (११) भुवं पुनर्वसौ । (१२) पृष्टिं पुष्ये । (१३) श्रियं सांपे । (१४) सर्वान् कामान्

[्] १. The text reads आधिपत्यं च उयेष्ठासु for उयेष्ठास्वर्थाधिपत्यं च. २. B. C. D. E. F. and G. read वेदविचाऽभिजिति तु; while H. and I. read वेदवेत्ताऽभिजिति तु. ३. The text reads क्रुप्यम् for रौप्यम्. ४. The following portion is found in all except A. and I. :-

श्रांत: - 'उपरिष्टादाषाढानामधस्तात् ओणायाः'। इति । एतत्तु वेधनिक्रपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधकलावाप्तिः । वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।

पैच्ये (१५) सीभाग्यं फलगुनीषु (१६) धनमार्थम्णे।(१७) ज्ञातिश्रेष्ठयं हस्ते।(१८) रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे।(१९) वाणिज्यवृद्धिं स्वाती।(२०) कनकं विद्याखासु। (२६) मित्राणि मैत्रे।(२२) ज्ञाके राज्यम्।(२३) कृषिं मूले।(२४) समुद्रयानसिद्धिमाँध्ये।(२६) सर्वान् कामान् वैश्वदेवे।(२६) श्रेष्ठयमभिजिति।(२७) सर्वान् कामाञ्छ्रवणे।(२८) वंलं वास-वे।(२९) आरोग्यं वारुणे।(२०) कृष्यद्र-व्यमाजे।(३९) गृहमाहिर्बुक्त्ये।(३२) गाः पौष्टणे।(३२) तुरङ्गममाश्विने।(३४) जीवितं याम्ये'।(३६)

(वि. स्मृ. ७८. ८-३५)

इति । आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राङ्कालाः। तदाह विष्णुः — 'सततमादित्ये श्रि श्राङ्गं कुर्वन्नारोग्यमामोति । (१) सौभाग्यं चान्द्रे । (२) समरविजयं कीजे । (३) सर्वान् कामान् बौधे । (४) विद्यामभीष्टां जैवे । (९) धनं ग्रौके । (६) जीवितं ग्रौश्चरे '। (७) (वि. समृ. ७८. १–७)

इति । कूर्मपुराणे अप-

१. We follow here A. and the text. All others read বিচ্ছা.
२. The text substitutes সাম্ভ্রী for फल्गुनीषु. ३. H. reads বৃদ্ধি for वृद्धि, and the text reads বিত্তি for the same. ১. I. reads বাদ্ধে for आण्ये. ৭. The text reads लवणं for बलं.

'आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सीभाग्यमेव च ।
कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
विद्यां विद्याष्टां च गुरी धनं वै भागवे पुनः ।
रानेश्वरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम्' ॥
(कू. पु. १. २. २०. १६–१७)

इति। विष्णुधर्मीत्तरे-

'अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पार्थिव ।(३०) आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा । सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।। आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः । क्रमेणैतान्यवामोति नाव कार्या विचारणा' ॥

(वि. ध. १. १४२. ३०-३२)

इति। प्रतिपदादितिथयोशि काम्यश्राद्धकालाः। तदाह मनुः—
'कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्विन्दते सुतान् ।
कन्यकां तु दितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः ॥
पजून् क्षुद्रांश्चतुर्थां तु पञ्चम्यां ज्ञोभनान् सुतान् ।
षष्टचां दूतमवामोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥
अष्टम्यामि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्यान्नवम्यामेकखुरं द्शम्यां दिखुरं बहु ॥

श. This and the following lines of Manu can be traced in Râmachandrâ's commentary alone. The text reads स्वरूपां लभते प्रजाम् for सुरूपान् विन्दते सुतान्. २. The text reads क्रन्यकाश्च for क्रन्यकां तु, and-वाजिनः for बन्दिनः. ३. We follow here A. and the text. All others read-षष्ट्यां द्यूतं कृषि चैव समम्यां लभते नरः।.

४. The text substitutes नरः for सदा. ५. The text reads this line as follows:—

नवम्यां वै चैकशकान्दशम्यां दिखुरान्बहून्।

एकादइयां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान्। द्वादरयां जातरूपं तु रजतं कुंप्यमेव च ।। ज्ञातिश्रेष्ठयं त्रयोदइयां चतुर्दरयां तु सुंप्रजाः। प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये रास्त्रेण रणे हताः।। श्राद्धदः पञ्चदरयां तु सर्वान् कामान् समश्रुते'। (म. स्मृ. ३. २८१–२८६)

इति । याज्ञवल्क्यो अप-

'कन्यां कन्यावेदिनश्च पद्मृन् क्षेद्रान् सुतानि । चूतं कृषिं च वाणिज्यं तंथेक-दिद्याफानि ।।(२६२) ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्ण-रूप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रष्टचं सर्वकामानाशोति श्राद्धदः सदा ।।(२६३) प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जियत्वा चतुर्दशीम् । द्यास्त्रिण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते'।। (२६४) (याः स्मृः १. २६२–६४)

इति । कन्यावेदिना जामातारः । एतानि फलानि कृष्ण-पक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु श्राद्भदः क्रमेण प्राप्नोति । अत एव कात्यायनः—

> 'स्त्रिया अतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म । अश्वस्तृतीयायाम् । चतुथ्यां क्षुद्रपद्मावः । पुत्राः पञ्चम्याम् । द्युतं षष्टचाम् । कृषिः सप्तम्याम् ।

१. All, except A. and the text read रूट्यम् for कुट्यम्. २. B. C. F. and the text read कुप्रजाः for सुप्रजाः. ३. The text reads पश्चन्त्रे सत्स्तानिष for पश्चन् अद्भान् स्तानिष. Vijnánesvara follows the text. ४. The text reads द्विश्यकेत्रशकं तथा. ५. Except A. and the text all read प्रभृति स्वेकां for प्रभृतिष्वेकां. ६. I. reads स्त्रियाः प्रतिरूपाः. ७. D E. G. H. and I. omit स्त्रीजन्म । अथः.

वाणिज्यमष्टम्याम् । एक राफं नव म्याम् । दरा -म्यां गावः । परिचारका एकाद इयाम् । द्वाद इयां धन - धान्य - रूप्यम् । ज्ञातिश्वेष्ठ्यं हिरण्यानि त्र -योद इयाम् । युवोन स्तत्र स्रियन्ते रास्त्रहताश्व -तुर्द स्याम् । अमावास्यायां सर्वम्'।

इति । अयं च कृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधिः सर्वे-ष्वेवाऽपरपक्षेषु । न भाद्रपदाऽपरपक्ष एव । अत एव द्यौनकः— 'प्रौष्ठपदाऽपरपक्षे मासि मासि चैवम्' ।

इति । आपस्तम्बो अप-

'सर्वे ध्वेवापरपक्षस्याहः सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्त्तुस्तु कौलाभिनियमात्फलिव द्रोषः ।
(७) प्रथमे व्हानि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये
जायते । (८) द्वितीये स्तेनाः । (१) तृतीये
ब्रह्मवर्चित्तंः । (१०) चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ।
(११) पञ्चमे पुमांसः । बह्वपत्यो न
चानपत्यः प्रमीयते । (१२) षष्ठे व्धव्यद्यीले
व्सन्नालश्च । (१३) सप्तमे कर्षे राद्धिः ।
(१४) अष्टमे पृष्टिः । (१५) नवम एकखुराः ।
(१६) दर्शमे व्यवहारे राद्धः । (१७)
एकादशे कृष्णायसं त्रपु-सीसम् । (१८)
द्वादशे पशुमान् । (१९) त्रयोदशे बहुपत्रो

I. reads पुत्रास्तत्र for युवानस्तत्र. It is not necessary to repeat
the word पुत्र.
 Except A. and the text all read क्यालिनयमात् for
कालाभिनियमात्.
 All, except A. and the text read अपत्यं.
 A. and the text read वर्षसनः.
 Except A. and the text all omit क्षद्र-.

बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः युवमारिणस्तु भव-न्ति । (२०) चतुर्दश आयुधराद्धिः ।(२९) पञ्चदशे पुष्टिः' । (२२)

(आ.ध.सू. २. ७.१६.७-२२)

इति । भादपदापरपक्षविषये मार्कण्डेयः-'केन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राङ्कं विधीयते ॥ प्रतिपद्धनलाभाय हितीया हिपदपेटा । वँरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी ।। श्रियं प्राप्तीति पञ्चम्यां षष्ट्यां पूज्यो भवेन्नरः । गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिंमुत्तमाम् ॥ स्त्रियो नवम्यां प्राप्तोति दशम्यां पूर्णकामताम् । वेदांस्तथा ^{ऽऽ}पुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥ द्वादर्यां हेर्मलाभं च प्राप्तीति पितृपूजकः । प्रजां मेधां पद्युं पुष्टिं स्वातन्त्यं वृद्धिमुत्तमाम् ॥ दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् । अवामोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरी नरः ॥ युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः। तेन कार्य चतुर्दइयां तेषामृद्धिमभीष्सतः ॥

१. The first two lines do not appear in the text. २. H. reads विविच्यते for विधीयते. ३. Except A. H. and the text all read हि प्रजाप्ता for द्विपद्पदा. ४. The text reads वर्राधिनी. २. The text reads वृद्धिम् for बुद्धिम्. ६. The text substitutes ज्ञय- for हेम-. ७. The text substitutes प्रीतिम् for ऋद्धिम्.

श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः ग्रुचिः । सर्वान् कामानवामोति स्वयं चानन्त्यमश्रुते' ॥ (मा. पु. ३३. १-८)

इति । नैभस्यक्रष्णपक्षप्रतिपत्यभृतिदश-पञ्चिदिनानि कृ-त्सेनोऽपि पक्षः सवितिरि कन्यागते सित महालय इति प्रोक्तः। तत्र पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

'नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः। स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाऽऽह्वयस्तथा'॥

इति । यत्तु शाठवायनिनोक्तम्-

'नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् । कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धर्कमीण'॥ इति तत्तिथिवृद्धावधिकदिवसे अपि श्राद्धं कुर्यात्र तु पञ्च-दश्चितेवेत्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । आश्वयुजः शुक्कप्रतिपदा सह नभस्यापरपक्षस्य षोडशादिनात्मकत्वम् । तस्या अपि क्षीण-चन्द्रत्वाविशेषेणापरपक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः—

ं 'अहःषोडदाकं यत्तु गुक्तप्रतिपदा सह । चन्द्रक्षयाविद्योषेण सा अपि दर्शास्मिका स्मृता' ॥ इति । ननु-एतस्मिन्पक्षे-

'दिनानि दद्या पञ्च च' । इति वचनस्य का गतिः?। उच्यते। द्वादद्यासु कपालेष्व-ष्टाकपालवत् षोडद्यासु दिवसेषु पञ्चदद्यदिनवचनमवयुत्यानु-

२. D. reads स्वयं चात्यन्नम्, E. and G. स्वर्गे चात्यन्तम् and H. and I. स्वर्गवासं समश्चते. २. H. substitutes तेन तस्य for नभस्य-. ३. I. reads कुरस्नोऽपर-. ४. B. C. D. E. F. and G. read-ऽन्विते. ५. I. reads -कर्नणः. ३. B. C. and F. read तस्य for नभस्य-.

वादो मिविष्यति । अथवा । पञ्चदद्यादिवस-द्योखद्यादिवसविष्यो-र्वीहि-यवविद्यक्षेणेम्सतु । नभस्यापरपक्षस्य कन्यास्थार्का-न्वितत्वेन पद्यास्ततरतोच्यते । तदभावे अपि तस्य पद्यास्तत्वात् । तदाह जावालिः—

> 'अगते अपि रवी कन्यां श्राइं कुर्वीत सर्वथा। आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥ पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुरुं तथा। प्रामोति पञ्चमे दत्त्वा श्राइं कामांस्तथाऽपरान्'॥

'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेपेत् पुत्रे जाते '। इति । अनेदमाम्रायते—

'यद शक्त पालो भवति गायत्रियै वैनं ब्रह्मवर्च सेन पुनाति। यन्नव-कपालि ख्रिवृतैवास्मिस्ते जो दधाति । यह शक्त पालो विराज्ञ वास्मिन-नादां दधाति । यदेकाद शक्त पालि ख्रिष्टुभैवास्मिनिद्रियं दधाति। यह्मदशक्त पालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत् एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति'।

इति । अत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादि -रूपत्वकल्पना । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादश्यासंख्या तस्यामष्टत्वात् ताः संख्या निमित्तीकृत्य अग्निहे। त्रशब्दवदष्टाकपालादिश्चदाः कर्मनाम -धेयानि इत्येकः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिमलाय तद्विष्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।

अयमभिसन्धिः—यद्यप्यत्र वाक्यभेदभयात् अष्टाकपालोदिर्विध्यन्त-राणि न सन्ति तथापि द्वादशकपालान्तर्विर्तनामष्टाकपालादीनां अवयु-त्यानुवादेन फलकीतनद्वारेण प्रकृता द्वादशकपालेष्टिरेव स्तूयते इति ।

^{*} काम्पेष्टिकाण्डे श्रूपते—

१. B. C. and F. read प्रशस्तता for प्रशस्ततरता. २. D. omits the following:—

⁻ऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् । तदाह जाबालिः-'अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा । आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः * * * ॥.

इति । बृहन्मनुरपि-

'आषाढीमविधं कत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्क्षिति पितरः क्रिष्टा अन्नमण्यन्वहं जलम् ॥ तस्मात्तेत्रेव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् । आषाढीमविधं कृत्वा यः पक्षः पञ्चनो भवेत् ॥ तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थो को भवेत्र वा ।

इति । अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशास्ततरत्वं चादिपुराणे दर्शितम्—

'पक्षान्तरे अपि कन्यास्थे रवी श्राइं प्रदास्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विद्योषेणैव कारयेत्' ॥ इति । स्रोकगीतमो अपि—

'कन्यागंते सवितरि यान्यहानि तु षोडरा । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः' ॥ (स्रो. गी. स्मृ. ८. १५.)

इति । शाठयायानिरापे-

'पुण्यः क्षन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चनः ।
क्रान्यास्थार्कान्वितः पक्षः सीऽस्यन्तं पुण्य उच्यते'।।
इति । आदिमध्यावसानेषु यत्र क्षचन क्षन्यार्कान्वितत्त्वेन
कृत्स्नः पक्षः पुण्य इत्यर्थः । अत एव कार्ज्णाजिनिः—
'आदौ मध्ये व्यसाने वा यत्र क्षन्यां व्रजेद्रतिः।
स पक्षः सकलः पुण्यः श्राद्धषोडदाकम्प्रति'।।
इति । प्रतिपदादिदर्ज्ञान्तं श्राद्धं कर्त्तुमसमर्थश्चेत् पञ्च-

१. D. reads अनं तिल्युतं जलम् for अनमप्यन्वहं जलम् २. D. and G. read आहित्यपुराणे and H. आदिपुराणे, but the marginal correction is वायुपाणे.

म्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तं वा यथाराक्ति श्राइं कुर्यात् । तदाह गौतमः

> 'अश्राइमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । (१) पञ्चमीप्रभृतिषु वा अपरपक्षस्य । (२) यथाश्राइं सर्वस्मिन् वा' । (३)

> > (गी. स्मृ. १५. १-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि-

'नभस्य कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने । त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा '।।

इति । अत्र प्रतिपदादिदर्ज्ञान्तिमत्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽबिकं न वर्ज्यम् । तदाह कार्ष्णाजिनिः-

'नभस्यस्याऽपरे पक्षे श्राद्धं कुर्याहिनेदिने । नैव नन्दाऽऽदि वज्ये स्यान्नैव वज्यो चतुर्दशी '॥ इति । ननु-एतत्-

'प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जियत्वा चतुर्दशीम् ' । (याः स्मृः १. २६४)

इति याज्ञवन्क्यवचनेन विरुद्ध्येत-इति चेत् । न । तस्य वचनस्य पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा कार्ष्णा-जिनिवचनस्यानर्थक्यं प्रसञ्ज्येत । अत एव कात्यायनः-'अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत । ऊर्ध्व चतुर्थ्याः

१. We follow here A. and the text, all others read— 'अपरपक्षे आद्धं पित्रभ्यो दखात्। पञ्चम्यादिर्श्यान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन् वा '।.

यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्ध्व यदहः सम्पद्यते ऋते चतुर्दशीम् । शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामित्' । इति । मनुरपि-

'ऋष्णपक्षे दशम्यादी वर्जियत्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे पशस्तास्तिथयी यथैता न तथेतराः' ॥

इति । तत्राप्यसामध्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तर-पक्षपञ्चमीपर्यन्तासु तिथिष्विनिषिद्धायामेकस्यां तिथौ यथा-सम्भवं गृही आदं कुर्यात् । तदाह यमः—

'हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरेन्तरे दद्यात् उभयोरिप पक्षयोः '।।

इति । अद्यान्तयादिना पञ्चमपक्षे श्राङ्गाकरणे यावत् क-न्याराद्यौ सूर्यस्तिष्ठति तौवच्छाङ्गं दद्यात् । तत्राप्यकरणे यावद् वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः—

'कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्टेद्विभावसुः । तस्मात्कालाङ्गवेदेयं वृश्चिकं यावदागतम्' ॥ इति । पुराणे अप-

'केन्यागते सवितिरि पितरी यान्ति वै सुतान् । ग्रून्या पेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ।। ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ निराज्ञाः पितरी गताः । पुनः स्वभवनं यान्ति ज्ञापं दत्त्वा सुदारुणम् ।। सूर्ये कन्यागते श्राइं यो न कुर्यादृहाश्रमी । धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

१. D. and G. read अन्तरं for अन्तरे. २. I. reads यावत्. ३. The first four lines of this quotation appear in Atrismriti. ४. D. reads धर्म पुत्र: for धर्न पुत्राः

वृधिके समितिकान्ते पितरो दैवतैः सह । निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारूणम्'॥ इति । आदिपुराणे अपिन

'प्रावृह्तौ यमः प्रेतान् पितृंश्वाथ यमालयात् । विसर्जियत्वा मानुष्ये केत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥ क्षुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतं च सेवयं कृतम् । काङ्कृत्तः पुत्र-पीत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥ तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु । मध्वाज्य-तिलिमश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥ ग्रासमात्रं परगृहादत्तं यः प्रागुयात्ररः । भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥ यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् । श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसन्चितैः'॥

इति । यमालयाद्दिसर्जयित्वा स्वकं पुरं ग्रून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन् वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं काङ्कन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्याहारः । तत्र वर्ष्यानाह् गार्ग्यः —

्रीनन्दायां भार्गविदिने त्रयोदस्यां त्रिजनम्नि ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् ' ॥

इति । त्रिजन्मिन जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः। वृद्धगार्ग्यो अप-

१. C. D. F. and G. read आहित्यपुराणे अपि २. F. omits the following:—
 * * * कृत्वा गूल्यं स्वकं पुरम् ॥
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्त्रभ दुष्कृतं च स्वयं * * ।

^{3.} C. reads स्वकं for स्वयं. V. D. reads भिक्षापात्रेण. ५. B. C. and F. read संवर्धयेत्. ६. D. omits this verse and इति। वृद्धगार्थी अपि. ७. except H. all omit त्रिजनमि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वीत्तरं चेत्यर्थः ।.

'प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्क्ष भार्गवे तथा । यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनइयति '।। इति । प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पित्र्यर्क्ष मघा । अङ्गिरा अपि—

> 'त्रयोदर्यां कृष्णपक्षे यः श्राइं कुरुते नरः। पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्।। मघासु कुर्वतः श्राइं ज्येष्ठः पुत्रो विनर्यति '।

इति । अत्र मघात्रयोदस्यां श्राद्धनिषेधः केवलिपत्वेनर्गी-देशेन श्राद्धविषयः । न तु केवलश्राद्धनिषेधः । नेनु-केव-लिपत्वर्गीदेशेन श्राद्धपाप्ती सत्यां तित्रिषेधी युक्तः-

> 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् । अविदोषेण कर्त्तव्यं विदोषात्ररकं व्रजेत्'॥

इति धीम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्राद्धनिषेधात्माप्ति-रेव नास्ति । अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते—इति । मैवम् । सत्यामपि धीम्यस्मृती व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्राद्धस्य निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जभक्षणस्य—

'न कलझं भक्षयेत्'। इति निषेधस्तद्वत् । अत एव कार्ष्णाजिनिः— 'श्राद्धं तु नैकवर्गस्य त्रयोदद्यामुपक्रमेत् । अतृप्तास्तत्र ये अस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते'॥' इति । स्मृत्यन्तरमापि—

१. All except A. and E. read -िपत्वर्गाविषयः for पित्वर्गोहेशेन आद्विन षयः, and omit केवलआद्विषेधः. २. H. substitutes न च for नतु. ३. I. reads अत्यस्तत्र यस्य.

'इच्छेत् त्रयोदशीश्राइं पुत्रवान् यः सुताऽऽयुषोः।
एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेत् '।।
इति । यः पुत्रवान् सुताऽऽयुषोरिभवृद्धिमिच्छेत् स एकस्यैकवर्गस्यैव श्राइं नो दद्यात् । अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि
पार्वणं समाचरेदित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मधात्रयोदर्यां श्राइनिषेधो न तु श्राइस्यैव । तत्र श्राइस्य प्रशस्तस्वात् । तथा च शङ्कः—

'प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा । नृणां श्रोद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः'॥ (शं. स्मृ. १४. ६-७)

इति । महाभारते अप
'ज्ञातीनां तु भैवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

नावइयं तु युवानोअस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे'।।

इति । अत्र मधात्रयोदइयां श्राद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात् ।

तस्यां युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथा च पुलस्त्यः —

'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते'।।

उति । कर्तव्यमित्यध्याहारः । मधाअन्वितत्वेनापि पिण्ड-

.इति । कर्तव्यमित्यध्याहारः । मघावित्वतत्वेनापि पिण्ड-निर्वपणं नास्ति । तथा चाँदिपुराणे-

१. The text reads पुष्टि तथा for इष्टां यशः २. The text reads प्राप्य सदा प्रीति for आद्धे सदा प्रीताः ३. D. reads उत्तरेच्छ्रेयः for तु भवेच्छ्रेष्टः, and for the same G. H. and I. read उत्तरेच्छ्रेष्टः. G. substitutes कुर्यात् for कुर्वन्. ४. D. G. and H. read आवित्यपुराणे.

'संक्रान्तावुपवांसेन पारंणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनइयति'॥

इति । चतुर्दइयां श्राद्धनिषधोऽण्यदास्त्रहतविषयः । अपमृत्युहतानां तु चतुर्दइयामपि श्राद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः—

'विष-दास्त्र-श्वापदा-शह-तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम्ँ ।

चतुर्दइयां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता'॥

इति । प्रचेता अपि—

'वृक्षारोहण-लोहादि-विंद्युब्जल-विषादिभिः। निख-दंष्ट्रिविपन्नानामेषां दास्ता चतुर्दद्गी'॥ इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

'द्रास्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' । (याः स्मृः ९. २६४)

इति । अत्र चतुर्द्यां रास्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते । न पुनश्चतुर्दर्यामेवेति । एवं च सित दिनान्तरेशि पितामहादि-तृप्तिसिद्ध्यर्थं महालयश्राद्धं कार्यम् । चतुर्दर्यां महालयश्रा-द्वस्यैकोदिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पितामहादितृप्तेरभावात्। तस्यं चैकोदिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह—

*'ब्राह्मणधातिनां' ब्राह्मणेन धातितानामित्यर्थः । ब्राह्मणादिहतानां चतुर्दश्यां श्राद्धं कार्यमित्येतन विज्ञानेश्वरस्याभिमतमिति प्रतिभाति । यतः—'ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोदिष्टविधिना श्राद्धं दद्यात् । यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति'—इति तेनोक्तत्वात् । (या. स्मृ. १. २६४ टीका द्रष्टन्या)।

२. D. reads -तिर्यक् सर्प-विषादिभिः for -विद्युज्ञल-विषादिभिः, E. विप-न्नानां विषादिभिः and G. -तिर्यक् -सर्पवधादिभिः for the same. २. B. C. and F. read तथैकोहिष्टत्वं for तस्य चैकोहिष्टक् पत्वं, and for the same D. reads ततश्वकोहिष्ट क्षपं and E. G. H. तस्य चैकोहिष्टक् पं.

'समत्वेमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु । एकोहिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये'॥

इति । समत्वमागतस्य सिपण्डीकृतस्य राखहतस्य पि-तुश्चतुर्देदयां महालये सुतैरेकोदिष्टश्राद्धं कार्यामत्यर्थः । यस्य पितामहो अपि दाखादिना हतः तेन द्वयोरिप चतुर्दद्वयामेकोदि-ष्टश्राद्धं कार्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्--

'एकस्मिन् इयोर्वैकोहिष्टविधिः'।

इति । अयमर्थः — एकस्मिन् पितिर शस्त्रादिना हते हयो-र्वा पितृ-पितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमिकोहिष्टं श्राइं कार्यमिति । यस्य पितृ-पितामह-प्र-पितामहास्त्रयोशि शैस्त्रहताः तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनैव विधिना ' श्राइं कार्यम् । एकस्मिन् हयोर्वेकोहिष्टविधिरिति विशेषोपा-दानात् । इदं च चन्द्रिकोकारा-अराक्योर्मतम् । त्रिष्विप पित्रादिषु शस्त्रहतेषु त्रयाणामिष पृथक् पृथमेकोहिष्टमेव कार्य-मिति देवस्वामिमतम्। अत्र—त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राइस्य

'सिपण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् । प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वे एकोदिष्टविधानम्। न तु त्रयाणाम्। तथा-त्वे तत्र तु पार्वणमव'—इति।

^{*} यथोक्तमपरार्के-

२. D. reads समस्वावगतस्थापि २. B. C. and F. read शस्त्रादिहताः ३. I. reads चिडिकाकाराऽपरार्कयोः through mistake. चिडिका is not a name of any Sanskrit work on Dharmasâstra. It is a name of a portion of Mârkandeya Purânam.

साक्षांद्विधायकवचनाभावदिकस्मिन्द्रयोवित्यस्योपलक्षणार्थत्वे -नाप्युपपत्तेरेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम् इति देवस्वामिमतं युक्त-मिति प्रतिभाति । दास्त्रादिहतानां दिनान्तरे पार्वणविधिनैव श्राद्वं कार्यम् । अत एव प्रजापतिः —

'संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सव-महारुये। निवेपेदेव पिण्डांस्त्रीनिति माह प्रजापितः'।।

इति । भ्रातृ-भगिन्यादीनां महालयश्राद्दमेकोहिष्टविधा-नेन कार्यम् । तथा च सुमन्तुः-

> 'सिपण्डीकरणादुर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥ मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोहिष्टं न पार्वणम्'।

इति । ओपस्तम्बोऽपि-

'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ॥

इति । स्त्रियो भगिन्यादयः । पुरुषा भात्रादयः । कात्या-यनो अप-

'सम्बन्धि-बान्धवादीनामेकोहिष्टं तु सर्वदा '।

इति । यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि यथा सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातूकण्यः-

'अत ऊर्वं न कर्त्तव्यमेकोहिष्टं कदाचन।

१. I. reads इत्त- for अत्र. २. D. omits— आपस्तम्बोऽपि—

^{&#}x27;अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये । तेषामीप च देयं स्यात् एकोडिप्टं न पार्वणम्'॥

इति ।

सिपण्डीकरणान्तं च तत्त्रोक्तमिति मुद्रलः ॥
प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु सः ।
च्यवते पितृलोकात्तु पृथिक्पण्डे नियोजितः ॥
सिपण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्तवेनोपपद्यते ।
पृथक्तवे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सिपण्डता'॥

इति । कार्ष्णाजिनिरापि-

'तत अर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोहिष्टं कदाचन । सपिण्डीकरणान्तं च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्'।।

इति । यमा अप-

'यः सपिण्डीकृतं पेतं पृथक्षिपण्डे नियोजयेत् । विधिन्नस्तेन भवति पितृहा चीपजायते' ॥

इति । पुराणे अपि-

'प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात् परम्। तत्र पार्वणवत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेद्रुधः'।। (ग. पु. २. २८. १६–१७)

इति । तानि सर्वाण्यिप प्रतिपदीक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्ट-ध्यानि । एतच्छ्राइं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौ-चापगमानन्तरकाल एव कार्यम् । तथा च ऋष्यशृद्धः— 'देये पितॄणां श्राहे तु आशौचं जायते तदा । आशौचे तु ध्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राहं प्रदीयते'॥ इति । यक्त्विवचनम्—

^{9.} D. omits-

^{* * * * * *} पृथक्त्वं नोपपद्यते।
पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता'॥
₹ित। कार्ष्णाजिनिरपि—
'तत ऊर्ध्वे न कर्तव्यम् * * * * ।

'तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित् मृतकादिना । मृतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा'।।

इति । सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि तत्पक्षे तित्तथौ वेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम्। तत्राद्ये पक्षे विरोध एव नास्ति । पुनस्तदहरेव वेत्ययं पक्षः सूतकव्यतिरिक्तिनिमित्तान्तरेण विन्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे विहितैकोहिष्ट-मासिकश्राद्धविषय इति ऋष्यशृद्भवचना विरोधाय व्यवस्थाप्यते । अत एव देवलः—

'एकोहिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विन्नः प्रजायते । अन्यस्मिस्तित्यौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्पयत्नतः' ।। इति । अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि । तित्तयौ मृतितयौ । यस्मिन् द्वाक्ते कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विन्नवद्यात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमित्तकविन्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृद्भवचनवलादनुष्टेयम् । देवस्वामिना अ्येवमेव विषय-व्यवस्था कृता ।

'एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं आदाौचिविन्नविषयम् ।
निमित्तान्तरतस्तदहर्विघाते—
एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विन्नः प्रजायते।
इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम्' ।
इति । यत्तु व्यासिनोक्तम्—
'श्राद्धविन्ने समुत्यन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।
अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः' ॥

१. B. C. and F. substitute च for वा. २. D. E. G. H. and I. read वृतकाशीचविषयम् for आशीचविष्रविषयम्.

इति । अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्ध्यनन्तरं वा श्राद्धं प्रकुर्वीतेति । एतदनुमासिकसांवत्सारिकश्राद्धविषयम् । अत एवोक्तं षट्विंशन्मते—

'मासिके ब्ब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके । वदन्ति शुद्धे तत्कार्य दर्शे वाधि विचक्षणाः'।। इति । दर्शग्रहणं शुक्र-कृष्णैकादस्योरुपलक्षणार्थम् । अत एव मरीचिः –

> 'श्राद्धविन्ने समुत्पने अविज्ञाते मृते ^ऽहिन । एकाद इयां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विद्रोषतः'॥

इति । ऋष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्तव्यमिति योजना । पितृकार्ये ऋष्णपक्षस्यैव विशेषतो प्राह्मत्वात् । ऋष्णै-कादशीतोशि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापूपन्याय-सिद्धम् । एतदुक्तं भवति—आशीचसमनन्तरकालो मुख्य-कालसैनिकृष्टत्वाच्छ्रेष्ठतमः । दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यास-स्यभावात् ततो जघन्य इति । अत एव ऋष्यशृङ्गः—

'शुचिर्भूतेन दांतव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्तव्या न चान्या वै कदाचन '॥

इति । शुचिना तावच्छ्राइं कर्त्तव्यम् । तत्राशौचवशान्मुएयकाले शुद्ध्यभावे शुद्ध्यनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते
सा तिथिस्तस्य कर्मणोऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुपघति तु मुख्यकालो नालस्यादिनाऽतिक्रमणीयः । तदाह स एव-

१. H. reads मासिकाऽडरे. २. H. reads मुख्यकालः. ३. B. C. F. and G. read अयान for अष्ठतमः. ४. I. reads गुचीर्भूतेन दातच्यं and D. reads गुचिर्भूतेन कर्तच्यं. ५. H. has the following footnote—
अन्या आशौचनूषिता मुख्यतिथिः कराचित्रि न स्वीकर्तच्याः।

'तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽऽशौचं यद्च्छया ।
पिण्डः श्राइं च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत्' ॥
इति । चकारेणाग्नौकरणं समुचिनोति । श्राइशब्देनात्र
ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितम् । पिण्डदानस्य पृथगुपान्तव्यात् ।
'विच्छित्तिं नैव कारयेत्' – इति ब्राह्मणतेर्पणं कर्त्तुमसमर्थश्चेत्पण्डपदानमात्रमपि कुर्यात् । सेर्वथा पित्रचनस्य विच्छेदं न
कुर्यादित्यर्थः । अत एव निगमः –

'आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भीजयेत्'।

इति । अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्म-णतर्पणं पिण्डपदानं च कुर्यात् । तत्रासामर्थ्ये पिण्डपदानमात्र-मिति । यत्तु हारीतेन श्राद्धविषे समुत्पन्ने अमावास्यादिष्वा-मश्राद्धं विहितम्—

> 'श्राद्धविन्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं मासन्सांवत्सरादृते' ॥ (हा. स्मृ. २१. १३)

इति । मासं मासिकम् । सांवत्सरं सांवत्सरिकम् । तत् भार्या-रजीदर्जानकृतविन्नविषयम् । तथा ऽऽहोज्ञानाः –

> 'अपैत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला । सिद्धान्नेन नै कुर्वीत आमं तस्य विधीयते '।।

> > (उ. स्मृ. ५. ८२)

२. H. and I. read विण्डं and D. G. विण्ड आइं. २. H. substitutes -भोजनं for -तर्पणं; while I. omits both. ३. D. substitutes सर्वत्र for सर्वथा. ४. B. C. and F. read अत एव. २. The text (औजनसस्मृतिः) substitutes the following lines for this couplet—

^{&#}x27;अनाग्निरध्वगा वानि तथैव व्यसनान्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद् वृषलस्तु सदैव हि'॥. ६. I. reads सिद्धार्ज न प्रक्रवीतः

इति । कात्यायनो अपि-

'आपद्यनमा तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मि । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला' ॥

इति । व्यात्रेपादी अप-

'आर्त्तवे देशकालानां विष्ठवे समुपस्थिते । आमश्राइं द्विजैः कार्य श्रूदः कुर्यात्सदैव हि '।।

इति । न च कात्यायन-व्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मा-सिक-प्रत्याव्दिकयोरप्यामश्राद्धं प्रामितीति मन्तव्यम् । 'मास-सांवत्सरादृते'।

ं इति विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्यतिरिक्तविषयत्वावग-मात् । अत एव मरोचिः-

> 'अनिप्तकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला । आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृते ऽहनि'।।

इति। तत् आमश्राइं मृते व्हिनि न कुर्यात् । किन्तु पका-त्रेनैव कुर्यादित्यर्थः । लौगाक्षिरिन

> 'पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थो अ्यनिमकः। अन्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् हेम्रा नाँअमेन वा कचित्'।।

इति । यस्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृते ^ऽहनि श्राद्धनिषेधः-

> 'मृते ^ऽहिन तु सम्श्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चेमे ^ऽहिन' ॥

१. D. omits न्यात्रपादो अपि. २. I. reads through mistake वा for न.

इति तस्यायं विषयः अपुत्रायाः पत्न्या एव पत्युर्मृताह-श्राद्धे अधिकाराद्यदा सा स्वयमेव रजस्वला स्यानदा मृते व्हिनि श्राद्धं न कर्तव्यम् । किन्तु पञ्चमे व्हिनीति । तथा च स्रोकगौतमः

> 'अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवित्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे श्हनि'।। (स्रोः गौः स्मृः ५ः १४)

इति । प्रभासखण्डे अप-

'शुद्धा स्यानु चतुर्थे अह्न स्नांता नारी रजस्वला । दैवे कर्मणि पिञ्चे च पञ्चमे अहिन शुद्धचित'।।

इति । अन्ये तु-

'श्राद्वीये व्हिन सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्तव्यं पत्र्वमे व्हिने'॥ (श्लो. गौ. स्मृ. ५. १९)

इति स्रोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा श्राद्धादौ कर्मणि भार्यया संहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्जनदूषितायामधिन कारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ^इहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम्— इति मन्यन्ते ।

ननु-अस्मिन्पाठे अमावास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमे अहन्यु-त्कर्षः प्राप्नोति-इति । मैवम् ।

१. I. reads सा for स्थान. २. H. and I. read स्नानात् for स्नाता. ३. H. omits the following:—

श्राद्धारों कर्मणि भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोर्ह्या-नदूषितायामधिकारनिष्टृत्तेर्भुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहिन, and inserts ये before श्राद्धः

'श्राद्धविन्ने दिजातीनाम्'

इति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वामस्यान्नकार्ये सोमकार्ये पूर्तीकविद्वितित्वात् । श्राद्वीये व्हनीत्यस्य वचनस्य मृताहव्य-तिरिक्तविषयत्वेन सार्थक'त्वमस्तु—इति चेत् । भवेदेतदेवं यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति । मृताहवि-षयत्वं तु—

'मृते इनि तु सम्प्राप्ते '

इति स्मृत्यन्तरवचनादेवा वगम्यते । तस्मादेकभार्येण मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविद्योपरमकाल एव कर्त्तव्यम् । भार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्तन व्यमिति । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्मम् ॥

अथ श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा।

श्राद्धे भाजनीयब्राह्मणपरीक्षा केर्त्तव्या । तत्र श्राद्धं प्रकृत्य यमः-

> 'पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् । शरीरप्रभवैदेंषिविशुद्धांश्वरितव्रतान् ।। दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् । इष्टान्वा यदि वार्शनष्टांस्तत्काले नांडवमानयेत्'।।

इति । पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरयभवा दोषाः कुष्ठापस्मारादयः। दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीय-ब्राह्मणपर्यन्तम् । तथा च छागलेयः —

१. B. C. D. and H. read पूर्तिकवन्, G. पुतीकवन् and H. पूर्तीकावन्. २. D. omits कर्तन्या. ३. D. omits this line. ४. D. E. G. H. and I. read नैव मानयेन्.

'उक्तलक्षणसम्पन्नीर्वद्या-शील-गुणान्वितः । पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राइं प्रकल्पयेत्'॥ इति । सर्वे पार्वणकोद्दिष्टात्मकम् । अत एव मनुनार्थप पितुः श्रोतियत्वेन पुरुषस्य श्रेष्ठचमुक्तम्

'अश्रोतियः पिता यस्य पुत्रः स्योद्वेदपारगः । अश्रोतियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः॥(१३६) ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोतियः पिता'। (म. स्म. ३. १३६–१३७)

इति । श्राहे भोजनीया बाह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः— 'अग्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोतियो ब्रह्मविद्युवा । वेदार्थवित् ज्येष्टसामा विमधुस्त्रिसुपौर्णकः ॥ (२९९) कर्मनिष्टास्तपोनिष्टाः †पञ्चामिर्ब्रह्मचारिणः । पितृ-मातृपराश्चैव बाह्मणाः श्रोद्धसम्पदे'॥ (२२९) (या. स्मृ. १.२१९–२२९)

* 'ज्येष्ठसामा' ज्येष्ठसामग इत्यर्थः । ज्येष्ठसाम च-'उदुत्यं चित्रम्' इत्यस्यामृचि गीतं साम तलवकारैज्येष्ठसामेत्यभिर्धायते । † 'पञ्चाभिः' पञ्च अमयो यस्य गृहे प्रदीप्यन्ते स पञ्चाभिः।

यदाह हारीतः-

'पचन: पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाप्तयो गृहे । सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पाङ्किपावनः' ॥ (हा. स्मृ. १३. २५)

इति।पचनः आवसभ्योऽभिः। पावनः सभ्यो ऽभिरित्यर्थः। मेधातिथिस्तु-'असी वाव गीतमो अभिः'। (छां. उ. ५, ४, १)

्छा. उ. ५. ०. ५ इत्यादिका पञ्जाग्निवद्या यस्याश्य — 'स्तेनो हिरण्यस्य मुरां पित्रप्रश्य'।

(ন্তা. ব. ৭. १০. ९)

इयादि फलमुक्तं तदिधिसम्बन्धात् पुरुषी अपि पञ्चाधिः-इयाह ।

रू. H. reads देवेषु for वेदेषु. २. Except A. and the text all read -सुपर्णक्तः for -सुपर्णिकः: ३. Except A. I. and the text all read -सम्पदः for -सम्पदः

इति । ऋग्वेदादिसर्ववेदेध्वस्खेलिताध्ययनक्रमाः । श्रोतियः श्रुताध्यनसम्पन्नः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः । युवत्वं च सर्विविद्येषणम् । वेदार्थविद्यम्ज्ञानवान् । ज्येष्ठसा-मिति सामविद्येषस्तद्वतं च । तद्वताचरणेन यस्तद्धीते स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेद्याः * तद्वतं च । तद्वताचरणेन तद्ध्यायी त्रिमधुः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेद्याः तद्वतं च । तदाचरणेन यस्तद्धीते स त्रिसुपर्णकः। ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः । उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः श्राद्धस्याक्षयफलसम्यादका इत्यर्थः । बृहस्यतिरपि—

'यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् । ऋचो यज्ञंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यंते ॥ अटेत पृथिवीं सर्वी सद्दील-वनकाननाम् । यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः ॥ ऋचा तु तृष्यति पिता यज्ञुषा तु पितामहः । पितुःपितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः'॥

इति । ज्ञातातपो अप-

भीजयेद्यस्त्वथर्वाणं दैवे पिच्ये च कर्मणि । अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः॥

^{*} प्रसिद्धमेतत्ते तिरीयशाखायां 'ब्रह्ममेतु मां ' इत्यादि ।

१. D. E. and G. read वेदेध्वस्य वर्णिताध्ययनक्रमाः; while I. reads -वेदेध्वस्या वर्णिताध्ययनक्रमाः. २. I. reads यत् for यः. ३. I. reads -पितामहाः. ४. All, except A. and I. read दानं तदक्षयं for अनन्तमक्षयं.

इति । यमो अप-

'वेदविद्यात्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः । स्वधर्मनिरताः ज्ञान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥ तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते'।

इति । मनुरपि-

'श्रोतियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः। अईत्तमाय विपाय तस्मै दत्तं महाफलम्।। एकैकमिप विद्वांसं देवे पित्र्ये च भोज्येत्। पुष्कलं फलमागेति नाऽमन्त्रज्ञान् बहुनिप।।

(म. स्मृ. ३. १२८-२१)

इति । वसिष्ठो अप-

'यतीन् गृहस्थान् साधून् वा'।

(व. स्मृ. ११. १७)

इति । भोजयेदिति रोषः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि— 'शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्' ।

इति । शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्र-धारिणो वानप्रस्थाः । त्रिदण्डिनो वाक्-काय-मनोदण्डैरुपेता यतयः । अत्र परः परः श्रेष्ठः । अत एव नारदः—

> 'यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् दिजान् । विजानन् वसतो प्रामे कैव्यं तद्याति राक्षसान् '।।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि-

१. D. omits Sपि. २. H. and I. read तत एव for अत एव. ३. D. reads क्रव्यं जिन्नान्त राक्षसाः

'अलांभे ध्यानि-भिक्षूणां भोजयेद्वह्मचारिणम् । तदलांभे ब्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् '।। (वायुपु. २. १०. ७२)

इति । उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अत एवापस्तम्बः— 'ब्राह्मणान् भोजेयेद्वह्मविदो यानि-गोत्र-मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्' ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ४)

इति। योनिसम्बन्धा मातुलादयः। गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डाः। मन्त्रसम्बन्धाः वेदाध्यापकादयः। अन्तेवासिसम्बन्धाः शिष्यै-शास्त्रोपाध्यायाः। एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान् गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः। श्राद्धे श्रोतियादीनां पङ्किपा-वनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह—

'अपाङ्क्योपहता पङ्किः पान्यते यैदिजोत्तमैः । तान्निबोधत कात्स्न्येन दिजाप्यान्पेङ्किपावनान् ॥ अप्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च । श्रोतियान्वयजाश्वेव विज्ञेयाः पङ्किपावनाः ॥ त्रिणाचिकेतः * पञ्चािमः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

* त्रिणाचिकेतः-

'उशन् ह वे वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ '।

(क. उ. १, १.)

इत्यादियीं अनुवाकः कठश्रुतौ पठग्रमानः निचकेतनाम्ना मुनि-पुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यत-इति व्युत्पस्या त्रिणाचिकेतः । तत्याठ-तदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोगपे त्रिणाचिकेत इत्युच्यते । येनाधीतं नाचि-केतचरितं स त्रिणाचिकेत-इति केचन व्याचक्षते ।

१. The text inserts भोजयेत् before ब्राह्मणान्. २. Except A. . B. C. and F. all substitute शिल्प- for शिष्य-. ३. D. reads पावनान् शुभान् for पङ्क्तिपावनान्.

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥ वेदार्थवित्पवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । दातायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः' ॥

इति । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोढापुत्रः । सहस्रदः गवां सुवर्णस्य वा । यमो अप-

> 'ये सोमपा विरजसी धर्मज्ञाः ग्रान्तबुद्धयः । वैतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥ पन्चामिरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च । बहुचश्च त्रिसीपर्णः त्रिमधुर्वाऽथ यो भवेत् ॥ त्रिणाचिकेतो विरजाश्छन्दोगी ज्येष्टसामगः । अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्किपावनाः ॥ शिशारप्यमिहोत्री च न्यायविच षडद्भवित् । मन्त्र-ब्राह्मणविचैव यश्च स्याङ्म्पाठकः ॥ बेह्मदेयासुतश्चैव भाव**गु**द्धः सहस्रदः । चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥ निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः । गुरु-वेदाशमपूजासु प्रसक्ती ज्ञानतत्परः ॥ विमुक्तः सर्वदा धीरी ब्रह्मभूती दिजीत्तमः । अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥ स्नातको जैप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः। ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यत्रतः श्रुचिः ॥

२. Except A. and I. all read -देयानुसन्तान: for -देयारमसन्तान:. २. This and the following line are omitted by I., ३. I. reads आहादेया-. ४. B. C. and F. read जाट्य- for जट्य-.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥
वेद-विद्या-व्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः '।
इति । पैठीनसिरपि–

'अथातः पक्तिपावना भवन्ति । त्रिणाचिकेतस्त्रि-मधुस्त्रिसुपर्णश्चीर्णत्रतश्क्वन्दोगो ज्येष्ठसामगो ब्रह्मदेयाऽनुसन्तानः सहस्रदो वेदाध्यायी चेतु-वेदः षडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-वेदजापी चेति । तेषामेकेकः पुनाति पङ्किम् । नियुक्तो मूर्धनि सहस्रेरप्युपहताम्'।

इति । शृङ्खी अप-

'ब्रह्मदेयानुसन्तानो' ब्रह्मदेयापदायकः । ब्रह्मदेयापतिश्चैर्वं ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः ॥ र्वययजुः पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः । जैथर्वशिरसो अध्येता ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः ॥ नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टारमकाञ्चनः । ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्किपावनः' ॥ (शं. स्मृ. १३. ६-८)

इति । बौधायनो अप-

१. I. reads - सुसन्तान: for - ऽनुसन्तान: २. I. reads चतुर्वेदषडङ्गावित् for चतुर्वेदः षडङ्गावित्. ३. The text reads - सन्ताना: for - सन्तान: ४. The text reads यश्च for चैव. २. Except A. and the text all read यञ्चषां पारुगो for ऋग्यञ्च:पारगो. ६. The text reads अथवाङ्गिरसो-. ७. The text reads - रत: for -पर:.

'त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्नः षडङ्गविर् चित्रीर्षिको ज्येष्ठसामगा इति पङ्किपावनाः' । (बी. स्मृ. २.८.१४.२)

इति । हारीतो अपि-

'स्थितिरविच्छिन्नवेदेवेदिता श्यो निसङ्कारित्वमाभेयत्वं चेति कुलगुणाः । (१५) वेदोङ्गांनि
धर्मो ब्यात्मिविच्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं
श्रुतम् । (१६) ब्रह्मण्यतां देव-पितृभक्तता ।
(१७) समता सौम्यता परानुपतापितां बनसूयता ब्रुद्धतता पारुष्यं मित्रता पियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशिवधं शीलम् । (१८)
क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।
शीचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च ॥ (१९)
सत्यवचनं सन्तोषो दृढत्रतत्वमुपत्रतत्विमिति
षोडशार्मुणं वृत्तम् । (१०) तस्मात् कुलीनाः

१. The text omits-त्रि- and substitutes ज्येष्ठसामकः for ज्येष्ठसामगाः. I. inserts अध्येता after त्रिशीर्षकः and omits ज्येष्ठ. The text inserts सातकः after ज्येष्ठसामगाः. २. The text reads -विह्तिता for -वेदिताः ३. G. H. and I. read वेदाजुानि; while the text reads धर्माजुानि वेदों ऽध्यात्म- for वेदोऽजुानि धर्मो ऽध्यात्म- श. H. and I. omit through mistake -विद्यं and read ऽध्यात्मिवज्ञानं for ऽध्यात्मिवचं विज्ञानं. २. We follow here A. D. and the text; while B. C. E. F. and H. read आह्मण्यं and G. reads आह्मण्यता. The latter reading is an incorrect one. ३. H. and I. read अपरोपतापिता for परानुपतापिता. ७. D. H. and I. read शिलं for शोचं. ८. I. reads —गुणाः for -गुणं.

श्रुत-शीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्रयाः ।(२१)द्वादशोभयतः श्रोतियस्त्रिणा- चिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशार्षको ज्येष्ठ- सामगः पञ्चािमः षडद्भविद्रुद्रजाष्यूर्ध्वरेताः ऋतुकालगामी तत्त्वविचेति पङ्किपावना भवन्ति'। (२२)

(हा. स्मृ. १३. १५-२२)

इति । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता अविच्छिन्नवेदवेदितेत्यत्र हविरासादनार्थदेशिवशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं यागं सक्त्यति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्तिऋषिज्ञातृत्वम् । धर्मो धर्मशा-स्त्रम् । विज्ञानं वेशेषिकादिशास्त्राभिज्ञानम् । स्मृतिवेदशास्त्रा-विस्मरणम् । उपव्रतत्वं दशम्याद्विकभक्तता । अत्रानुकत्यो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

> 'स्वस्रीय-ऋत्विक्-जामातृ-याज्य-श्वद्युर-मातुलाः । त्रिणाचिकेत-दौहित्र-दिाष्य-सम्बन्धि-बान्धवाः' ॥ (याः स्मृ. १. २२०)

इति । अत एव मनुः-

'अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्टितः ॥ (१४७) मातामहं मातुलं च स्वस्नीयं श्वग्नुरं गुरुम् । दाहित्रं विद्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्या च भाजयेत्'। (म. स्मृ. ३. १४७–४८)

इति । विद्पतिजीमाता अतिथिवी । तदुक्तं देवस्वामिना-'विद्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति' । इति । आपस्तम्बो अपि— गुणेवदलाभे सोदर्यो अप भोजयितव्यः । (५) एतेना-तेवासिनो व्याख्याताः'। (६) (आ. ध. सू. २. ७. १७. ५-६)

इति । बौधायनो अपिन 'तदभावे रहस्यवित् ।(३) ऋचो-यज्रुंषि-सामा-नीति श्राद्धस्य महिमा तस्मादेवंबिधं सपिण्ड-मण्याद्ययेत्'। (४) (बौ. स्मृ. २. ८. १४.३–४)

इति । विष्णुपुराणे वि-

'पितृब्य-गुरु-दै।हित्रानृत्विक्-स्वस्रीय-मातुलान् । पूजयेद्भव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्'।।

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृब्य-सोदर्थ-सपिण्डा वैश्वदेवस्थाने नियोक्तव्याः । न पित्रादिस्थाने । तथा चार्शवः-

'पिता पितामहो भाता पुत्रो वाज्य सपिण्डकः ।
न परस्परमर्ध्याः स्युर्न श्रोद्धं ऋत्विजस्तथा ।।
ऋत्विक्-पुत्रादयो होते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।
वैश्वदेवे नियोक्तित्या यद्येते गुणवत्तराः' ।।

इति । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थान एव निवेशः । सीदर्ये

विहितस्यार्थस्य —

२. The text reads गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः for गुणवदलामे- २. The text reads एवंविदं for एवंविधं. D. omits the following:—

^{* * * *} स्विण्डम्प्याश्चयेत्'। (४)

इति । विष्णुतुराणे अपि — 'पितृव्य-गुरु-होहित्रानृत्विक्-स्वन्नीय-मानुजान् । पूजयेखुव्य-कव्येन वृद्धानृतिथि-बान्धवान् '॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृच्य-सोदर्थ-, and I. read आद्धे for and reads एवं विधसापिण्डा वैश्वदेवस्थाने &c. ३. E. and I. read आद्धे for आदं.

'एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः'।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ६)

इत्यापस्तम्बेन शिष्ये अतिदेशात् । यत्तु मनुना केल्पा-न्तरमुक्तम्-

> 'कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमि त्वरिम् । दिषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्'॥ (म. स्मृ. ३. १४४)

इति तन्न साक्षादैनुकल्पाभिप्रायेण*। किन्त्वनुकल्पानुक-ल्पाभिप्रायेण।

'न श्राई भोजयेन्मित्रम्'। (म. स्मृ. ३. १४४)

इति स्वेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य 'काममर्चयेत्' - इति सानु-द्यायमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठो अ्यनुकल्पानुकल्पमाह -

> 'आनृहांस्यं परो धर्मों याचते यत् प्रदीयते । अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्'।।

इति।आनृशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः। तेनाऽयाचतः अयाचनशीलान् अत एव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे

* 'पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवे। श्यम् '-इति राघवानन्दः । पात्रा-न्तरालाभे गुणवन्मित्रं भोजयेत् अभिरूपमप्यारं न भोजयेदित्यर्थः ।

सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रे-येत् । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते —इति एतदप्यनुकल्पो भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पे नानुकल्पो अनुष्टेयः । तथाऽऽह मनुः—

> 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो उनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्'॥ (म. स्मृ. ११. ३०)

इति । साम्परायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति । भविष्येत्पुराणे अप-

> 'ब्राह्मणातिक्रमी नास्ति मूर्खे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्रिमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते'॥

इति । वेदविवर्जिते - इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एवोक्तं तत्रैव -

> 'व्यतिक्रान्तुंर्न दोषोशस्त निर्गुणम्प्रति काईंचित्। यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्यश्च गुणान्वितः॥ गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः'।

इति । यतु पुराणान्तरे भिहितम्—
'यस्त्वासन्नमितक्रम्य ब्राह्मणं पिततादृते ।
दूरस्थं भीजयेन्मृदो गुणादचं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात् सम्पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।
केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्विततां खग ॥

१. I. reads निमन्त्रयेहिति. २. D. reads विन्दते for विद्यते. ३. D. reads भाविष्यपुराणे अप. ४. I. reads व्यतिकान्तेः. and निर्गुणान्, for व्यतिकान्तुः and निर्गुणम् respectively. ५. D. substitutes एव for एक-.

सिन्नकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तेजातिं प्रियंवदम् ।
मूर्खं वा पण्डितं वार्णप वृक्तहीनमथापि वा ॥
नातिक्रामेन्नरो विद्वान् दारिद्याभिहतं तथा' ।
इति तद्दीहित्र-जामानादिविषयम् । अत एव मनुः'व्रतस्थमपि दीहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत'।
(म. स्मृ. ३. २३४)

इति । व्रतस्यं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः ।
गुणवत्सिविकृष्टातिक्रमे तु पत्यवायो अस्ति । तथा च पुराणम्

'सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुवानात्मना सह । अतिक्रम्य दिजवरान् नरके पातयेत् खग ॥ तस्मान्नोतिक्रमेत् पाज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेद्गिकान् । सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥ भागिनेयं विद्योषेण तथा बन्धुं खगाधिप । नातिकामेन्नरश्चेतानमूर्खानिप गोपते ॥ अतिक्रम्य महारोधं रोरवं नरकं व्रजेत्'।

इति । अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं ब्रजेत् । न मूर्खानित्यभिपायः । श्राद्धे वर्जनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः –

> 'रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा । अवकीर्णी कुण्ड-गोली कुनखी इयावदन्तकः ॥

१, B, C. and F. read युक्तजातित्रियं -. २. I. reads ऽतिक्रमेहिन्तो. ३. I. reads अतिक्रमेत्ररथैतान मुर्खानिष and E. नरथैताल मू-.

भृतकाध्यापकः क्षीत्रः कन्यादृष्यभिद्यस्तकः ।
मित्रधुक् पिद्यनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
माता-पितृ-गुरुत्यागी कुण्डाद्यी वृषलात्मजः ।
परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदृष्टश्च निन्दिताः' ॥
(याः स्मृः १. २२२–२४)

इति । रोगी उन्मादादिषापरोगवान् । ते चँ देवलेन दंशिताः— 'उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरो महोदैरो ऽइमरीत्यष्टी पापरोगाः'।

इति । हीनं न्यूनमिधकमितिरिक्तमकं यस्यासौ हीनाति-रिक्ताङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पर्यति असौ काणः । तेन च बिधर-मूकाँदयो लक्ष्यन्ते । दिक्त्हा पुनर्भूस्तस्यां जातः पौ-नर्भवः । अवकीर्णी क्षतत्रतः । कुनखी दुष्टनखः । रयावदन्तः स्वाभाविककृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योष्ट्यापयित स भृ-तकाष्यापकः । असता सता वा दोषेण कन्यां दूषियता कन्या-दूषी । महापातकाभिश्चास्तोष्टभश्चास्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता । कुण्डस्यानं यो ष्ट्रभाति स कुण्डाशी । कुण्डशब्दो गोलकस्या-प्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलः तत्सुतो वृषला-त्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते श्राद्धे निन्दिता वर्ज्या इत्यर्थः । मनुरपिन

१. I. reads अभिश्वसकः २. H. and I. read निन्दितः ३. D. E. G. H. and I. omit -पाप-. ४. Except A. and H. all read रोगाश्च for ने च. ६. H. reads उक्ताः, and I. विणताः. ६. I. omits through mistake महोदरी. ७. I. reads विधर-मूक मूर्वादयों for विधर-मूकाइयों ८. I. reads महापातका-भिश्वसकः for महापातका-भिश्वसकः

~

वा

'ये स्तेन-पतित-क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान् हव्य-कव्ययोर्विपाननहीन् मनुरब्रवीत् ॥ (१५०) जिटलं चा निधीयानं दुर्वालं कितवं तथा। याजयन्ति च ये पूँगांस्तांश्व श्राह्मे न भोजयेत्।।(१५९) चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रायिणस्तथा । विपेणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युईव्य-कव्ययोः॥(१५२) भेटयो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी इयावदन्तकः। प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्तामिर्वाधिषस्तथा ॥ (१५३) यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्व गणाभ्यन्तर एव च ॥ (१५४) कुद्गीलवो व्वकीर्णी च वृषलीपतिरेव च l पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ (१५५) भृतकाध्यापको यैश्व भृतकाध्यापितस्तथा । ब्र्इशिष्यो गुरुश्वैव वाग्दुष्टः कुण्ड-गोलकौ ॥ (१५६) अकारणपरित्यक्ता माता-पित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यीनेश्व सम्बन्धेः संयोगं पतितेर्गतः ॥ (१५७) अगारदाही गरदः कुण्डाद्यी सोमविक्रयी । समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ (१५८) पित्रा विवदमानश्च केकरी मद्यपस्तथा'।

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

१. D. and the text (Medhâtithi) reads दुर्वलं for दुर्वालं. २. I. reads through mistake पूर्वान्. ३. I. omits this and the following two lines. ४. Except A. I. and the text all read -ध्यापकश्चेव. ५. B. C. D. E. F. and H. read कटकारकः. ६. Kullükabhatta reads कितवः for केकरः.

'पापरोग्यभिदोस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ (१५९) धनुः-दाराणां कर्त्ता च यश्वा अप्रेदिधिषूपतिः । मित्रधुक् चूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ (१६०) भ्रामरी गण्डमाली च श्विज्ययो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ (१६९) हस्ति-गो-प्र्यो-ष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तंथैव च ॥ (१६२) स्रोतसां भेदकश्चेव तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षरीपक एव च ॥ (१६३) श्वजीडी इयेनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिर्श्वं गणानां चैव याजकः ॥ (१६४) आचारहीनः क्षीत्रश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्धिर्निन्दित एव च ॥ (१६५) औरभिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । मेतनिर्यातकश्चेव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ (१६६) एतान्विगाईताचारानपाङ्केयान्द्रिजाधमान् । दिजातिपवरी विदानुभयत्रापि वँर्जयेत्'॥ (१६७) (म. स्मृ. ३. १५०-१६७)

इति । स्तेनो ऽत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यापहारी विवक्षितः ।

२. I. reads अभिश्रासः २. D. substitutes स्यात् for उम्ने- ३. I. reads स्वत- for सूत-. ४. Except A. and the text all read वृषलपुत्रश्च for वृषलवृत्तिश्च. २. The text reads श्लीपशी च for शिल्पजीवी. ६. Except A. and the text all read नरायमान् for दिजायमान्. ७. The text omits आणि and reads विवर्जयेत् for वर्जयेत्. ८. Except A. and I. all read -च्यहारी for -ऽपहारी.

तद्रव्यापहारिणः पितत्राब्देनोपात्तत्वात् । पारलोकिक-फलदं कर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकाः । तेभ्यो वृत्तिर्जी-विका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । जिटलो ब्रह्मचारी । 'अन-धीयानः'—इति जिटलिविशेषणम् । अतश्चानधीयाने ब्रह्मचा-री प्रतिषिद्ध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रम् । तस्य श्राद्धे 'पञ्चा-प्रिब्रह्मचारिणः'—इति पात्रत्वविधानात् । न च—अध्ययनर-हितस्य ब्रह्मचारिणोऽश्रोतियत्वेन श्राद्धे प्रसत्त्वयभावात् प्रति-षेधो ऽनुपपन्न—इति मन्तव्यम् । यतः—

'व्रतस्थमिप दौहित्रं श्राझे यत्नेन भोजयेत्'। (म. स्मृ. ३. २३४)

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमविविक्षितिमिति भ्रान्त्या अध्ययनर-हितोशी ब्रह्मचारी श्राद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्ध्यत इति । दुर्वालः खत्वाटः क्षिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण-

'खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चेण्ड एव च ' ।

इति | कितवो द्यूतासक्तः | पूर्णयाजकाः गणयाजकाः | अत्र श्राद्धे इति विद्योषोपादानाहुर्वालादीनां श्राद्ध एव वर्ज्यत्वं न दैव इत्यवगम्यते | अन्यथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमा-द्विद्योषोपादानमनर्थकं स्यात् | अत एव गौतमः—

> 'हिविःषु चैवें दुर्वालादीर्न् श्राद्ध एवैके'। (गी. स्मृ. १५. २७)

इति । हिवःषु च दैवेअपि। एवं पिज्यवत् परिक्ष्य दुर्वालादी-

H. substitutes खण्डः for चण्डः. २. I. reads पूग- for पुर-, and all others omit गणयाजकाः.
 H. omits च; while I. omits एवं. ४. B. and H. read दुर्शलादीनां.

न्वर्जयेत् । एके मन्वादयः । श्राद्ध एव न भोजयेत् दैवे तु भोजयेदित्यभिपायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थं च भेषजकारिणः ।

'तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् । . अपूतो ह्येषो भेध्यो यो भिषक्'। इति अविद्योषेणेव निन्दार्थवाददर्ज्ञानात् । धनार्थं संवत्सर-व्ययं देवार्चको देवलेकः । तदुक्तं देवलेन—

'देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । असौ देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः ॥ अपाङ्केयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा'।

इति । आपद्यपि मांसिकक्षियणः । अनापिद विपणजी-वित्वेनैव निषेधे सिद्धे 'मांसिकक्षियण'—इति पुनर्विद्योषोपादा-नस्य वैयर्थ्यात् । अनापिद वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः। न त्वापद्यपि । तत्र—

> 'क्षात्रेण कर्मणा जीवेदिशां वाज्यापि दिजः ' । (याः स्मृः ३, ३५)

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्या-गकारणं विना श्रौत-स्मान्तीग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अ-ल्पवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याभिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः । तथा च स्मृतिः-

'समर्घ धनमुद्धृत्य महाधै यः प्रयच्छति । स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः'॥ (व. स्मृ. २. ४१)

१. I. reads देवल:. २. A. reads विभी for नित्यं

रा

इति । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहि-ते ज्येष्ठे अनाहितामी वा साति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह आहितामिर्वा भवेत् स परिवेत्ता । तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः । तथा च मनुः-

> 'दारा-श्रीहोत्रसंयोगं कुरुते योश्यजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ' ॥ (म. स्मृ. ३. १७१)

इति । अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः । तथा च गर्गः— 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्वारसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्' ॥

इति । आवस्थ्यमावस्थ्याधानम् । आधानं गाईपत्याद्या-धानम् । असोदर्ये तु न दोषः । तथा च ज्ञातातपः-

> 'पितृब्यपुत्रान् सोपत्नान् परनारीसुतांस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने' ॥

इति । परनारीसुताः क्षेत्रजा श्रातरः । यमो अपि-'पितृब्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च । दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाऽधर्मः परिवेदने' ॥

इति । परपुत्रा दत्त-क्रीतादयः भातरः । सीदर्यविषये अपि कचिद्दीषी नास्ति । तथा च ज्ञातातपः—

> 'क्रींबे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुके अपि वे। । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने'॥

इति । भिर्क्षुंकः प्रवाजितः। योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः। कात्यायनो अप-

१. B. C. D. and F. read पित्रव्यपुत्राः सापत्नाः. २. B. C. and F. read - धताः. ३. B. C. and F. read च for वा. ४. All, except A. D. and H. omit भिक्षवाः प्रत्रजितः.

'देशान्तरस्थ-क्रीबैकवृषणानसहोदरान् । वेश्यातिसक्त-पतित-श्रूद्रतुल्या-अतिरोगिणः ॥ जड-मूका-अन्ध-बिधर-कुब्ज-वामन-खोडकान् । अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा । कुंहकोन्मन-चोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति'॥

इति । खोडो भग्नपाददयः । अभार्या नैष्टिकब्रह्मचारिणः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहान्निवृत्ताः।देशान्तरगतादिषु कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने दोषो अस्त । तथा च वैसिष्टः-

> 'अष्टी दश द्वादश वर्षाण ज्येष्टं भातरमनि-विष्टमप्रतीक्षमाणः पायश्चित्ती भवति'।

इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था-अदृष्टा-र्थमर्थार्थं वा द्वादश्वर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्टविषयम् । अष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् । तथा च स्मृतिः-

> 'द्वाददीव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोर्गतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः'।।

इति । क्रीबादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथा च स्मृतिः — 'उन्मत्तः किल्बिषी कुष्टी पतितः क्रीब एव वा । राजैयक्ष्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्'।।

१. H. omits this line. २. G. reads इद्धवसिष्ठः for वासिष्ठः. ३. I. reads अनिर्विष्टम्; while G. reads अनीक्षमाणः for अप्रतीक्षमाणः. ४. I. reads अनिर्विष्टम. ५. All, except A. read राजयक्ष्मामयार्थाः

ना

इति । विरक्त-वेदयातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय । तत्र कालाव-धेरश्चेतत्वात् । आधानविषये अप ज्येष्ठानुमत्याअधिवेदने न दोषः । तथा च वृद्धविसष्ठैः—

> 'अग्रजश्च यदा^ऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ? । अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि'॥

इति । आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताम्नाविष कानिष्ठस्त-दनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यिभमायः । अयं न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथा चोज्ञानाः—

> 'पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाश्य कस्यचित्। तपो-अग्रहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने '॥

इति यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाष्प्रजो वाष्प्रहिन ताप्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याष्ठधानकरणे अपि न दोष इ-त्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदने अपि दोष-तदपवादौ द्रष्टव्यौ । अधीतविस्मृतवेदो निराक्षतिः । तथा च देवलः—

'अधीत्य विस्मृते वेदे भवेदियो निराक्ततिः'।

इति । नानाजातीया अनिँयतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवत्तीं गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रज-स्वलायाः कन्यायाः पतिः । तदुक्तं देवलेन—

> 'वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ।।

१. D. reads अस्तुतत्वात् for अशुत्तत्वात्. २. D. reads वसिष्ठः for वृद्ध-वसिष्ठः. ३. G. reads अधीते. ४. I. reads अनियमवृत्तयो.

यस्त्वेनामुद्दहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः । अश्राद्धेयमपाङ्क्षेयं तं विद्यादृषलीपतिम्'॥ इति । यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत् सो^ऽपि वर्ज्यः। तदुक्तं देवलेन—

> 'परदाराभिगों मीहात् पुरुषो जार उच्यते । स एवीपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेदृहे' ॥

इति । वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातिकसंसर्गिभिः सह ब्राह्मैयौँनिश्च सम्बन्धिर्वद्या-योनिसम्बन्धैर्यः संयोगं गतः सोऽत्र विवक्षितः । न तु साक्षात् संसर्गी । तस्य पतितद्मान्देनै-वोपात्तत्वात् । केकरो अध्यधेदृष्टिः । अग्रेदिधिष्वाः पतिरग्रेदि-दिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा या साज्येदिधिषुः। तदुक्तं देवलेन—

> 'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाऽग्रेदिधिषूर्जेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता'।।

इति । पुत्राचार्योऽक्षरपाठकः। भामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्था-र्जकः । गृहसंवेदाको वर्धिकवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभा अवयः। त एव वृत्त्यर्थं पालनीया यस्यासावीरभिकः । महिष्यः पाल्या यस्यासी माहिषकः । अथवा व्यभिचारिणीपुतः । तदाह देवलः—

'महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी। तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः'॥ इति । एतान् पूर्वीक्तानुभयत्र दैवे पिच्ये च वर्जयेदि-त्यर्थः। यमो अप-

१. B. C. F. and H. omit उपपति:. २. I. reads अर्घ- for ऽध्यर्ध-.

396

श

'काणाः कुब्जाश्च षण्डाश्च कृतन्ना गुरुतल्पगाः। ब्रह्मन्नश्च सुरापाश्च स्तेना गोन्नाश्चिकित्सकाः ॥ राष्ट्रकामास्तथीन्मत्ताः पद्मुविक्रयिणश्च ये । मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥ राजभृत्या-ऽन्ध-बधिरा भूक-खल्वाट-पङ्गवः । वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ॥ कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा। दण्डपूजाश्च ये विपा प्रामकृत्यपराश्च ये ॥ अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः । कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥ इयावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्टिनश्च ये । वणिजो मधुहर्त्तारो हस्त्यश्वदमका दिजाः ॥ कन्यानां दूषकाश्चेव ब्राह्मणानां चे दूषकाः । सूचकाः पेष्यकाश्चेव कितवाश्च कुशीलवाः ॥ सैमयानां च भेत्तारः पदाने ये च बाधकाः । अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥ धनुःकर्ता चूतवृत्तिर्मित्रधुक् शस्त्रविकयी । पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥ पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी। पत्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा पत्रजितश्च यः ॥ यश्च पत्रजिताज्ञातः पत्रज्या व्वसितश्च यः।

१. I. reads मूर्ख- for मूक-. २. B. C. and F. read विद्यकाः for च दूष-काः. ३. D. reads समर्थानां for समयानां. ४. B. C. F. and I. read माहिषकाः for माहिषिकाः

तावुभी ब्रह्मचेण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥
राज्ञः पेष्यकरो यश्च प्रामस्य नगरस्य वा ।
समुद्रयायी वान्ताद्यी केदाविक्रयिणश्च ये ॥
अवकीणीं च वीरप्ती गुरुप्तः पितृदूषकः ।
गोविक्रयी च दुर्वालः पूगानां चैव याजकः ॥
मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
दाम्भिको वर्धकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
परिवित्तः परिवेत्ता भृत्यांचार्यो निराकृतिः ॥
ग्रद्वाचार्यः सुताचार्यः श्रद्विष्ट्यस्तु नास्तिकः ।
इष्वस्त्रदारकाचार्यो मानकृत्तैलिकस्तथा ॥
चोरो वार्ध्विका दृष्टाः परस्वानां च दूषकाः ।
चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्किदूषकाः ॥
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् दिजान्न नियोजयेत्'।

विद्यादिगुणयोगे अ्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणे अभ-हितम्-

'श्राद्वाईगुणयोगे अपि नैते जातु कथच्चन । निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सता'॥ इति ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम्।

एवं ब्राह्मणान् भागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च हारीतः-

१. B. C. and F. read -चाण्डाली for -चण्डाली. २. I. reads भृताचार्यः for भृत्याचार्यः. ३. B. C. and F. read चारवार्ध्विकाः for चारा वार्ध्विकाः

ना

'यत्नेनैवंविधान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्वेद्युनिमन्त्रयेत्'। (हा. स्मृ. १३/२९)

इति । असम्भवे परेद्युनिमन्त्रयीत । तथा च कैंग्ने-'श्वी भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूजयेत् । असम्भवे परेर्द्युर्वा यथोक्तेर्लक्षणैर्युतान्'॥

(कू. पु. १. २. २२. २)

इति । देवली अप-

'यः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्यं दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिषं सकृद्भक्ता सर्वभुक्तजने गृहे ॥ असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्'।

इति । अत्र विशेषो मनुना दर्शितः —

'पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत ज्यवरान् सम्यग्विपान् यथोदितान्' ।।

(मः स्मृः ३. १८७)

इति । वराहपुराणे-

'वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता। स्थाने।पलेपनं भूमिं कृत्वा विशान्निमन्त्रयेत्।। दन्तकाष्ठं च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्'।

असम्भवे परेद्युनिमन्त्रयीत । तथा च कौर्मे— 'श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूजयेत् ।.

१. The text reads निमन्त्रयात, for निमन्त्रयेत; while D. reads अनिपूज-येत् for the same. २. B. C. F. G. and H. read कूर्म: and I. कूर्म; while D. omits the following:—

३. The text reads -पूज्य च for -पूज्येत. ४. D. reads निर्वर्त्य for निश्चित्य. ६. D. omits this and the following line.

इति । श्राइभूमि परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं कृत्वा विप्रान् रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः। तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

'पूर्वेशिह्न रात्री विप्राप्र्यान् कृतसायन्तनादानान् । गत्वा निमन्त्रयेद्देव-पित्रुद्देशसमन्वितः' ॥

इति । निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः-

'क्रतापसन्यः पूर्वेद्युः पितृन् पूर्वे निमन्त्रयेत् । भवद्भिः पितृकार्यं नः सम्पाद्यं च प्रसीदत ॥ सन्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्'।

इति । अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शृह्विषेयम् । तथा च पुराणम्-

'दक्षिणं चरणं विषः सब्यं वै क्षत्रियस्तथा । पादावादाय वैदयो हो गुद्धः प्रणतिपूर्वकम्' ॥ इति । दक्षिणचरणस्पर्दो जानुपदेदो कर्तव्यः । तथा च मरस्यः-

> 'दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्रे निमन्त्रितः'। (म. पु. १६. १९)

इति । 'पूर्वं निमन्त्रयेत् ' इत्यत्र पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः । अत एव वृहस्पतिः— 'उपवीती ततो भूत्वा देवताऽर्थं द्विजोत्तमान् । अपसव्येन पित्र्ये च त्वयं शिष्यो ऽथ वा सुतः'।।

इति ॥

१. B. C. and F. insert इति before भवद्भिः, and omit this and the following line. २. D. reads -विषयः for -विषयम्, and emits the following:— तथा च प्राणम्—

^{&#}x27;दक्षिणं चरणं विप्रः सब्यं वै क्षत्रियस्तथा । पादावादाय वैदयो हो चूदः प्रणतिपूर्वकम्' ॥

इति । ३. The text reads त for ऽत्र.

अथ ब्राह्मणसंख्या।

पार्वणश्रा हे ब्राह्मणसङ्ख्यामाह पैठीनसिः—
'ब्राह्मणान् सप्त पञ्च ही वे। श्रोतियानामन्त्रयेत्'।
हित । यदा पञ्च ब्राह्मणाः तदा दैवे ही पित्र्ये त्रय हिति।
विभागः ।

'हैं। दैवे पितृकार्थे त्रीन्'।

(म. स्मू. ३. १२५)

इति मनुस्मरणात् । येदा सप्त तदा दैवे चत्वारः । पित्र्ये त्रयः ।
'अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः' ।
इति अङ्गिरसस्मरणात् । नन्वेतद्दचनं दैवे द्वी पित्र्ये पञ्च इति
विभागे अयुपपद्यते – इति चेत्। मैवम् । त्रिषु पञ्चानामयुग्मसङ्ख्यया विभागानुपपत्तेः । नर्व – एकत्र त्रय इतरत्रेकेक इति विभाग

'समं^{*} स्यादश्चतत्वात्'।

उपपद्यत-इति वाच्यम् ।

বা

(पू. मी. १०. ३. ५३)

इति न्यायेन विषमविभागस्याऽन्याय्यत्वात्। तस्मादयुग्म-

^{*} विभागः समः स्यात् । कुतः-अश्रुतत्वात् वैषम्यहेतोविँशेषस्य अश्रुतत्वात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम एव विभाग इस्रेकः पक्षः । कर्भ-करेषु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापि-इति द्वितीयः पक्षः । तत्र अयुग्मविप्रसंख्ययैव पित्र्ये समविभागो भवतीत्यतो अयुग्मसंख्यका एव विप्राः पित्र्ये निमन्त्रणीया इति राद्धान्तः ।

१. D. omits वा. २. From this word to विभागस्याऽन्याय्यत्वात् (both inclusive) the intermediate portion is omitted by I., and D. omits the portion between मनुस्मर्णात् and नन्वेतद्वयनं. ३. D. omits the portion between मैवम् and समं स्यात्. ४. G. reads ननु for नच.

सङ्ख्यया समविभागार्थं विज्ये त्रय इति युक्तम् । यतु शौन-केन पिज्ये विषयुग्मविधानं कृतम्-

'एकैकस्य ही ही'।

इति तदृद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विपान् भेजियेत् । तथा च शौनकः-

'एकैकमेकैकस्य वींस्लीन्वा'।

इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्म-णान् भोजयेत् । तथा च गौतमः-

> 'नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्'। (गौ. स्मृ. १५. ७)

इति । अस्यार्थः —यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । नर्नु — अयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु पर्यवसानम् ?

'सामर्थ्ये अप नवभ्यो आंग्भो जयीत सति दिजान्। नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः के जिल्होषदर्शिनः'।

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनक-गौतमाभ्या-मुक्तोऽयं श्राद्धविस्तरो मनुना नादृतः-

> 'है। दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोश्प न प्रसद्धोत विस्तरे ॥

१. D. and G. read उक्तम् for युक्तम्. २. I. omits wrongly नतु— अयुको भोजयेदिति. ३. B. C. and F. read व्यावृत्तः for नावृतः, D. and G. substitute वृद्धितः for the same.

रा

सिक्तियां देश-काली च शीचें ब्राह्मणसम्पदम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्' ॥ (म. स्मृ. ३.१२५–२६)

इति सकेरिणमेव विस्तरमितषेधात् । अत एव वृद्धबृहँस्प-तिरपि-

'एकैकमथवा द्वी त्रीन् दैवे पिच्ये च भोजयेत्। सिक्तया-काल-पात्रादि न सम्पद्येत विस्तरे'॥ इति। वसिष्ठोऽपि-

'द्दी दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्मुसमृद्दीशंप विस्तरं तु विवर्जयेत्'।।

(व. समृ. ११. २७)

इति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि सङ्को चपक्ष एव विहितः— 'दी दैवे पाक् त्रयः पिच्ये उद्गेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्' ॥ (या. स्मृ. १. २२८)

इति । एकैकमुभयत्र वेति बाह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम्। यत्तु राङ्किनोक्तम्-

'भोज्येदथ वा^ऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्किपावनम्' । इति तदप्यलाभविषयम् । यदा त्वेक एव भोक्ता तदैव-माह वसिष्ठः-

१. D. reads देशे for शौचं. २. D. and the text read -सम्पदः for सम्पदम्. ३. I. reads अकारण. for सकारण-. ४. D. E. G. and H. do not prefix वृद्ध- to -वृहस्पतिः. ६. The text reads न प्रसज्जेत विस्तरे for विस्तरं त विवर्जयेत्. ६. H. reads सङ्गोच एव पक्षे; while I. substitutes पक्षे for पक्षे, and G. omits पक्षे. ७. I. reads उत वैकेकमेव for उदगैके-कमैव.

'यद्येकं भोजयेच्छ्रा है दैवं तत्र कथं भवेत् ? । अत्रं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।। देवतायत्ने कृत्वा येथाविधिवदर्चयेत् । प्रास्येदगी तदन्नं तु दद्याद्या ब्रह्मचारिणे '।।

(व. समृ. ११, ३०-३१)

इति । निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मेस्स्यः—
'ऐवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥
अक्रोधनैः शौचपैरः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवित्वयं भवद्भिश्च मया च श्राक्कारिणा'॥
(म. पु. १६. १९–२०)

इति ॥

अथ निमन्त्रितत्राह्यणकर्तव्यम् ।

निमन्त्रितैर्यस्कर्तव्यं तदाहाश्तरः – 'ते तं तथेत्यविष्ठेन गतेयं रजनी यदि । यथाश्चतं प्रतीक्षेरन् श्राङ्कालमतन्द्रिताः'॥

इति । ते निमन्त्रिता विपास्तं श्राइकर्त्तारमविष्ठपूर्वकं तथाऽस्त्वित्युक्त्वा यथाश्रुतं विहितं नियमजातं श्राइकालं श्राई भुक्तं यावत् जीर्यति तावदनुतिष्ठेरिन्नत्यर्थः । तथा च प्रचेताः—

'आ चान्नपरिणामात्तु ब्रह्मचर्यं इयोः स्मृतम् '। इति । यमो अपि-

१. H. reads यथाविधि प्रवर्तते, I. यथाविधि प्रवर्तयेत् and the text ततः आद्धं प्रवर्तयेत् २. D. substitutes याज्ञवल्क्यः for मत्स्यः, but the following quotation does not appear in Yâjnavalkya. ३. Except A. and the text all read पटन् for एवं; while B. C. and F. read निर्मन्त्र्य for नियमन्त्र्य. ४. The text reads नियमं for नियमान् and बान्धवान् for पैतृकान्. ६. B. reads आद्धकर्मणि; while G. reads आद्धकारणे. ६. G. and H. read अञ्चलपिणामात् for आ चालपरिणामात्, E. अञ्चलक्षपरिणामात्, D. स्यादन्न परिणामात् and I. आऽञ्चलपरिणामात for the same.

रा

'आमन्त्रितास्तु ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते । वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ अहिंसा सत्यमकोधी दूरे च गमनक्रिया । अभारोद्दहनं चेति श्राद्धस्योपासनाविधिः'॥

इति । तथा क्तिवत्यङ्गीकारः सित सामर्थ्ये अनिन्दिताम-न्द्रणविषयः । तथा च कात्यायनः—

'अनिन्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्'।

इति । शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यिमिति । यस्त्वामन्त्र-णमङ्गीकृत्य सत्यिप सामर्थ्ये पश्चान्निवारयित तस्य दोषो अस्ति । तथा च मनुः—

> 'केतितस्तु यथान्यायं हव्य-कव्ये दिजोत्तमः । कथिन्त्रदप्यतिकामन् पापः सूकरतां व्रजेत् '॥ (म. स्मृ. ३. १९०)

इति । केतितो निमन्त्रितः । यमो अपि—
'आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां दातं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते'॥
इति । निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायो अस्ति । तथा च
नारायणः—

'निकेतनं कारियत्वा निवारयति दुर्मतिः । ब्रह्महत्यामवामोति ग्रूडयोनी च जायते'।। इति । यस्त्वामन्त्रितो विपश्चाहृतो अपि श्राद्धकालातिकमं करोति तस्य पत्यवाय औदिपुराणे अभिहितः—

१. D. reads आमन्त्रितो. २. D. and G. substitute आदित्यपुराणे for आदिवराणे.

'आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्यादिमः कदाचन । देवतानां पितृणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥ चिरकारी भवेद्रोही पच्यते नरकाभ्रिना'।

इति । दातृ-भोक्त्रेार्बह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्रे-सत्रोक्तः । तत्र वृक्षमनुः-

> 'ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं कचित्। सत्र गच्छन् समामोति ह्यनिष्टफलमेव तु'॥

इति । गौतमः-

'सद्यःश्राद्दी श्रृदातल्पगतस्तत्पुरीचे मासं नर्येति पितृन्'। (गी. स्मृ. १५. १८)

इति। श्राद्धी श्राद्धकर्त्ता। सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः। मनुः— 'आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषस्या सह मादते। दातुर्यद् दुष्कृतं किन्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते '।।

(म. स्मृ. ३. १९१)

इति । यमः

'आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मौसं पांशुभीजनाः' ॥
इति ॥

अथ भाद्धदिनकृत्यम्।

श्राद्धे दिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्-

१. B. C. and F. do not repeat तज. २. Except A. and the text all read नयेत् for नयति. ३. I. reads तन्मांसं for तन्मासं.

'श्राइभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याइन्तधावनम् । श्राइकर्त्ता ने कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः' ॥ इति । देवलो अपि-

'तथैव यैन्त्रितो दाता पातः स्नात्वा सहाम्बरः । आरभेत नवैः पात्रैरेन्नारम्भं स्वबान्धवैः ॥ तिलानविकरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् । असुरापहतं सर्व तिलैः शुद्धश्यजेन च ॥ ततो अतं बहुसंस्कारं नैकर्ण्यं ज्ञनभक्ष्यवत् । चोष्य-पेयसमृद्धं च यथाशक्ति पकन्पयेत्' ॥ इति ॥

अथ श्राद्वाहेद्रव्याणि ।

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह—
'कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यव-द्यालयः ।
महायवा त्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च लीहाश्च प्राह्माः स्युः श्राद्धकर्मणि' ।
इति । यवाः सितद्युकाः । द्यालयः कलमाद्याः । महायवा
त्रीहियवाश्च यवविद्योषाः । मधूलिका धान्यविद्योषः । कृष्णाः

१. I. reads तु for न, and G. न दन्तधावनं बुधः for दन्तानां धावनं बुधः. D. reads दन्तधावनकं. for दन्तानां धावनं. २. D. reads आमन्त्रितोः ३. H. reads पाकारम्भं for अन्नारम्भं, and E. reads सम्भारं तं for the same. Y. I. reads नैकभाजनभक्तवन्.

स्थलजाः कृष्णवर्णत्रीहयः। लोहा रक्तशालयः। मार्कण्डेयोऽपि-

'यव-त्रीहि-सगोधूंमितला मुद्राः ससर्वपाः । प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चार्त्त्रे शोभनाः'॥ (मा. पु. ३२. १०)

इति । अत्र गोधूमानामावइयकत्वमित्रणोक्तम्— 'अगोधूमं च यच्छ्राइं कृतमप्यकृतं भवेत्'। इति । वायुपुराणे अपि—

'बिल्वा-ऽऽमलक-मृदीका-पनसा-म्रात-दाडिमम् । चव्यं पालेवता-ऽक्षीट-खर्जूराणां फलानि च ॥ करोरु कीविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् । कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥ कर्फलं कौङ्केणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च । कर्कन्धूमीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥ वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्काटकपरूषकम् । पिप्पली मिरचं चैव पटीलं बृहतीफलम् ॥ सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च । एवमादीनि चान्यानि स्वादृनि मधुराणि च ॥ नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च'।

इति । मृदीका द्राक्षा । आम्रातकः कपीतनः । चन्यं चिका । अक्षोटः रौलोद्भवः पीर्लुः । करोरु भद्रमुस्ता । कालेयकं दा-रुहरिद्रा । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् । कट्फलं श्रीपणिका ।

२. Except A. and the text all read संगोधूमास्तिलमुद्धाः. २. The text reads चार्रात- for चार्ज. ३. We follow here the majority of the manuscripts. I. alone reads किंद्धिनी(णी). ४. D. H. and I. read कव-स्थानिक. ६. H. and I. omit पीलुः.

लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलम् । कर्कंधूर्वदरी । तिन्दु-कः शितिसारकः । गृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । बृहतिफलं निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकं तुण्डिकेरीफलम् । बिन्वामल-कादीनि प्रसिद्धानि। पालेवत-ग्रीवके-परूषकादीन्यप्रसिद्धानि । शङ्द्योर्थि—

> 'आम्रान् पालेवतानिक्षृन् मृद्दीकां चव्य-दाडिमम् । विदार्याश्व भचुेण्डांश्व श्राइकाले अप दापयेत्।। ब्राक्षां मधुयुतां दद्यात् सक्तृन् रार्कस्या सह । दद्याच्छ्राद्दे पयत्नेन शृङ्गाटक-करोरुकान्'।।

> > (इं. स्मृ. १३. २१-२२)

इति । आदित्यपुराणे जैप-'मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् । श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा'।।

इति । अत्र विद्योषो मार्कण्डेयेन दर्शितः—

'गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्धैः क्षीणिकैश्वणंकेरिष ।

श्राद्धेषु दत्तैः ग्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ।।

विदार्याश्व भचुण्डेश्वं विसैः गृङ्गाटकैस्तथा ।

केचुकैश्व तथा कन्दैः कर्कन्धु-बदरैरिष ॥

पालेवतर्रातुकैश्वाण्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।

काकोल्याः क्षीरकाकोल्यास्तथा पिण्डालकैः ग्रुमैः॥

I. omits -मीवक -. २. D. reads সন্তভাশ্ব for সন্তভাশ্ব. ३. G. and H. omit अपि. ४. B. C. and F. read चीणकै:. ২. D. E. G. and I. read সন্তঃ:. ६. B. C. and F. read - নামকী: for - নানুকী:. ৬. I. only reads काकोल्यः श्रीरकाकोल्यः.

लाजाभिश्व श्रालाभिश्व त्रपुषोर्वाह-चिभेटैः ।
सर्षपा-राजशाकाभ्यामिकुदैराजजम्बुभिः ॥
प्रियालामलकेर्मुख्यैः पीलुभिश्वातिलम्बकैः ।
वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्वक्रिकाक्षारिकावचैः ॥
मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
मुद्धातकैः पद्मफलैर्भक्ष्य-भोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
रागर्खाडव-चाष्यश्व त्रिजातकसमन्वितेः ।
दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्देषु पितरो नृणाम्'॥

इति । विदारी कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलम् । केचुकः कचू-राख्यशाकम् । कन्दः सूरणः । उर्वारः स्वादुकर्कटी । चिर्भ-टस्तिक्तकर्कटी । सर्पपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्ण-सर्पपः । इङ्गुदः तापसतरः । प्रियाली राजादनम् । चिक्रका चिन्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् । रागखाडवाः पानविशेषाः । विजातकं लवङ्गिला-गन्धपत्राणि । मत्स्यपुराणे अपि—

> 'अन्नं तु सदिध-क्षीरं गोघृतं दार्कराविनवतम् । मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केदावः'॥ (म. पु. १७. ३०)

इति । मनुरपि— 'तिंलेर्व्वीहि-यवैमिषिरद्रिर्मूल-फलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयँन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

१. B. C. F. H. and I. read wrongly; चिनिटे: २. G. substitutes पश्चिम: for पीलुभि:, for the same E. and I. read पहुन्भि:; while all except A. read च तिलम्बकै: for चा ऽतिलम्बकै: and D. alone reads च तिलम्बुभि: ३. G. reads वेश हुन्दे: ४. B. C. E. F. and H. read वी अपुत्रकै: ५. Except A. all read -पाडव- for खाडव- ६. I. reads वर्षातु: ७. The text reads तृष्यन्ति for प्रायन्ते.

द्यै मासी मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु । औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनिह पञ्च वै ॥ षण्मासां श्रागमांसेन पार्षतेनेहे सप्त वै । अष्टावेणस्य मांसेन रीरवेण नवैव तु ।। दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः। द्यादा-कूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकाददीव तु ॥ संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा । वार्शीणसस्य मांसेन तृप्तिद्दीदश्वार्षिकी ।। कालशाकं महाशॅलकं खड़लोहामिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वज्ञः'।।

(म. स्मृ. ३. २६७<u>-७२</u>)

इति । वार्शीणसी रक्तवर्णवृद्धच्छागः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा । रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वाधींणसं विदःं॥ (वि. ध. १. ४१. १४९)

इति । पक्षिविशेषी वा-'कृष्णग्रीवी रक्तशिराः श्वेतपक्षी विहद्भमः । स वै वार्धीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः'।। इति निगमवचनात्। कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम्। महा-

२. The text substitutes आय for इह. २. B. C. and F. substitute अथ for इह and the text reads च for the same. ३. Except A. I. and the text all read ऐणेय- for एणस्य, D. reads ऐणेन for the same. . The text alone reads महाशान्ता; while all Except A. and the text read खदं लोहामिवं. ५. The text reads कल्प्यन्ते. ६. I. and the text read त्रिपिबं.

शन्को मत्स्यिवशेषः । खद्भः खद्भमृगः । लोहो लोहितवर्ण-श्च्छागः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नानि । श्राद्धे कोद्रवादिधान्यानि वर्जयेत् । तथा च व्यासः−

'अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा । हिङ्क द्रव्येषु शाकेषु काला-अनल-श्रोभास्तथा' ॥ इति । कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः । छान्दसी अत्र व्हस्वः । संस्कारकद्रव्येषु हिङ्कद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृ-ध्णजीरकः । अनलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्चाद्धेयानि । ननु—

'मैधूकं रामठं चैव कर्पूरं मिरचं गुडम्' । इति आँदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य श्राद्धेयत्वमुक्तं तत्कथं तस्याऽश्राद्धेयत्वमुच्यते–इति चेत् । सत्यम् ।

'अतिरात्रे षोडिशनं मृह्णाति । नाश्तिरात्रे षोडिशनं मृह्णाति'।

इतिवदत्रापि विधि-प्रतिषेधदर्शनादिकरूपो अस्तु । एवमेवा-न्यत्रापि । भारद्वाजो अप-

'मुद्राढकी-माषवर्ज दिंदलानि दद्यात्' । इति । मुद्रः कृष्णेतरः। आढकी तुवरी। माषी राजमाषः।

२. H. has the marginal reading -शुभाशुभा: २. B. C. and F. omit संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्भव्यमभाद्धेयम्।, and read काव: for काल:, and D. E. G. H. and I. read कृष्णर्जक: for कृष्णजीरक:;— while B. C. and F. omit the following:—

अनलिश्वनकः। शुभा शुभाख्यः शाकिविशेषः। एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि।. ३. F. and I. read मधूदं for मधूकं. ४. D. and G. read आदित्यपुराणे for आदिपुराणे. ६. D. and H. omit भारद्वाजोऽपि; while B. C. F. and G. read भरद्वाजः for भारद्वाजोऽपि. ६. Except A. all read विदलानि for दिवलानि.

एतैर्विना दिदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलित्थादीनामु-पलक्षणार्थम् । अत एव चतुर्विद्यातिमतम्—

> 'कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलित्थान्वरकांस्तथा । निष्पावांस्तु विद्योषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥ यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः'।

इति । वरकाः वनमुद्धाः । अन्यत् प्रसिद्धम् । अत्र निष्पा-वनिषेधः कृष्णनिष्पावविषयः ।

'रुष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् श्राङ्कर्मणि'। इति स्मरणात् ।

'निष्पावाश्चोंऽत्र शोभनाः'।

(मा. पु. ३२. १०)

इति मार्कण्डेयपुराणं कृष्णेतरानिष्पावविषयतया व्यवस्था-पितं भवति । मरीचिरपि-

'कुलित्थाश्वणकाः श्राद्धे न देयाश्वेव कीद्रवाः । कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च'॥ इति । विष्णुपुराणे अपि—

'श्राई न देया पालङ्काचा तथा निष्पाव-कोद्रवाः। मसूर-क्षार-वास्तोक-कुलित्थ-राण-शिप्रवः'॥

इति । पालङ्काचा मुकुन्दः । मसुरो मङ्गल्यकः । क्षारो यवक्षा-रादिः । विष्णुरपि—

१. The text reads आत-for अत्र. २. The following quotation does not appear in Vishnupuranam. ३. G. and I. read वास्तुल-.

'भेतृण-द्याग्रु-सर्षप-सुरसा-ऽर्जक-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक-पालङ्क्ष्या-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-महिषीक्षीरादि वर्जियेत्' । (वि. स्मृ. ७९. ९७)

इति । भूतृणो भूस्तृणः । छान्दसत्वात् सुडभावः । सर्षपो ऽत्र राजसर्षपः ।

'कुसुम्भं राजसर्षपम्'।

इति स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डी । अर्ज-कः श्वेतार्जकः । उशना अपि-

> 'नालिका-राण-छत्राक-कुसुम्भां-ज्लाबु-विड्भवान्। कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत्।। वर्जयेदृद्धनं श्राद्धे काञ्चिकं पिण्डमूलकम्। करद्धां ये भी चान्ये वै रस-गन्धोत्कटास्तथा'।।

इति । नालिका दीर्घनालाग्रगतालपपछवा । छत्राकं द्या-लीन्ध्रः । कुम्भी श्रीपणिका । कम्बुकं वृत्तालाबु । गृञ्जनो हरिद्रक्तवर्णः पलाण्डुविद्योषः । काञ्चिकं आरनालकम् । क-रञ्जं चिरिबिल्वफलम् । पुराणे अप-

'पिष्पली-मुकुन्दक-भूस्द्रण- शिष्टु-सर्षप-सुरसा-सर्जक-सुवर्चल-कुष्माण्डा-ऽलाबु-वार्तकु-पालक्योपादकी-तण्डु-लीयक-कुसुम्भ-पिण्डालुक-महिषीक्षीराणि वर्जयेतु'।

^{3.} The text reads this Sútra as follows:-

इ. E. G. and I. read - कुसुम्भानम्ब -. इ. Except A. and I. all read दिर्घनालायहाणेलापछ्वा for -रीर्घनालायगाताल्पपछ्वा ४. I. reads सिलिन्धुः for शिलीन्धः. ६. B. C. D. and F. read हरिद्वर्णः. ६. Some MSS. read कान्त्रिकं for कान्त्रिकं. ७. The author does not specify the name of the Purâṇam to which the following quotation belongs. The quoted lines appear in Vâyupurâṇam, but the first of these lines appears in a portion which enumerates the materials that are prescribed for use in a Śrâddha. The remaining two lines contain the names of unacceptable ones.

'वांशं कैरीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ॥ (११) अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च । आद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः'॥ (१५) (वायुपुः २. १६. ११–१५)

इति। वांद्रां करीरं वंद्याङ्करः । सर्जकः पीतसारकः। अवे-दोक्तां वेदनिषिद्धानिर्यासाः ब्रश्चनप्रभवादयः । औषराणि लव-णानि कृतलवणानि । रजस्वलाः दिनवयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः। भरद्वाजो अपि—

'नक्तोखृतं तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च ।
स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्जकन्दं च पिप्पली ।।
तण्डुलीयकदााकं च माहिषं च पयो दिध ।
दिशिम्बिकानि करीराणि कोविदार-गवेधुकम् ।।
कुलित्थ-द्राण-जम्बीर-करम्माणि तथैव च ।
अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं दिश्युः क्षारं तथैव च ॥
नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।
एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥
आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमैकदाफं च यत् ।
माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता'॥

इति । आविकमवीनां पयः । मार्गे मृगीणां पयः । औ-ष्ट्रमुष्ट्रीणां पयः । ऐकदाफं वडवापयः । माहिषं महिषीपयः । चामरं चमरीपयः ! ब्रह्माण्डपुराणे अप-

The text reads अथ वेदो-क्तानिर्यासान.
 B. C. F. and I. read क्रानि for यानि.
 Except A. and I. all omit from आविकम् to चमरीपयः (both inclusive).

अ० ३.]

'आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च । अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् ॥ द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् । शक्रिरा-कीट-पाषाणैः केशैर्यचाप्युपेद्रुतम् ॥ पिण्याकं मथितं चैव तथाश्तिलवणं च यत् ॥ दंधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णं चोषविवर्धंततम् ॥ वर्जयेच तथा चान्यान् सर्वानभिमतानि । सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्लवणीकृताः॥ वारभावदुष्टाश्च तथा दुष्टेश्वोपहतास्तथा। वाससा चोपंधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि'॥

इति । द्विःस्वित्रं द्विःपक्षम् । परिदग्धमीतदग्धम् । अग्रा-वलेहितं पूर्वमेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोडितं निर्जलं दिध । सिद्धा भक्षा आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः । द्राङ्खोऽपि-

> 'कृष्णाजाजीं विडं चैव शीतपाकीं तथैव च । वर्जयेक्षवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥ अवक्षुतावरुदितं तथा श्रांड्रेषु वर्जयेत्'।

> > (इं. स्मृ. १३. १८-१९)

१. This and the following line do not appear in I., H. also omits the first line, but inserts the second after the fifth line of this quotation. २. H. reads अस्तिनं for द्विः स्विनं; while D. and E. omit this and the following four lines. ३. B. C. F. and G. read उपाइतम् for उपद्वतम् ४. B. C. F. G. and H. omit this and the following line. २. D. reads चोपपूतानि for चोपधूतानि ६. H. and I. read आविदम्धम् for अतिदम्धम्

इति । कृष्णाजाजी कष्णजीरकः । विडं विडालाख्यम् । लवणं कतलवणम् । श्राद्धे कूष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

> 'कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढक्यो राजसर्षपाः । चणका राजमाषाश्च प्रन्ति श्राद्धमसंशयम् ॥ पिण्डालुकं चे तुण्डीरं करमदीश्च नालिकाम् । कूष्माण्डं बहुबीजानि श्रोद्धे दत्वा प्रयात्यधः'॥

इति । करमर्दः सुषेणः । बहुबीजानि बीजपूरादीनि । नित्यभोजने प्रतिषिद्धमपि श्राद्धेन देयम् । अत एवेक्तं पैट्तिं-शन्मते—

'क्षिरादि मै।हिषं वर्ज्यं अभक्ष्यं यच कीर्त्तितम्'। इति । नित्यभोजने वर्ज्यानि ज्ञाकानि पैटीनसिनोक्तानि— 'वृन्ताक-नालिका-पौत-कुसुंभा- ज्ञम-न्तकाश्चेति ज्ञाकानामभक्ष्याश्च' ।

इति । पौतं पौतिका । वृन्ताकिनेषेधस्तु श्वेतवृन्ताकि -षयः । अत एव देवलः –

'कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्'। इति । कण्डूरा प्रावृषायणी तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भ-बुभ्नवद्वर्तुलं वृत्तालाबुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यत्पुराणे अपि— 'लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च । वृन्ताक-नालिका-अलाबुं जानीयाज्जातिदूषितम्'।।

१. D. G. and I. read हाण्डीं च for च तुण्डीरं. २. I. reads wrongly पींडुशन्मते. ३. D. E. G. H. and I. read महिषीवज्ञें for माहिषं वज्ञें.

अ० ३.]

इति । लगुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः। 'लज्ञानं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धी महौषधम् । कैरण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥ गुज्जनं यैवनेष्टश्च पलाण्डोदेश जातयः'।

(स. सं. २१, ६०-६१)

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं छत्राकम् । हारीतो पि-'न वट-प्रक्षोदुम्बुर-दिधत्थ-नीप-मातुलुङ्गानि वा भक्षयेत्'।

(हा. स्मृ. १३. २१)

इति । मनुरापि-'लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । द्योलुं गव्यं च पीयूषं पयत्नेन विवर्जयेत्' II

(म. स्म. ५. ६)

इति । लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितग्रह-णात् निर्यासत्वे अप पाटल-श्वेतवर्ण-हिक्कु-कर्पूरादेरप्रतिषेधः। द्योलुः श्लेष्मातकः । पीयूषो अभिनवं पयः । ब्रह्मपुराणे अपि-

'घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चाईगोः। संगृडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दिध ॥ दीण तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत् ।

इति । घृतादुङ्गत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुङ्गत्य मण्डं तदमं च न पेयम् । आईगोः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरं जस्काया

१. B. C. and F. read फर्ण्यश्च, and I. reads प्रण्यश्च. ३. I. reads पवनेष्टश्च for यवनेष्टश्च. ३. The text reads पेयूषं for पीयूषं. ४. I. omits Sपि. ५. I. reads न गुडं for सगुडं. ६. Except A. all read स्वाद् for -स्वार्चः

गोः पीयूषं न पेयम् । गुड-मिरचोपगतं पर्युषितं दिध च। दीर्णं स्फुटितं तक्रं दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादं च फेनवच न पेयम्। याज्ञवल्क्यो अपि

'सन्धिन्यनिर्दशाः वैत्सागीषयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकराफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम्' ॥ (या. स्मृ. १. १७०)

इति । या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी। अनिर्दशा अनि-र्गतदशरात्रा । अवत्सा वत्सरहिता। एतासां गवां पयः परिव-र्जयत् । आरण्यकपयोनिषधश्चाऽऽरण्यकमहिषीव्यतिरिक्तविष-यः । तदाह मनुः—

'अनिर्दशाया गोः क्षीरमेष्ट्रभैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः।। आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां मेहिषीर्विना'। (म. स्मृ. ५. ८–९)

इति । गौतमी अप-

'स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनां च'। (गौ. स्मृ. १७. २३)

१. All, except A. read -स्वाद् for -स्वादं २. All, except A. and the text read -व्यवसां। प्यः ३. H. reads महिषीं विना, and the text reads माहिष विना. ४. D. omits विसष्टी ऽपि and reads मो-महिष्यकीनाम् for मो-महिष्यकानाम्; while E. and I. substitute मो-महिष्यकानाम् for the same. ५. The text omits प्यो न प्यम्.

इति । क्षीरं न पेयमिति शेषः । स्यन्दिनी स्वत एव ल-वत्पयःस्तनी । यमसूर्यमलप्रसूः । बौधायनो अप-

'क्षीरमपेयम् ।(९) विवत्साया अन्यवत्सायाश्च'।(१°)

(बी. स्मृ. १.५.१२.१-१०)

इति । आपस्तम्बी अपे-

'क्षात्रियश्वेव वृत्तस्थो वैइयः श्रूद्रो ऽथ वा पुनः। यैत्पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततो ऽन्यो अस्त्यपुण्यकृत् '।।

इति । जात्या विद्युद्धमि केदा-कीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं सं-वर्जयेत् । तथा च देवैलः—

> 'विशुद्धमापि चाहारं मक्षिका-कृमि-जन्तुभिः । केश-रोम-नखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्' ॥

इति । अत्र मक्षिका-कृमि-जन्तवो मृता विवक्षिताः । एतैः केदा-रामादिभिश्च दूषितं सित सम्भवे वर्जयेत् । असम्भवे तु केदाादिकमुद्भृत्य सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुर्ज्जीत । तथा च सुमन्तुं:-

> 'केश-कीट-क्षुतवचोपहतं श्वभिराघातं र्रुंहितं वा अदिध पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवे -क्षितमभोज्यम् । अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्य' ।

इति । क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि श्वादि-भिरवलीढं न भुज्जीत । तथा च देवलः-

२. The text reads विवृत्सा-Sन्यवत्सयोश्व for विवृत्साया अन्यवत्सायाश्व. ३. C. F. and H. read यः for यत्. ३. D. omits तथा च देवलः and the following quotation together with इति।. ४. B. reads मनुः for सुमन्तुः. ५. G. substitutes प्रोक्षितं for लेहितं.

'अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुक्कुट-मूषकैः। भोजने नोपेयुद्धीत तदमेध्यं हि सर्वतः'।

इति । भविष्यत्पुराणे अप-

'सुरा-लशुन-संस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् । संसगीदुष्यते तद्भि शूद्रोच्छिष्टवदाचेरेत्' ॥

इति । अत्रादिशब्देन छत्राकादि दुष्टद्रव्यं परिगृद्यंते । स्मृत्यन्तरे वर्ज्यान्तरमुक्तम्

> 'नोंऽऽपणीयमन्नमञ्जीयात् । (१४) न द्विःपकम् । (१५) न पर्युषितम्'। (१६) (आ. ध. सू. १. ५. १७. १४–१६)

इति ।

'घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् नखच्युतम् । यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥ हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्विषम्'॥ (व. स्मृ. १४. ३०–३१)

'एकेन पाणिना दत्तं ग्रुइंदत्तं न भक्षयेत्' । इति । आपणस्थान्नप्रतिषेधो ज्त्राज्यूपादिन्यतिरिक्तविषयः।

^{&#}x27;नापणीयं समशीयात्र हिः पकं न पर्शुषितम्'।. D. and G. read नापणस्थम् for नापणीयम्. This and the following three lines are alluded to in Vasishtha Smriti as belonging to Prajapati. ३. B. C. and F. read शूद्राइनं, I. reads शूद्राइनं.

२. H. and I. read नोपभुञ्जीत for नोपयुञ्जीत. २. These three Sûtrâs appear in the MS. Copy of Âpsastambiya Dharmasûtram. The printed copy has only the first. I. reads them together forming a line of poetry—

तेदाह राष्ट्रः-

इति । देवली अप-

'अपूराः सक्तवो धानास्तक्रं दिध घृतं मधु ।
एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भोण्डलेपि न चेद्भवेत्' ॥
इति । पर्युषितनिषेधो अपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः ।
तदाह यमः—

'अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटक-सक्तवः । शाकं मांसमेपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥ यवागूः पायसं चैव यचान्यत्सेहसंयुतम् । सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेलरिवर्जयेत्' ॥

'अभोज्यं पाहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत् । अपूपा यव-गोधूमविकारा वटकादयः' ॥

इति । वटका माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं ब्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थम् । कसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुत-मोदनम् । अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दभ्रा वार्शभया-रितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमग्रुक्तं भोज्यम् । ग्रुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तम्

'अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः'। इति । अनम्लमीषदम्लं वाँ यदस्तु कालान्तरेण वा द्रव्यान

१. D. omits from तदाह शहु: to -च्यतिरिक्तविषयः (both inclusive). 2. B. C. D. E. F. G. and H. read आण्डलेपो; while I. reads आण्डलेहि. ३. A. and I. read अपन्नं for अपूर्ण. The former i. e. अपक्रम् is better as it avoids repetition of the word अपूर्ण. However we use अपूर्ण to render the meaning consistent with the following explanation. ४. I. substitutes च for ना.

न्तरसंसर्गेण वाऽत्यम्लं भवति तच्छुक्तम् । न तु स्वभावतोऽत्य-म्लम् । यदग्निपक्कं सद्राज्यन्तरितं तत्पर्युषितम् । द्युक्तप्रति-षेधो दध्यादिन्यतिरिक्तविषयः । तदाह द्याङ्कः—

'दिध भक्ष्यं च ग्रुक्तेषु सर्वे च दिधसम्भवम् । ऋजीषपकं भक्ष्यं स्यात् सिंधिर्युक्तिभिति स्थितिः' ॥ इति । अनिमिक ऊष्माः ऋजीषं तेन पक्षम् । ग्रुक्तं पर्युषितं वाऽऽपदि प्रक्षास्तितं भीज्यम् । तदाह यमः-

'ग्रुक्तानि हि दिजोञ्ज्ञानि न भुज्जीत कदाचन । प्रक्षालितानि निर्देषाण्यापद्धमों येथा भवेत्॥ मसूर-माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुज्जीत ह्यभिवारितम्'॥ इति । आश्रयदुष्टमपि न भुज्जीत । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'कदर्य-बद्ध-चाराणां क्रीब-रङ्गावतारिणाम् । वैणाभिद्यस्त वार्युष्यशाणिका-गण-दीक्षिणाम् ॥ चिकित्सका-ऽऽतुर-कुद्ध-पुंश्वली-मत्त-विद्विषाम् ॥ क्रूरोग्र-पतित-वात्य-दांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-प्रामयाजिनाम् ॥ द्यास्त्रविकयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥ नृद्यांस-राज-रजक-कृतप्त-वधजीविनाम् ॥ चैलधाव-सुराजीव-सहोपपति-वेद्यमनाम् ॥ एषामश्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा'।

(या. स्मृ. १.१६१-१६५)

१. I. reads sथवा for यथा.

इति । ऋदयों लुब्धकः । तथा च स्मृत्यन्तरम्— 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरी भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः' ॥

इति । बद्धः सृङ्खलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावाद-नोपजीवी । दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नत्व-मग्नीषोमीयपद्मुवपाहोमपर्यन्तम् ।

'असंस्थित ज्योषोमीय यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्'। इति श्रुतेः । आतुरः पापरोगग्रस्तः । कुद्धेः वृहतरान्तर-कीयः । मत्ती धनादिना गर्वितः । कूरो निष्क्रपः । उग्रः परदुःखकारी। रजको वस्त्ररागकारी । चैलधावी वस्त्रपक्षालकः। एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्त-व्यमित्यर्थः । यमो अप-

> 'चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा । ध्वजी दारोपजीवी च जादाध्यापक-याजकी ॥ कुलालिधवकर्मा च वार्धुषी चर्मविकयी '।

इति । चक्रीपजीवी शक्रटोपजीवी । गान्धर्वी गायकः । ध्वजी मद्यविक्रयी । इतेरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्याचा इत्यर्थः ।

^{*} विज्ञानेश्वरस्तु-'गणदीक्षी'त्येकं पदं कृत्वा 'गणदीक्षी बहुया-जकः'—इत्याह ।

[‡] यथाहाऽऽपस्तम्बः-'हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । (२५) यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाहुज्जीरन् इति हि ब्राह्मणं भवति'। (२६)

^{ं †} विज्ञानेश्वरस्तु–'क्रुद्धः क्वेपितः' इत्युक्त्वा 'क्रूरो टृढोभ्यन्तरकोषः' −इत्याह ।

ৰ. B. C. and F. read ৰাৰ্ড্ৰক্ৰী.

आपस्तम्बो अपे-

'द्दावेवाश्रिमणी भोज्यी ब्रह्मचारी गृही तथा। मुनेरन्नमभाज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा'।। इति । मुनिज्ञाब्देन यति-वानपस्थी गृह्येते । लिङ्गिनः

इति । मुनिदाब्देन यति-वानप्रस्थी गृह्यते । लिङ्गिनः पात्रापतादयः । अक्रिंग अपि –

> 'षेण्मासान् यो दिजो भुङ्के शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् । स तु जीवन् भवेच्छुद्रो मृतः श्वा चाभिजायते '॥ (अं. स्मृ. ४८)

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—
'गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याक्तमेव च ।
अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यचान्यत्पयसा कृतम्'।।
इति यच्च विष्णुपुराणे अभिहितम्—
'सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्' ।
इति तदापद्विषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—
'अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि' ।
(याः स्मृ. १. १६०)

्याः ~~र~~पृः ऽः इति । अग्निहीनः ग्रुदः^{*} ।

* अधिकारवतोऽप्यमिरहितस्य अन्नमनापदि न भुज्जीत न प्रति-गृह्णीयाच । यदाह गौतम:-

> 'तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुज्जीत प्रतिगृह्णीयाच'।

इति ।

२. Our tract of Angirasa Smriti reads this couplet as follows:—
' यो अङ्गे हि च शूद्रान्नं मासमेकं निरंतरम् ।
इह जन्मानि शूद्रत्वं मृतः श्वा चानिजायते' ॥

अथ वज्यविडर्यमांसानि ।

मांसेष्वपि यद्दच्यं तदाह मनुः-

'क्रव्यादान् राकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः । अनिर्दिष्टांध्वेकराफांष्टिहिमं चैवं वर्जयेत् ॥ कलिङ्कां प्रवं हंसं चक्रांह्वं ग्रामकुकुटम् । सारसं रेज्जुवालं च दात्यृहं शुक्त-सारिके ॥ प्रतुदान् जालपादांध्व कोयष्टि-नखविष्किरान् । निमज्जतध्व मत्स्यादान् शौनं वङ्करमेव च ॥ वकं चैव बलाकां च काकोलं खङ्करीटकान् । मत्स्यादान् विड्वराहांश्व मत्स्यानेव च सर्वशः'॥ (म. स्मृ. ५. ११-१४)

इति । कव्यादाः शकुनयो गृधादयः । प्रामिनवासिनः शकुनयः पारावतादयः । अनिर्दिष्टा अपिरज्ञातज्ञातिविशेषा मृग-पिद्धाणः । एकशका अश्वादयः । विद्धिभः निष्ठु-रशब्दभाषी पिद्धिविशेषः । कलिबङ्काश्वटकः । प्रवो जलकुकुटः । चक्राह्मश्वकवाकः । सारसः पुष्कराहः । रञ्जुवालको रञ्जु-वत्पुच्छकः । दात्यूहः कालकण्टकः । प्रतुदः शयेनः । जाल-पादः जालाकारपादः । कीयष्टिः पिद्धिविशेषः । नखिविष्कराः चक्रीरादयः । निमज्जन्तो मत्स्यादा निमञ्ज्य मत्स्यभक्षकाः पिद्धिविशेषाः । शौनं शुनोद्भवं मांसम् । बद्धरं शुष्कमांसम् । काक्रीलो गिरिकाकः । खद्धरीटः खद्धनः । मत्स्यादा अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विविद्धिताः । विद्धराहा ग्राम-

१. The text reads च विवर्जयेत् for चैव वर्जयेत्. २. The text reads चक्राइं for चक्राइं. ३. Except A. I. and the text all read रज्जुदालं for रज्जुदालं. ४. The text reads सञ्ज्ञरीटकम् for खञ्जरीटकान्. ५. All, except A. I. and the text read सर्वदा for सर्वश्वः.

मुकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-विषयः । अतः एवीक्तं तेनैव-

'राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सद्गाल्कांश्चेव सर्वद्याः'। (म. स्मृ. ५. १६)

इति । राजीवाः पद्मवर्णा मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंह-मुखाः । राल्कैः शुक्त्याकारावयवैः पृष्टभागगतैः सह वर्तन्ते इति सश्चलकाः । एते सर्वशः श्राद्धे नित्यभोजने च भेक्ष्या इत्यर्थः । देवली अप-

> 'उलूक-कुरर-इयेन-गृध-कुक्कुट-वायसाः । चकोरः कोकिलो रज्जुदालकश्चाष-महुकौ ॥ पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः । अभक्ष्याः पद्मुजातीनां गो-खरोष्ट्रश्य-कुज्जराः ॥ सिहै-व्याव्रक्ष-द्यारभाः सर्पा-ऽजगरकास्तथा । आखु-मूषक-मार्जार-नकुल-त्रामसूकराः ॥ श्व-गृगाल-वृंक-द्योप-गोलाङ्कुलक-मकेटाः'।

इति । कुररः उत्क्रोद्याः । महुर्जलकाकः । द्वीपिदाब्दो व्यात्रविद्योषपरः । गोलाङ्कुली वानरविद्योषः । मर्कटग्रहणं सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः— 'सर्वोन् पञ्चनखांस्तथा' ।

(म. स्मृ. ५. ४७)

१. All, except A. and the text read राजीवाः सिंहतुण्डाः and सद्यल्काः for राजीवान् सिंहतुण्डान् and सद्यल्कान् respectively. D. omits this line. २. B. C. and F. read अभक्ष्याः for भक्ष्याः. ३. B. C. and F. omit this and the following line. ४. Except A. all substitute -वृष- for -वृक्त-. Here वृक्क gives a better sense.

इति । न भक्षयेदिति योजना ! अत्र पत्त्वनखानां भक्ष्य-त्व निषेधो गोधादिपत्त्वकव्यतिरिक्तविषयः । तथा च देवलः—

'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः । गोधा कुर्मः दादाः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः'।।

गावा फूनः राशाः न्यावट् राल्यक्र श्वात त स्मृताः ॥ इति । धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिमामा भक्ष्या इन्त्यर्थः । न चायमपूर्वविधिः । रागमामत्वात्तद्रक्षणस्य । नापि नियमः । पक्षमान्यभावात् । अते। गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्यनितिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव परिशिष्यते । एवं च सति विशेषनिषेधवलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो नेतरनेत्यवगन्म्यते । अत एवोक्तं मनुना-

'न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला'।।

(म. स्मृ. ५. ५६)

इति । यनु तेनैवोक्तम्-

'नाऽकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुखद्यते कवित्। न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत्।। समुखित्तं च मांसस्य वध-बन्धो च देहिनाम्। पसमीक्ष्य निवर्नेत सर्वमांसस्य भक्षणात्'॥ (म. स्मृ. ५. ४८-४९; वि. स्मृ. ५१. ७१-७२)

इति यच याज्ञवल्क्येनापि-

'वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुले।मभिः। सम्मितानि दुराचारे। यो हन्त्यविधिना पशून् '॥ (याः स्मृ. १. १८०)

१. G. reads नाऽऽहत्या and H. नाऽहत्वा for नाऽकृत्वा

इति तन्निषिद्धपाणिहिंसापूर्वकमांसभक्षणिवषयम् । न तु क्रयादिपासमांसभक्षणिवषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव मांसिनिषेधस्मरणात् । यच मनुनैवोक्तम् –

'फल-मूलाशंनेमेंध्येर्मुन्यन्नानां च भोजनैः। न तत्फलमवागोति यन्मांसपरिवर्जनात्'॥

(म. स्मृ. ५. ५४)

इति तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्य-तिरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव—

> ' प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं बौह्मणानां च काम्यया । यथाविधि नियुक्तश्चै प्राणानामेव चात्यये' ।। (म. स्मृ. ५.२७)

इति । प्रोक्षितिमष्टशिष्टं मांसं ब्राह्मगानां काम्यया ब्राह्मण-कामनया च । यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च । प्राणात्यये क्षुन्निमित्ते व्याधिनिमित्ते वा मांसं भक्षयेदित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयानि ।

निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यद्देयं तदाह कात्यायनः— 'तैलमुद्दर्गनं स्नानं दन्तधावनमिव च । कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्यो ध्यरे ब्हिनि'॥ इति । स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसा-धनं काष्टादि दद्यादित्यर्थः । एतंत्रैलादिदानमनिषद्धितिथिवि-

१. D. reads उत्पन्नानां च for मुन्यन्नानां च. २. Except A. and the text all read न्नाझणस्य. ३. The text substitutes न for च. D. omits this line and इति । प्रोलितीमप्रशिष्टं मांसं. ४. H. and I. read प्रसक्त्यनु for प्रसक्तानु-.

षयम् । निषिद्धतिथिषु तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं द-द्यात् । तथा च मार्कण्डेयः –

'अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेर्देवथ च तान् हिजान् । प्रत्येकें प्रेषयेत् पेष्यान् पदायामलकोदकम्'॥ इति । आमलकोदकदानमप्यमावास्याव्यतिरिक्ताविषयम्। 'धात्रीफलेरमावास्यायां न स्नायात्'। इति समृत्यन्तेरे निषेधात् । तैलादिदाने विशेषो देवलेन

दर्शितः-

'तैलमुद्दर्जनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् । पात्रेरोदुम्बरैर्दद्याद्देश्वदेविकपूर्वकम्' ॥

इति । औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्-'श्राद्धभुग्यो नख-इमश्रुच्छेदनं न तु कारयेत्' ।

इति तनिषिद्धतिथिविषयम् । श्राद्धदेशे पकल्प्यानि द्र-व्याणि पुराणे भिहितानि -

'उपमूलं सकुह्मनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् । यवांस्तिलान् बृंसीः कांस्यमापः शुंद्धैः समाहताः ॥ पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्यात्सिमन्मधु । पुष्प-धूप-सुगन्धादि क्षीमसूत्रं च मेक्षणम्'॥

इति । तिला जर्त्तिला ग्राह्याः। तदसम्भवे ग्राम्याः। जर्त्ति-ललक्षणमुक्तं सन्यत्रतेन-

'जर्तिलास्तु तिलाः पोक्ताः कृष्णवर्णा वनेभवाः' I

र. I. reads च यतान् for अथ च तान्. For the same D. reads स्म च तान्. २. E. reads आनेतुं for प्रत्येकं. ३. Apararka quotes these four lines under the name of Prachetah. ४. I. reads ब्रीही: for ब्सी:. D. reads this line as follows:—

यवांस्तिलान् गुभान् त्रीहीन्माषान् गुद्धैः समाहतात् ॥. ५. I. reads गुद्धै ; while H. substitutes समाहिताः for समाहताः.

इति । तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह्—
'अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।
ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते जीर्तिलाःस्मृताः' ॥
इति । निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं बृसी ।
तत्र विशेषो मनुनोक्तः-

'कुतपं चासने दद्यात्'।

(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । कुत्रेगे नेपालदेशायभवमेषादिशेमनिर्मितकम्बलः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

> 'मध्याहः खद्भगात्रं च तथा नेपालकम्बलः । रूप्यं दर्भास्तिला गावी दीहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारणम् । अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्वताः'॥

इति । कांस्य-पार्ण-राजत-ताम्रपात्राणि भोजनार्थभैष्यीर्थं चोपकल्प्यानि । अत्र भोजनार्थं पलाञ्चपत्रगत्राण्येवोपकल्प्या-नि । न त्वन्यपर्णपात्राणि । तथा चार्शत्रः—

'न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने दैव-पिच्ययोः । पालाद्योभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने' ॥ इति । अर्घ्यार्थं त्वन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अत एव बैज-वापः—

> 'खादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राङ्कर्मणि । अप्यइम-मृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा '॥

१ All, except A. read न तिलास्तिलाः for जातिलास्तिलाः २. I. reads अर्घार्थे for अर्घार्थे.

इति । अत्रोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दिशतम्— 'ग्रुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मीत्पलानि च । गन्ध-रूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नग्रः'।। इति । मार्कण्डेयपुराणे अप—

'जात्यश्च सर्वा दातव्या मिल्लकाः श्वेतयूथिकाः । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्' ॥

इति । यत्त्वाङ्गरसोक्तम्-'न जातीकुसुमानि । न कदलीपत्रम्'।

इति ऋतुरापि-

'असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहें । तस्या दर्शनमात्रेण निराज्ञाः पितरो गताः' ॥

इति अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । तत्र वर्ज्यानि कुसुमानि मर्क्येनोक्तानि—

'पद्म-बिल्वा-ऽर्क-धत्तूर-पारिभद्राटरूषकाः । न देयाः पितृकार्येषु पैयश्चैवाविकं तथा' ॥ (म. पु. १५. ३७–३८)

इति । पारिभद्रो मन्दारः आटरूषो । वासकः। द्राङ्घोषि— 'उंग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च'।। (द्रां. स्मृ. १३. १४)

२. A. omits मार्कण्डेयपुराणेऽपि and the following quotation. The quoted lines are not also found in Mârkandeyapurânam. २. The text reads प्रयक्षाजाविकं for प्रयश्चेताविकं. ३. The text reads:—
'उमगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च।
पुष्पणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च'॥.

इति । अत्र रक्तवर्णनिषेधी जले। द्रवव्यतिरिक्तविषयः । अत एवीक्तं तेनैव-

'जेलोझवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः'।

(इां. स्मृ. १३. १५)

इति । विष्णुरिष—
'वर्जयेदुपगन्धीन्यगन्धीनि केण्टिकजातानि
रक्तानि पुष्पाणि च । (५) सिताँनि सुगन्धीनि कण्टिकजातान्यपि दद्यात्'। (६)

(वि. समृ. ७९. ५-६)

इति । भ्रूपद्रव्यमपि विष्णुभर्मीत्तरे दर्शितम्—
'भ्रूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।
अगरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वक् तथैव च'॥
(वि. ध. २. १४१. १४)

इति । तुरुष्कः श्राह्मकीवृक्षः। त्वक् लवङ्गत्वक्षं। मरीचिरपि— 'चन्दनागरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकम्'। इति । वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह्म— 'जीवजं च सर्व न धूपार्थम्'। (१)

(वि. स्मृ. ७१. १)

२. The text reads तोशोद्धवानि. २. The text omits वर्जयेल, but it inserts the same in the immediately preceding Sútra. ३. The text reads कण्टिक जानि for कण्टिक जानि, and inserts the final च before पुष्पणि. ५. The text reads शुक्कानि for खिलानि, and substitutes again कण्टिक जानि for कण्टिक जानि एक्तानि रक्तान्यपि before द्यात्. The omission of these words is made because that the author might have thought them unnecessary here. २. E. G. and I. read लवजुःम् for लवजुः स्वक्त, and for the same H. substitutes वचम्. ६. The text reads जीवजं सर्वपूर्णियं न द्यात्. H. reads अधूर्णियंम् for न धूर्णियंम्.

इति । जीवजं कस्तूर्यादि । 'चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-ध्गरु-पद्मकान्यनुरुपनार्थे'। (वि. स्मृ. ७९. १९)

इति । दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः—

'घृताद्वा तिलतेलाद्वा नान्यद्रव्यातु दीपकम्'।

इति । अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसा-मेदोरूपद्रव्यविषयो
न पुनः कौसुम्भादितेलविषयः । अत एव द्वाङ्कः—

'घृतेन दीपो दातव्यस्त्वथ वाऽन्योषधीरसैः ।

वसा-मेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्'।।

(द्वां स्मृ. १३. १६)

इति । क्षीमसूत्रीपकल्पनं वस्त्रालाभविषयम् । सित सम्भ-वे क्षीमं वस्त्रमुपकल्पनीयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्— 'कौदीयं क्षीमकार्पासं दुकूलमहतं तथा । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्रीति पुष्कलान्'।। (वायुपु, २, १८, ३७)

इति । कौरोधें कृमिकीरोत्थितन्तुजम् । क्षीममतसीत्व-क्सम्भवतन्तुसम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम्।अहतम्–

२. All, except D. omit शहु: However the following quotation appears in Śankhasmṛiti, and Vijnâneśivara too alludes to it as from Śankha (vide commentary on Yājnavalkya, chapter 1, Śloka 232). Again Kamalâkara Bhatta gives it under the name of Vishņu (vide Nirnayasindhu, Śrâddha Prakaraṇam, page 30), and it appears in Vishņu Dharmottaram (Kâaṇdam 1, chapter 141, Śloka 11). २. This quotation appears in Nirṇaya Sindhu under the name of Brahmapurâṇam (Ṣrâddha- prakaraṇam, page 30). ३. Except A. and I. all omit from this word to प्रवास (both inclusive).

'ईषे द्वीतं नवं श्वेतं सददां यन्न धारितम्। अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्'॥ इति॥

अथ वासःपरिधानम्।

एवं दर्भादिमेक्षणान्तं द्रव्यमुपकल्प्य स्नात्वा ग्रुक्तं वासः परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः-

> 'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पिच्ये च कर्मणि'। 'श्राङ्कुच्छुक्रेवासाः स्यात्'।

इति ॥

अथ स्नानानन्तरकर्तव्यम्।

स्नानानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः-

'ततः स्नात्वा निर्वृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः। पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेचथाक्रमम् '।।

इति । कृताञ्जिलः स्वागतिमत्युक्त्वा अध्वकृतोपहति-बुद्धर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चोदकं क्रमेण प्रयच्छे-दित्त्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणे मण्डलद्वयं कार्यम् । तथा च मत्स्यः-

> '……भवनस्यात्रतो भुँवि । (२७) गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले' ।। (म. पु. १६. २७–२८)

२ Aparârka quotes this and the following line as from Prachetâh.

२. This line appears in Aparârka as from Vishņu.

३. Aparârka quotes this line as from Prachetâh.

४. Except A. and I. all read निवृत्तो यः for निवृत्तेन्यः.

९. I. substitutes भूमों for भुवि and shows this Pâda to be the first, while it is actually the second.

इति । गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्ये इति शेषः। अत्र विशेषमाह शम्भुः-

'उदक्ष्रवमुदीच्यं स्याइक्षिणं दक्षिणाष्ठवम्'। इति । उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्यवणम् । दक्षिणं पिच्यं मण्डलं दक्षिणायवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृ-त्या श्राद्धपरिसमाप्तेवैश्वदैविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यम्।पिज्यमपसन्यं प्राचीनावीतिना कार्यम्। तथा चमनुः-

> 'प्राचीनावीतिना सम्यगपसन्यमतेन्द्रिणा । पित्र्यमा निधनात्कार्य विधिवद्दर्भपाणिना' ॥

(म. स्मृ. ३. २७९)

इति । अत्रैव विद्येषान्तरमाह कात्यायनः— 'दक्षिणं पातयेत् जानुं देवान्परिचरन् सदा । पातयेदितरञ्जानु पितृन्परिचरत्रंपि'॥ (काः स्मृः १. २. ५)

इति । शातातपो अप
'उदङ्गुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः'।

इति । बैोधायनो अप'प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।
देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः' ।।

इति । मण्डलकरणानन्तरकर्तव्यमाह राम्भुः— 'उत्तरे अक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुराान् । दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्धुधः' ॥

२. I. reads wrongly अतिन्तिणा. २. All, except A. and the text, substitute सदा for आप.

'अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यापसन्यवत् ॥ विप्राणां क्षालयेत्पादावभिवन्च पुनः पुनः'।

(म. पु. १६. २८-२१)

इति । अपसन्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चाइक्षिणमण्डल-मभ्यच्येत्यर्थः । दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् । अत एव चे ब्रह्मनिरुक्तम्—

> 'पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं दैवमादी प्रयोजयेत् । दान्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत्' ॥

इति । पाद्यादिदानं नाम-गोत्रोचारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

> 'नाम-गोत्रं पितृणां तु प्रापकं हव्य-कव्ययोः'। . (म. पु. १९. ४)

इति । पादपक्षालनानन्तरं यत् कर्तव्यं तदाह सुमन्तुः —

'दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

देक्षिणाप्रवणे सम्यगाचीन्तान् प्रयतान् शुचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत् '॥

१. All, except A. G. and H. read पादानभिनन्दा, and the text reads पादावभिनन्दा. २. D. omits अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम् and the following quotation. H. and I. omit only च. ३. G. substitutes मनुः for सुमन्तुः. The following quoted lines are found in Manu, but the readings are quite different. ४. D. reads प्रसन्नात्मा for द्विराचम्यः ९. D. and G. read दक्षिणाप्रवणात्. ६. G. reads आचान्तः.

इति । विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेध्वित्यर्थः । मनुरिष्'आसनेषूपेक्कृतेषु वर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।
उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेदायेत्' ।।

(स. स. ३, २०)

(म. स्मृ. ३. २०८)

इति । उपवेशनप्रकारी यमेन दर्शितः –
'आसनं संस्वृशन् सन्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समा-ध्वमिति चीक्त्वोपवेशयेत्'।

इति । धर्मे डेपि-

'जान्वालभ्य ततो देवानुपवेदय ततः पितृन्। समस्ताभिर्व्याहृतिभिरासनेषूपवेदायेत्'॥

(वि. ध. १. १४१. २०)

इति । आदिपुराणे अप
'विमौ तु माङ्गुखौ तेभ्यो दौ तु पूर्व निवेदायेत् ।

दान्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव मदापयेत् ।।

उत्तराभिमुखान् विमांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा'।

इति । याज्ञवन्क्यो अप-

'हो देवे पाक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा l मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्'॥

(या. स्मृ. १. २२८)

३. B. C. F. and H. omit विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेब्वित्यर्थः, E. and G. omit this and also the following portion up to आदिपुराणेऽपि, and D. omits to the end up with and of the quotation from âdipurâne. ३. B. C. F. and M. substitute च for उप-, and I. reads त for the same. ३. B. and H. substitute चमोऽपि for धर्मे ऽपि. C. and F. omit धर्मे ऽपि and also the following quotation. ٧. B. C. F. G. and H. omit this line.

इति । मातामहानामप्येविमिति संख्या-दिङ्नियमयोरित-देदाः । वैश्वदैविकं कर्म श्राद्धद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयम् तन्त्रेण वित्यभिषेत्य तन्त्रं वा वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अत एव मरीचिः –

'तथा मातामहश्राइं वैश्वदेवसमन्वितम् । कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् '॥

इति । अत्र द्वयोरिप श्राइयोवैश्वदैविककर्मणः तन्त्रावृ-त्तिविधानदिकप्रयोगविधिपयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्य-त्वं च प्राप्तम् । ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारा-पूर्वसाधकत्वं चावगम्यते ॥

अथ ब्राह्मणनियमाः ।

उपिवष्टब्राह्मणिनयमाः स्मृत्यन्तरे दिशिताः—
'पिवत्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शे वर्जयन्तः परस्परम्' ॥
इति । मौनित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव यमः—

'ब्रह्मोद्याश्व कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितम्' । इति ॥

अथ यति-ब्रह्मचारिणोः भोजनीयत्वम् ।

उपविष्टेष्विप ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छिति तदा सोअपि श्राद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः—

'भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेष्वनुपासः कामं तमिप भोजयेत्' ॥

१. I. reads अधिकारपूर्वसाधनत्वं. २ I. reads अधिकारापूर्वसाधनत्वं, D. omits निम्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं.

इति । छागलेयो अप'पूजयेत् श्राद्धकाले अप यति चे ब्रह्मचारिणम् ।
विप्रानुद्धरते पापात् पितृन्मातृगणानपि' ॥

इति । मनुरपि-

'ब्राह्मणं भिक्षुकं वाश्य भोजनार्थमुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्' ॥ (म. स्मृ. ३. २४३)

इति ॥

अथ ब्राह्मणोपवेदानानन्तरकृत्यम्।

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यं पुराणे अभिहितम्—
'श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
ताभ्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्' ॥
इति । श्राद्धं करिष्य-इत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् प्रच्छेदित्यर्थः । अत एवोक्तं तत्रैव—

'उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ । सप्रश्रयश्चीपविष्टान्सर्वान् पृच्छेत् द्विजीत्तमान्' ॥ इति । कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो 'देवताभ्यः पितृभ्यश्च'इति

मन्त्रं तिः पठेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—
'देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥
आद्ये व्यसाने श्राद्धस्य तिरावृत्तं जंपेत्सदा' ।
इति । अनन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे—

२. Except A. and I. all read सम्रह्मचारिणम् for च म्रह्मचारिणम्. २. I. reads पित-मादगणानपि. ३. D. and G. read स्वाहाये स्वधाये for स्वधाये स्वाहाये

'अपहता इति तिलान्विकिरेत्'। इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं पुराणि— 'कुरुप्वेति स तैरुक्तो दयाइर्भासनं ततः'।

इति । दर्भासनदानं च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं का-र्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः-

> 'पाणिप्रक्षालनं दत्त्वे। विष्टरार्थान् कुद्यानिप'। (याः स्मृः १. २२९)

इति । विष्टरार्थानासनार्थान् कुद्यानासनेषु दन्त्रेत्यर्थः। तदुक्तं पुराणे-

'आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेशप वा '।

इति । वामे वा दक्षिणे अपि वेत्ययं विकल्पः पित्रर्थ-देवार्थ-ब्राह्मणासनदानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अत एवोक्तं तत्रैव-

'पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे ' । इति । दैवे कर्मण्यासनदाने विशेषः काठके अभिहितः— 'देवानां सयवा दर्भाः' ।

इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संग्रहकारः— 'ततः पुनर्गो दत्त्वा निमन्त्रयेत् । दैवे क्षणः क्रियताम् । ततः ओम् तैथेति विमो ब्रूयात् । पामोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । पामुवानि इति विमः पुनर्ब्रूयात् ' ।

इति । निमन्त्रणं च निरङ्गुष्टं हस्तं गृहीत्वा ,कर्त्तव्यम् । तदुक्तं पुराणे-

२. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for पुराणे. २. We follow here A. I. and the text, All others read कृत्वा for दत्वा. ३. The text reads विष्टरार्थ. ४. H. inserts ओम् after तथेति, and G. omits विद्यो

'निरङ्गुष्टं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्नयेत्'।

इति । अङ्गुष्टव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान्

देवान् समाह्वयेदित्यर्थः । आवाहनितिकर्त्तव्यतामाह यमः-

'यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ विश्वेदेवाः ग्रणुतेति मन्त्रं जस्वा ततीऽक्षतान् ।

ओषेधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु पदक्षिणम्' ॥

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतान् विकि -रेत् आरोपयेदित्यर्थः । विश्वेदेवास्तु दद्या बृहस्पतिना दर्शिताः-

> 'क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च । धुनिश्व रोचेनश्चैव तथा चैव पुरूरवा ।। आईवेश्व दद्योते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः' ।

इति । तेषां मध्ये पुरूरवा-ऽऽईवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावा-ह्याः । पार्वणश्राद्धत्वात् । अत एव राष्ट्रः-

'इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः संकीत्यीं वैश्वदैविके । नान्दीमुखे सत्य-वसू काम्ये च धुनि-रोचनी ॥ पुरूरवा-ऽऽर्द्रवी चैव पार्वणे समुदाहती । नैमित्तिके काल-कामांवेर्वं सर्वत्र कीर्त्तयेत्'॥

इति । इष्टिश्रादं कर्माङ्गश्राद्मम् । तच पारस्करेण दर्शितम्-

१. I. reads ओषधयेति, and H. inserts ओम् before ओषधय इति. २. E. and D. read रोचनः, and G. reads लोचनः. ३. I. reads आर्द्रवाश्व for आर्द्रवश्च. ४. I. reads एव for एवं.

'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राइं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्'।। इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्य-दिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् । तत्स्वरूषं वृद्धव-सिष्ठ आह—

'पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम्'।

इति । आदिशब्देनान्नप्राशन-चूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते । न तु गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि । तत्र क्रियमाणस्य कर्माङ्गश्राद्धत्वात् । काम्यं फलकामनोपाधिकम् । पार्वणम-मावास्याश्राद्धम् । नैमित्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु—

'एकोहिष्टं तु यत् श्राद्धं तंत्रीमत्तिकमुच्यते'।
इति नैमित्तिकशब्द एकोहिष्टे रूढत्वात्कथं सिपण्डीकरणे प्रयुज्यते ?-इति । सत्यम् । तथापि'तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्'।

इत्येकोहिष्टस्य दैवहीनव्वेन काम-कालसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामन्वयानुपपत्तेः एकोहिष्टयुक्तं सिपण्डीकरणं नैमित्ति-क्याब्देन लक्षणयोच्यते ॥

अथार्घादिदानम्।

विश्वान् देवानावाह्या इंध्येपात्रासादनादि कुर्यात् । तथा च याज्ञवल्क्यः –

'यंवेरन्वंवकीर्याथ भाजने सपवित्रके।

^{?.} D. omits-

^{* * * * *} कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्'॥

इति । वृद्धिविद्यिनेन वृद्धिश्राद्धान् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् २. I. inserts न after वृद्धिश्राद्धान्, but the insertion spoils the sense. ३. I. reads - ऽच्ये for - ऽद्धे-. ४. I. reads यवरन्यपक्रीयीय for यवरन्यक्रीयीय.

रान्नो देव्या पयः क्षित्वा यवोऽसीति यवांस्तथा'॥ (या. स्मृ. १. २३०)

इति । मत्स्यपुराणे अप'विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यच्यासनपूर्वकम् ।
पूर्यत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रेके' ॥
(म. पु. १७. १४-१५)

इति । प्रचेता अपि—

'एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्य पात्रे विनिःक्षिपेत् ।

यवोऽसीति यवान् कीर्च्वा गन्ध-पुष्पैः सुपूजितम्'।।

इति । अर्घ्यपात्राणि सीवर्ण-राजतादीनि । तदाह कात्यायनः—

'सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खद्भ-मणिमयानां पात्राणा-मन्यतमेषु । यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटके वा'। इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि तेषु वेत्यर्थः । राजतं पात्रं पिच्ये विनियुज्यते । न दैवे । तदाह मैत्स्यो राजतं पात्रमधिकृत्य—

> 'त्रिंवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत् पितृवह्नभम् । अमङ्गलं तद् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्'॥ (म. प. १७. २३)

इति । अर्ध्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं च-तुर्विदातिमते-

१. The text reads पवित्रकम् for पवित्रके. २. I. omits मत्स्यः and E. substitutes स एव for the same; while D. reads तदेवाह for तहाह मत्स्यः.

'दे दे रालाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्' । इति । पित्रकरणेतिकर्त्तव्यतामाह योगियाज्ञवल्क्यः— 'पित्रते स्थ इति मन्त्रेण दे पित्रते च कारयेत् । अन्तर्दभे कुराच्छित्रे कौरो प्रादेशसम्मिते' ॥ इति । कुराच्छित्र इति कुरामन्तरा कृत्वा छित्रे।अत एव यज्ञपार्श्वः—

'औषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठा-ऽङ्गुलिपर्वणोः । ह्यात् प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥ ने नखेन न काष्टेन न लोहेन न मृण्मयात्' । इति । अनन्तरं 'स्वाहार्घ्या'—इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मण-समीपेऽर्घ्यात्रं स्थापयेत् । तथा च गार्ग्यः—

' स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्'।

इति । देवानां होमकर्मण्यर्ध्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापियतुं 'स्वाहार्ध्या'—इति मन्त्रमुचारयेदिति प्रकरणादेव ग-म्यते । अर्ध्यपात्रं स्थापियत्वा विप्रहस्ते ऽर्ध्यं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

> 'या दिच्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घं विनिःक्षिपेत्' । (याः स्मृः १. २३१)

इति । अर्घ्यदाने विद्योषमाह गार्ग्यः-

'दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु सम्पूज्यार्घ्यं विनिःक्षिपेत्'। इति । हस्तेष्विति बहुवचनमुपक्रमगैतेकवचनानुरोधाद-

१. All, except A. B. C. and F. read याज्ञवल्क्यः for योगियाज्ञवल्क्यः, but The quotation is not found in Yâjnavalkya. २. H. and I. read विद्युरंत्रवीत् for विद्युरेवतम्. ३. H. reads येन केन च for न नखेन न. ४. B. C. and F. read प्रकरणाद्वगम्यते for प्रकरणाद्व गम्यते.

विवक्षितम् । तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः-

> 'दत्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं प्रदीपकम्' । (याः स्मृः १ः २३१)

इति । गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणम् । तदन्तर्गत-त्वात् । एवमासनप्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं केा-ण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं पाची-नावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः-

> 'अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामपदक्षिणम्' । (याः स्मृः १. २३२)

इति । ननु—दैवे पिन्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामि पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम्। न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये हि तेषां प्रधानप्रत्यांसिन्तर्भवति अवैषम्यं च । अन्यथा केषाञ्चित् प्रधानप्रत्यासिनः केषाञ्चिन्नेति
वैषम्यमापद्येत्—इति । सत्यम् । आसनादिपदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमय एव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वं च—

'अपसब्यं ततः कृत्वा'।

इति वैश्वदैविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं पित्रर्चनविधानात्। आसनादिदानप्रकारमाहः स एव—

> 'द्विगुणांस्तु कुशान् दत्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा सँह । आधाह्य तदनुज्ञाती जंपेदायान्तु नस्ततः ॥ (२३३)

२. D. omits काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रचंनं. २. G. reads सन्निधिः for प्रत्यासन्तिः. ३. Except A. and G. all omit इति. ४. The text reads पितृन् for सह.

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घादि पूर्ववत् । (२३४) दत्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः । पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः'।।(२३५) (या. स्मृ. ९, २३३–३५)

इति । द्विगुणान् द्विगुणभुग्नान् सतिलान् कुद्यानासनार्थे दद्यात् । तदुक्तं काठके-

'पितृणां द्विगुणांस्तिलैः'।

इति । आसनदानात्पूर्वं पश्चाचोदकं दद्यात् । तथा चा-श्वलायनः−

> 'अपः प्रदाय।(५) दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय। (६) आपः प्रदाय'।(७)

(अ. गृ. सू. ४. ७. ५-६)

इति । 'श्राझे क्षणः क्रियताम्'—इति पूर्ववत् क्षेणं दस्वा । 'पितॄनावाहयिऽये'—इति ब्राह्मणान् पृष्ट्यो 'आवाहय'—इति तैर-नुज्ञातः 'उद्मान्तस्त्वा'—इति मन्त्रेणावाह्य 'नमो वः पितर'—इति तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्य 'आयान्तु नः पितर'—इति मन्त्रेणोपंतिष्ठेत । तथा च प्रचेताः—

'शिरःप्रभृति पादान्तं नमी व इति पैर्तृके'। इति । उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे – 'जंपेदायान्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः । रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतोदिशम् । तिलांस्तु प्रक्षिंपन्मन्त्रमुखार्यापहता इति '॥

२. D. reads द्विगुणैः for द्विगुणान्. २. I. reads ज्ञलं for क्षणं. ३. I. reads स्पृष्ट्वा for पृष्ट्या. ४. H. and I. read उपातिष्ठते for उपातिष्ठेत. ५. G. reads पैतृक्रम्.

इति । अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्रार्घ्या-त्रासादनादौ विशेषो विष्णुना दर्शितः-'दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु

'दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु विष्वप आसिन्बेष्ठज्ञेदिवीरिति'।

(वि. ~~स्~~मृ. ७३.१२)

इति । अयमर्थः न्दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतया ऽऽसा-दितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्घ्यपात्रेषु 'शत्रोदेवीराभे-ष्टय' नइति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिन्चेदिति । शौनको अपि ।

> 'पात्रेषु दर्भान्तिईतेष्वपः पदाय रात्रो देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानाव-पति । 'तिलोशिस सोमदेवत्यो गोसेवे देव-निर्मितः । प्रैत्नविद्धः पत्तः स्वधया पितृ-निमाँ होकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नमः'।

इति । अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकत्राह्मण-निमन्त्रणे सर्वेषामेकत्राह्मणनिमन्त्रणे श्री त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि । न तु ब्राह्मणसङ्ख्यया । अत एव वैजवापः—

'स्तेित्वी पितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।
एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि'।।
इति । स्तीर्त्वी तिलानध्यीदकेषु क्षिम्वेत्यर्थः । अर्ध्यपवित्रं चायुग्मसङ्ख्यया कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विद्यातिमते—
'तिस्रस्तिस्रः दालाकाः स्युः पितृषात्रेषु पार्वणे'।

१. B. C. F. H. and I. read गोसवो for गोसवे. २. I. reads प्रत्नमद्भिः प्रत्नस्वधया. ३. D. reads नीत्वा for स्तीत्वा. ४. D. reads नीत्वा for स्तीत्वा.

इति । तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

'अर्घ्याः पुष्पेश्च गन्धेश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्'। इति । या अर्घ्योर्हा आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः। अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः-

'ताः प्रतिप्राहयिष्यन् स्वधार्ध्या इति '।

ता अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् 'स्वधार्ध्यां'-इति मन्त्रेण स्थापयेदिन्थर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेषूँदकपूर्वकं 'या दिव्या'-इति मन्त्रेणार्ध्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः-'ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वं दर्भान्यदायोदकपूर्वक-

मर्घोदकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतत्ते ऽघोदकमित्यप उपस्पृद्यैवमेवेतस्योः'।

इति । अत्र विशेषमाह धर्मः-

'या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोत्रं च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेऽर्ध्यं दद्यात्'।

इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बहुवचनं तत् त्रींस्त्रीनेकेकनेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्तेषूद-कपूर्वे दर्भान्पदायेति पित्रर्थब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् ।

उरकपूर्वकं 'या दिव्या'-इति मन्त्रेणाध्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः-'ततो ब्राह्मणहस्तेषु'-.

२. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणे. २. I. inserts ता: after अर्घ्याहा: ३. D. reads तथा for स्वधा, and omits ता: which follows the Sútra, ४. B. C. and F. omit the following:—

G. also omits this portion, but it appears in the marginal corrections.

अन्यथा एवमेवेतेरयोरिति पितामह-प्रिपतामहार्थब्राह्मणार्च-नस्य पृथिग्विधानं न स्थात् । एवमध्यं दत्वा तेषामघीदकानां संस्रवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्म तत्पा-त्रं न्युञ्जमधोमुखम्—

'पितृभ्यः स्थानमसि'।

इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः । न्युब्जकरणान-=तरकर्त्तव्यमाह बैजवापः-

> 'तस्योपरि कुदााँ-दत्वा पददाँदैवपूर्वकम् । गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीप-वस्त्रोपवीतकम्' ॥

इति । दैवपूर्वकिमत्ययं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तका-ण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः ॥

अथाऽग्रीकरणम्।

एवं गन्ध-पुष्पादिभिन्नीह्मणानभ्यच्यामौकरणाख्यं कर्म कुर्यात् । तदाह कात्यायनः-

> 'गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च । धूपं चैवानुपूर्व्येण अमीकुर्यादतः परम्' ॥

> > (का. स्मृ. २. १७. ११)

इति । अम्रोकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः-'अम्रोकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्रुतम् । कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाष्मी पितृयज्ञवत् ॥

१. Except A. all read एवंगितरयो:, but these words are from the above quoted Sutra of Paithinasi, which does not omit एव. २ H. reads क्रशं for कुशान. ३. D. reads हामोक्ष्यां इनन्तरम् for अभीक्षयां इतः परम्.

हुतरोषं पदचातु भाजनेषु समाहितः । यथालाभीपपन्नेषु रौष्येषु तुं विरोषतः'॥

(या. स्मृ. १. २३६-३७)

इति । अग्रीकरिष्यन् घृतप्रुतमन्नमादाय 'अग्नी करि-ष्ये '-इति ब्राह्मणान् पृच्छेत् । घृतदाब्देन द्याकादेर्निरासः । ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः-

> 'सान्निःयमुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय सोमाय पितृ-मते स्वधानमोऽमये कव्यवाहनाय स्वधानमः' ।

इति पिण्डिपतृयज्ञविधानेनाम्मे जुहुयात् । ततो मेक्षणं हुत्वा हुतद्दोषं यथालाभीपपचेषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे—

'अम्रीकरणदोषं तु न दद्याद्दैश्वदैविके'।

इति । अग्नौकरणं च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । त-स्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्व-पैतृकत्वाभ्यामुभ-यविधत्वेन विकल्पितोभयधर्मकत्वात् तिद्वकृतिभूताग्नौकरण-होमेशि प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पो श्वगम्यते । अत्र च यथाज्ञाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । अग्नौकरणं च स्मार्तत्वेन विवाहाग्नी कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधानेनीपासनाग्निर्नास्ति तदा दक्षिणाग्नी जुहुयात् । तदसित्नधाने लैकिकाग्नी । तथा च वायुपुराणम्

'आहत्य दक्षिणाम्निं तु होनार्थं वै पयत्नतः । अम्पर्थं लौकिकं वार्श्य जुहुयात्कर्मसिद्ध्ये'।। (वायुषु, २, १३, ५२–५३)

१. The text reads च for तु. २. The text reads होनार्थे विप्रयस्ततः for होनार्थे वै प्रयस्ततः. ३. The text reads अस्वर्ये for अन्यर्थे.

इति । अझ्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धचर्थम् । दक्षिणा-झ्यसित्रधाने पाणौ होमः कर्तव्यः । तथा च स्मृत्यन्तरम्— 'हस्ते अमौकरणं कुर्यादमौ वा साग्निको द्विजः' ।

इति । सामिकः सर्वाधानेनाहितामिः। दक्षिणाम्यसिन्नधाने हस्ते लौकिके अमौ वाअमौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धा-धानेनाहितामिरप्यनमिमान् तदौपासनामावमौकरणं कुर्यात् । तदभावे दिजपाणावष्सु वा । तथा च मार्कण्डेयः-

'अनाहिताग्निस्त्वीपासनाइयभावे द्विजे ज्यमु चे'।

इति । चैराब्देनार्धाधानेनानाहिताप्रिगृह्यते । अप्स्वग्नौक-रणं जलसमीपे श्राद्धकरणे वेदितव्यम् । तदाह कात्यायनः—

> 'विष्णुधर्मोत्तरे^{*} वाष्म्सु मार्कण्डेयेन यः स्मृतः । स यदाष्पां समीपे स्याच्छ्रांद्वं ज्ञेयो विधिस्तदा' ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्'अग्न्यभावे तु वित्रस्य पाणावेवीपपादयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. २१२)

इति तद्ग्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातूकण्यः-'अम्यभावे तु विषस्य पाणौ दद्यानु दक्षिणे'।

^{*} उक्तश्रायं श्राद्धविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे शतोपरि चलारिश-त्तममध्यायमारभ्य किञ्चिदधिकैः पञ्चिमरध्यायैः मार्कण्डेयेन वजम्प्रति। तस्यैवायमुक्लेख इति द्रष्टच्यम्।

१. B. C. and F. read आहितानिरनाहितानिरप्यनिमान. २. B. C. and F. substitute च for नु. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads अनाहितानिश्च ब्रेन for चशब्देन. ५. B. C. D. E. G. and H. read आह्रे for आह्रं.

अध्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न विन्दति'।। इति । विद्यमाने अध्यग्नी काम्यादिषु चतुर्षु श्राद्धेषु ब्राह्म-णपाणावेव होमः । तदाहुर्गृह्यकाराः-

> 'अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युमांसिमासि च पार्वणम् । काम्यमभ्युद्ये ष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ चतुर्वाद्येषु साम्रीनामग्री होमो विधीयते । पित्र्यबाह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्विपि ।।

इति ।

'हेमेन्त-दिश्चिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः'।

इति विहितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामुत्तरिन नवम्यां क्रियमाणं श्राद्धमन्वष्टक्यम्। पूर्वेद्धः सप्तम्यां
क्रियमाणं श्राद्धं 'पूर्वेद्धः'—इति पदेन लक्षणयोक्तम्। पतिमासं क्रियमाणमापरपिक्षकं श्राद्धं 'मासि मासि '—इत्यनेनोक्तम्। पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतममावास्याश्राद्धम्। काम्यं
पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं श्राद्धम्। आभ्युदियकश्राद्धं 'अभ्युद्य'—इति पदेनोक्तम्। अष्टकाख्यश्राद्धं 'अष्टम्यां'—इतिपदेनोक्तम्। एकोद्दिष्टपदेन सिपण्डीकरणं लक्षणयोक्तम्। सिपण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात्। एषां मध्ये आद्येषु चतुर्षु साग्निकानाममावेवाम्नोकरणहोमः। उत्तरेषु साग्नीनां पिच्यब्राह्मणहस्त एवेति । पाणौ होमे तु विद्रोषः कात्यायनेन
दर्शितः—

'पित्र्ये यः पङ्किमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्' ॥ ं (का. स्मृ. २. १७. १५)

१. All, except A. and I. omit the portion from हेमन्तिशाशिरयोः to पि-ज्यनाद्मणहस्त एवेति (both inclusive).

इति । यनु यमेनीक्तम्

'दैवविपकरेऽनिमः कृत्वाऽमौकरणं द्विजः'।

इति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मण-पाणौ होमपक्षे अपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव देशषं निःक्षिपेत्। अत एव वायुपुराणम्—

'हुत्वा दैवकरे अनिमः द्रोषं पित्र्ये निवेदयेत् । न हि स्मृताः द्रोषभाजी विश्वेदेवाः पुराणगैः' ॥ इति । पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह द्रौनकः— 'अनिमिश्वेदाद्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवामौ-करणम्—इति पूर्ववत्तथाशस्त्विति '। इति । अयमर्थः—आद्यं घृतस्रुतमन्नं गृहीत्वा— 'भवत्स्वेवामौकरणहोमं करिष्ये'।

इति पूर्ववत् पृष्टा तथाशस्त्वाति तैरनुज्ञातो जुहुयात्-इति । यमोशि-

'अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।
पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो हि सः' ॥
इति । पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्या दर्भाः । दैवकरग्रहणेन पित्र्यब्राह्मणकरोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेनाग्रीकरणस्य विधानात् । पाणितले हुतस्यात्रस्य विनियोगमाह गृह्मपरिशिष्टकारः—

'यच पाणितले दत्तं यचान्यदुपकल्पितम् । ऐकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

१. D. omits the portion between इति and पित्र्ये निवेदयेन् (both inclusive). २. B. C. E. and F. read एकभावेन for एकीभावेन.

अर्त्र पाणितले दत्तं पूर्वमश्चन्त्यबुद्धयः। पितरस्तेन तृष्यन्ति रोषात्रं न लभन्ति ते'।।

इति । यदा दैविवपकरे होमस्तदा पितृ-मातामहश्राद्ध-द्वयार्थं सक्तदेवानुष्टेयः । वैश्वदेवभेदे अपि तत्राधिकरणकार-कस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । यदा पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा माता-महब्राह्मणकरे अपि पृथगनुष्टेयः । वैश्वदैविकतन्त्रत्वे अपि तत्राधि-करणकारकस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । तथा च कात्यायनः—

'मातामहस्य भेदे अप कुर्यानेत्रेव साम्रिकः'।

इति । वैश्वदैविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहा-र्थब्राह्मणस्यापि पाणौ होमं साम्निकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि द्धिः प्रक्षालयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्-

> 'प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चौदद्भिर्विधानवत् । प्रैक्षालनजलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ'।।

इति । हस्तेन निर्मृष्टं पात्रादीति मध्यमपदलोपी समासः । आदिशब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते ॥

अथ परिवेषणम् ।

एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु हुतदेशषं प्राचीनावीती पितृपात्रेषु निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् । तथा च शौनकः

'हुत्वाऽम्री परिशिष्टं तु पितृपात्रेऽवनन्तरम् । निवेद्यैवापसन्येन परिवेषणमाचरेत्' ॥

A. reads तन्त्रेण for तत्रैव, and for the same I. reads तन्त्रे च.
 I. reads द्विधा भवत् for विधानवत्. ३. Except A. and I. all omit this line; while I. reads মধালেন কল for মধালনক.

इति । अपसब्येनेति हुतद्रोषनिवेदनेनाऽन्वेति । नतु परिवे-षणेन । अत एव कार्ष्णाजिनिः-

'अपसब्येन कर्त्तब्यं पित्र्यं कृत्यं विद्योषतः । अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि' ॥ इति । परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः— 'पौणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् । विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् ज्ञानकैरुपनिःक्षिपेत्' । (म. स्मृ. ३. २२४)

इति । अन्नस्य वर्धितमन्नेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विपान्तिके भोजनार्थपात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् ।

अत एव वायुपुराणम्-

'फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु पेरिवेषणे'। इति । यत्तु तेवेवोक्तम्—

'परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृतृप्तेये । पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्रीसहाये यँतः स्मृते'॥

इति तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाशप सवर्णयैव*
परिवेषणं कार्यम् । तथा च नारायणः-

'यद्रव्यं यत्पवित्रं च यत्पिच्यं यत्सुखावहम् । दिजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते' ॥

* 'सवर्णयैव'-इति युगान्तरविषयम् । 'द्विजानामसवर्णामु कन्यासूपयमस्तथा' । इत्यादिना असवर्णस्त्रीविवाहस्यैव कलौ निषिद्धत्वात् ।

२. H. omits -नाऽन्वेति and reads हुतशेषिवविद्नेन त्वन्नपरिवेषणे. २. The text inserts तु after पाणि-याम्. ३. I. reads परिवेषणात् for परिवेषणे. ४. G. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतं, and I. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतः.

इति । हेस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः-'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्' । (म. प. १७. २८)

इति । हस्तेनौअपि न साक्षाद्देयम् । अपि तु दर्ब्यादिद्वारा । अत एव वृद्धग्रातातपः—

> 'हेस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनादयः । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुज्जीत किल्बिषम्' ॥ (व. स्मृ. १४.३१)

इति । विंध्णुपुराणे अपि—

'नाञ्पवित्रेण हस्तेन नैकेन न विनाकुद्याम् ।

नायसेनैव पात्रेण श्राद्धेषु परिवेषयेत्' ॥

इति । आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परिवेषणे कानि पात्राणि प्रदास्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः—

'घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खंड्मपात्राणि ।

१. All, except A. and I. omit—
हस्तेन हस्तद्वयेनित्यर्थः । तहाह मत्स्यः—
'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्'।,

In I. this portion appears thus—

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थ: । हस्तेनापि न साक्षादेयम्। अपि तु द्व्यादिद्वारा ।
अत एव वृद्धशातातपः—

'उभा-यामादि हस्ता-यामाहृत्य परिवेषयेत्'। इति। मस्येनोक्तम् - २. Except A. and I. all omit this ऽपि. ३. These two lines are found in Vasishtha Smriti. ४. B. C. D. F. G. and H. substitute पुराणे ऽपि, for विष्णुपुराणे ऽपि, and for the same E. reads बायुपुराणे ऽपि, But the quotation appears neither in Vishnupuranam nor in Vâyupuranam. ५. Except A. and the text all omit खद्मपात्राणि and ख, and insert वा before and after फल्यापात्राणि. फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि । (२२) अत्र च पितृगाथा भवति । (२३) सौवर्ण-राजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण च । दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वाऽव्यथ' ॥ (विः समृ. ७१, २२–२४)

इति । खेङ्गेन खङ्गमृगशृङ्गकृतदर्ग्यादिना । फल्गुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुक्षतदर्ग्यादिना । अन्यान्यपि परि-वेषणीयान्याह मनुः—

> 'भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ उँपनीय तु तत्सर्व द्यानकैः सुसमाहितः । ' परिवेषयेतु प्रयतः गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्' ॥ (म. स्मृ. ३. २२७–२८)

इति । शौनको अपि 'पाकं सर्वमुपानीय निवेदाँ च पृथक् पृथक् ।
विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्' ।।

'अश्वन्ति पितरस्तावद्यावन्नोक्ता हविर्गुणाः' । इत्यादि निषधात् अन्नदानं विफलं स्यात् ।

^{*} अत्र 'गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्'-इत्यनेन इदं क्षारिमदं मधुरिम-दमाम्लिमित्यादिनिवेदनपूर्वकं परिवेषणीयमित्यर्थो विविक्षतः। न तु पदा-थेस्तुतिः। तथा सति-

^{2.} The text substitutes श्लोको भवात for पित्रगाथा भवाते. २. I. reads बान्ति ३. All, except A. and I. omit खड्नेन खड्ममृगश्रुङ्गःकृतदर्धादिना । फन्गुपाचेण काकौवुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्थादिना ।. ४. I. reads उपनीयं. ५. The text reads परिवेषयेत् for परिवेषयेत्तु. ६. I. reads शाकं for पाकं. ७. B. C. and F. read संवेद्य for निवेद्य; while G. reads निवेद्यं.

इति । सम्पादितं सेर्वं पात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कु-र्यात् । तदाह प्रचेताः—

'सर्वे प्रकृतं दत्वा पात्रमारूभ्य जैपेत्' । इति । अत्र विद्योषमाह याज्ञवल्क्यः—

'दत्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजांगुष्ठं निवेदायेत्'॥

(या. स्मृ. १. २३८)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाहा श्रीः

'हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।
स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसेतावनिवर्त्तनम् ।।
गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृन्नमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्'।।

इति । अयमर्थः - विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवैतोहेशेन शब्दी-चारणान-तरिमदमन्नमित्युचारयेत् । ततः स्वोहेति मन्त्रमुचा-रयेत् । ततो न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादि-क्रमात् सम्बन्ध-गोत्र-नामोचारणपूर्वकं देवतोहेशं कृत्वेदमन्न-

^{*} दैवे-विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नं स्वाहा न मम-इति स्वलत्यागः। पित्र्ये तु सम्बन्धनाम-गोत्रोचारणानन्तरं-इदमन्नं स्वधा न मम-इति-त्यागः। इदानीन्तनिश्चिष्टास्तु-'परिविष्टं परिवेष्ट्यमाणं' अथवा 'दत्तं च दास्यमानं च आतृप्तेस्तृप्तिपर्यन्तं' इत्यादि किन्चिदिधकं पठन्ति।

१. G. H and I. read सर्वपात्रेषु for सर्वे पात्रेषु. D substitutes निःशिष्य for प्रक्षिप्य. २. Except A. I. and the text all read इत्येतत् for इत्यन्ने; while B. C. D. F. and H. substitute निवेदयेत् for निवेशयेत्. ३. I. reads स्वसत्तादि निवर्तयेत् for स्वसत्तादिनिवर्त्तनम्. ४. H. and I. read पितृन् कमात्. ५. Except A. and I. all read देवताशब्दी आएणानन्तरम्.

मिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिर्य स्वधेति कव्यदानप्रकाराकं मन्त्रमुचार्य न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अनन्तरकृत्य-माह लघुयमः—

'अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् । सर्वमच्छिद्रामित्युक्त्वा तेतो यत्नेन भोजयेत्' ॥ इति । 'अच्छिद्रं जायताम्'—इत्युक्त्यनन्तरकर्त्तव्यमाह प्रचेताः—

'आपेदिशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिजेंपेदथ ।

मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतित्विकं तथा'॥

इति । मेधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
सावित्रीं सन्याहतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'सन्याहतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जन्वा यथासुखं वाच्यं मुद्धीरंस्तेशप वाग्यताः'॥

(याः स्मृः ९ः २३९)

्र इति । यथासुखिमत्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अत एव व्यासः-

'जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः । कृतमीनाः समश्रीयुरपोशानादनन्तरम्' ॥ इति । श्राद्धभोक्ता बलिं न दद्यात् । अत एवाश्विः— 'दत्ते वाश्य्यथवाश्दत्ते भूमी यो निःक्षिपेद्वलिम् । तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्'॥

१. B. C. and F. read नतो for ततो २. D. and I. read इत्युक्त्वा | अनन्तर-. ३. Except A. and I. all omit—

मधु इत्येतत् विरावर्त्तनीयागिति चतुर्थपावस्यार्थः ।

४. Except A. and I. all omit यथासुखामित्यनः

इति । भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः— 'अञ्चत्सु जपेद्याहृतिपूर्वा गायत्री सप्तणवां सकृत् तिर्वा रक्षोधीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसू-क्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि'।

इति । मनुरपि-

'स्वाध्यायं श्रावयेत् पिज्ये धर्मज्ञास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च'॥ (म. स्मृ. ३. २३२)

इति । अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्तव्यः । अत एव जमदग्निः-

'अपसब्येन कर्त्तव्यं सर्वे श्राइं यथाविधि। सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्तवा विप्राणां च विसर्जनम्'।। इति॥

अथ दातृ-भोक्तृनियमाः।

दातृ-भोक्तृनियमेमाह वृद्धशातातपः—
'अपेक्षितं यो न दद्यात् श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कैपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ॥
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचेते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः' ॥
इति । नर्नु—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read अखिलानि for खिलानि. २. I. reads - नियमानाइ. ३. B. C. and F. omit this and the following line. ४. D. substitutes मनुः for ननु.

'याचेते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवीजितः । पितरस्तस्य कुैप्यन्ति दातुभेत्किर्न संदायः' ॥ इति ।

'कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते आर्मणस्ततः ।
तस्मादिद्वानेव दद्यात्र याचेत्र च दापयेत्' ॥
इति वायुपुराण-स्मृती विरुद्धयेयातामिति चेत् । मैवम् ।
तयोर्रनुपकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोञ्च्यस्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिप्रही शङ्ख-लिखिताभ्यां निषिद्धी—
'नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृद्धीयात्' ।
इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह निगमः—
'नाञ्त्र-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः कचित् ।
अनिष्ठत्वाद्वहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया' ॥
इति । वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतो याचेन
मौनभद्गाविशेषात् । अपेक्षितं वस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम्।

तथा च यमः—
'यावद्धविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयंते ।
तावदश्चन्ति पितरो यावन्नाऽऽह ददाम्यहम्' ॥
इति । भोजनकाले दातृनियमा ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः—

१. D. reads याचवेत् for याचते. २. I. substitutes ज्ञानदुर्बलः for ज्ञानव-जितः. ३. D. E. and G. read तुष्यन्ति for कुप्यन्ति. H. reads the same, but has कुद्धवन्ति as marginal correction; while I. reads दुष्यन्ति. ४ D. reads तयोहपरिकल्पित- for तयोरनुपकल्पित-, and omits- उपकल्पितवस्तुनो-ऽप्यस्यन्ताधिकस्य सन-प्रतिप्रहो शङ्घ-लिखिता-यां निषिद्धौ—

^{&#}x27;नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृक्षीयात् '। इति । ५. D. reads उपकल्पितं- for अनमिक्षत- and यमः for निगमः. ६. H. reads अनमिक्षतं for अमिक्षतं. ७. D. substitutes नाई for नाहं and for the same B. C. F. and H. read नाई.

'न चाश्रु पातयेत् जातु नायुक्तां गिरमीरयेत् । न चोद्वीक्षेत भुद्धानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ॥ न दीनो नापि वा कुद्धो न चैवान्यमना नरः । एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः' ॥

इति । भोक्तृनियममाह सुमन्तुः-

'अक्रोधनो रसान् सम्यगद्याद्यद्यस्य रोचते । आ तृप्तेभीजनं तेषां कामतो नावद्रोषणम्' ॥ इति । निगमेश्य-

'तूष्णीं भुद्धीरन् न विलोकयमाना अनुदृत्य पात्रम्'। इति । बौधायनो अप-

'पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्के उनापिद द्विजः । नैवासी भोजयेत् श्राद्धे निराद्याः पितरी गताः'॥ इति । प्रचेता अपि-

'पीत्वाऽऽपोज्ञानमश्चीयात् पात्रे दत्तमगाईतम् । सर्वेन्द्रियाणां चापत्यं न कुर्यात्पाणि-पादयोः'।। इति । मनुरपि-

'अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्चीरंश्चेते वाग्यताः । न च दिजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्'॥

(म. स्मृ. ३. २३६)

इति । अश्वीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात् परस्परसंस्पर्दोशिप भी-जनानिवृत्त्यर्थः । अत एव दाङ्कः-

I. reads कर्ता for जातु, D. and H. substitute नासक्तां for नागुक्तां, and H. has the marginal reading न शुब्कां for the same. E. and G. read अनभुक्तां and I. नाशुद्धां. २. I. reads भुज्यते for भोजयेत्. ३. The text reads ते च for चैव.

'श्राइपंक्ती तु भुद्धानी ब्राह्मणी ब्राह्मणं स्पृद्दीत् । तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टदातं जपेत्'॥ इति । पुनः स ऐव—

हुङ्कारेणापि यो ब्र्याइस्ताद्वाजप गुणान्वदेत् ।
भृतलाचोद्धरेत्पात्रं मुख्चेइस्तेन वाजप तत् ।।
भौदपादो बहिःकक्षे बहिर्जानुकरोज्य वा ।
अङ्गुष्टेन विनाज्याति मुखदाब्देन वा पुनः ॥
पीताविद्याष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिवेत् ।
खादितार्धं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्धाजने जपि वा ।
इत्थैनअन् द्विजः श्राइं हत्त्वा गच्छत्यधोगतिम्'॥

इति । प्रौढपादः आसनाद्यारूढपादः । वहिःकक्ष उत्तर-वासोवहिर्भूतकक्षद्वितयः । दातृनियममाह दाङ्कः-

'श्रांक्रे नियुक्तान् भुज्ञानान् न पृच्छेह्नवणादिषु । उच्छिष्टाः पितरे। यान्ति पृच्छतो नात्र संदायः ॥ दातुः पति बाहुर्वे जिह्ना भोक्तुश्च भिद्यते'।

इति । अन्यानिष भोक्तृंनियमानाह प्रचेताः— 'न स्पृदोदामहस्तेन भुद्धाने। इतं कदाचन । न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृदोत् ॥ भोजनं तु न निःदोषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन । अन्यत्र दध्नः क्षीरादा क्षौद्रात् सक्तुभ्य एव च' ॥

२. Except I. all substitute शङ्कोऽपि for पुन: स एव. २. B. C. F. G. and H. read इत्थमनं द्विज: आदे अक्वा for इत्थमअन् द्विज: आदं हत्वा. D. also has the same reading, but it reads आद्धे for आदं. ३. All, except A. and I., omit from पौढपाद: to कक्षदितयः (both inclusive).

इति । न च-

'न निन्देयुर्नावद्योषयेयुः'।

इति जमदग्निवचनविरोधः-इति वाच्यम् । तस्याधिकाव-द्योषणविषयत्वात् । अत एवोक्तं तेनैव-

> 'अल्पं पुनरुत्स्रष्टव्यं तस्यासंस्कृत-प्रमीतानां भागधेयत्वात्' ।

इति । उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वं च मनुराह— 'असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् देभेषु विकिरश्च यः' ॥ (म. स्मृ. ३. २४५)

इति । एवं नियमेन भुक्तवत्सु विशेषु यत् कर्त्तव्यं तदाह प्रचेताः-

'तृप्तान् बुध्वाऽम्नमादाय सितलं पूर्ववज्जपेत्' । इति । पूर्ववत्सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीं च जपेत्-इति । तदाह कात्यायनः—

> ' गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च जप्त्वा तृप्ताःस्थेति पृच्छति'।

इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः-

' तृप्ताः स्थेति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ' । इति ॥

अथ ब्राह्मणभोजनानन्तरकर्तव्यम् । अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः-

१. B. C. F. and I. read उच्छिष्टभागधेयं. २. Except A. and I. all read मधुवातां for मधुमतीं.

'सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाष्ट्राव्य वारिणा । समुत्सृजेड्रुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि ' ॥ (म. स्मृ. ३. २४४)

इति । सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिस्तत्सार्ववर्णिकम् । अत्र विशेषमाह पर्चेताः-

' ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्' । इति । भुवि दर्भास्तृतायामिति । अत एव मनुना-' दंभेषु विकिरश्च यः' ।

(म. स्मृ. ३. २४५)

इत्युक्तम् । विकिरं दत्वा आचामेत् । अत एव मरीचिः —
'श्राद्धेषु विकिरं दत्वा यो नाचामेन्मतिक्षयोत् ।
पितरस्तस्य षण्मासं भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः' ॥
इति । अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथा च मदालसावाक्यम् —

'तेद्वदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत्'। (मा. पु. ३१, ५३)

इति । पित्र्यब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं द-द्यात् । तदाह विष्णुः-

'उदङ्गुखेष्वाचमनमादौ दद्यौत् ततः

२. H. and I. read - अमात् for - क्षणात्. २. Except A. and the text all read ततस्तु for तद्त् and insert च before आपः. ३. The text reads इत्या for त्यात्.

पाङ्गुखेषुं । ततश्चं 'सुपोक्षितम्' – इति श्राद्ध-देशं सम्पोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वे कुर्यात्' । (वि. स्मृ. ७३. २५)

इति । पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं उदकं दत्वा पश्चाद्दैश्वदैविकब्राह्मणेषु दत्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ पिण्डनिर्वपणम् ।

ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः'सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्तुं पितृयज्ञवत्' ॥
(याः स्मृः १. २४२)

इति । अयमर्थः-ब्राह्मणाँर्यपक्कं तिलमिश्रं सर्वमन्नमु-पादाय पिण्डान् कृत्वा उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकत्पेन पिण्डान् दद्यात् । एतच चरुश्रपणाभावे वेदितन्यम् । यदा

इ. The text substitutes ने for तु; while D. reads उच्छिष्टयज्ञनत् for पि-ह्यज्ञनत्. ४. D. and E. read ब्राह्मणार्थे पक्षतिलमिश्रं. ५. B. C. F. and I. omit पिण्ड-. ६. E. omits एतच चहश्रपणाभाने नेहितच्यम्। यहा तु चहश्रपणसद्भावः तदाऽमौकरणशिष्टचहशैषेण सह सर्वमन्नमाहाय अमिसिनिधौ पिण्डान् ह्यातः

२. After this word the text inserts इत्वा. २. All, except A. and the text, substitute तु for च and omit सु. I. reads प्रोक्षणम् for प्रोक्षितम्. All, except A., terminate this quotation of Vishnu at प्रोक्षितम् through mistake and omit the following—पैस्तक्राह्मणेषु प्रथमं इस्तप्रक्षालनपूर्व-कमाचमनार्थे उदकं इत्वा पश्चाद्दैश्वदैविकन्नाह्मणेषु इत्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणि: सर्वभुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः।

तु चरुश्रपणसद्भावस्तदा श्रीकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्व-मन्नमादाय अग्निसन्निधी पिण्डान् दद्यात् । तदाह मनुः-

'त्रींस्तु तस्माङ्कविःशेषात् पिण्डान् कत्वा समाहितः । औदेकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः' ॥ (म. स्मृ. ३. २१५)

इति । उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाहाऽत्रिः-

' पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरात्निषु । उच्छिष्टसन्निधानं तुं नोच्छिष्टासनसन्निधौ'॥

इति । त्रिष्वरत्निष्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपल-क्षणार्थम् । अत एव व्यासः-

' अरिनमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् । यत्रोपस्पृदातां वाऽपि प्रामुवन्ति न विन्दवः'।।

इति । पिण्डदाने कालमाह मनुः-

' पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते' । (म. स्मृ. ३. २६१)

इति । भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरं अग्नौकरणानन्तरं वा पिण्डनिर्वपणं केचिदि च्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमा-चमनादर्वागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनि-र्वपणं कचिदिच्छन्तीति केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात् पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्विहितेष्वपद्मस्तेषु श्राद्धेषु । सपिण्डीकरणादिपद्मस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्व-पणम् । तदाह लीगाक्षिः—

१. D. and G. read उरकोनैव for औरकोनैव. २. B. C. and F. read तन् for तु. ३. D. reads तत्र for अत्र.

'अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्व पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्' ॥

इति । आचमनात् प्रागूर्ध्व वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा

पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथा च
समृत्यन्तरम्

'मुनिभिभिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम् । तत् स्वज्ञाखामतं येत्र तत्र कुर्योद्दिचक्षणः' ॥ इति । तत्राऽऽश्वलायनज्ञाखिनामाचमनात् पागूर्ध्वं वेति प-क्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाऽऽश्वलायनः—

> 'भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् । (१२) आचान्तेष्वेके' । (१३)

(आ. गृ. सू. ४. ८. १२-१३)

इति । यस्यां ज्ञाखायां कालविशेषो न श्रुतः तत्र पयो-गसौकर्यार्थमाचमनादृभ्वं पिण्डनिर्वपणपक्ष एव प्रहीतव्यः । पिण्डनिर्वपणितिकर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे अभिहिता—

'सन्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादु छेखनं दिजः । प्रघर्षणं ततः कुर्यात् श्राङ्कर्मण्यतिन्द्रतः॥ खण्डनं पेषणं चैव तथैवो छेखनिकया । वज्रेणाःश्य कुरौर्वाशप उछिखेत् तु महीं दिजः'॥

इति । खण्डनं कुद्यादेश्छेदनम् । पेषणं भूघर्षणम् । वज्र-शब्देन स्पैय उच्यते । उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः— 'उल्लिख्यापहता इति '।

इति । अनन्तरं प्रोक्षयेत् ।

३. D. substitutes तन्त्रं for यत्र . २. We follow here A. D. and the text; while others substitute वा for एको. ३. D. substitutes अपि for स्थ. ४. I. reads स्पृदा: for स्थय. The former is meaningless.

' तामभ्युक्य '

इति आश्वलायनस्मरणात् । तत्र कुशानास्तृणुयात् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

'क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्'। इति । ततो विनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः— 'असाववनेनि इस्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति । त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीता विनेजनम्'।।

इति । असाविति पित्रादीन् नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरवनेजनमुदक्तिनर्वपणं कुर्यादि-त्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेनाऽवनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम्

'प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः'। इत्यादि तदविरुद्धम् । शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः—

'असावेतत्त इति ये चत्वा मत्रान्विति चैके'। इति । असावित्यमुकगोत्रामुकरामित्रिति सम्बोध्य एतत्ते इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात्। एके ये च त्वामत्रान्विति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च सन्यंजीन्वाच्य कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

'र्मंधु-सर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्धुधः । जानुं कृत्वा तथा सब्यं भूमौ पितृपरायणः' ॥ (वायुपुः २. १३. २२)

१. I. reads निक्व for निङ्क्ष. २. D. omits चैके and I. has only च. ३. I. reads जान्वाच्य, D. omits the portion between कर्नेच्यम् and भूमो पिद्यपायणः (both exclusive). ४. The text reads सदा.

इति । पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः'न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याह्नेपभागिनाम्' ॥
(म. स्मृ. ३. २९६)

इति । तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः—
'अत्र पितरो मादयध्वं येथाभागमावृषायध्वमिति देर्भमूलेषु करावधर्षणम्' ।
इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—
'अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्मुख आतमनादावृत्याध्मीमदन्त पितर इति जपित' ।
(वि. स्मृ. ७. २२)

इति । आतमनात् पाँणायामीत्थवायुपीडावधि उदङ्मुख आसीत् । ततीऽनुच्छ्वसन्नेव पर्यावृत्त्यामीमदन्तेति मनसा जिप-व्वोच्छ्वसेत् । अत्र विदेशिषः कर्मप्रदीपे दिश्चातः—

> 'वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षेते । सैव्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥ आवृत्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथाईतः । जपंस्तेनैव चाऽऽवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्'॥ (का. स्मृ. २. १७. २१–२२)

इति । अमीमदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विर्देणुः-

श. The text reads ततस्तांस्तु for पित्र-यस्तु. २. Except A. and the text all omit यथाभागमाञ्चायध्यम्. ३. D. and the text read दर्भमूलेषु. १. H. has the marginal reading प्राणायामीच्छ्रास - २. Except A. and the text all omit this line. ६. The following quotation of Vishnu cannot be traced in any of the printed copies we have, while it appears in the MS.

'अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य रोषावद्याणं कृत्वा गुन्धतां पितर इति पूर्ववदुदकिनियमं पिण्डोपिर तती क्षावभ्यङ्क्ष्वेत्यभ्यञ्जनं दद्यादसावङ्क्ष्वेत्यञ्जनं अथ वस्त्रम्भावे दशामूर्णां वा एतदः पितरो वासो मानो-तोन्यत्पितरो युङ्ध्वम्'।

(वि. स्मृ. ७३. २६)

इति । तदनन्तरं व्याप्रः-

'गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् । एतदः पितरो वासो दशां दत्वा पृथक् पृथक्'।।

इति । अर्चनानन्तरं मत्स्यः-

'यत् किन्धित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् । अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथव्वन'।।

(म. पु. १७. ३६)

इति । तदनन्तरं वृहस्पतिः— 'अनभ्यच्योदिपात्रं तु तेषामुपरि निःक्षिपेन्' ।

इति । अनन्तरं विदेणुः-

'अयैतानुपतिष्ठेत नमी वः पितर इत्यादिना मनोन्वाहुवा मह इति तृचान्तेनाथैतान् पिण्डांश्वालयेत् परेतन पितर इति'।

(वि. स्मृ. ७३. २७)

२. I. reads अभ्यङ्क्त for अभ्यङ्क्त. २. I. reads मानोत् पेरय पिन्तो युङ्क्ष्यम्. This reading does not give any sense. ३. The following quotation appears only in the MS, we have.

इति ॥

अथ पिण्डदानानन्तरकृत्यम्।

अनन्तरकृत्यमाहाऽऽश्वलायनः— 'अग्निं पत्येयादमे तमधाश्वन्न स्तोमैरिति अग्नि-मग्नौकरणाग्निं गाईपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीम्'। इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्स्यः—

'अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्' । (म. पु. १७. ४९)

इति । ब्राह्मणहस्तेषु सकुरसकृदपे दद्यादित्यर्थः । एत-दाचमनात् प्राक् पिण्डदानपक्षे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु पिण्डदानपक्षे आचम्य पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तेषूदकं सकृत् सकृदद्यात् । कुशाश्च देयाः । पद्मपुराणे अप-

'आचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च'।

इति । अत्र यवग्रहणं तिलोपलक्षणार्थम् । च द्राब्दः पु-नरप्युदकदानसमुचयार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादिषु कुत्रचित् शुचौ देशे विसृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च मत्स्यः-

> 'आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पा-ऽक्षतोदकम्'। (म. पु. १६. ४७)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव—

'दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृत्तीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखी बुधः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते पुनिर्द्वजैः ॥ (५३)

गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तितरेव च ॥ (५४)

२. The text reads विश्वेभ्यः for द्विजेभ्यः. २. The text reads इति चैवमुदीरयेत् for वेदाः सन्तातिरेव च, and omits the following line.

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्भहु देयं च नो अस्त्वित । (५°) 'एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्च तैः पुनः'। (म. पु. १७. ५३-५५)

इति ॥

अथ स्वस्तिवाचनकम्।

् अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अत एव नारायणः-

> 'अचालियत्वा तत्वात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । निराज्ञाः पितरस्तेषां ज्ञात्वा यान्ति यथागतम्' ॥

इति । पात्रचालने विशेषमाह जातूकर्ण्यः—
'पात्राणि चालयेत् श्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ।
न स्त्रीभिर्न च बालेन नाऽसेजात्या कथन्चन' ।।

इति । स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः-

'स्वस्तीति भगवन् बृहीति वाचनम्'।

इति। यैज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्वा पुरूरवा-ऽऽर्द्र-वसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्त्ता ब्रूयात् । विष्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृबाह्मण-हस्तेष्वप्येवमेव । अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

'स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च' । (याः स्मृः १. २४३)

२. I. reads ऽसज्जात्या for ऽसजात्या. २. Except A. and I. all omit this portion:—

बज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्वा पुरूरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्ता ब्रूयात् । विश्रेण च-स्वस्ति-इति ब-क्तव्यम्। पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्यवमेव ।

इति । अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः । मार्कण्डेयो विन

'पितृंणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरम् । ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्वित' ।। इति । हस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना ॥

अथ दक्षिणादानम् ।

अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मैनुः—
'स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अक्षय्योदकमेव च ।
सतिलं नाम-गोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ।।
गो-भू-हिरण्य-वासांसि भव्यानि द्यायनानि च ।
दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव च ।।
वित्तद्राद्ययेन रहितः पितृथ्यः प्रीतिमाचरन्'।

इति । अत्र विशेषमाह पारस्करः-

'हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः । अन्यच गो-क्रष्णाजिनं यावच्छक्यं दद्यात् । एकपंकत्युपविष्टानां विप्राणां श्राङ्कर्मणि । भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुसारतः'।।

इति। अनुसारत इति निमन्त्रितब्राह्मणविद्या-गुणतारतम्यै-नेत्यर्थः। पितुद्देशेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम्। अतः एव जमदग्निः—

२. Nirnayasindhu alludes to this quotation as from Vriddha Sâtâtapa (Vide Śrâddaparakaraṇam). २. I. alone inserts मनुः, But the following quotation cannot be traced in any one of the copies we have of Manusmriti. All others omit मनु and do not show to what particular work the following quotation belongs.

'अपसन्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि में मनः'। इति । तत्रापि दक्षिणादाने अपीति । यत्तु तेनैवोक्तम्— 'सर्वे कर्मापसन्येन दक्षिणादानवर्जितम्'। इति तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टन्यम्। स च पक्षो देवलेन दर्शितः—

'आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेद्ध दक्षिणाम्' ।

इति । ब्राह्मणोइरोन दक्षिणादाने क्रममाह स एव—
'दक्षिणां पितृविपेभ्यो दद्यात् पूर्व ततो द्वयोः' ।

इति । वैश्वदैविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविपेभ्य इति
समिभव्याहाराचतुर्थ्ये षष्ठी । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—
'दत्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुँदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रियुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमो सिञ्चेत्ततो जलम् ।
विश्वदेवाश्व पीयन्तां विपेश्वोक्तं इदं जपेत् ॥

दातारो नोशभवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्वहु देयं च नोशस्त्वंति ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा पिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयत् ।

वाजे वाजे इति पीतः पितृपूर्वं विसँजीयत्' ॥

(याः स्मृ. १. २४४–४७)

इति ॥

१. Except I. all read मेन: for मे मन:. २ I. reads चैव for अथ; while D. omits this line, ३. Except A. and I. all read पित्रभ्य: for पित्रवि- प्रभ्य:. ४. D. E. G. H. and I. read उदाहरन. ५. The text reads उदताम् for उक्त:. ६. The text omits इति. ७. The text reads विसर्जनम् for विसर्ज्यत.

अथ मध्यमपिण्डाञानम्।

अनन्तरं पुंत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात्। तथा च वायुपुरोणम्—

> 'पैत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्'। (वायुपुः २.१४.३१)

इति । मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तैत्पकारः । तत्र प्राचीना-वीती-

'अपां त्वौषधीनाप्रसं प्राज्ञायामि भूतञ्चतं गर्भं धत्स्व'। इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राज्ञान-मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्ज्ञितः—

> 'आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम्' । (म. पु. १६. ५४)

इति । मनुरपि-

'पितिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् यशो-मधासमन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सीत्विकं तथा' ।

(म. समृ. ३. २६२–६३)

१. I. reads -पुराणे for -पुराणम्. २. The text reads for this line प्रजार्थी पतये इचान्मध्यमं तत्र पूर्वकम्।

३ All, except A. and I. omit-तत्प्रकारः। तत्र प्राचीनावीती-

^{&#}x27;अपां त्वौषधीना इ रसं प्राश्यामि भूतकृतं गर्भे धत्स्व'। इति पत्न्या अञ्चलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत्। तत्प्राश्चन- ४. G. reads मन्त्र-सन्तान- and the text अत्र सन्तान- for अन्तः-सन्तान- ५. The text reads सृते for विन्दत्. ६. D. and H. read साधिकं for सात्विकं.

इति । पिण्डपेदानस्याऽयोग्यत्वमाह स एव-'अप्राप्तयोवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे । बालपुत्रकलंत्रेशपे न दद्यात् पिण्डमञ्जली' ॥

इति । पत्न्या असिन्नधानादौ पिण्डेप्रतिपत्तिमाह बृहस्पितः — 'अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा । तदा तं जीर्णवृषभः छागो वा भोक्तुमईति'।।

इति । आपस्तम्बे। अपि प्रैतिपत्त्यन्तरमाह—
'यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।
दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः? ।।
आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्था दक्षिणामुखः ।
पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च' ॥

इति । यतु देवँलेनोक्तम्-

'ततः कर्माण निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् । ब्राह्मणोश्मिरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्' ॥

इति तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानाम-प्स्वेव प्रक्षेपः । तदुक्तं विष्णुधर्मीक्तरे-

'तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता' ।। (वि. ध. १. १४१. ८)

इति ॥

३. This line and the following quotations do not appear in all except A. and I., In the text too the quotation cannot be traced. २. All, except B. C. and F. read विण्डानां पतिप्रत्यन्तरम् for विण्डातिपत्तिम्. ३. D. omits प्रतिपत्त्यन्तरमाह. ३. D. substitutes गालवेन for देवलेन.

अथोच्छिष्टमार्जनम् ।

अन-तरमुच्छिष्टं सम्मार्जयेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः-'* * सेत्सु विपेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्' । (या. स्मृ. १. २५७)

इति । अयमर्थः -विपविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेत् । अपि तु तेषु विसर्जितेषु पिण्डपतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु च्यासेनोक्तम्-

'उच्छिष्टं न प्रमृज्यातु यावन्नाःस्तमितो रविः' । इति यच वसिष्टेनोक्तम्-

'श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् । च्योतन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिवन्त्यकृतीदकाः' ॥ (व. स्मृ. ११. २१)

इति तह्हान्तरसम्भवविषयम् । अत एव प्रचेताः— 'भृत्यवर्गावृतो भुद्धे कव्यरोषं स्वगोत्रजैः । आक्षायं श्राह्शालायां दिजोच्छिष्टं न मार्जयेत्'।। इति ।।

अथ यजमानः स्वयं भुङ्जीत ।

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा दोषमन्नं बाह्यणैः सह भुद्भीत । तथा च मत्स्यपुराणम्—

१. G. and H. omit सत्स, and the former inserts अविस्ष्टेषु and the latter उपविष्टेषु before विषेषु and completes the first half of the couplet. I. retains सत्सु and inserts त्रवेष before it. The text reads प्रक्षिपत् सत्सु, But प्रक्षिपत् isomitted by the author, it having no connection with the quoted line. २. Except A. and H. all read पिषस्तः कृतीदकाः. ३. I. reads प्राप्तायां for आसायं. For the same D. reads अन्यस्यां. ४. B. C. and F. read भृत्यादिभिः सह for ब्राह्मणैः सह.

'ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्ये-सुत-बान्धवः । भुज्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्' ॥ (म. पु. १६. ५५)

इति । यदा श्राइं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते तदा तच्छे-षादेव तत्कार्यम् । तदाह पैठीनसिः-

'श्राइं निर्वर्त्य विधिवद्दैश्वदेवादिकं ततः । कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याइन्तकारादिकं तथा'।।

इति । आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति पितृपाकशेषादित्येर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन वो कार्यम् । अत एव तद्धिकृत्य मार्कण्डेयः—

'पृथक्पाकेन वेर्स्यन्ये '। इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्यनियतम् । तदाह स एव-'नित्यिक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः । न पितृणां तथैवान्ये द्योषं पूर्ववदाचरेत्'॥ इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्-

१. D. reads सह सर्वेश्व बान्धवै:; while the text reads the whole verse as follows:—

^{&#}x27; वैद्यदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते पित्तकर्मणि । इष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितम्'॥.

२. Except A. and I. all omit इत्यर्थः. ३ H. and I. omit दा, and D. and G. substitute द for दा. ४. All, except A. and I. substitute द for दा, but thereby the meaning becomes quite contrary to the context. . D. omits the following:—

^{&#}x27;नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छान्ति मानवाः । न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्'॥ इति । यन्त लौगाक्षिणोक्तम्—

^{&#}x27;पित्रर्थे निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

'पित्रथं निर्विपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्रथं ने दार्दा वैश्वदेविकम्' ॥

इति तदाहितामिकर्तृकश्राद्धविषयम् । आहितामेः श्राद्धा-त्प्रागेव वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

> 'पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सामिकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः'॥

इति । पक्षान्तं कर्माङग्न्याधानम् । अन्वाहार्यकं दर्श-श्राद्भम् । यत्तु पुराणवचनम्-

> 'प्रतिवासिरिको होमः श्राद्धादी क्रियते यदि । देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा'।।

इति तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अत एव पैठीनसिः-

> 'पितृपाकात् समुद्भृत्य वैश्वदेवं करोति यः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते' ॥

इति । यदा अमे किरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविकं कर्म क्रियते तदा अपि पृथक्पाकोदेव तत् कार्यम् । तच्छेषाद्वै-श्वदेवकरणे दोषस्यात्रापि समानन्वात् । अमे करणानन्तरं वैश्वदेवकरणं च स्मृत्यन्तरे अभिहितम्—

'वैश्वदेवाहुतीरमावर्वाग् ब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाङूतयज्ञादि श्राद्धं ऋत्वा ततः स्मृतम्'॥

इति । यदि पितृपाकरोषाँदैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरात् उभयथार्थि पितृपाकरोषादेव भाजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः-

१. D. reads तदार्षे for न दार्शे. २. D. reads प्रतिवासिरकोऽन्वाहः for प्रतिवासिरको होनः

' पदक्षिणमनुबज्य भुद्धीत पितृसेवितम्'। (याः स्मृः १. २४९)

इति । असित तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाअपि भोक्तव्य-मेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः— 'श्राद्धं कृत्वा तु यो विशो न भुक्के अ्थ कदाचन । देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा' ॥ इति । यतः पितृशेषभोजनं निष्यम् । अत एवैकादश्यादी नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याम्रायः स्मर्यते—

'उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भेवेत्। उपवासं तदा कुर्यादाबाय पितृसेवितम्' ॥ इति । पितृसेवितभोजनियमो अनुज्ञापक्ष एव । अत एव ज्ञातातपः—

'शेषमन्नमनुज्ञातं भुज्जीत तदनन्तरम् । इष्टेः सार्धे तु विधिवद्वुद्धिमान् सुसमाहितः' ॥ इति । भोजनानन्तरं दातृ-भोक्लोर्नियममाह बृहस्पतिः— 'तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्वकृच्छ्राद्विकैः सह । अन्यथा वर्त्तमानी तो स्यातां निरयगामिनीः'॥ इति । मत्स्यपुराणेजपि—

'पुनर्भोजनमध्वानं योनमायासमैथुनम् । श्राइकृच्छ्राइभुक् चैव सर्वमेतद् विवर्जयेत् ॥ स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वपं च स्वेच्छेया'।

(म. पु. १६. ५६-५७)

१. D. reads मानम् for यानम्, for the same H. substitutes पानम्. २. D. reads वर्ज्ञयेन्, and the text सर्वेदा for स्वेच्छया.

इति । श्राद्धभोजिनो विशेषमाह यमः—
'पुनभीजनमध्वानं भौरमायासमैथुनम् ।
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्' ।।

इति । सन्ध्या-होमयोः प्रतिषेधस्त्वकृतप्रायश्चित्तस्य । कृते तु प्रायश्चित्ते कुर्यादेवे । अत एव भविष्येत्पुराणम्—

> 'दद्मकृत्वः पिवेचापो गायच्या श्राद्धभुग्दिजः । ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच जुहुयादपि'।।

इति । एवमुक्तरीत्या पार्वणं कर्त्तुमसमर्थः संकल्पविधिनाः श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

'अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्जुं न दाकुयात् । संकल्पश्राद्धमेवाँ इसी कुर्यादर्घादिवाँजतम्'।।

इति । व्यासी अप-

'स्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोहिष्टं सिष्ण्डनम् । अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भाजयेत्'॥

इति । अयमर्थः—आलस्येन यो अग्नं त्यजाति स त्यक्ता-ग्निः । न तस्य श्राङ्के अधिकारः । किं तु त्यक्ताभिव्यतिरिक्तस्य सामिकस्य । विधुरादेश्च पिण्डोपलक्षितश्राङ्केश्व अधिकार उक्तः । यस्मादत्यक्ताभिनाअधिकारिणा श्राङ्मनवद्यं कर्त्तव्यं तस्मा-द्विस्तृते पार्वणविधावदाक्तः संकल्पविधानेन कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह—

१. D. and G. read भाराध्ययन- for भारमायास-. २. Except A. and I. all omit एव. ३. D. and G. substitute विष्णुपुराणम् for भविष्यत्पु- राणम्. ४. B. C. and F. read ८८६ for ऽसी. ६. I. reads विस्मृते.

'संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् पात्रपूरणम् । नोवाहनाऽग्नीकरणं पिण्डांश्चेव न दापयेत्' ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

'संकल्पं तु यदा श्राइं न कुर्यात् पात्रपूरणम्। विकिरश्च न दातव्यः * * * * '।

इति स्मृत्यन्तरात् ॥

अथ प्रत्याब्दिकशाद्धम्।

एवं दर्शे कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तम् । अथ तद्विकृतिभृतं प्रत्याब्दिकं निरूप्यते । तत्र लेगाक्षिः-

'श्राइं कुर्यादवइयं तु प्रमीतिपितृकः स्वयम् । इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धे प्रत्यब्दमेव च'।।

इति । तंत्रेतिकर्त्तव्यतामाह जातूकण्यः-

'पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः । प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्त्तेयः सनातनः' ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरि-कमनुमासिकं च श्राइं पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदिग्गरिप-'आसाद्य सहपिण्डत्वमीरसी विधिवत् सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छाइं माता-पित्रोर्मते व्हिनि' ॥

१. The following lines are not found in D.—
नावाहनाऽमौकरणं पिण्डांश्वेव न दापयेत्'॥
इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

^{&#}x27;सङ्कुल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम्।.

P. D. omits the following lines:-

^{&#}x27;पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्स्रतः। प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञैयः सनातनः'॥

इति । पित्रगणस्थः सिपण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवन्सरिकमनुमासिकं च श्राद्ध पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदक्षिरपि—.

इति । ननु-दर्शातिदेशान्मातामहानामि श्राद्धं प्रसञ्ज्येत । नायं दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात्। तथा च कात्यायनः-

> 'कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडराम् । प्रत्याब्दिकं च रोषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः'॥ (काः स्मृः ३. २४. ९४)

इति । कर्षूसमन्वितं सिपण्डीकरणम् । यत्तु यमेनोक्तम्— 'सिपण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । माता-पित्रोः पृथकार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहिनि'॥ इति । यच मृताहं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्—

इति । यच मृताह प्रकृत्य व्यासनाक्तम् – 'एकोहिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच पितृघातकः'॥

इति । तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचारतो व्यवस्था । अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणं नियतम्। तदाह श्रङ्कः—

'अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षे व्य पुनः ।
पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोिद्दष्टं कदाचन'।।
इति । यतेस्तु न काष्येकोिद्दिष्टम् । किंतु सर्वत्र पार्वणमेव ।
तथा च प्रचेताः-

'दण्डग्रहणमात्रेण नैव पेतो भवेद्यतिः । अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा' ।। इति । अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः— 'प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसी । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दद्य' ।। इति जातूकर्ण्यवचनात् । तदयुक्तम् । 'एकोहिष्टं तु कर्तन्यमौरसेन मृते व्हिन । सपिण्डीकरणादूर्वं माता-पित्रोस्तु पार्वणम्' ॥

इति पैठीनसिवचनिवरोधात् । जातूकण्यवचनं तु क्षयाह-व्यतिरिक्तप्रत्यब्दकर्त्तव्याक्षय्यतृतीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्

> 'कुर्याचे विधिवच्छाइं पार्वणं योश्मिमान् दिजः। पित्रोरनमिमान् धीर एकोदिष्टं मृते श्हिने ।।

इति तदयुक्तम्।

'बह्नमयस्तु ये विशा ये चैकामय एव च । तेषां सिपण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्'॥

इति स्मृत्यन्तरे साग्निकस्याप्येकोदिष्टविधानात् । ए-कोदिष्टलक्षणमाह् याज्ञवल्क्यः-

> 'एकोदिष्टं देवहीनमेकार्ध्येकपवित्रकम् । आवाहनामौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसेर्जने । अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेश्भरतास्म ह'॥ (या. स्मृ. १. २५१–५२)

इति । कात्यायनो अप-अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेको अर्घ एकः पिण्डः नाऽऽवाहनं नाऽग्नैकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः

१. B. C. and F. substitute तु for च. २. The text omits इति. ३. D. G. and I. read -विसर्जनम् for -विसर्जने.

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्ये-नृज्ञानसुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेश्मरम्य-तामिति विसर्गे अभिरतास्मेत्यपरे'।

इति । तचैकोहिष्टं त्रिविधम् नवं नविमश्रं पुराणं चेति । अत्र प्रथमाहाचेकादशाहान्तिविहितं नवश्राद्धम् । तथा चा-क्रिराः-

> 'प्रथमें के तृतीये जिल्ला पञ्चमे सप्तमे जिप वा । नवमैकाददी चैव तन्नवश्रा इमुच्यते' ।।

इति । वसिष्ठे अप-

'सप्तमेशिह्न तृतीयेशिह्न प्रथमे नवमे तथा । एकादरो पञ्चमे स्युनेवश्राद्धानि षट् तथा ॥ केचित्पञ्चैव नवमं भवेदन्तरितं यदि । एकादरोशिह्न तत् कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः' ॥

इति । अत्र पञ्चद्वयस्य व्यवस्था शिवस्वाभिना दर्शिता— 'नवश्राद्वानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः । आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयिणाम्'।।

इति । वैरयादीनां विरोषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः— 'नव सप्त विराां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥

and thus shows the next quotation to be from Angirah. १. B. C. and F. read ऐतरियण: and I. -मैतरियणाम् for तैत्तिरीयिणाम्.

१. B. C. E. F. and G. read अनुज्ञा for अनुज्ञानम्. २. H. substitutes अथ for अत्र. ३. D. substitutes च for अहि ; while G. omits— 'प्रथमेऽहि नृतीयऽहि पञ्चमे सममेऽिप वा। नवमैकारशे चैव तत्रवशाद्धमुच्यते'॥

इति । षण्णां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नव-मिश्रम् । तथा चाऽश्वेलायनः-

'नवमिश्रं षडुत्तरम्'।

इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं प्रत्याब्दिकादि पुराणम् । अत एव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण नवमासिकयोः प्राय-श्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राइं पुराणदाब्देन व्यवहत्य प्रा-यश्चित्तं विहितम्-

> 'चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायिश्वतं विधीयंते'।। (हा. समृ. २१. १७)

इति ॥

अथ संपिण्डीकरणम्।

इत्यं पार्वि कोहिष्टे अभिहिते । अथोभयात्मकं सपि-ण्डीकरणगुच्यते । तत्र लौगाक्षिः-

'श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सापण्डनम्'। इति । षोडश श्राद्यानि जातूकण्येन दर्शितानि-'द्वाददा प्रतिमास्यानि आद्य-षाण्मासिके तथा । त्रैपक्षिका-^{ऽऽ}ब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि पोड्या'।। इति । अत्राद्य-षाण्मासिका-^{ऽऽ}ब्दिकदाब्दाः ऊनमासिको-नषाण्मासिकोनाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञ-वल्क्येन दाँशतः-

१. H. reads आश्वलायनाः. २. G. reads चैव for चेति. 57

'मृते ^ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वन्सरम् । प्रतिसंवन्सरं चैवमाद्यमेकाददो ^ऽहनि' ॥ (या. स्मृ. १. २५६)

इति । वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृते उहनि श्राइं कर्तव्यम्। सिपण्डीकरणादृध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते उहनि कर्तव्यम्। आद्यं तु मासिकमेकाददोऽहिन कर्तव्यम्। ऊनषाण्मासिका-दीनां कालमाह गालवः –

'ऊनवाण्मासिकं षष्ठे मासोधें ह्यूनमासिकम् । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वाददो तथा' ॥ इति । स्रोकगौतमो अप-

'एक-द्वि-त्रिदिनैरूने त्रिभागेनोन एव वा । श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः' ॥ (स्रो. गौ. स्मृ. ३. २७)

इति । ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः—
'मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्'।
इति । ऊनानां वर्ज्यं कालमाह गार्ग्यः—
'नन्दायां भागविदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
ऊनश्राइं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात्'।।
इति । मरीचिरपि—

'द्विपुष्करे च नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने । चतुर्दरयां च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे'।। इति।तिथि-वार-नक्षत्रविद्येषाणां त्रयाणां मेलनंत्रिपुष्करम्।

१. All, except A. and I. read मासे अर्थे न्यूनमासिकम्.

इयोर्मेलनं दिपुष्करम् । के ते विशेषाः ? दितीया-सप्तमी दादरयो भद्रातिथयः, भार्नु-भीम-श्रेमेश्वरवाराः, पुनर्वसूत्तराफ-लगुनी-विशाखीत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि ।

एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विद-धीत । तस्य कालमाहाश्विः-

'अथ सिपण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा '। इति । कात्यायना अप-

'अथ सिपण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे विपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते' । इति । बौधायनोऽपि—

> ' अथ संवन्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा तृतीये मासि षष्ठे वैकाददो वा दाददााहे वा' ।

इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपक्ष-तृतीयमास-षष्ठमा-सैकादशमास-संवत्सरान्त-शुभागमाः—इत्यष्टी कालाः प्रकी-र्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह हारीतः—

'या तु पूर्वममावास्या मृताहाइद्यामी भवेत् । सिपण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोशियमान्'॥ (हा. स्मृ. २०. १९)

इति । मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । कार्ष्णाजिनिरपि-

१. B. C. and F. omit के ते विशेषाः २. E. omits the following:— -भौमशनैश्वरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वा-भाद्रपदानक्षत्राणि। एवमेतानि षोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्ड-.

^{3.} Except A. and H. all omit this:—

^{&#}x27; अथ सिपण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा'। इति । कात्यायनोऽपि and thus show that the next quotation belongs to Atri. D. has mixed up the present quotation with the preceding one of Kâtyâyana.

'सिपण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववचामिमान् सुतः । परतो दशरात्राचेत् कुहूरव्दोपरीतेरे '।।

इति । आहिताग्निनाश्मावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावज्ञय-कर्त्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवांचैकादशेशिह्न दर्शागमे सपिण्डीकरणं कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता तुं श्रूयते—

' अमावास्यामपराक्के पिण्डिपतृयज्ञेन चरन्ति'। इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डिपतृयज्ञस्याऽसम्भवो गाल-वेन दर्शितः—

'सिपण्डीकरणात्मेते पैतृकं पदमास्थिते । आहितामेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः पवर्तते ' ॥ इति । दर्शानागमे तु सामिर्दादशेशिद्ध सिपण्डनं कुर्यात्। तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

'यजमानोशिप्रमान् राजन् प्रेतश्चाःनिप्रमान् भेवत् । द्वादशाहे भेवत् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः'।। इति । गोभिलो अप-

> 'साग्निकस्तु यदा कर्त्ता भेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् । द्वादशाहि तदा कार्य सिपण्डीकरणं सुतैः'॥

इति । प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सापण्डीकरणं कार्यम् । तदाह सुमन्तुः-

> 'मेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्ताऽनग्निर्यदा भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके' ॥

इ. I. reads इतर: and G. स्थित: for इतरे. २. B. C. and F. omit तु. इ. H. reads भविष्यपुराणे.

इति । उभयोः सामिकत्वे द्वादशोहे सिपण्डीकरणं कार्यम्— 'सामिकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाज्यमिमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्य सिपण्डीकरणं पितुः' ॥

इति । उभयोरनग्नित्वे द्वादज्ञाहादयः सप्त काला इच्छया विकल्प्यन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

> 'सिपण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनिमान् । अनाहितामेः पेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥ द्वाददोऽहिन षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिके । एकाददोऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्'॥

इति । एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह व्यात्रः-

'आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्व द्यारिस्य द्वादद्याहः प्रदास्यते' ॥ इति । एतत्सर्वं चैविणकिविषयम् । गूद्रस्य तु द्वादद्याह-एव प्रतिनियतः । अत एव सिपण्डीकारणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्ती विष्णुः—

'मन्त्रवर्जं हि जूद्राणां द्वादशे व्हिन कीर्त्तितम्'। इति । यदा संवत्सरपूर्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडश-श्राद्धानि कृत्वा सिपण्डीकरणं क्रियते तदा पुनरिप स्वस्व-काले मासिकादी-यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः—

श. D. omits the following:—
 द्वादशाहे सिपण्डीकरणं कार्यम्—
 'साप्तिकस्तु यहा कर्ता प्रेती वाऽप्यिप्तमान् भवेत् ।
 द्वादशाहे तदा कार्ये सिपण्डीकरणं पितुः '।।.

'यस्य संवत्तरादर्वाग्विहिता तु सिषण्डता । विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडदा' ॥

इति । विधिवदिति यथायोगमेकोहिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः । तदाह पैठीनसिः—

> 'सिपण्डीकरणादवीकुर्याच्छ्राद्वानि षोडरा । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सिपण्डीकरणादूर्ध्वे यदा कुर्यात्तदा पुनः। प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः'॥

इति । आवर्तनं चोर्ध्वभाविनामेव नाधोभाविनाम् । तदाह कार्ष्णाजिनिः-

'अर्वागब्दाद्यत्र यत्र संपिण्डीकरणं कतम् । तदूष्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्टितिः'॥ इति । सपिण्डीकरणादूष्वेमावर्त्तनीयानामनुमासिकादीनां वृद्धिपाप्ती पुनरपकर्षः केर्तव्यः । तदाह शाठवायनिः-

'सपिण्डीकरणादवीगपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्येन्ते वृद्धग्रुत्तरनिषधनात्' ॥ इति । निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः-

'निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत्' । इति । सिपण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यगृङ्गः— 'सिपण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतम् । रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्' ॥ इति । सिपण्डीकरणेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्कयः—

१. G. omits कर्त्तव्यः and reads शाङ्खायनिः for शाठधायनिः, and for the same D. reads काषायनिः.

वचनम्-

'गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्मात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थे पितृपात्रेषु पेतपात्रं पेसेचयेत् ॥ ये समाना इति द्वाभ्यां दोषं पूर्ववदाचरेत्'। (या. स्मृ. १. २५६–२५४)

इति । कात्यायने। अपि —

'ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि

सातिल - गन्धोदकैः पूरायित्वा त्रीणि

पितृणाम् । एकं पेतस्य । पेतपात्रं

पितृपात्रेष्वासिञ्चति । ये समाना

इति द्वाभ्याम् । एतेन पिण्डो व्याख्यातः'।

इति । यदा पिता स्रियते पितामहस्तिष्ठति तदा प्रपितामहादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—
'मृते पितरि यस्याथ विद्यते चे पितामहः ।
तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः' ।।
इति । केचिस्वत्र सापिण्ड्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति ।
'व्युक्तमाच प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता' ।
इति वचनात्। अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृ-पितृ-भर्तृष्यतिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराण-

'ब्युक्तेमेण मृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते । यदि माता यदि पिता भर्ता चैर्षं विधिः स्मृतः' ॥

१. D. and the text read प्रसिद्धियेत् for प्रसेचयेत्. २. B. C. F. and G. substitute अथ for च; while D. E. and H. read विद्यते प्रपितामहः for विद्यते चितामहः, but the reading is meaningless. ३. B. C. D. E. F. and G. read अक्रमेण for ब्युत्क्रमेण. ४. D. reads नैव and E. G. H. and I. नैष for चैष.

इति । अत्र तृद्धाचाराद्यवस्था द्रष्टच्या । मातुः सापिण्डघं पितामह्यादिभिः सह कर्त्तव्यम् । तदाह श्रङ्कः—

'मातुः सिपण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः? । पितामह्यादिभिः सार्चे सिपण्डीकरणं स्मृतम्' ॥

इति । प्रमीतिपतृकस्य विकल्पमाह यमः-

'जीवित्पता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् । प्रमीतिपतृकः पित्रा पितामह्याऽथ वा सुतः'।।

इति । पुतिकासुतो मातृसपिण्डनं मातामहादिभिः सह कुर्यात् । तथा च बौधायनः-

'आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुनः । दितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्' ॥ इति । अन्वारोहणे तु भर्त्रेव सापिण्डचं नियतम् । त-दाह शातातपः-

'मृता या॰नुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् । अईति स्वर्गवासे अपि यावदाभूतसंष्ट्रवम् '॥ इति । यमो अपि-

'पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सिपण्डीकरणं स्त्रियाः । साऽमृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुति-व्रतैः'॥

इति । अत्रैक्यशब्दः पितामेह्यादिविकल्पर्थ्यावृत्त्यर्थः । न त्रिपुरुषव्यावृत्त्यर्थः । सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोहिष्टरूपत्वात् । एतत्सर्वे ब्राह्मादिविवाहेषु द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे तु चतुर्भा विकल्पः । तत्र पक्षत्रयमाह शातातपः—

[्]र. I. reads चितारोहणे for अन्वारोहणे. २. Except A. H. and I. all substitute तज्ञ for अञ्च; while H. and I. read एक- for ऐक्य-. ३. D. reads पितामहादि- for पितामहादि-. ४. I. reads - निवृत्यर्थः for - ट्यावृत्यर्थः.

'तन्मात्रा तत्यितामह्या तन्छुश्त्रा वा सपिण्डनम् ।
आसुरादिविवाहेषु वर्णानां योषितां भवेत्' ॥
इति । चतुर्थं पक्षमाह सुमन्तुः—
'पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।
माता मातामहे तद्ददित्याह भगवान् शिवः' ॥
इति । मातुः सापिण्डचे गोत्रनियममाह मार्कण्डेयः—
'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृहा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकित्रया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्' ।
(ग. पू. २. २६. २१–२२)

इति । लौगांक्षिरपि—

'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वात पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापितः' ॥

इति । पत्न्याः सापिण्डचं दर्शयति पैठीनसिः—

'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्रश्त्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्' ॥

इति । पत्युः सापिण्डचमाह लौगाक्षिः—

२. D. reads-स्वज्ञा for -व्यव्या. २. The following quotation cannot be traced in Mârkandeya-purânam. However it appears in Garuda-purânam. ३. H. and I. read गोलाञ्चिः for लागाञ्चः, but this is a mistake. D. omits the following six lines:—

^{&#}x27;मातामहस्य गोवेण मातुः पिण्डोहककियाः । कुर्वीत पुविकापुत्र एवमाह प्रजापितः' ।। इति । पत्न्याः सापिण्डयं दर्शयति पैटीनसिः-'अपुत्रायां मृतायां तु पितः कुर्यात् सपिण्डनम् । श्वश्र्वाहिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्'॥ इति । पत्युः सापिण्डयमाह लोगाक्षिः-•

'सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च' ॥ इति । सुमन्तुरपि—

'अपुत्रे प्रस्थित कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राइकर्माणि । तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्डचं पार्वणं तथा' ।। इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सिपण्डताम् । आशोचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्वियः । तेषां सिपण्डनाभावादेकोदिष्टं न पार्वणम्'॥

इति तत्पुत्नोत्पादनविधिपशंसापरतया व्याख्येयम् । य-तीनां सापिण्डचं निषधेत्युशनाः—

> 'सिपण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव पेतत्वं नैव जायते ॥ एकोइष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकाददो तेषां पार्वणं तु विधीयते' ॥ (औ. स्मृ. ७. १९–२०)

इति । इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ॥ अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः-

'एवं प्रदक्षिणावृंत्को वृद्धो नान्दीमुखान् पितृन् । यजेत दिध-कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रिया'।। (या. स्मृ. १. २५०)

१. B. C. F. and G. read स्त्रियोऽपि वा for तथा स्त्रियः. २. H. omits उद्यानाः and reads सापिण्डयनिषेधवचनम्. D. also reads the same, but it does not omit उद्यानाः. ३. D. and I read -वृत्तो and G. -वृक्तः for -वृत्त्रोः.

इति । एवं पार्वणविदत्यर्थः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे'वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।
सम्पादितो विद्रोषस्तु द्रोषं पार्वणवद्भवेत्' ॥
(वि. ध. १. १४२. १५)

इति । पार्वणविद्यमेनावाहन-त्रिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिइय-न्ते । अयं तु विद्योषः सम्पादितः नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः— इति । एतच प्रदक्षिणावृद् बदर-दःथादीनां याज्ञवल्क्योक्ता-नामितरेषां च विद्योषाणामुपलक्षणम् । ते च विद्योषाः का-त्यायनेन दर्शिताः—

'आभ्युद्यिके श्रोद्धे प्रदक्षिणमुपचारः । पित्र्यमन्त्रवर्जनम् । ऋजवो दर्भाः । यवैस्तिलोर्थः । सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः। सुसम्पन्नमित्त्यनुज्ञा। दिध-बदरा-अक्षतिमश्राः पिण्डाः । नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये—इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दी-सुखान् पितृनर्चिथिष्ये—इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्यनेन स्वधां कुर्यात् । युग्मानाद्योयत्' ।

इति । प्रचेता अपि-

'मातृश्राइं तु पूर्वे स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

१. G. and H. omit आदो, and H. reads प्रदक्षिणब्राह्मणमुपचारः G. omits प्रवक्षिण - २. D. G. and I. read तिलार्थम् and B. C. F. तिलार्थाः for तिलार्थः ३. G. and H. read अनुज्ञातः for अनुज्ञाः

ने जपेत् पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् । पाङ्गुखो देवतीर्थेन क्षिपं देशिवमार्जनम्' ॥

इति । प्राङ्मुखः पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः । अत एव पचेताः-

> 'अपसन्यं न कुर्वीत न कुर्यादमदक्षिणम् । यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ॥ प्रदचात्प्राङ्कृषः पिण्डान् वृद्धौ सन्येन वाग्यतः'।

इति । पिण्डदाने विद्योषमाह वसिष्ठः —

'प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राङ्मुलेषु कुद्योषु च ।

दत्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्' ॥

इति । पिण्डदानं न चीच्छिष्टसिन्नधौ प्रदेचात्—

'नावाङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाऽऽवाह्य ददति' ।

इति शातातपस्मरणात् । नामोखारणं च प्रथमपिण्ड एव । न द्वितीय । तदुक्तं चतुर्विशतिमते-

'एकं नाम्ना परं तृष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्'। इति । एकेकस्मे द्वा द्वी पिण्डा । तत्राद्यं नाम्ना द्वितीयं तृष्णीं दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च भविष्यत्पुराणम्—

प्राङ्मखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना स बाह्यतः।.

१. D. reads न यजेत् पैतृकां यज्ञां; while H. reads संयजन् पैतृकां यज्यं.

२. We follow here A. and H.; while B. C. and F. omit प्र in प्रद्यात, and read the following quotation thus:—

E. also reads the same, but substitutes प्रद्यात् तत्रावाङ्गुलः for द्यात् प्राङ्गुलः G. differs from B. C. and F. in reading तत्र प्राङ्गुलः for प्राङ्गुलः

'पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यात्रराधिप । वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु' ॥

इति । वृद्धिश्राद्धिनिमित्तान्याह लोगाक्षिः— 'नवान्न-चौल-गोदाने सोमोपायन-पुंसवे । स्नानो-ऽऽधान-विवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते' ॥

इति । कार्ष्णाजिनिरपि-

'कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशमनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखान् पितृगणान् पूज्येत् प्रयतो गृहीं ।।

इति । वृद्धगाग्योधि—

'अग्न्याधाना-अभिषेकादाविष्टापूर्ने स्त्रिया ऋतौ । वृद्धिश्राद्धं पकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा'।।

इति ॥

अथ श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ।

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते । तत्र बृहस्पतिः-

> 'प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राइं देयं प्रयत्नतः । ज्ञाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्य-पुरोहितैः' ॥

इति । विष्णुपुराणे जीन-

'पुत्रः पौत्रः पपौत्रो वा तद्ददो भातृसन्ततिः ।

१. H. substitutes स्थान- for स्नान-. २. All, except A. and I. omit अधुना. ३. The text reads बन्धुवा for तहहा.

सिपण्डसन्तिर्वाशि क्रियाही नृप जायते '।। (वि. पु. ३. १३. ३०)

इति । तत्र मुख्यानुकल्पा विविनक्ति शङ्कः—
'पितुः पुत्नेण कर्तव्या पिन्डदानीदकित्रया ।
पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सीदरः'।।
इति । स्मृतिसङ्गेहेऽपि—

'पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसित्रधौ । धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भाता च तत्सुतः ॥ भातुः सहोदरो भाता कुर्याद्दाहादि तत्सुतः । ततस्त्वसोदरो भाता तदभावे तु तत्सुतः'॥

इति । पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अत एव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तम्

'पौतो ज्य पुतिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ । रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्तितौ'॥ इति । न चैतावता तयोः समविकल्पः दाङ्क्रनीयः— 'नैव पौतेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः'। इति कात्यायनस्मरणात् ।

'पत्न्यभावे तु सीदरः'।

इत्ययं क्रमः पत्न्या दायहरणे द्रष्टच्यः । अन्यथा यो दायहरः स एव कुर्यात् । अत एव विष्णवापस्तम्बौ-

१. B. C. F. G. and H. omit -अनुकल्पो and read तत्र मुख्यादि विविन-क्ति. २. H. reads च for तु. ३. H. omits एतावता and reads एतयो:.

' यश्चार्थहेरः स पिण्डदायी '।

(वि. स्म. १५. ४०)

इति । पुत्रः पितृवित्ताभावे अपि पिण्डं दद्यात्तदभावे स-पिण्डो दद्यात् सपिण्डाभावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

'पुत्राभावे सिपण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।
मातुः सिपण्डा ये वा स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥(१९)
कुर्युरेनं विधि सम्यक् अपुत्रस्य सुतासुतः ।
कुर्यान्मातामहायेव पुत्रिकातनयस्तथा ॥ (१०)
सर्वाभावे स्थियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः ॥ (१२)
तैज्ञातीयेनंरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः।
सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवे। नृपतिर्थतः'॥
(मा. पु. ३०. १९–२३)

इति । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोढस्त्री-विषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन सहाविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावात् । अत एव ज्ञातातपः तस्याः पत्नीत्वं निषेधति—

'क्रयक्रीता^{*} तुया नारी न सा पत्न्यभिधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः'।।

२. H. reads अंशहर: for अर्थहर:. २. The text substitutes च for वा. ३. B. C. E. F. G. and H. read सुता: स्मृता: for सुतासुत:. For the same D. and I. substitute शुता: स्मृता:. ४. All, except A. I. and the text omit this line:—

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥. ५. The text reads स्वकुटुम्बिना for तस्य रिक्थतः, and for रिक्थतः E. reads विश्वतः. ६. E. H. and I. read तत्स्थानीयैः for तज्जातीयैः

इति । पूर्व-मध्यमीत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयित पराद्रारो विष्णुपुराणे—

'पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवोत्तरसंज्ञिताः ।

निप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं शृणुष्व मे।। (३४)
ओ दाहादा दशाहाच मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।
ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकोहिष्टसंज्ञिताः ॥ (३५)
भेते पितृत्वमापन्ने सिपण्डीकरणाँदनु ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः भोच्यन्ते ता नृपोत्तराः॥(३६)
पितृ-मातृ-सिपण्डेस्तु समानसिल्छैस्तथा ।
तत्सङ्घातगतिश्चेव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ (३७)
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राचैरेव चोत्तराः ।
दौहिनेर्वा नरश्चेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा' ॥ (३८)

(वि. पु. ३. १३. ३४-३८)

इति । सिपण्डाचैरंवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तच्याः । पुत्राचैरेव भातृसन्तत्यन्तैः दौहिलाचैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तच्याः । न सिपण्डाचैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोशप दाहादिकाः क्रियाः कुर्यात् । तहाह सुमन्तुः—

'श्राइं कुर्यादवइयं तु प्रमीतिषितृको हि यः । व्रतस्थो वाष्व्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि'॥ इति । अव्रतस्थोष्नुगनीतः । तदाह वृद्धमनुः—

१. The text reads this line as follows:— आदाहवार्यायुधादिस्पर्शाद्यंतास्तु याः क्रियाः ।.

३. The text reads -क्रमणादिश for -क्ररणाद्तु. ३. D. reads तत्सङ्घातांतर्गतश्च. ४. B. C. and F. read आद्यद्याश्च कर्तव्याः and I. पूर्वाः क्रियाश्च कर्तव्याः for पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च. ५. Except A. and I. all substitute नृपति- for अवनीपति-.

'कुर्यादनुपनीतोशि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुति पाणी जुहुयाद्वाह्मणस्य चे'॥

इति'। अत्र विदोषः प्रचेतसा दिद्यातः—

'कृतचूडस्तु कुर्वात उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुद्धीत वेदोचारं न कारयेत्'॥

इति । माता-पित्रोहभयोरिप कुर्वीतित्यर्थः । तथा च

स्मृत्यन्तरम्—

'कृतचूडी ज्युंपेतस्तु पित्रीः धाइं समाचेरत् । उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदास्तराण्यती' ॥ इति । यतु मनुनोक्तम्— 'न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदा मौद्धिबन्धनात्॥ (१७१) नाभिन्याहारयेद्वह्य स्वधानिनयनावृते' ॥ (१७२) (म. स्मृ. २. १७१–७२)

इति तत् वेषेकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः — 'अनुपेतो अप कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृपेधिकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच त्रिवन्तरः'।। इति ।।

अथ मातामहादिशाद्वाधिकारनिर्णयः।

तत्र व्यासः-

'पितृन्मातामहांश्चेव द्विजः श्राद्धेन तर्पथेत् । अनृणः स्यात् पितृणां तु ब्रह्मलोकं च गञ्छाति'॥

१. D. and H. substitute वा for च, and for the same I. reads सः. २. D. reads अतकृतचूडाविषयम्, and B. C. F. and G. read निवर्धकृतचुडाविषयम् ३. H. reads अनृणस्वान् and I. अनूणं स्थान् for अनूणः स्थान्.

इति । मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपि-तामहयोरपि संग्रहार्थम् । तथा च पुलस्त्यः—

> 'मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृवच्छाद्धं कुर्युर्दुहितृमूनवः'।।

इति । पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यम् । अकरणे मत्यवायस्मरणात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

> 'पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः । मातामह्यं न कुरुते पितृहा स प्रजायते'।।

इति । ऋष्यशृङ्गो अप-

'पितरे। यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् । अविदीषेण कर्त्तव्यं विदीषात्ररकं वजेत्' ॥

इति । मातामहश्राद्धं कचिदपवदति कात्यायनः-

'कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राइं च षोडशम् । प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः'।।

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । क्षर्ममन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्मम् । षेडिशग्रहण-मेकोदिष्टोपलक्षणार्थम्। सङ्घातमरणे श्रादक्रममाह ऋष्यगृङः-

> 'भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा । सैन्यन्धासिमालीच्य तत्क्रमाच्छ्राद्रमाचेरेत्'।।

इति । अत्र परन्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्या-पति-परन्योः सम्बन्धः प्रत्यासन्नः । एकप्रतियोगिकत्वादव्यव-

१. H. reads क्रयांत विस्तरतस्तु सः for कुर्युर्दुहित्स्यूनवः. २. D. reads सम्बन्धादि समालोक्यः

धानाच । पुत्रस्य तु माता-पितृद्वयनिरूप्यत्वेन विलम्बितपित-पत्तेविपकृष्टः सम्बन्धः । भ्रातुरतु पितृजत्वव्यवधानेन ततो अपि विपकृष्टः । एवमन्यत्रोहनीयम् । पत्न्यादीनां पित्रोश्च स-ङ्वातमरणे ऋष्यगृङ्गः—

> 'पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र-भात्रोस्तत्तनयस्य च । स्नुषा-श्वश्त्रोश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं येदि ।। अर्वागन्दान्मातृ-पितृपूर्व सापिण्डचमाचरेन्' ।

इति । तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो आतृतनयः । यत्तु दे-वलेनोक्तम्-

> 'र्ममीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः'।।

इति तत्पूर्वोक्तपत्न्यादिव्यतिरिक्तसिपर्ण्डविषयम् । अत एव लोगाक्षिः—

'अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने । कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्'। इति। प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि। 'आद्यं श्राद्धमद्युद्धोऽपि कुर्यदिकाददीऽहनि'।

इति विदेशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः । पित्रोः सङ्गातमरणे देवलः—

१. D. and G. read मातुस्तु for श्रातुस्तु; while all except A. and I. read -िपत्रव्यवधानेन for -िपत्रज्ञत्वव्यवधानेन. २. A. reads उदाहरणीयम् for ऊहनीयम्. ३. D. reads -मरणे सित for -मरणे यदि. ४. All, except D. read िपतरी प्रमितौ and B. C. E. and F. read िपतरी प्रमितौ. ५. H. reads -सािपण्ड्य- for -सिपण्ड- and D. omits -सिपण्ड-.

'पिनोहपरने पुत्राः क्रियाः कुर्युईयोरपि । अनुवृत्ती च नान्येषां सङ्घातमरणेशप वे।' ।।

इति । सेहगमनेन पित्रोः सङ्घातमरणे मातुरनुगमनेन दि-नान्तरमरणेश्व तंत्तद्द्याहे क्रियां कुर्युः । अन्येषां पित्रोध्य सङ्घातमरणे यथाकालं न कुर्युः। किन्तु त्रिपक्ष एव। तदाह लीगोक्षिः—

> 'पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो माता तत्पुत्रका अपि । पितरौ च यदैकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा ॥ आद्यमेकादशे कुर्यात् लिपक्षे तु सपिण्डनम्' ।

इति । पित्रीरनुगमनं विना सङ्घातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्तरमरणेश्य मातुरिक्षपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवलः –

'एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ । सिपण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना'॥ ' इति । मातृ-पितृश्राङ्क्यस्य दैवान्कालैक्येशी पितृश्राङ्कं पूर्वे कुर्यात् । तदाह कार्ष्णाजिनिः—

'पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युपितेऽ पि वा । पितृपूर्व सुतः कुर्यादन्यत्रार्त्तस्योग्यतः' ।।

इति । अन्यत्र मातृपितृव्यतिहिक्तविषये सम्बन्धासित-योग्यतः कुर्यादित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्-

र. Except A. and G. all read कियां for किया: २. All, except A. and I. read च for दा. ३. Except A. all read अनुगमनेन for सहगमनेन. ४. D. reads तद्दत् for तत्ततः ५. G. reads गोलक्षिः for लोगाक्षिः ६. G. reads असर्ति- for आसन्ति-.

'नैकः श्राइद्दयं कुर्यात् समाने इहिन कुत्रचित्' ॥

इति तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् अन्यस्य प्रसद्भात् यत्र सिद्धिस्तद्विषयम् । यथा नित्यश्राद्धामावास्या-श्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्किकी । यथा वा दार्शिकयुगादिश्राद्धयोर्थुगादिश्राद्धेनैव दाशिकसिद्धिः । पित्रोर्मृतहिक्ये सत्यन्वारोहणविषये लोगाक्षिणा विद्रोष उक्तः—

'मृतेऽहिन समासेन पिण्डिनिर्वपणं पृथक् । नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु' ।।

इति । पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाचैक्येन पृथग-सपत्नीकं कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । स्मृत्यन्त-रमापि-

> 'एकचित्यां समारूढी दम्पती निधनं गती । पृथक् श्राङ्कं तथा कुर्यादीदनं ने पृथक् पृथक्' ॥

इति। अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाचैक्येन प्रथमं पितुस्तदनन्तरं साक्षान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमण कुर्यात्। तदाह भृगुः-

> 'एककाले गतासूनां बहूनामथ वा दयोः । तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।। पूर्वकस्य मृतस्यादी दितीयस्य जघन्यतः। तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमैः'॥

इति । पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः। द्वितीयस्य ततो जघन्या-या जनन्याः । तृतीयस्य ततोश्प जॅघन्यतया परमातुरित्यर्थः । पार्वणैकोद्दिष्टयोः सन्निपाते जावालिः—

१. I. reads वद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धिः. २. All, except A. and I. read च for न. ३. D. reads निधिः for ऋमः. ४. I. reads जघन्यया मातुरित्यर्थः; while D. reads जघन्यमातुः, and G. and H. जघन्याया मातुः for the same.

800

'यद्येकत्र भवेतां चेदेकोिइष्टं च पार्वणम् । पार्वणं त्वीभिनिर्वर्त्य एकोहिष्टं समाचरेत्' ॥

इति । अनेकिनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण श्राइं कुर्यात् । तथा च कात्यायनः-

' दे बहुनि निमित्तानि जायेरनेकवासरे । नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पेत्यनुक्रमात्' ॥

इति । यद्यप्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्तं एकानुष्ठानेनेतरप्रयोजनस्यापि पसङ्गात् सिद्धेः तथापि नैमि-त्तिकानि वचनवलादनेकान्यप्यनुष्टेयानि । तथा च जाबालिः-

> 'श्राइं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राइं न तहिने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमीदयम्' ॥

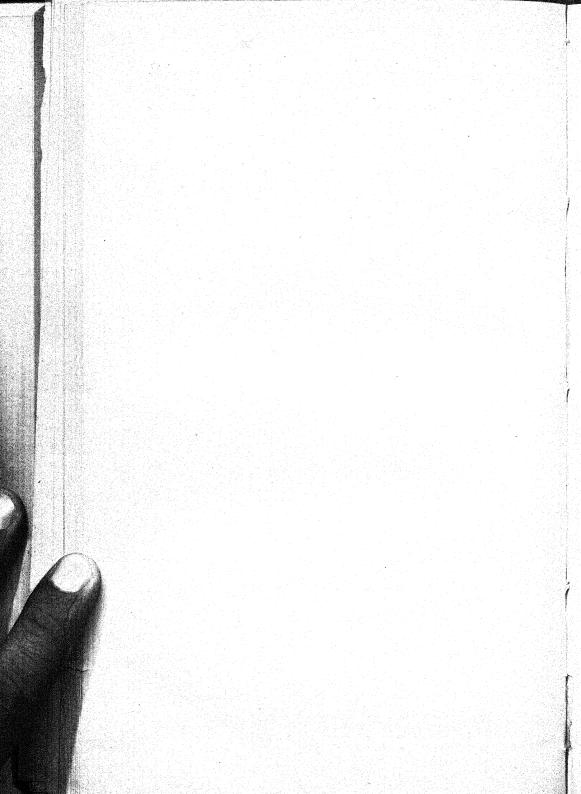
इति । नित्य-काम्ययोरेकदेवताकयोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रेहे-

'काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राइस्य सिङ्गचति'। इति ॥

यैत्राशीचविधानजातमजहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा शोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राइं समृइ्ये पदम् । अध्यायं तदबाह्यनिर्णयविदां तार्चीयमार्तिच्छदं सोध्यं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरो माधवः ॥

१. I. reads तत्र for त्वभि. २. I. reads निमित्तानुक्रमादिति. ३. D. reads सङ्ग्हे for स्मृतिसङ्ग्हे. ४. This and the following three lines are not found in all except A. and I.

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्त-क-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्य-स्य कृतौ पराद्यारस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

ADHYÂYÂS. II & III.

१. पराश्वरः 1, 15. 204, 10. । ७. स्वर्गः 272, 10.

२. ऋषयः 255, 3.

३. सूर्यमण्डलम् २६८, १७.

४. भास्करः 270, 12.

५. देवकन्याः २७७, १७.

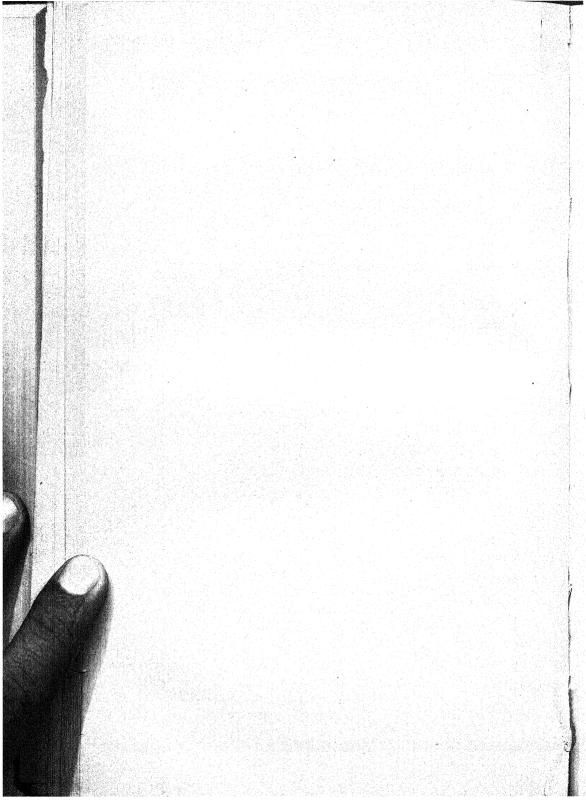
६. देवाङ्गनाः २७२, ३.

लक्ष्मीः 273, 4.

९. छराङ्गनाः 273, 4.

१०. नदीः 282, 5.

११. समुद्र: 282, 5.

A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâs'ara Sâmhitâ, Adhyâyâs II. and III.

unceded appious

- **९ अगस्त्यः** 71, 12. 71, 16. 72, 1.
- २ अङ्गिरस: 29, 1. 71, 9.
- * अद्भिरा: 41, 2. 41, 5.71, 1. 149, 10. 212, 7. 215, 3. 227, 13. 241, 11. 251, 18. 258, 10. 264, 7. 275, 16. 325, 4. 362, 10. 386, 5. 393, 7. 448, 4.
- **४ अत्रयः** 28, 19.
- পারি: 71, 15. 71, 18. 165, 7.
  172, 13. 181, 9. 189, 19.
  193, 12. 261, 19. 330, 29.
  345, 13. 365, 13. 369, 4.
  392, 16. 420, 8. 421, 19.
  429, 6. 451, 5.
- ६ अपरार्कः 328, 13.
- ७ अम्बरीषः 71, 9.
- ८ अष्टावक्रोपाख्यानम् 81, 22.
- ९ आचार्यः 247, 22.
- १० आचार्याः 2, 2. 136, 12.
- ११ आथर्वणी श्रुतिः 99, 15.
- **१२ आदित्यपुराणम्** 23, 11. 91, 11. 228, 10. 370, 11.

- **१३ आदिपुराणम्** 23, 15. 239, 13. 255, 14. 260, 14. 303, 9. 307, 15. 321, 8. 324, 3. 326, 21. 366, 22. 373, 11. 399, 13.
- १४ आनुशासनिकम् (Mahâbhâratam Bk. XIII.) 81, 22. 97, 17.
- १५ आपस्तम्बः 10, 14. 21, 4. 31, 19. 33, 4. 46, 14. 58, 4. 72, 15. 140, 12. 220, 7. 224, 18. 296, 13. 317, 9. 329, 12. 340, 4. 344, 24. 346, 3. 381, 5. 386, 1. 392, 1. 439, 7. 462, 21.
- १६ आरुणिश्रुतिः 166, 20.
- १७ आश्वमेधिकम् (Mahâbhâratam Bk.XIV.)6,16.96,22. 178, 20.
- १८ आश्वलायनगृद्यपरिशिष्टम् 20, 13.
- १९ आश्वलायनगृद्यम् 56, 7.
- **२० आश्वलायनः** 408, 9. 430, 8. 430, 9. 431, 10. 434, 2. 449, 2.

२१ ईश्वरः 37, 8.

२२ उमामहेश्वरसंवाद: 82, 6.

२३ चराना: 188, 7. 264, 17. 333, 18. 356, 9. 375, 8. 458, 12.

२४ ऋष्यशृङ्गः 36, 5. 291, 2. 330, 18. 331, 7. 331, 14. 332, 16. 454, 19. 466, 9. 466, 17. 467, 4.

२५ कण्वः 182, 15.

२६ कपिलमतम् 160, 1.

२७ कर्मपदीपः 432, 14.

२८ करयप: 71, 15. 72, 1.87, 13.

२९ काडकम् 402, 15. 408, 6.

३º कात्यायन: 36, 10. 37, 10. 39, 18, 72, 7, 77, 1, 90, 12, 91, 3. 93, 6. 93, 18. 94, 2. 116, 12. 117, 9. 118, 4. 132, 15. 156, 17. 159, 19. 201, 6. 230, 7. 287, 2. 287, 17. 292, 12. 316, 17. 322, 19. 329, 15. 334, 1. 334, 23. 366, 6. 390, 17. 397, 11. 405, 10. 411, 14. 413, 10. 414, 20. 416, 7. 422, 1. 426, 45. 430, 21. 431, 13. 432, 8. 446, 3. 447, 19. 451, 7. 454, 17. 455, 5. 459, 8. 466, 12. 470, 4.

३९ कात्यायनस्मृतिः 197, 3. 462, 18.

३२ कार्ष्णाजिनिः 131, 5.246, 17. 321, 19. 322, 11. 322, 18. 325, 18. 330, 6. 417, 2. 451, 19. 454, 10. 461, 6. 468, 16.

२३ कालिकापुराणम् 178, 4.

३४ कावषेयः 281, 5.

३५ काइयप: 57, 7. 243, 18.

३६ काश्यपाः 28, 19.

३७ क्रनन्दन: 41, 1.

३८ कूमेपुराणम् 4,14.9,7.15,7. 46, 10. 53, 16. 54, 4. 104, 15.127, 14.132, 8. 133, 1.144, 8. 146, 14. 154, 17.155, 15.193, 5. 205, 12.209, 6.212, 10. 218, 9.219, 20.220, 11. 254, 2.265, 12.277, 6. 281, 1.282, 16.314, 20. 360, 3.

३९ कौषीतिक ब्राह्मणम् 171, 13.

४० कौषीतिक: 106, 11.

४१ क्रतुः 262, 11. 393, 9.

४२ गद्यविष्गुः २३३, २).

४३ गर्गः 72, 8. 354, 8.

४४ गार्ग्यः 128, 5. 129, 5. 324, 16. 406, 11. 406, 19. 450, 16.

४५ गालवः 291, 11. 450, 7. 452, 8.

४६ गृद्यकाराः 414, 3.

४७ गृह्मपरिशिष्टम् 25, 4. 89, 3. 290, 15.

321, 19. 322, 11. 322, 18. \ ४८ गृह्मपरिशिष्टकार: 415, 20.

४९ गोभिल: 128, 2. 210, 9. 450, 14. 452, 16. 453, 20.

५० गोतमः 11, 3. 18, 6. 29, 5. 30, 4. 35, 4. 35, 11. 42, 18. 43, 14. 60, 5. 62, 6. 70, 3. 71,14. 71,18. 75,5. 90, 9. 135, 7. 181, 9. 215, 17. 221, 22. 223, 3. 225, 1. 233, 13. 239, 7. 251, 4. 260, 11. 266, 13 276, 10. 288, 7. 290, 6 291, 4. 293, 17. 322, 2. 352, 18. 363, 8. 363, 17. 367, 8. 380, 18.

५१ चतुर्विश्वतिमतम् 240, 13. 264, 13. 374, 2. 405, 20. 409, 20. 460, 14.

५२ चन्द्रिकाकार: 328, 13.

५३ छन्दोगश्रुतिः 52, 16.

५४ छन्दोगाः 106, 11. 137, 5.

५५ छागलेय: 138, 2, 336, 21. 401, 1.

५६ जनकः 166, 14.

५७ जनाईन: 30, 12.

५८ जमदिशः 71, 14. 71, 18. 422, 10. 426, 3. 436, 20. 445, 16.

५९ जातूकण्यः 211, 6.211, 15. 829, 19.413, 16.435, 10. 445, 12.447, 1.447, 4. 449, 16.

६० जाबालश्रुतिः 148,14. 151,4. 165, 15. ६१ जाबाल: 149, 3. 211, 8.

६२ जाबाला: 136, 15. 147, 17.

६३ जाबालि: 50, 20. 320, 4. 469, 23. 470, 9.

६४ जैमिनिः 23, 2. 231, 8.

६५ ज्योतिःशास्त्रम् २०, 12.

६६ तापनीयभृतिः 52, 20.

美9 英智: 148,2. 172,1. 173,17. 177, 1. 180, 5. 195, 1. 196, 15. 204, 12. 207, 9. 209, 6. 216, 10. 218, 13. 234, 17. 284, 22.

६८ दत्तात्रेय: 172, 9.

६२ देवल: 21, 16, 36, 2, 36, 8. 36,17, 37,17, 38,6,38,14. 68, 5, 88, 15, 88, 20. 100, 4. 109, 4. 109, 10. 118, 20, 120, 13, 120, 19, 121, 9. 122, 2. 204, 16. 206, 2. 206, 15. 220, 4. 232, 18, 233, 18, 235, 14, 254, 6, 265, 20, 267, 10, 275, 6. 277, 12. 277, 19. 278, 3. 286, 14. 296, 1. 303, 16. 310, 12. 319, 15. 331, 8. 349, 6. 353, 7. 356, 15 356, 19. 357, 4. 357, 12, 357, 19, 360, 7, 368, 3. 378, 16. 381, 9. 381, 20. 383, 10. 388, 8, 389, 2. 391, 7. 437, 5. 439, 12. 443, 4. 467, 7. 467, 18. 468, 12.

७० देवस्वामिः 328, 15. 329, 2. 331, 14. 344, 22. **७**१ धर्मः 410, 13.

७२ धीम्यः 325, 13.

७३ धोम्यस्मृतिः 825, 15.

७४ नारदः 5, 2. 10, 3. 12, 8. 57, 17. 75, 18. 79, 16. 80, 12. 82, 3. 85, 8. 89, 20. 91, 16. 92, 1. 92, 10. 93, 9. 95, 8. 153, 3. 339, 18.

७५ नारायणः 366, 18. 417, 17. 435, 7.

७६ निगम: 333, 7. 372, 19. 401, 22. 423, 10. 424, 8.

७७ नृसिंहपुराणम् 149, 6. 156, 4. 192, 5.

७८ न्यायः 362, 16.

७९ पद्मपुराणम् 165, 11. 434,11.

८० परमहंसीपनिषद् 174, 14. 177, 13.

८१ पराश्चरः ३, 5. 3, 7. 3, 12.

८२ पाण्डुनन्दनः ७, ११.

43 917 (4517): 20, 8. 32, 20. 95, 14. 283, 11. 284, 19. 289, 14. 289, 20. 300, 39. 301, 5. 403, 19. 435, 13. 436, 13.

८४ पितामहः 160, 20. 163, 3. - 163, 18. 172, 9. 174, 1. 308, 13.

८५ पिप्पलादशाखा 168, 9.

८६ पिप्पलादश्रुतिः 171, 21.

29 पुराणम् 27, 2. 73, 17. 108, 12. 161, 4. 241, 14. 309, 17. 323, 16. 330, 12. 348, 8. 361, 10. 375, 16. 391, 14. 401, 10. 402, 2. 402, 9. 402, 23. 408, 19. 412, 11. 442, 8.

८८ पुराणान्तरम् ३४७, १७.

८९ पुलस्त्यः 210, 13. 245, 19. 326, 17. 466, 2.

९० पैडीनसि: 35, 18. 61, 10. 62, 2. 63,22. 95,19. 98,13. 210, 18. 212, 13. 223, 6. 234, 14. 258, 4. 259, 14. 283, 1. 291, 8. 298, 5. 342, 4. 362, 2. 378, 12. 410, 9. 410, 16. 441, 5. 442, 12. 447, 4. 454, 4.

९९ प्रचेताः 248, 13. 256, 12. 288, 9. 300, 19. 327, 7. 361, 5. 365, 18. 367, 20. 368, 12. 391, 11. 405, 7. 408, 17. 420, 2. 421, 7. 424, 13. 425, 17. 426, 12. 427, 5. 440, 13. 446, 19. 459, 18. 460, 4, 465, 3.

९२ प्रजापित: 161, 10. 250, 15. 329, 4.

९३ प्रभासखण्डम् 335, 8.

९४ प्रवरमन्थ: 72, 8.

468, 20.

९५ बहुचत्राह्मणम् 177, 8.

९६ वृहत्प्रचेताः २३१, १४.

९७ बृहन्मनु: 281, 4. 231, 11. 252, 3. 321, 1. ९८ वृहस्पति: 5, 5. 69, 8. 71, 1. 101, 10.104, 10.129, 14. 195, 5. 205, 15. 209, 14. 211, 12. 220, 21. 229, 17. 247, 20. 254, 9. 260, 8. 261, 13. 305, 3. 338, 9. 361, 18. 364, 4. 383, 17. 403, 9. 433, 15. 439, 4. 443, 15. 461, 17. 462, 13.

९९ बैजवाप: 20,6.21, 6.25,18. 28, 10. 39, 13. 392, 19. 409, 16. 411, 7.

१०० बौधायनधर्मः 159, 12.

२०२ बोधायन: 57, 13. 67, 11. 68, 15. 71, 13. 72, 4. 72, 7. 72, 10. 77, 12. 78, 5. 80, 19. 87, 7. 89, 7. 100, 7. 116, 9. 127, 18. 131, 9. 155, 2. 156, 13. 157, 4. 160, 5. 162, 8. 163, 23. 164, 17. 170, 10. 178, 12. 179, 8. 187, 5. 189, 9. 190, 10. 191, 2. 191, 14. 214, 6. 249, 8. 267, 3. 296, 9. 342, 19. 345, 4. 381, 2. 397, 17. 424, 10. 451, 10. 456, 9.

१०२ ब्रह्मगर्भे: 229, 15. १**०३** ब्रह्मनिरुक्तम् 398, 7.

१०४ ब्रह्मपुराणम् 113, 15. 225, 13.227, 17.237, 21. 245, 11.247, 4.257, 3. 258, 7.258, 15.278, 17. 283, 19.284, 8.299, 5. 379, 16.410, 2.

१०५ ब्रह्ममीमांसा 195, 15.

१०६ ब्रह्मा 37, 8.

१०७ ब्रह्मण्डपुराणम् 304, 12. 322, 7. 339, 14. 339, 21. 359, 15. 361, 2. 362, 17. 376, 21. 393, 1. 401, 18. 416, 11. 423, 18. 430, 5. 431, 3. 455, 12.

१०८ ब्राह्मणम् १५१, 1.

१०९ भगवान् 176, 15.

१९० भरद्राजः 71, 1. 71, 14. 71, 18. 373, 16. 376, 8.

१११ मविष्यत्पुराणम् 24, 20. 40, 20. 51, 16. 347, 9. 378, 19. 382, 3. 444, 5. 448, 17. 452, 13. 453, 5. 460, 18.

११२ भविष्यपुराणम् २९१, 5.

११३ मविष्योत्तरपुराणम् 227, 10.

११४ भागवः 71, 6.

११५ भास्कर: 39, 7.

११६ भूगव: 29, 1.

१९७ भृगुः 38, 2. 38, 8. 68, 8. 469, 16.

१९८ मत्स्यपुराणम् 58, 11. 182, 7. 182, 18. 222, 11. 310, 18. 311, 11. 371, 14. 398, 1. 398, 11. 405, 3. 440, 19. 443, 18.

१९९ मल्स्यः ३६१, १४, ३६५, ६. ३९३, १३, ३९६, १७, ४०५, १५. 418, 1. 433, 11. 434, 5. 434, 16. 437, 1. 438, 10. **१२० मदालसावाक्यम्** 427, 13. **१२**१ मनः 4,2. 4,9. 8,6. 10,10. 11, 6. 11, 16. 12, 1. 12, 17, 17, 9, 19, 15. 22, 19. 24, 9. 25, 7. 26, 9. 31,7. 32,10. 33, 14. 34,9. 34, 13, 34, 19, 35, 7. 35,14. 38,18. 39,2. 39,8. 41, 7. 41, 13. 42, 13. 43, 17. 44, 16. 45, 17. 46, 17. 47, 11. 47, 18. 48,6. 50,15. 52,9. 54,16. 55, 6, 60, 15, 62, 19. 64,10. 69, 4. 69,16. 70,7. 72, 19. 73, 20. 74, 7. 77, 4. 81, 5. 84, 5. 85, 13. 86, 13, 87, 17, 89, 16. 91, 7. 92, 6. 92, 15. 93,14. 94,11. 95,4. 96,10. 97, 8. 93, 4. 98, 18. 100, 19. 101, 15. 105, 9. 109, 2. 110, 4. 111, 15. 113, 11. 114, 1. 115, 3. 115, 10, 118, 15, 118, 23. 119, 14. 120, 19 120, 20. 127, 8, 131, 18, 132, 4. 133, 14. 134, 17. 139, 6. 139, 17, 140, 22, 141, 9. 142, 10. 145, 17. 147, 1. 150, 1. 152, 8. 152, 18. 155, 6. 165, 4. 173, 11 179, 17. 186, 5. 189, 15. 190, 5, 191, 5, 193, 17. 204, 2, 205, 5, 205, 12.

209, 6, 211, 2, 213, 13, 217, 9, 219, 14, 222, 15. 229, 9, 233, 10, 235, 16, 242, 13. 242, 16. 244, 1. 246, 2. 248, 5. 248, 12. 249, 11. 252, 15. 257, 7. 263, 14. 268, 9. 275, 20, 278, 3. 279, 6. 280, 5. 293, 10, 302, 9, 315, 13, 323, 3. 337, 3. 339, 5. 344, 17. 346, 3. 347, 4. 348, 4. 349, 20. 353, 1. **35**4, 4. 360, 11. 362, 8. 363, 18. 366, 10. 367, 11. 371, 18. 379, 10. 380, 10. 337, 2. 388, 18. 389, 10. 390, 3. 392, 5. 397, 7. 399, 1. 401, 4. 413, 13. 417, 5. 419, 8. 422, 5. 424, 16. 426, 7. 426, 22. 427, 7. 429, 2. 429, 13. 432, 1. 436, 7. 438, 13. 465, 10.

१२२ मन्त्रवर्णः 17, 16. 65, 14. 105, 4. 150, 18.

१२३ मन्त्राः 109, 1.

१२४ मरीचि: 1,10.77,9.79,6. 239, 2.239, 17.245, 8. 246, 7.250, 13.250, 20. 262, 20.290, 10.297, 3. 327, 4.332, 8.334, 11. 374, 13.394, 14.395, 4. 400, 3.427, 10.450, 19.

१२५ महाभारतम् 106, 17. 149, 16. 196, 24. 326, 13.

१२६ मान्धाता 71, 9.

१२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9. 374, 12. 893, 4. 463, 5.

१२८ मार्कण्डेय: 27, 14, 27, 19, 30, 11, 58, 15, 134, 10, 209,10, 214,17, 293,14, 302, 17, 312, 9, 318, 5, 368, 18, 370, 14, 391, 2, 413, 7, 436, 2, 441, 10, 457, 6.

१२९ मुनयः 21, 2.

१३० मे भातिथिः 172, 18.173, 3. 183, 5.

१३१ मैत्रायणश्रुति: 168, 4.

१३२ मौकः 71, 6.

१३३ मीन: 71, 6.

१३४ यज्ञपार्धः 406, 6.

१३५ यमः 12, 1. 26, 12. 27, 7. 28, 7, 34, 4, 34, 17, 42,9. 42, 13. 44, 10. 44, 13. 46,7. 47,15. 49,15. 73,5. 75, 8. 77, 16. 79, 13. 81,15. 81,17. 83,1. 90,16. 92, 19. 139, 10. 151, 16. 186, 14. 188, 20. 191, 11. 224, 10. 242, 5. 264, 20. 280, 1, 295, 5, 302, 14. 310, 9, 323, 8, 330, 9. 336, 14. 339, 1. 341, 5. 354,15. 357, 23. 365, 20. 366, 14. 367, 15. 383, 5. 384, 7. 385, 12. 396, 11. 399, 5. 400, 15. 400, 20. 403, 3. 415, 1. 415, 14. 423, 15. 444, 1. 446, 7. 456, 5. 456, 16.

१३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22. 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8. 40, 11. 43, 5. 45, 13. 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5. 54, 20. 57, 21. 60, 8. 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13. 80, 5. 89, 13. 90, 4. 91, 20. 94, 20. 97, 12. 99, 8, 101, 7, 104, 6, 112, 11. 114, 16. 115, 16. 118, 11. 119, 7. 120, 19. 121, 14. 122, 8. 126, 18. 131, 14. 137, 14. 140, 18. 141, 18. 143, 4. 145, 12. 146, 11. 147, 5. 166, 14. 181, 1. 206, 11. 224, 2. 233, 5. 238, 19. 248, 17. 252, 10. 257, 13. 263, 18. 278, 11. 280, 19. 285, 14. 288, 12. 291, 22. 292, 18. 293, 1. 294, 8. 302, 3. 308, 5. 311, 21. 316, 7. 322, 17. 327, 10. 337, 9. 344,13. 348,17. 364, 12. 380, 3. 384, 12. 386, 14. 389, 20. 399, 17. 402, 5. 404, 20. 406, 16. 407, 2. 407, 8. 411, 10. 411, 18. 420, 4. 421, 11. 428, 9. 435, 18. 437, 10. 440, 2. 442, 22. 447, 13. 449, 20. 454, 22. 458, 20.

१३ 9 योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6. 406, 2.

१३८ यौवनाश्व: 71, 9.

१३९ लक्ष्मी: 30, 16.

१४० लघुयमः 421, 3.

१४१ लिङ्गपुराणम् 110, 8. 181, 21.

१४२ होगाक्षिः 21, 2. 26, 15. 27, 12. 28, 14. 28, 18. 70, 18. 304, 12. 334, 15. 429, 22. 441, 16. 445, 9. 449, 14. 457, 11. 457, 17. 461, 3. 467, 12. 468, 6. 469, 6.

१४३ वत्सः 86, 10.

१४४ वराहपुराणम् ३६०, १५.

१४५ वरुण: 31, 1.

२४६ वसिष्ट: 10, 18. 11, 12.
29, 17. 32, 16. 33,9. 49,1.
51, 10. 70, 12. 71, 15.
72, 1. 78, 11.89, 6. 93, 2.
95, 14. 116, 4. 124, 3.
124, 8. 127, 4. 138, 5.
140, 7. 204, 19. 206, 2.
212, 18. 233, 18. 239, 20.
244, 12. 259, 20. 278, 7.
339, 11. 346, 13. 355, 9.
364, 8. 364, 20. 380, 15.
440, 9. 448, 8. 460, 8.

१४७ वाजसनेयकब्राह्मणम् 152, 13.

१४८ वाजसनेयकम् ६६, ६.

१४९ वाजसनेयिब्राह्मणम् 107, 8. 175, 11. 269, 3.

१५० वाजसनेयिशाखा 271, 9.

१५१ वाधूल: 71, 6.

१५२ वामनपुराणम् 153, 10, 231, 20.

१५३ वायुप्राणम् ४०, ४. 78, 20. 369, 6. 412, 20. 415, 5. 417, 11. 423, 6. 431, 18. 433, 3.

१५४ वासिष्टा: 28, 19.

१५५ विश्वामित्र: 45, 10. 71, 14. 71, 18. 72, 8. 170, 5. 299, 14.

१५६ विष्णुधर्मोत्तरम् 23, 5. 301, 17. 315, 6. 372, 12. 394, 10. 399, 9. 413, 11. 439, 16. 459, 1.

१५७ विष्णुपुराणम् 24, 16. 29, 9. 55, 17. 60, 19. 69, 11. 101, 20. 277, 2. 311, 1. 345, 9. 374, 16. 386, 12. 418, 9. 461, 20. 464, 2.

१५८ विष्णु: 21,19. 22,13. 51,5. 81, 12. 96, 3. 117, 2. 117, 6. 118, 7. 119, 20. 142, 7. 144, 3. 163, 15. 178, 12. 209, 17. 220, 15. 232, 21. 234, 12. 238, 8. 241, 17. 244, 12. 246, 20. 248, 2. 248, 20. 249, 17.

251, 15. 256, 6. 261, 16. 263, 21. 279, 11. 289, 8. 289, 17. 295, 1. 297, 16.

298, 23. 299, 2. 305, 10. 313, 16. 314, 14. 374, 20.

394, 5. 394, 16. 409, 2. 418, 13. 427, 18. 432, 5.

432, 20. 433, 453, 17. 16, 462, 21.

१५९ वीतहव्य: 71, 6.

१६० वृद्धगार्ग्यः 324, 20. 461, 11.

१६१ वृद्धपराश्चर: 161, 14. 162, 17. 206, 6. 221, 13. 256, 15. 274, 20.

१६२ वृद्धमनु: 229, 14. 245, 2-247, 8. 247, 13. 251, 10. 252, 21. 295, 9. 309, 10. 319, 6. 367, 5. 464, 20.

१६३ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 214, 1 286, 18.

१६४ वृद्धशातातपः 418, 5. 422, 15.

१६५ वृद्धवीसष्ठः 240,1.300,11. 310, 4.356, 4.404, 4.

१६६ वैखानससूत्रम् 138, 4. 139, 4.

१६७ व्यात्रपात् 235, 4. 334, 4.

१६८ व्यान्न: 230, 11. 230, 16. 276, 17. 433, 8. 453, 11.

१६९ व्यास: 1, 7. 17, 2. 23, 8. 40, 17. 45, 3. 64, 7. 109, 18. 111, 7. 128, 12. 173, 5. 178, 14. 214, 12. 218, 2. 227, 5. 270, 17. 304, 3. 331, 20. 373, 3. 421,16. 426, 18. 429, 10. 440, 7. 444, 12. 446, 10. 465, 19.

१७० व्यासस्मृतिः 169, 12.

१७१ হাঙ্কু-লিखিনী 26, 4. 49, 15. 98, 10. 99, 19. 139, 21. 213, 17. 213, 17. 266, 20. 423, 8.

200, 20. 425, 6.

24, 17. 27, 10. 23, 19.
24, 17. 27, 10. 28, 12.
32, 14. 61, 15. 120, 5.
230, 5. 231, 17. 234, 6.
235, 22. 243, 13. 246, 17.
250, 3. 265, 5. 267, 16.
293, 7. 298, 18. 298, 22.
303, 4. 304, 6. 326, 7.
342, 11. 364, 17. 370, 5.
377, 14. 383, 1. 384, 3.
393, 17. 395, 7. 403, 14.
424, 21. 425, 13. 446, 15.
456, 2. 462, 3.

१७३ शम्भुः ३९७, 2. ३९७, 20.

१७४ शल्यपर्व 82, 3.

१७५ शाटचायनिः 319, 9. 321, 15. 8514, 14.

१७६ शानानपः 63, 19. 72, 12. 90, 16. 206, 3. 221, 13. 228, 4. 267, 1. 221, 18. 338, 16. 354, 12. 354, 19.397, 15. 443, 12. 456, 13. 456, 22. 460, 13. 463, 17.

१७७ शिवस्वामि: 448, 13.

१७८ ज्ञुन:पुच्छ: 290, 19.

१७९ शैवपुराणम् 14, 13.

१८० शीनकः 28, 16. 130, 9. 178, 17. 180, 18. 308, 17. 317, 7. 363, 5. 363, 17. 409, 8. 410, 5. 415, 8. 416, 18. 419, 14.

१८१ भुति: 60, 3. 66, 16. 68, 12. 100, 14 103, 6. 104, 18.

105, 15. 132, 15. 136, 4. 136, 15. 137, 11. 141, 7. 150, 10. 151, 11. 155, 10. 166, 14. 171, 8. 171, 12. 173, 3. 174, 15. 176, 6. 180, 15. 195, 15. 226, 14. 313, 12. 385, 8. 452, 6.

१८२ झोक गौतमः 291, 15. 321, 11. 335, 4. 335, 15. 450, 10.

१८३ षट्त्रिंशन्मतम् 227, 2. 242, 2.264, 11. 332, 4. 378, 9.

१८४ सङ्ग्रहकारः 36, 13. 79, 3. 216, 11. 243, 10. 352, 13. 402, 17.

१८५ सत्यत्रतः 22, 4. 391, 20.

१८६ सरस्वतिः ३०, १६.

१८७ संवर्तः 22, 16. 78, 14. 79, 9. 213, 1. 260, 4. 294, 12.

१८८ साङ्ख्यायनगृद्यम् २१, ८.

१८९ सावेतसः 71, 6.

१९० सुमन्तुः 44, 20. 64, 3. 261, 2. 323, 13. 327, 17. 329, 8. 381, 15. 386, 9. 398, 14. 424, 5. 431, 5. 447, 6. 452, 20. 457, 3. 458, 3. 464, 17. 465, 14.

१९१ सुश्रुतः ३७७, ६.

१९२ सूत्रकाराः ३०, 17.

१९३ स्कन्दपुराणम् 17, 6. 162, 3. 163, 10. 164, 5. 455, 18. 466, 6.

१९४ स्कन्दः 162, 11.

१९५ स्मृति: 170, 18. 171, 5. 177, 19. 203, 8. 353, 20. 355, 15. 355, 18. 374, 9. 396, 6. 423, 6. 443, 8. 467, 17.

१९६ स्मृतिसङ्ग्रहः 462, 6. 470, 13.

१९७ स्मृत्यन्तरम् 29,14. 62,11. 71, 17, 86, 6, 114, 12. 125, 15. 129, 11. 152, 4. 154, 13. 164, 21. 170, 14. 177, 5. 190, 17. 201, 10. 208, 13. 226, 15. 229, 20. 230, 19, 232, 4, 244, 5. 256,19. 262, 12. 262, 16. 296, 4. 309, 13. 325, 21. 328, 6. 331, 19. 334, 18. 336, 8. 375, 7. 378, 3. 382, 7. 385, 1. 391, 7. 392, 9. 395, 12. 400, 11. 413, 2. 430, 5. 442, 18. 444, 9, 445, 6, 447, 12 458, 6. 465, 7. 469, 10.

१९८ हरि: 30, 16. 37, 8.

१९९ हारीत: 5, 15.6, 13. 14, 2.
17, 18. 21, 14. 40, 7.
43,9. 49,15. 53,11. 73,17.
82, 11. 109, 15. 160, 14.
164, 13. 172, 9. 172, 20.
173, 3. 208, 17. 231, 2.
249, 21. 278, 1. 265, 9.
275, 3. 280, 9. 285, 10.
333, 12. 336, 2. 343, 4.
359, 22. 379, 6. 449, 5.
451, 15.

२०० हारीतस्मृतिः 53, 8.

* Index of Quotations, Vol. I., Part II.

१. अङ्गिराः— अयुजो भाजयेच्छा दे 362, 9. आममेवाददीतान्त्यात् 41, 3. थामं प्यति संसारे 41, 4. गहे यस्य मृतः कश्चित् 252, 1. जनने मरणे चैव 258, 11. तत्राधिकृत्य मृतकम् 264, 9. तस्मादामं गृहीतव्यम् 41, 5. तस्याप्यशीचं विज्ञेयम् 252, 2. तस्याशीचं विधातव्यम् २२७, १५. अयोदद्यां कृष्णपक्षे 325, 5. दाहियत्त्रा तथाप्येनम् 241, 13. न कदलीपत्रम् 393, 8. न जातीक्**समा**नि ३९३, ८. नवमैकादशे चैव 448, 8. नाशीत्रं सूतके प्रोक्तम् 215, 4. पञ्चत्वं तस्य जानीयात् 325, 6. पथमे अहि तृतीये अहि 448, 7. पत्रजत्यकृतोद्दाह: 149, 12. प्रवानेत् ब्रह्मचर्येण 149, 13.

मवास कुर्वत: श्राद्धम् 325, 7.
यत्ने विवाहकाले च 258, 12.
यदि कश्चित् प्रमादेन 227, 14.
यद्यप्यकृतचूडा वे 241, 12.
यः कश्चिचिर्हरेत् प्रेतम् 275, 17.
वनाहा प्रत्रजेहिहान् 149, 14.
एण्मासान् यो हिजो भुद्धे 386, 7.
संसारमेव निःसारम् 149, 11.
संस्पर्शे सूर्तिकायास्तु 212, 9.
सूतके मृतकं चेत्स्यात् 264, 8.
सूतके सूर्तिकावर्जम् 212, 8.
स्नात्वा सचैलं स्प्रष्ट्वाऽप्तिम् 275, 18.

२. अति:अगोधूमं च यच्छ्राद्धम् 369, 5,
अतः परं प्रवक्ष्यामि 193, 13.
अय सपिण्डीकरणम् 451, 6.
अगोद्धत्यमदीनत्वम् 181, 13.
अस्युत्थान-प्रियालापेः 199, 14.
अहिंसा सत्यमस्तेयम् 181, 10.
आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्दाः 181, 12.
उद्क्या चोदितं चान्नम् 190, 1.
उपेक्षा धर्य-माधुर्ये 181, 15.
ऋत्विक्पुत्राद्यो होते 345, 16.

^{*} This index as well as that to the first part of this work presents a quotation under that name only, under which the author quotes it, notwithstanding its occurrence in works of other names.

एष स्वधर्मी विख्यात: 181, 19. गोत्र-सम्बन्ध-नामानि ४२०, 11. चतुर्भा भिक्षुकाः शोक्ताः 172, 15. तदचं निष्फलं याति 421, 22. तद्दर्जनात् पितुरपि 299, 22. ते तं तथेत्यविद्येन 365, 14. दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते 421, 19. धातुः प्रकुप्यते येन 189, 21. न परस्परमर्घाः स्युः ३४५, १५. न मृण्मयानि कुर्वीत 392, 17. परित्यजन्ति ये मोहात् 165, 9. पालाशेभ्यो विना न स्युः 392, 18. पिता पितामहो भ्राता 355,14. पितृक्रमादुदीर्थेति 420, 12. पितृणामासनस्थानात् 429, 7. पित्रर्थं कल्पितं पूर्वम् 190, 3. प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे क्रुप्तम् 190, 2. भावश्बिहर्भिक्तः 181, 11. भिक्षाटनं जपः सन्ध्या 181, 18. यज्ञोपवीतं सर्वेषाम् 165, 8. यतीनां त्रतवृद्धानाम् 163, 15. यथाश्रुतं प्रतिक्षेरन् ३६५, १५. वर्जवेत्तादृशीं भिक्षाम् 160, 4. विष्णुरूपेण वे कुर्यात् 193, 16. वैश्वदेवे नियोक्तव्याः 345, 17. शिखिनस्तु श्रुताः केचित् 172, 14. सम्पर्काञ्जायते दोषः 261, 21. संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा 451, 6. स्नानं सुरार्चनं ध्यानम् 181, 17.

स्विहो गुरुशुभूषा 187, 14. स्वाहोति च ततः सुर्यात् 430, 10. हस्तेन मुक्तमन्नाद्यम् 420, 9. हितं मितं सदा ऽश्रीयात् 189, 20. ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने 181, 16.

३. आचार्याः — वस्तूच्यमानमेत्यन्तः 2, 4. संक्षेप-विस्तराभ्यां हि 2, 3.

४. *आधर्वणीश्रुतिः — प्राणं वा एते 99, 16. ये दिवा रत्या 99, 16.

५. आदित्यपुराणम्-अगाधतोयराशि वा 228, 13. अविमुक्तोन्मुखस्तस्य 229, 3. उत्तमानामुयाझोकान् 228, 16. ऊढायाः पुनरुद्दाहम् ११, १३. कली पञ्च न कुर्वीत 91, 14. काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो 229, 2. गच्छेन्महापथं वाजीप 228, 14. जातश्राद्धे न दद्यात्तु 23, 12. द्धिकित्स्यैर्महारोगैः 228, 11. प्रणवं तारकं ब्रुते 229, 4. प्रयाग-वटशाखायाम् २२८, १५. प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तम् २२८, १२. मधूकं रामडं चैव 370, 12. यस्माचान्द्रायणाच्छुद्धिः २३, १३. वाराणस्यां मृतो यस्तु 229, 1. श्राद्धकर्मणि शस्तानि ३७०, 13.

^{*} The quotations under this heading appear in Prasnopanishad.

६. आदिपुराणम्— अटवी पर्वताः पुण्याः 303, 10. आमन्त्रितश्चिरं नैव 267. 1. आयान्ति तस्मात्तदहः 23, 17. उत्तराभिमुखान् विप्रान् ३९९, 16. उत्तरे ब्रह्मयूपस्य 308, 1. एतद्रयाशिरो नाम 308, 2. एवं सित नृपः शुद्धः 256, 3. कन्यागते पञ्चमे तु 321, 10. काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः ३२४, र. कृत्वा सचैलं सानं तु 260, 16. क्षधार्ताः कीर्तयन्तश्च 324, 6. यासमात्रं परगृहात् ३२४, १०. विकित्सको यत्कुरुते 255, 19. चिरकारी भवेद् द्रोही 367, 3. तत्कर्म नान्यो जानाति 255, 16. तत्र दद्यात् सुवर्णे तु 23, 18. तदन्यों न क्षमः कर्तुम् 256, 1. तदन्यों नैव जानाति 255, 18. नदा माससमैस्तासाम् 239, 15. तज्ञास्ति यस्मादन्यस्य 256, 5. तस्माचिकित्सकः स्पर्शे 255, 20. तस्मात्तांस्तत्र विधिना ३२४, ८. दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् २५५, २१. देवखाताश्च गर्ताश्च ३०३, १३. देवतानां पितृणां च 367, 2. देवाश्व पितरश्चेव 23, 16. पक्षान्तरे ऽपि कन्यास्थे 321. 9. पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रम् ४०७, १६. पावृङ्तौ यमः पेतान् 324, 4.

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् 324, 11. मवायां पिण्डदानेन ३२७, २. मध्वाज्य-तिलामिश्रेण 324, 9. महानद्याः पश्चिमेन ३०७, १७. यत्कर्म राजभृत्यानाम् 256, 4. यो वा संवर्धते देहम् 324, 12. राजा करोति यत्कर्म 256. 2. वनानि गिरयो नद्यः 303, 12. विपी तु पाङ्मुखी तेभ्यो ३९१, १४. विसर्जियत्वा मानुष्ये 324, 5. शन्तो देवीति मन्त्रेण 399, 15. विाल्पिनश्चित्रकाराचाः 255, 15. आदं तेनापि कर्तव्यम् 324, 13. षण्मासाभ्यन्तरं यावत् 239, 14. सङ्क्रान्तावुपवासेन ३२७, 1. सर्वाण्यस्वामिकान्याहुः ३०३, 11. स्तकी तु मुखं दृष्ट्वा 260, 15. स्पकारेण यत् कर्म 255, 17.

७. *आनुशासनिकम् अपत्यजनम शूद्रायाम् १७७, १३.

^{*} In the first part of the present volume the quotations from the different Parvås of Mahåbhåratam are given under the general heading महाभारतम्, but in the present part the arrangement is changed for convenience of the reader, and the quotations are placed under the names of their respective Parvås. However, in the case of such quotations, as have their Parvås not specified by the author, the former order has been retained,

कौमार्यं ब्रह्मचर्यं में 82, 1. रत्यर्थमपि शूद्रा स्यात् 97, 19.

८, आपस्तम्बः—

अनुडायां तु कन्यायां 242, 6. अटन्यां ये समुत्पन्नाः ३९२, २. अनुभाविनां च परिवापनम् 296,15. अन्नेन चानस्य 10, 15. अपुत्रा ये मृताः केचित् 329, 13. अष्टमे पुष्टिः 317, 18. आकाशं गमयेत्पिण्डम् ४३१, १०. एकादरो कृष्णायसम् 317, 20. एतेनाऽन्तेवासिनो ३४५, २, ३४६, 1. कर्तुस्तु कालाभिनियमात् ३१७, ११. काषायं चैके 33, 5. क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनाम् 220, 8. क्षत्रियधैव वृत्तस्थो 381, 6. गुणवदलाभे सोदर्यो ३४५, 1. चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ३१७, १४. चतुर्दश आयुधराद्धिः ३१८, २. चत्वार आश्रमाः 140, 13. तस्यामुत्पाच चण्डालम् 72, 17. नृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः ३१७, १४. तेषां तु पैतृकाशीचम् 220, 9. ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु ३९२, ३. तेषामि च देयं स्यात् ३२१, 14. त्रयोदशे बहुपुत्रो 317, 21. दशमे व्यवहारे राद्धिः ३१७, १९, दुरात्मा नानुकूला च 439, 9, हारचे पशुमान् 317, 21.

द्वावेवाश्रमिणी भोज्यी 386, 2. द्वितीये स्तेनाः 317, 13. नवम एकखुराः ३१७, १८. पञ्चदशे पुष्टिः ३१८, ३. पञ्चमे पुमांसः ३१७, १५. पितुर्ज्येष्ठस्य 46, 15. पितृणां स्थानमाकाश्चम् ४३९, 11. प्रथमे गर्भे 21, 5. प्रथमे ऽहाने 317, 12. बह्नपत्यो न 317, 15. ब्राह्मणान् भोजयेत् ३४०, ५. माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ३३, ६. मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् ३८६, ३. यत्कामयेत 140, 16. यत् पिबेक्कापितं क्षीरम् ३८१, 7. यदि पत्नी विदेशस्था ३३९, ८. यश्रार्थहरः स पिण्डदायी 463, 1. यस्यां मनश्यक्षुषोः 58, 5. वसन्ते ब्राह्मणम् 32, 7. वास: 33, 5. विहितं तस्य नाशीचम् 224, 20. व्यापादयेदा आत्मानम् 224, 19. द्याण-क्षीमाजिनानि ३३, ५, षष्ठेऽध्वज्ञीले।ऽक्षज्ञीलः ३१७, १७. सप्तमे कर्षे रादिः 317, 17. सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् 32, 1. समानगोत्र-प्रवराम् 72, 16. सर्वेष्वेवापरपक्षस्य ३१७, १०. हारिद्रं वैश्यस्य ३३, ७.

९. *आरुणिश्चितिः— अत उर्ध्वम् 167, 14. आरुणिः प्रजापतेः 167, 1. उपवीतं मूमौ 167, 11. कुटीचको ब्रह्मचारी 167, 12. गायत्रीं च 167, 10. तं गत्वोवाच 167, 1. तव पुत्रान् आतृव्य- 167, 3. दण्डमाच्छादनम् 167, 8. दण्डमाच्छादनम् 167, 13. पात्रं विसृजेत् 167, 13. ब्रह्मचारी गृहस्थो 167, 9. शोषं विसृजेत् 167, 9. सर्नेषु वेदेषु 168, 1.

१०. चिश्विमेधिकम्
अधीगतिं वजेत् क्षिप्रम् १७, ४.
अन्यथा वाहयन् राजन् ७, १.
अहः पूर्वे द्वियामं वा ७, ६.
एकदण्डी विदण्डी वा १७, १.
काषायमात्रसारो अप १७, १.
कृत्वा पुरीषगर्नेषु १७, १.
न क्षुचृण्णा-अमआन्तम् ७, ३.
म दण्डेन न यष्ट्या वा ७, १.
भूणहत्यासमे पापम् ७, १1.

मामधः पातयनेष 97, 3.
यत्र वा त्वरया कृत्यम् 7, 7.
रुधिरं वाहयेत्तेषाम् 7, 10.
वाहयेत्तत्र धुर्योस्तु 7, 8.
वाहयेद्धुङ्कृतेनैव 7, 1.
विश्राम्येन्मध्यमे भागे 7, 6.
रुद्रायोनी पतद्वीजम् 97, 1.
स्रुतृप्तेषु च भुज्जीयात् 7, 4.

११. *आश्वलायनगृह्यम् — अष्टी पिण्डान् कृत्वा ५६, ८. क्षेत्राचेदुभयतः ५६, १२. दुर्विज्ञेयानि लक्षणानि ५६, ८.

१२. †आश्वलायन:— भिन्ने प्रत्येयात् ४३४, ३. भिन्नः प्रदाय ४०८, १०. भाषाः प्रदाय ४०८, १०. भाषाः प्रदाय ४०८, ११. दर्भान् द्विगुणभुमानासनम् ४०८, १०. नविभ्नं षडुत्तरम् ४४१, ३. प्राचीनावीती लेखाम् ४३१, ११. भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु ४३०, १०.

१३. ‡**उमा-महेश्वरसंवादः**− ऋतुस्नाता तु या शुद्धा 82, 7.

१४. उशनाः— अपत्नीकः प्रवासी च 333, 19.

^{*} The quotations under this heading appear in Aruneyôpanishad.

[†] Vide footnote on page 3 of this Index

^{*} Full name आश्वलायनगृह्यसूत्रम्. † Possibly आश्वलायनस्मृतिः.

[†] Fide footnote on page 5 of the List of the Names of Authors, Works, &c., given at the end of the first part.

भयाचितं हि तद्भिध्यम् 188, 15. अहन्येकाददो तेषाम् 458, 16. उपपन्नं तदित्याहुः 188, 19. उपस्थाने च यत् प्रोक्तम् 183, 16. एकोइप्टंन कुर्वीत 458, 15. करञ्जं येऽपि चान्ये वै 375, 13. कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक- 375, 10. तत् प्राक्पणीतिमित्याह 188, 13. तपो-ऽभिहोत्रमन्त्रेषु ३५६, 11. तात्कालिकमिति ख्यातम् 188, 17. तात्कालिकोपपद्मं च 188, 9. त्रिदण्डमहणादेव 458, 14. न पूर्वेण विद्युद्धिः स्यात् 264, 19. नालिका-राण-छत्राक- 375, 9. पिता पितामहो यस्य ३५६, 10. भिक्षाटनसमुद्योगात् 188, 14. मध्वदाहरणं यत्तु 188, 11. मनःसङ्कलपरहितान् 188, 10. माधूकरमसङ्कप्तम् 188, 18. वर्जयेहुन्जनं आदे 375, 12. द्मायनेत्थापनात् प्राग् यत् 188, 12. सपिण्डीकरणं तेषाम् 458, 13. सिद्धमन्नं भक्तजनैः 188, 18. सिद्धानेन न कुर्वीत ३३३, २०. स्वल्पाशीचस्य मध्ये तु 264, 18.

१५. ऋष्यशृङ्गः— भिष वा वाससी ३६, ६. भर्वागुन्दान्मातृ-पितृ- ४६७, ७. भविशेषेण कर्तन्यम् ४६६, ११. आशीचमन्तरा दशी 291, 3.
आशीचे तु व्यतिक्रान्ते 330, 20.
देये पितृणां आदे तु 330, 19.
पत्याः पुत्रस्य तत्पुत्र- 467, 5.
पितरो यत्र पूज्यन्ते 466, 10.
भवेद्यदि सपिण्डानाम् 466, 18.
रीद्रे हस्ते च रोहिण्याम् 454, 21.
शुचिर्भूतेन दातव्यम् 332, 17.
सपिण्डीकरणश्राद्धम् 454, 20.
समाप्तिं प्रेतन्त्रस्य 291, 4.
सम्बन्धासन्तिमालोच्य 466, 19.
सा तिथिस्तस्य कर्तव्या 332, 18.
सनुषा-श्रश्त्रोश्च पित्रोश्च 467, 6.

१६. कण्वः— एकरात्रं वसेत् यामे 182, 16. वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षाद्ध 182, 17.

१७. किएलमतम्— अभयं सर्वभूतेभ्यो १६०, ३. निनीषन् दृण्ड-शिक्यादि १६०, ४. विधिवत् प्रेषमुचार्य १६०, २.

१८. *कर्मप्रदीपः— आवृत्य प्राणमायम्य ४३२, १७. जपंस्तेनेव चाऽऽत्रृत्य ४३२, १८. वामेनावर्तनं केचित् ४३२, १५. सन्यं गीतम-शाण्डिल्यी ४३२, १६.

१९. [†]कइयपः— क्रयक्रीता तु या नारी 87, 14. न सा देवे न सा पित्र्ये 87, 15.

*Vide Prefatory Notes, P. 5, L.21 † ক্ষত্রথ : and ক্ষত্রেথ : denote one and the same author. २०. *काटकम्—

देवानां सयवा दर्भाः 402, 16. पितृणां द्विगुणांस्तिलैः 408, 7.

२१. †कात्यायनस्मृतिः-

अथ वा चतुर्विश्वति वर्षाणि 197, 13.

अष्टाचत्वारिंशद्दर्षवासी 197, 14. अष्टाचत्वारिंशद्दर्षाण 197, 9.

आ प्रायणात् 193, 1.

उपनयनादुर्ध्वम् 197, 7.

औदुम्बराः 199, 2.

कुटीचका बहुदकाः 199, 16.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु 200, 1.

गायत्रो ब्राह्मः 197, 6. गृहस्था अपि 198, 4.

गृहस्या जाप 198, 4

घोरसंन्यासिका: 198, 15.

तत्र ब्रह्मचारिणः 197, 5.

तत्र वार्तीकवृत्तयः 198, 6.

तत्र वैखानसाः 198, 22.

नैव पौत्रेण कर्तव्यम् 462, 17.

परमहंसा न दण्डधराः 200, 10.

परित्राजका अपि 199, 15.

फेनपा उन्मत्तका: 199, 10.

बहुदकास्त्रिदण्ड-200, 2.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ-197, 4.

यायावराः 198, 12.

वानप्रस्था अपि 198, 20.

वार्ताकवृत्तयः 198, 4. वारुखिल्याः 199, 5. वैखानसा औदुम्बराः 198, 20. ग्राठीनवृत्तयः 198, 9.

स्वदारनिरतः 197, 11.

हंसा एकदण्डधराः २००, ६.

२२. कात्यायनः—

अकृतं तद्दिजानीयात् 116, 14.

अमिहोत्रादिशुश्रुषाम् 117, 10.

अतिवृद्धानभायीश्व 355, 4.

अत्र । पेतर: 432, 9.

अथ संपिण्डीकरणम् 451, 8.

अथागच्छत वाढायाम् १३, ५.

अथानवेक्षमेत्यापः 287, 18.

अथैकोहिष्टमेकम् 447, 20.

अर्धमादहनं प्राप्तम् 287, 11.

अनिन्द्येनामन्त्रिते ३६६, ७.

अनिवृत्ते दशाहे तु 230, 8.

अनेकेम्यो हि दत्तायाम् 94, 3. अपरपक्षे आद्धं कुर्वीत 322, 20.

अभ्युदयिके श्राद्धे 459, 10.

अमावास्यायां सर्वम् ३१७, ५.

अयातयामैश्वन्दोभिः 132, 18.

अश्रत्सु जपेद्याहृतिपूर्वाम् 422, 2. अश्वस्तृतीयायाम् 316, 19.

असावेतत्त इति ये 431, 14.

आत्मन्यश्मीन् समारोप्य 159, 20.

आमपात्रे ऽज्ञमादाय 287, 9.

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत ३३४, ३.

^{*} Probably काडकगृह्यसूत्रम्. † Vide Prefatory Notes, P. 5, L.21

आपचनमी तीर्थे च 334, 2. आष्ट्रतान् पुनराचान्तान् 292, 14. आश्रमी चेत्तप्रकृच्छम् 157, 2. उन्मत्तः पतितः कुष्टी 90, 13. **उ**क्किंक्यापहता इति 430, 22. ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै ११, ६. ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः ३२२, २०. ऋजवो दर्भाः 459, 11. ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य 93, 8. एकशफं नवस्याम् ३१७, 1. एकं प्रेतस्य 455, 8. एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धम् 287, 10. एतेन पिण्डो व्याख्यातः 455, 10. एवं कृतोदकान् सम्यक् 292, 13. कर्ष्समन्वितं मुक्त्वा ४४६, ४. 466, 13.

कारयेत्तद्रहुत्वे च 117, 11.
कुहकोन्मत्त-चोरांश्च 355, 6.
कुच्झांस्तु चतुरः कृत्वा 157, 1.
कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु 390, 19.
कृषिः सप्तम्याम् 316, 20.
क्रियते छन्दसां तेन 132, 17.
क्रीडमानैरिप सदा 132, 19.
गन्धान् ब्राह्मणसात्कृत्वा 411, 15.
गायत्रीं मधुमतीम् 426, 16.
गोत्र-नामपदान्ते च 287, 20.
घृतेनाभ्यक्तमाष्ठाव्य 287, 5.
चक्षुःश्वोत्रविद्यात्वः 316, 19.

चन्दनोक्षितसर्वाङ्गम् 287, 6. जड-मूका-ऽन्ध-बधिर- 355, 3. ज्ञातिश्रेष्ठचं हिरण्यानि ३१७, ३. ततः संवत्सरे पूर्णे 455, 6. तद्धार्यमुपवीतं स्यात् ३७, १५. तेषामुपशमी धर्मी 201. 7. तैलमुद्धर्तनं स्नानम् ३९०, १८. त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् ३७, ११. त्रिवृद्र्ध्ववृतं कार्यम् ३६, ११. दक्षा प्रियंवदा शुद्धा 117, 13. दक्षिणं पातयेज्जानुम् ३९७, 12. दक्षिणामान् कुशान् कृत्वा 287,21. दक्षिणाशिरसं भूमी 287, 4. दिध-बदराऽक्षतिमश्राः 459, 12. दशस्यां गावः ३१७, १. दानमेकं गृहस्थानाम् 201, 8. दिनक्रमेण वा कर्म 117, 14. दीर्घा स्थूला गुणैदुष्टा 40, 2. दुर्वलं सापयित्वा च 287, 3. दूरस्थानामविद्यानाम् 77, 2. **दृष्टमेव फ**लं तत्र 118, 6. देशान्तरस्थ-क्रीबैक- 355, 1. चूतं षष्टचाम् ३१६, २०. द्वादश्यां धन-धान्य- 317, 2. द्वितीयायां स्त्रीजनम 316, 18. द्दे बहूनि निमित्तानि 470, 5. धनवृद्धिप्रसक्तांश्च ३५५, ५. धमी कुरुत यत्नेन 292, 16. धार्या सा वर्षमेकं तु 93, 20.

धूपं चैत्रानुपूर्व्येण 411, 16. ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञाती 159, 21. न वियुक्ता त्वचा चैव 39, 20. न सपर्णा नातियामा 39, 22. नाङ्गुष्ठाद्धिका कार्या 39, 19. नान्दीमुखान् पितृनचीयिष्ये 456,14. नान्दीमुखान् पितृनावाहियिष्ये 459, 13.

नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः 459, 15.

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् 459, 14.

निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु 454, 18.
नैसवाऽपि विना कार्यम् 116, 13.
नैमित्तिकानि कार्याणि 470, 6.
पत्रपुटके वा 405, 14.
परिचारका एकादश्याम् 317, 2.
पातयेदितर्ज्जानु 397, 13.
पित्र्यमन्त्रवर्जनम 459, 10.
पित्र्ये यः पङ्क्षिमूर्धन्यः 414, 21.
पुत्राः पञ्चम्याम् 316, 19.
पुराऽऽगतश्च सर्वेषाम् 94, 4.
पृष्ठवंद्रो च नाम्यां च 37, 14.
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म 132, 16.
प्रत्याब्दिकं च द्रोषेषु 446, 7.
466, 14.

प्रथमा धर्मपत्नी स्यात् 118, 5. प्रदाय शुल्कं गच्छेचः 93, 19. प्रदिशाचाऽधिका न्यूना 39, 21.

मेतपात्रम् **455**, 8. मातामहस्य भेदे ऽपि 416. 8. मा शोकं कुरुतार्शनत्ये 292, 15. मुखे वस्नं निधायैनम् 287, 8. यवैस्तिलार्थः 459, 11. यानि वा विद्यन्ते 405, 13. या वा स्यात् वीरसूरासाम् 117, 12. युग्मानाशयेत् 459, 17. युवानस्तत्र म्रियन्ते ३१७, ४. ये समाना इति द्वाभ्याम् 455, 9. वरदोपास्तथैवैते १०, 15. वरियत्वा तु यः कश्चित् 93, 7. वाणिज्यमप्टस्याम् ३१७, १. विकर्मस्थः सगोत्री वा 91, 5. विभज्य सह वा कुर्युः 117, 15. विशीर्णा विमला ऋस्वा 40, 1. विष्णुधर्मीत्तरे वाऽप्तु 413, 11. वेश्यातिसक्त-पतित-355, 2. शाकेनाप्यपरपक्षम् ३२३, २. शूराणां निर्धनानां च 77, 3. स तु यद्यन्यजातीयः ११, ४. सद्य एव विशुद्धिः स्यात् २३०, १. सम्बन्धि-बान्धवादीनाम् 329, 17. स यदा ऽपां समीपे स्यात् 413, 12. सब्यं जान्वाच्य ज्ञानकैः 287, 12. संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे 451, 18. सुसम्पन्नमिति तृतिप्रश्नः 459, 11. सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा 459, 12.

सीवर्ण-राजतीदुम्बर- 405, 12. स्त्रियोऽतिरूपाः प्रतिपदि 316, 18. स्नात्वा सचैलमाचम्य 287, 19. हिरण्यदाकलान्यस्य 287, 7. हुत्वा मन्त्रवदन्येषाम् 414, 22.

२३. कार्णाजिनिः—

अजातदन्तासु 246, 16. अनुप्तास्तत्र येऽस्य स्युः ३२५, २०. अन्नदानाहते सर्वम् 417, 4. अपसब्येन कर्तव्यम् 417, 3. अर्वागब्दाद्यत्र यत्र 454, 11. आदी मध्ये ऽवसाने वा 321, 20. उपाकर्मणि चोत्सर्गे 131. 7. ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा 131, 8. कन्या-पुत्रविवाहेषु ४६१, ७. तत ऊर्न्वे न कर्तव्यम् ३३०, ७. तद्ध्वे मासिकानां स्यात् 454, 12. नमस्यस्याज्परे पक्षे 322, 12. नान्दीमुखान् पितृगणान् 461, 10. नामकर्मणि बालानाम् 461, 8. नैव नन्दा ऽऽदि वज्य स्यात् 322, 13.

परतो दशरात्राचेत् 452, 2. पितृपूर्वे छतः कुर्यात् 468, 18. पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते 468, 17. श्राद्धं तु नैकवर्गस्य 325, 19. स पक्षः सकलः पुण्यः 321, 21. सिपण्डीकरणं कुर्यात् 452, 1. सिपण्डीकरणान्तं च 330, 8.

सीमन्तोझयने चैव 461, 9.

२४. कालिकापुराणम्— कायजा ये बुधैर्नित्यम् 178, 8. जितेन्द्रियेर्जितक्रोधैः 178, 9. लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते 178, 7. वैणवा ये स्मृता दण्डाः 178, 6.

२५. *काश्यपः—
अप्निं परिगता या च 57, 11.
इत्येताः काश्यपेनोक्ताः 57, 12.
उदकस्पर्शिता या च 57, 10.
बालानामजातदन्तानाम् 243, 19.
वाचा दत्ता मनोदत्ता 57, 9.
सप्तपौनर्भवाः कन्याः 57, 8.

२६. कूर्मपुराणम्—
अग्निपवेद्यानन्यद्वा 146, 16.
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य 154, 18.
अघानां यौगपद्ये तु 265, 13.
अर्थविद्यारसो उध्येता 144, 13.
अर्थविद्यारसो उध्येता 144, 13.
अर्थात्य चाधिगम्यार्थम् 54, 2.
अन्तः पक्षकषायोऽसौ 155, 17.
अर्थमासेन वैदयस्तु 277, 9.
असम्भवे परेसुवा 360, 5.
आचम्य देवं ब्रह्माणम् 193, 8.
आदित्यवारे त्वारोग्यम् 315, 1.
आदित्यं दर्शयित्वा ऽच्चम् 193, 6.
आषाद्वां प्रीष्ठपद्यां वा 127, 16.
ऋतुकालाभिगामी स्यात् 104, 16.

^{*} Vide the second footnote on page 6 of this Index.

एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः 282, 17. कष्टा पापीयसी वृत्तिः 4, 16. कुने सर्वत्र विजयम् ३१५, २. कृष्णो वा यत्र चरति 133, 6. क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 10. गुरूच्छिष्टं भेषनार्थम् ४६, १२. चतुर्थकालिको वा स्यात् 145, 6. चान्द्रायणविधानेकी 145, 7. छत्रं चीप्णीपममलम् ५४, ७. छन्दांस्युध्वमतो उभ्यस्येत् 132, 9. जितेन्द्रियो जितकोध: 145, 1. तद्भतं तस्य लुप्येत 145, 4. तापहन्तु पदमैश्वरं परम् 146, 19. ते तृप्तास्तस्य तहीषम् 9, 10. त्रिंशद्भागं तु विप्राणाम् 15, 9. ददारात्रेण शुद्धिः स्यात् 220, 12. दशाहमाहुराशीचम् 205, 13. दशाहेन द्विजः शुद्धचेत् 277, 8. देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च 15, 8. नक्तं चात्रं समश्रीयात् 145, 5. न जीर्ण-मलवद्दासाः 54, 11. न देवायतनं गच्छेत् 133, 9. न निन्देत् योगिनः सिद्धान् 133, 12. न रक्तम्ल्बणं चान्य- 54, 12. न वीजयेहा वस्त्रेण 133, 10. न श्रूद्रराज्ये निवसेत् 183, 3, नादर्शं वै समीक्षेत 46, 11.

एकपादेन तिष्टेत 144, 9.

ना उधार्मिकैर्नुते गामे 133, 2. नाशीचं कीर्तितं सिद्धः 254, 4. नैकोध्वानं प्रपद्येत 133, 11. नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 3. पक्षे पक्षे समश्रीयात् 145, 8. पञ्चामिर्धुमपो वा स्यात् 144, 10. पयः पिबेच्छुक्रपक्षे 144, 11. परस्त्रियं न भाषेत 133, 8. पण्याभ विश्रुता नद्यः 133, 7. पुष्प-मूल-फर्लैर्वापि 145, 9. प्रायात्रे ऽपररात्रे च 193, 9. प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम् 155, 16. प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो 281, 2. ब्रह्मचारी भवेचित्यम् 145, 2. मरणोत्पत्तियोगे तु 265, 17. महाप्रस्थानिकं वाज्सो 146, 15. मुक्त्वा समुद्रयोदेशम् 183, 5. यज्ञीपवीतद्वितयम् 54, 6. यथेष्टाचरणस्याहुः 218, 11. यदि निर्हरति प्रेतम् २७७, ७. यमान् सेवेत सततम् 144, 14. यस्तु पत्न्या वनं गत्वा 145, 3. यस्तु सम्यागिममाश्रमं शिवम् 146, 17. वागाभ्यासरतः शान्तो 154, 19. रीक्मे च कुण्डले वेदम् 58, 8. लब्धलामः पितृन् देवान् १, १. विद्यां विशिष्टां च गुरी 315, 3. वेदं वेदौ तथा वेदान् 54, 1.

वेदाङ्गानि पुराणानि 132, 10. वैदय-क्षत्रिय-विप्राणाम् २२०, 13. वैश्यः पञ्चदशाहेन 209. 8. शनैश्वरे भवेदायु: 315, 4. शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् 144, 12. शुक्राम्बरधरो नित्यम् 54, 10. ग्राद्वचेद्रियो दशाहेन 209, 7. शूद्र-विद्-क्षत्रियाणां तु 220, 1. शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तम् 282, 18. भावणस्य तु मासस्य 127, 15. श्वी भविष्यति मे आद्रम् ३६०, ४. षडात्रं वा त्रिरात्रं स्यान् 220, 12. सन्ध्यास्विह्न विशेषेण 193, 10. स्तके तु सपिण्डानाम् २१२, ११. स्नात्वा सचैतं स्पृष्ट्वाअप्तम् 281, 3. स्वयं वा कर्षणं कुर्यात् 4, 15. स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् ५४, १. स्वाभाविकैः स्वयं शीणैः 145, 10. हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम् 133, 4. हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च 193, 7.

२% कोषीतिक व्राह्मणम् — इद्मेवास्य तद्यज्ञोपवीतम् 171, 18. किमस्य यज्ञोपवीतम् 171, 14.

२८. ऋतुः— अद्धराणां कुले जाता ३९३, १०. तस्या दर्शनमात्रेण ३९३, ११. पूर्वसङ्काल्पितं द्रव्यम् २६२, १२.

२९. गराविष्णु:— ततः परं स्नानेन 234, 2. व्यतीते त्वाशीचे 234, 1. ३º. गार्गः—
अर्धरात्रादधस्ताचेत् 129, 6.
जपाकर्म न कुर्वीत 129, 7.
कनश्रादं न कुर्वीत 450, 18.
एषु आदं न कुर्वीत 824, 18.
तदा त्वीदियकी माद्या 128, 11.
दत्वा हस्ते पवित्रं तु 406, 20.
नन्दायां भार्गविदेने चतुर्द-

रयाम् ४५०, 17. नन्दायां भागवदिने त्रयोद-रयाम् ३२४, 1.

नोपाकर्म तदा कुर्यात् 129, 9. पर्वण्योदयिके कुर्युः 128, 6. बहुचाः अवणे कुर्युः 128, 7. यत्रार्धरात्रादर्वाक् चेत् 129, 8. श्रावणी पौर्णमासी तु 128, 10. स्वाहेति चैव देवानाम् 406, 12.

३९. गालवः— आहितामेः सिनीवाल्याम् ४५२, ११. ऊनपाण्मासिकं पष्टे ४५०, ८. तावदेवोत्तरं तन्त्रम् २९१, १३. विपक्षिकं त्रिपक्षे स्थात् ४५०, १. पित्रोराशीचमध्ये तु २९१, १२. सिपण्डीकरणात् प्रेते ४५२, १०.

३२. *गृह्यकाराः— अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्यु: 414, 4.

^{*} Every Śâkhâ of the Vedâs bas its own Grihyam or Grihyasûtram, and so it is an extremely laborious task to decide to what particular Grihyam the quotations given below belong.

काम्यमभ्युद्ये अष्टम्याम् 414, 5. चतुष्वीद्येषु सामीनाम् 414, 6. पित्र्यत्राद्यणहस्ते स्यात् 414, 7.

३२. *गृह्मपरिशिष्टकारः— अत्रं पाणितले दत्तम् 416, 1. एकीभावेन भोक्तव्यम् 415, 22. पितरस्तेन तृष्यन्ति 416, 2. यच पाणितले दत्तम् 415, 21.

३४. *गृह्मपरिशिष्टम्— असगोत्नः सगोत्नो वा 290, 16. गान्धर्वा-ऽऽद्धर-पैद्याचाः 89, 4. जननाहद्यारात्रे 25, 5. पूर्व परिमहस्तेषु 89, 5. प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् 290, 17.

३५. गोभिलः—
अप्तिहात्रादिहोमार्थम् 210, 9.
द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 18.
पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत 210, 10.
पर्वण्यौदियके कुर्युः 128, 3.
बहुचाः श्रवणक्षे तु 128, 4.
मरणाद्वादशाहे स्यात् 450, 15.
यस्य संवत्सरादर्वाक् 454, 1.
विधिवत्तानि कुर्वीत 454, 2.
साप्तिकस्तु यदा कर्ता 452, 17.

३६. गौतमः— अप्रिष्टोमोऽत्यप्रिष्टोमः 18, 15.

अग्न्याधेयो अभिहोत्रम् 18, 12. अधःशय्यासनाः 293, 18. अन्त्ये त्वन्त्यानाम् २९४, २. अपरश्चेद्वर्णः २७६, ११. अपीडिता यूपवक्त्राः ३५, 12. अभिसन्धिमात्रात् 70, 4. अथ श्राद्धममावास्यायाम् ३२२, ३. अष्टका-पार्वणश्राद्धम् 18, 11. असिनधी तद्रार्था- 43, 2. इत्येते चत्वारिं शत् 18, 18. ऊर्ध्वं सप्तमात् 62, 7. ऐकाश्रम्यम् 135, 9. गर्भमाससमा रात्रीः 239, 8. गर्भाधान-पुंसवन- 18, 7. गो-ब्राह्मणहतानाम् 225, 2. चत्वारि वेदत्रतानि 18, 9. तत्संशयाचोपयच्छेत् 70, 5. तदभावे ऋत्विगाचार्यी 290, 8. न्यहं वा 239, 9. न ब्रह्माभिव्याहरेत् ३०, ६. नवमे वाससां त्यागः 294, 1. नवावरान् भोजयेत् ३६३, १. नास्याचमनकल्पः ३०, ५. निवेद्य गुरवे 43, 1. पक्षिण्यसिपण्डे 251, 5. पञ्चमीप्रभृतिषु 322, 4. पिण्डिनिवृत्तिः 60, 6. 2, 1. 223, 4. प्त्राभावे सपिण्डाः 90, 9. 222, 1. 293, 19.

^{*} Every Grihyam has its own Parisishtam or appendix, and so the particular Parisishtam cannot be specified here.

प्रतिश्रुत्याऽप्यधर्म- 90, 10. प्रथम-तृतीय-पञ्चम- 288, 5. प्रभाते तिसृभिः 266, 14. प्रागुपनयनात् 29, 6. प्रायो-नाज्ञक- 225, 3. बीजिनश्च 62, 7. ब्राह्मणस्य 215, 18. माता-पित्रोस्तु सूतकम् 260, 12. मातृबन्धुभ्यः 62, 8. मांसं न भक्षयेयुः 293, 19. मर्ध-ललाट- 35, 5. यथाश्रदं सर्वस्मिन् वा 322, 5. यथोपपादमूत्र-पुरीषः ३०, ५. युद्धे 225, 3. राजक्रोधाच 225, 2. रात्रिशेषे द्वाभ्याम् 266, 14. विद्या-चारित्र-बन्धु- 75, 6. श्रुत्वा चोर्ध्वम् २३३, १४. सदाः आदी 367, 9. सायंपातस्वज्ञम् ४३, १५. स्नानं सहधर्म-18, 9. स्यन्दिनी-यमस्-380, 19. हवि:षु चैवं दुर्वालादीन् 352, 19. हिंसा-ऽनुप्रहयोः 181, 7.

३७. चर्तांवशतिमतम्— अधस्तान्नवमान्मासात् २४०, १४. एकं नाम्ना परं तूष्णीम् ४६०, १५. कोद्रवान् राजमाषांश्च ३७४, ३. तिस्रस्तिसः श्राठाकाः स्युः ४०९, २१. हे हे राठाके देवानाम् 406, 1. निष्पावांस्तु विदेषिण 374, 4. मृत-जातकयोर्थीगे 264, 14. मृते जीवति वा तस्मिन् 240, 15. मृतेन गुद्धचते जातम् 264, 15. यावनाठानिष तथा 374, 5.

३८. *छन्दोगश्रुति:— यद्यप्यस्मा इमामद्गि: 52, 18.

३९. *छन्दोगाः— एतमु एवाहम् 106, 7. तृतीयो ऽत्यन्तम् 137, 8. ब्रह्मचारी— 137, 6. रदमींस्त्वं पर्यावर्तयाद्वहवो 106, 8.

४०. छागलेय:—
अपत्नीक: समारोप्य 138, 3.
उक्तलक्षणसम्पन्नैः 337, 1.
पुरुषत्रयविख्यातैः 337, 2.
पूजयेच्छ्राद्धकालेश्पि 401, 2.
विप्रानुद्धरते पापान् 401, 3.

४१. जमदिशः— अपसन्यं तु तत्रापि 437, 1. अपसन्येन कर्तन्यम् 422, 11. अल्पं पुनस्त्सष्टन्यम् 426, 5. आसाद्य सहपिण्डत्व-445, 17. कुर्वीत दर्शवच्छाद्धम् 445, 13. सर्वे कर्माऽपसन्येन 437, 3. स्वन-स्तोत्रजपं मुक्त्वा 422, 12.

^{*} The quotations appear in Chhândogyopanishad.

४२. जातूकण्यः-

अग्न्यभाव: स्मृतस्तावत् 414, 1. अग्न्यभावे तु विप्रस्य 413, 17. अत ऊर्ध्व न कर्तव्यम् 329, 20. एको इष्टं तु कर्तव्यम् 447, 2. कुर्यातामितरे कुर्युः 446, 24. च्यवते पितृलोकात्तु 330, 3. त्रैपक्षिकाऽअब्दिके चेति 449, 18. द्वादश प्रतिमास्यानि 449, 17. न स्त्रीभिन च बालेन 435, 12. पञ्चयज्ञविधानं च 211, 7. पात्राणि चालयेच्छा दे 435, 11. पिण्डयज्ञं चरुं होमम् 211, 17. पितुः पितृगणस्थस्य 445, 13. पृथक्ते तु कृते पश्चात् ३३०, ५. प्रत्यव्दं पार्वणेनैव 446, 23. प्रत्यब्दं प्रतिमासं च 445, 14. प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः 330, 2. सपिण्डीकरणाद्ध्वं पृथक् 330, 4. सपिण्डीकरणादूध्वं माता-पित्रोः 447, 3.

ापत्राः 447, 3. सपिण्डीकरणान्तं च 330, 1. स्तके तु समुत्पचे 211, 16.

४३. *जाबालश्रुतिः— इदमेवास्य 166, 18. एतत् सर्वे भू: 176, 3. तत्र परमहंसा नाम 165, 16. दण्डं कमण्डलुम् 166, 1. प्रच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य 166, 16. यथाजातरूपधरो 166, 3. यदहरेव विरजेत् 151, 5. यदि वेतस्था 149, 1. शिखां यज्ञोपवीतम् 166, 1. सहोवाच याज्ञवल्क्य: 166, 17.

४४. *जाबाल:— तन्मध्ये हापयेदेव 211, 10. सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् 211, 9. ४५. जाबाला:—

गृही भूत्वा 136, 16. 147, 19. ब्रह्मचर्य समाप्य136, 16.147, 19. वनी भूत्वा 136, 17.

147, 20.

४६. *जाबालिः—
अगतेऽपि रवी कन्याम् 320, 5.
आषाढचाः पञ्चमः पक्षः 320, 6.
नैमित्तिकं तुं कर्तव्यम् 470, 11.
पार्वणं त्वमिनिर्वर्त्यं 470, 2.
पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यम् 320, 7.
प्राप्तोति पञ्चमे दत्वा 320, 8.
यदि गृहमेव कामयेत् 51, 1.
यद्येकत्र भवेतां चेत् 470, 1.
आद्धं कृत्वा तु तस्यैव 470, 10.

^{*} The quotations appear in Jâbâlopanishad.

^{*} Jâbâlah and Jâbâlih may be one and the same author, and the quotations may appear in Jâbâlasmṛiti.

४७. जैमिनि:— छिन्ने नाले ततः पश्चात् 23, 4. 231, 10. यात्रन छिचते नालम् 23, 3. 231, 9.

४८. *तापनीयश्रुति:— सप्तद्दीपवती भूमिः 53, 1.

४९. दक्षः — अतीताच्च स्मरेद्धोगान् 196, 11. अतीते अब्दे अपि कर्तव्यम् 234, 19. अन्धवन्मूकवत् पद्ग- 196, 13. अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च 208, 5. आकारो ऽसिर्यथा क्षिप्तः 196, 6. आिक चन्यमदम्भश्च 196, 8. आस्ते त्रजति यो नित्यम् 196, 14. उपन्यासक्रमेणैव 207, 14. एकाहाच्छुद्धचते विप्रो 208, 1. एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु 180, 6. एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः 180, 9. एतै: सर्वेषु निष्णाती 177, 3. एतै: सर्वै: सनिष्पन्नो 195, 3. एवंविधस्य विप्रस्य 208, 6. एष में मण्डलं भित्वा 196, 19. क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 15. यन्थार्थतो विजानाति 207, 15. तथा हीनतमे चैव 203, 3. त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् 148, 3.

त्रयो यामः समाख्यातः 180, 7. त्रिदण्डेन यतिश्वेत 172, 3. नगरं न हि कर्तव्यम् 180, 8. न यतिर्न वनस्थश्च 148, 6. न वक्तारं पुनर्यान्ति 196, 2. नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन 195, 2.

नाडध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन 177, 2.

नान्यविद्याऽभियुक्तश्च 196, 10.
ना असूतकं कदाचित्स्यात् 218, 18.
निद्दिहिष्यित तत्सर्वम् 196, 17.
पितृपत्न्यामतीतायाम् 235, 1.
पातिलोम्येन यो याति 148, 4.
पाप्तांश्च नाभिनन्देत 196, 12.
मरणान्तं तथा चान्यत् 207, 13.
महागुरुनिपाते तु 234, 18.
मानसस्य तु दण्डस्य 173, 22.
यिसन् कामाः प्रविद्यन्ति 196, 3.
यिसन् क्रोधः द्यमं याति 196, 5.
यिसन् क्रान्तिः द्यमः द्योचम् 196, 7.

यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः 196, 1. यस्यैतङ्कक्षणं नास्ति 172, 7. यस्यैते नियता दण्डाः 173, 19. ये दशाहादयः प्रोक्ताः 208, 4. यो गृहाश्रममास्थाय 148, 5. राजर्विंग्दीक्षितानां च 207, 17. राजवार्ता हि तेषां च 180, 10.

^{*} The quoted line appears in Nrisinhatapaniyopanishad.

204, 13.

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 18. वाग्दण्डो मीनता प्रोक्ता 173, 21. विषयाच पुनर्यान्ति 196, 4. वृथा प्रलापी यो न स्यात् 196, 9. वैश्यः पञ्चदशाहेन 204, 14. 209, 8. व्यसनासक्तिचित्तस्य 218, 16. व्याधितस्य कदर्यस्य 218, 14. त्रतिनां सत्रिणां चैव 207, 18. शुद्धचेद्दिपी दशाहेन

209, 7. अद्धा-त्यागविहीनस्य 218, 17. षड्-दश-द्वादशाहं च 207, 12. 216, 8.

सकल्पं सरहस्यं च 207, 16. सञ्चितं यहहस्थस्य 196, 16. सद्य: शीचं तथैकाहम् 207, 11. 216, 7.

संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा 196, 18. संवत्सरे व्यतीते तु 235, 2. स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यम् 180, 11. हीने हीनतरे वाजप 208, 2.

. ५०. दत्तात्रेयः-लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12. 174, 5. वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च 172, 11. 174, 11.

५१. देवलः-अधीत्य विस्मृते वेदे 356, 16. अनुवृत्ती च नान्येषाम् ४६८, २.

अन्तराला बहिर्वणीः 122, 4. अन्यस्मिस्तत्तिथौ तस्मिन् ३३१,१०. अन्हि चेइहनं कुर्यात् 275, 7. अपरा वृषली ज्ञेया 356, 21. अपाङ्केयः स विज्ञेयः ३५३, 10. अपूर्ण यव-गोधूम- 383, 12. अभक्षाः पद्युजातीनाम् 388, 12. अभिमन्व्याथ भूरितः 37, 7. अभोज्यं प्राहुराहारम् ३८३, ११. अर्धमासं तु शुश्रुषो:207, 5. अवलीढं श्र-मार्जार- 382, 1. अश्ल्का ब्राह्मणाहीश्र 88, 17. असम्भवे परेर्चुर्वा ३६०, १०. असुरापहतं सर्वम् ३६८, ७. असी देवलको नाम 353, 9. अहःषोडशकं यत्तु 319, 16. आखु-मूषक-मार्जार- 388, 14. आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु ४३७, ६. आचार्यं स्वमुपाध्यायम् २७८, ४. आ त्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात् 232,19. आरमेत नवैः पात्रैः ३६८, ५. इन्द्क्षय-गजच्छाया- 310, 16. उन्मादस्त्वग्दोषो ३४१, ७. उलूक-कुरर-इयेन- ३८८, १. एकाहमरणे पित्रोः 468, 13. एकोहिष्टे तु सम्प्राप्ते ३३१, १. एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य 407, 1. एते कालाः समुद्दिष्टाः ३१०, १७. एतेर्युक्तस्य राज्ञस्तु 207, 3.

एतै: साकं कर्मयुक्तः 207, 2. एवं क्षत्रिय-विट्-ग्रूद्राः 118, 22. कण्डुरं श्वेतवृन्ताकम् 378, 17. कर्तव्यश्च त्रिमिवेणैः 89, 2. कार्पास-क्षीम-गोवाल- 36, 3. कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च 303, 18. केरा-रोम-नखेर्वाजप 381, 11. क्षत्रियाचेव वैदयायाम् 120, 15. गान्धर्वादिविवाहेषु 89, 1. गोधा कुर्मः शशः श्वाविट् 389, 4. यामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय ३६, १८. चकोरः कोकिलो रञ्जु- 388, 10. चण्डालाऽभिरमेध्याभिः 286, 15. चत्वार्यधीतवेदानाम् २०६, 17. चोप्य-पेयसमृद्धं च ३६८, १. ज्येष्ठायां यद्यनूढायाम् ३५७, १३. ततः कर्मणि निर्वृत्ते 439, 13. ततोऽन्नं बहुसंस्कारम् ३६८, ८. तत्र त्याज्यानि वासांसि 296, 2. तथा शतभिषग्युक्ता 310, 15. तथैव मागधो वैदयात् 121, 12. तथैव यन्त्रितो दाता ३६८, 4. तस्यां यो जायते गर्भः ४५७, २१. तस्याशीचं दशाहं तु 277, 18. तावित्रगुणितं सूत्रम् ३६, १९. तिलानविकरेत्तव ३६८, ६. तृतीया रोहिणीयुक्ता 310, 13. तेषां करोति यः कश्चित् 277, 14. तेषां दशाहमाशीचम् 220, 6.

तेषां सवर्णजाः श्रेष्टाः 122, 3. तैलमुद्दर्तनं खानम् 391, 9. त्रिस्ताडयेत् करतलम् ३७, ४. त्रिंशद्रात्रं तु वैदयानाम् 204, 18. दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो 437, 8. दशमेशिह्न पतेचस्य 267, 12. दशमेऽहनि सम्प्राप्ते 296, 1. दशाष्टी षट् च शेषाणाम् 109, 12. दशाहं ब्राह्मणानां तु 204, 17. देवागारेऽथ वा गोन्ने 36, 20. देवार्चनपरे। नित्यम् ३५३, ८. देवा हव्यं न गृह्णन्ति 443, 6. नदीतटेषु तीर्थेषु 304, 1. न देवं नापि पित्र्यं च 467, 11. नाश्वाद्धिः प्रसवाशीचे 235, 15. नाऽशीचं स्तके प्राक्तम् 254, 8. निरामिषं सक्तृद्धक्त्वा ३६०, १. निईत्य तु त्रती पेतान् 278, 5: नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 7. पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ३८९, ३. पतिताभिश्चिताभिश्च 286, 16. पत्रं पुष्पं फलं वाजि 37, 6. परतः परतोऽशुद्धिः २६५, २१. परदाराभिगो मोहात् 357, 5. परमेकाहमावर्षात् 232, 20. पात्रेरीदुम्बरैर्दचात् ३९१, १०. पारावत-कपोती च 388, 11. पित्रोरुपरमे पुत्राः 468, 1. पुनःपाते दशाहात्प्राक् 267, 11.

पुर्वे विवाहाश्चत्वारः 88, 16. प्रभाते तु त्रिरात्रेण 267, 13. प्रमीती पितरी यस्य 467, 10. प्राकृतानां तु सर्वेषाम् 207, 8. वधीयात्तत्सजीवं तु 37, 2. बहूनि चायुःकामस्य ३८, ७. बिल्वा-ऽश्वत्थादियज्ञीय- 37, 1. ब्रह्मचारी न कुर्वीत 278, 1. ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु 120, 14. ब्राह्मणोऽप्रिरजो गौर्वा 439, 14. ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः 12, 13. ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्यात् १०९, ११. ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः 118, 21. भोजने नोपयुद्धीत 382, 2. भ्रणहत्यामवामोति 100, 6. महिषीत्युच्यते भार्या ३५७, २०. यज्ञोपवीतं कुर्वीत 36, 9. यदि कुर्याचरेत् क्रच्छ्म् २७८, २. यस्मिन् देशे य आचारो 68, 6. यः समानोदकं प्रेतम् २७७, १७. या सकृत् संस्कृता नारी 21, 17. यौगपद्ये तु तीर्थानाम् 109, 5. रक्षणार्थमपुत्रां वा 109, 6. वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया ३५६, २०. विच्छिन्नं वाऽप्यधायातम् ३४, 17. विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति 304, 2. विश्रुद्धमि वाहारम् ३८१, १०. विहितं तु सिपण्डानाम् २७७, 13. वेदामियुक्तविप्रस्य 206, 18.

वैश्यस्यैवं पञ्चदश 207, 4. वैश्यायां क्षत्रियायां च 121, 11. व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् ३७, ३. राद्रादायोगवः क्षता 121, 10. आदं कृत्वा तु थी विषो 443, 5. भाउत्स्य पृजितो देशो 303, 17. ध-शुगाल-वृक-इीपि- 388, 15. थः कर्ता ऽस्मीति निश्चित्य ३६०, ८, षण्मासात् पि. णी 233, 17. स एवोपपितर्ज्ञेयो ३५७, ६. स तस्मिन्नेय कर्तव्यो 68, 7. सदा सम्भवतः कार्यम् ३६, ४. सिंपण्डनं त्रिपक्षे स्यात् ४६८, 14. सर्ववर्णेषु दायादाः 220, 5. सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् ३७, ५. सा चाऽमेदिधिषूर्ज्ञेया 357, 14. साविज्या त्रिवृतं कुर्यात् 36, 21. साविज्या दश्कात्वो अद्भिः 38, 16. सिंह-ज्याव्रर्क-शरभाः ३८८, १३. स्त्रं सलोभकं चेत्स्यात् 38, 15. स्तनाद्ध्यमधो नाभेः ४८, 1. स्नात्वा गृहं विशेष्टिशो 275, 8. स्याचेत्तत् पञ्चमादह्नः 265, 22. स्वयं दारानृतुस्नातान् 100, 5. हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च 37, 8.

५२.* देवस्वामिः— इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम् ३३१,19.

^{*} Devaswâmi is the author of Smriti- Chandrikâ, Grihyasûtra-bhâshya, &c.

एकोहिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18. एतदृष्यशृङ्गवचनम् 331, 16. निमित्तान्तर- 331, 17. विट्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति 344, 23.

५३. *धर्मः — यादिव्या आप इति पात्रम् 410,14.

५४. नारदः-अदृष्टश्चेद्वरो राज्ञा 90, 2. अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः 76, 18. अभिशापादुरो रोगात् 76, 4. अज्ञक्ती भेषजस्यार्थे 10.4. आक्षिप्रो मोघबीज्य 76, 6. आपत्स्विप च कष्टास 5, 3. आर्थभेवाथ दैवश्र 45, 10. ईंध्याषण्ढश्च सेव्यश्च 76, 5. कन्येवाक्षतयोनिर्या 57, 18. क्षेत्रं बीजवते देयम् 76, 19. चतुर्दश्विधः शास्त्रे 76, 1. चिकित्स्यश्चार्श्चिकित्स्यश्च 76, 2. तस्य कुर्याचृपो दण्डम् ११, १८. तस्यामप्रकृतिस्थायाम् ८०, २. त्रीनृतृत् समितिक्रम्य 93, 11. दत्वा न्यायेन यः कन्याम् 90, 1. दीर्घ-कुत्सितरोगार्ता 92, 2. दृष्टाऽन्यगतमावा च 92, 3. दोषे सित न दोषः स्यात् 92, 21. हे भार्ये क्षत्रियस्याऽन्ये 95, 11.

नाऽद्ष्टां दूषयेत् कन्याम् 92, 11. निसर्गपण्ढो वधिश्व 76, 3. पिता दद्यात्स्वयं कन्याम् 79, 17. पुनर्भुः प्रथमा प्रोक्ता 57, 19. पुमान् स्याह्यक्षणेरेतै: 75, 20. प्रतिगृह्य तु यः कन्याम् ९३, १०. प्रथमादाश्रमाद्वापि 153, 4. ब्राह्मणस्य तु विक्रेयम् 12, 9. ब्राह्मणस्याऽऽनुरुोम्येन १५, १. ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् 153, 5. ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम् ८५, १. माता त्वभावे सर्वेषाम् 80, 1. मातामहो मातुलश्य 79, 18. यदा तु नैव कश्चित् स्यात् 80, 3. यद्यवद्यं तु विक्रेयाः 10, 5. यस्तु दोषवतीं कन्याम् ११, १७. यस्याप्तु प्रवते वीर्यम् 75, 19. यो वै यतीननादृत्य 339, 19. राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् ८५, ११. विजानन् वसतो प्रामे 339, 20. वैद्याया हो पती जेयी 95, 12. ग्रद्रायाः पातिलोम्येन 95, 10. सवर्णमनुरूपं च 80, 13. सहधर्भ चरेत्तेन 80, 14.

५५. नारायण:— अचालियत्वा तत्पात्रम् ४३५, ८. द्विजातिभ्यः सवर्णायाः ४१७, १९. निकेतनं कारियत्वा ३६६, १९. निराज्ञाः पितरस्तेषाम् ४३५, ९.

^{*} Possibly Dharmasmriti.

ब्रह्महत्यामवामोति ३६६, २०. यहृत्यं यत्पवित्रं च ४१७, १८.

५६. निगमः-

अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12. अपहता इति तिलान् विकिरेत् 402, 1.

आहितामेः पित्रर्चनम् 333, 8. कृष्णमीवो रक्तिश्वाराः 372, 20. तूष्णीं भुद्धीरन् न विलोकयमानाः 424, 9.

नाचपानादिकं श्राद्धे 423, 11. स वैवार्धाणसः प्रोक्तः 372, 21.

५७. नृत्तिंहपुराणम्-अप्निं स्वात्मानि संस्थाप्य 156, 11. अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः 192, 13. इप्टिं वैश्वानरीं कृत्वा 156, 10. एवं वनाश्रमे तिष्ठन् 156, 6. कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिम् 192, 15. चतुरङ्गलेन प्रक्षाल्य 192, 14. चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् 156, 7. जप-ध्यानविद्योषेण 192, 7. ततो निवृत्य तत् पात्रम् 192, 6. दत्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च 156, 9. देयं पितृभ्यो देवेभ्य: 156, 8. न दुष्येत् तस्य तत् पात्रम् 192, 12. प्राप्तीति परमं स्थानम् 193, 3. भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यम् 192, 11. मुद्धीत पर्णपुटके 192, 10. यतिर्धर्मरतः शान्तः 193, 2.

यस्यैतानि स्रगुप्तानि 149, 7. संन्यसेदक्वतोद्दाहो 149, 8. सर्वव्यञ्जनसंयुक्तम् 192, 8. स्र्यादिदेव-भूतेभ्यो 192, 9. इत्पुण्डरीकनिलये 193, 1.

५८. *न्यायः— समं स्यादश्चतत्वात् ३६२, 14.

५९. पद्मपुराणम्— आचान्तेषूदकं दद्यात् ४३४, 12. शिखायज्ञोपवीतेन १६५, 12.

६०. परमहंसोपनिषद्— काष्ठदण्डो धृतो येन 177, 14. को मुख्यः 175, 1. कौपीनं दण्डमाच्छादनम् 174, 16. ज्ञानदण्डो धृतो येन 175, 7. तच न मुख्यम् 174, 17. स याति नरकान् घोरान् 177, 15.

६१. पारस्करः—
अन्तर्दशाहे विप्रस्य 283, 13.
अन्यद्य गो-कृष्णाजिनम् 436, 15.
अस्थिसञ्चयनादर्वाग् यदि 284, 20.
अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा—
283, 12.
अहन्यहनि यच्छ्राद्धम् 300, 4.
आजं गन्यं वा 33, 1.
एकपङ्कचुपविष्टानाम् 436, 16.
एका वैश्यस्य 95, 16.
एकोहिष्टं तु यच्छ्राद्धम् 300, 6.

^{*} Mimânsa Sûtrâs of Jaimini.

ऐणेयमजिनम् 32, 21. गच्छन देशान्तरं यद्धि 301, 10. ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धम् 301. 7. 404, 2. तदप्यदेवं कर्तव्यम् ३००, ७. तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तम् ३०१, 11. तिन्तित्यश्राद्धवत् कुर्यात् 301, 9. तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15, त्रींस्तु दद्यानृतीये 290, 3. देवानुहिरय क्रियते 301, 8. द्वितीये चतुरो दद्यात् 290, 2. **हे राजन्यस्य** 95, 16, निषेककाले सोमे च 301, 6, 404, 1, प्रथमे दिवसे देयाः 290, 1. ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु 289, 15. भक्ष्यं भोज्यं समं ज्ञेयम् 436, 17. मासे द्वितीये 20, 9. मृते शुद्रे गृहं गत्वा 284, 21. यदहः पुंसा 20, 9. रौरवं राजन्यस्य ३३, 1. वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः 289, 16. वैश्वदेवविहीनं तु 300, 5. सर्वेषां वा गव्यम् ३३, २. सर्वेषां वा श्रुद्राम् 95, 17. स्वस्तीति भगवन् 435, 14. हिरण्यं विश्वेभ्यो 436, 14. ६२ वितामहः--अमावास्या व्यतीपात-308, 19.

कुटीचको बहूदको 161, 2. चतुर्थः परहंसश्च 161, 3. चतुर्विधा भिक्षवस्तु 161, 1. चान्द्रायणेन वर्तेत 163, 21. न कुटचां नोदके सङ्गम् 163, 7. नाऽगारे नाऽक्षने नाऽक्षे 163, 8. नित्यं विषवणस्नायी 163, 20. निश्वलः स्थाणुभूतश्य 163, 6. परः परमहंसस्तु 174, 2. बन्धुवर्गे न भिक्षेत 163, 5. बहूदकः स विज्ञेयः 163, 4. यमैश्य नियमैर्युक्तो 174, 3. लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 13.

174, 5. विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः 303, 20. वृक्षमूले वसेन्निस्यम् 163, 22. वृत्तिभेदेन भिनाश्य 172, 11.

174, 11. स्वमात्रायां न कुर्याद्वे 163, 9. हंसस्तृतीयो विज्ञेयः 163, 19.

६३. "पिप्पलादशाखा— अम्नेरिव शिखा नाऽन्या 169, 4. इदं यज्ञोपवीतं तु 169, 10. एभिर्धार्यमिदं सूत्रम् 169, 7. कर्मण्यधिक्तता ये तु 169, 6. ज्ञानमेव परं तेषाम् 169, 3. ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठाः 169, 2. तत्सूत्रं धारयेद्योगी 168, 15. तत्सूत्रं विदितं येन 168, 13. ते वे सूत्रविदो लोके 169, 1.

^{*} Possibly this is an Upanishad.

धारणादस्य सूत्रस्य 168, 18. बहिःसूत्रं त्यजेद्दिद्दान् 168, 16. ब्रह्मभाविमिदं स्त्रम् 168, 17. ब्राह्मण्यं सकलं तस्य 169, 9. यदक्षरं परं ब्रह्म 168, 11. येन सर्विमिदं प्रोतम् 168, 14. विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् 169, 11. शिखा ज्ञानमयी यस्य 169, 8. सिशिखं वपनं कृत्वा 168, 10. स शिखीत्युच्यते विद्वान् 169, 5. स्वनात् सूत्रमित्याहुः 168, 12. सूत्रमन्तर्गतं येषाम् 168, 19.

६४. *प्राणम्— अमौकरणशेषं तु 412, 12. अतिक्रम्य द्विजवरान् ३४८, 10. अतिक्रम्य महारौद्रम् ३६३, १५. अनतीतद्विवर्षस्तु 241, 15. अवेदोक्ताश्च निर्यासाः ३७६, २. आशीचं बान्धवानां तु 241, 16. आसने चासनं दद्यात् 402, 10. उपमूलं सङ्गङ्खनान् ३९१, १५. एष्टन्या बहवः पुत्राः 108, 13. कन्यागते सवितारे 323, 17. कुरुष्त्रेति स तैरुक्तो 402, 3. चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 23, 4. जेपदायान्तु न इति 408, 20. ततो वृश्विकसम्प्राप्ती 323, 19. तत्र पार्वणवच्छाद्मम् ३३०, १४.

तस्माचातिक्रमेत्प्राज्ञो ३४८, 11. ताभ्यां चैव नमस्क्रत्य 401, 12. तिथिवैवस्वती नाम 310, 2. तिलांस्त् प्रक्षिपेनमन्त्रम् 408, 22. दक्षिणं चरणं विप्रः 361, 11. देवा हव्यं न गृह्णनित 442, 10. द्वादशेऽहिन राजेन्द्र 27, 3, धनं पुत्राः कुतस्तस्य ३२३, २२. नातिक्रामेन्नरश्चेतान् ३४८, 14. निर्ङ्गेष्ठं गृहीत्वा तु 403, 1. निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति 324, 2. पादावादाय वैदयो है। 361, 12. पार्ण-राजत-ताम्राणि ३९१, १५. पुनः स्वभुवनं यान्ति ३२३, २०. पुष्प-धूप-खुगन्धादि ३९१, १८. प्रतिवासि रिको होमः 442, 9. प्रदानं यत्र यत्रेषाम् ३३०, १३. भागिनेयं विशेषेण ३४८, 13. मातुलान् भजते पुत्रः 73, 14. मुमुक्षः परमे हंसे 161, 8. यथाशीला भनेन्माता 73, 19. यवांस्तिलान् बृसीः कांस्यम् 391, 19. रक्षार्थं पितृसत्रस्य 408, 21. वांशं करीरं सुरसम् 376, 1. विरक्तिईविधा प्रोक्ता 161, 5. वश्चिक समीतकान्ते 324, 1. शक्तो बहुदके तीत्र- 161, 7. ज्ञून्या प्रेतपुरी सर्वा 323, 18. श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि ३७६, ३.

^{*} The quotations belong to different Purâṇâs.

आद्धभूमी गयां ध्यात्वा 401, 11. सत्यामेव तु तीत्रायाम् 161, 6. सप्त पूर्वान् सप्त परान् 348, 9. सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् 348, 12. सूर्ये कन्यागते श्राद्धम् 323, 21.

६५. *पुराणान्तरम्— केवलं चिन्तयेज्ञातिम् ३४७, २१. तस्मात्सम्पूजयेदेनम् ३४७, २०. दूरस्थं भोजयेन्मूढो ३४७, १९. नातिक्रामेन्नरे। विद्वान् ३४८, ३. मूर्खं वा पण्डितं वाश्प ३४८, २. यस्त्वासचमतिक्रम्य ४४७, १८. सचिक्रष्टं द्विजं यस्तु ३४८, १.

६६. पुलस्त्यः—
अयनद्वितये श्राद्धम् 326, 18.
तेषां तु पितृवच्छ्राद्धम् 466, 4.
न त्यनेत् सूतके वा अपि 210, 15.
पदत्तायां त्रिरात्रेण 245, 21.
मनसोच्चारयेनमन्त्रान् 210, 17.
मातुः पितरमारभ्य 466, 3.
युगादिषु च सर्वाद्ध 326, 19.
सग्यस्विपेढकन्यायाम् 245, 20.
सन्ध्यामिष्टिं चर्रु होमम् 210, 14.
सूतके मृतके चैव 210, 16.

६७. पैटीनासः — अथातः पङ्किपावना भवन्ति ३४२, ५. अपि वा क्षत्रियायाम् १६, १. अलामे कन्यायाः 96, 1.
आदोन्दावेव कर्तव्या 291, 9.
आविकं वैदयस्य 35, 20.
आद्धरं तद्भवेच्छ्राद्धम् 442, 14.
एकादद्रो शिह्न यच्छ्राद्धम् 298, 3.
एकोद्दिश्च पानेन 454, 6.
कार्पासमुपवीतम् 35, 19.
कुर्याद्भिसां ततो द्यात् 441, 7.
क्षित्रया द्यारम् 98, 14.
क्षीमेयं राजन्यस्य 35, 19.
चतुर्णामपि वर्णानाम् 298, 4.
जनौ सपिण्डाः शुच्यः 212, 1.
259, 15.

ततो ब्राह्मणहस्तेषु 410, 10. तत्र स्तकं तहत् 258, 6. ता वर्जयेदिति 64, 2. तेपामेकैकः ३४२, १. त्रिणाचिकेतस्त्रिम्धः ३४२, ५. त्रीनतीस्य मानृतः 223, 7. त्रीन् मातृत: 61, 13. 62, 1. हिरैन्दवं तु कुर्वाणः 291, 10. नियुक्तो मूर्धनि 342, 10. पञ्चमीं मातृतः 61, 12. परिक्रमो ब्राह्मणस्य 98, 16. पितरी चेन्मृती स्याताम् 234, 15. पितृपाकान्समुद्भत्य 442, 13. पितृ-मातृष्त्रस्-64, 1. प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् 454, 8. प्रेतं मनसा ध्यायन् 288, 2. ब्राह्मणान् सप्त पञ्च ही 362, 3.

^{*} The quotations belong to different Puranas.

विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु 258, 5.
वृन्ताक-नालिका-पौत- 378, 13.
वैद्या प्रतोदम् 98, 15.
द्युद्रायां वा 96, 2.
ग्रूद्रा वस्त्रदशाम् 98, 15.
भादं निर्वर्त्य विधिवत् 441, 6.
भुत्वा तिहनमारम्य 234, 16.
सिपण्डीकरणाद्वीक् 454, 5.
सिपण्डीकरणाद्वीक् 454, 7.
साज्ञुष्ठं ब्राह्मण्याः 98, 14.
सूतकं मातुरेव स्थात् 212, 15.
259, 16.
स्तके सावित्र्या 210, 19.

६८. प्रचेताः-

अतः स्रतेन कर्तव्यम् 446, 21. अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा 425, 21. अपसव्यं न कुर्वात 460, 5. आ चान्नपरिणामानु 865, 19. आपोशानं प्रदायाथ 421, 8. आसायं श्राद्धशालायाम् 440, 15. एकेकस्य तु विप्रस्य 405, 8. कारवः शिल्पिनो वैद्याः 256, 13. कृतव्युडस्तु कुर्वात 465, 4. कृतापसव्यः पूर्वेद्यः 361, 6. कृष्णमाषास्तिलाश्चेव 368, 13. कृष्णाः श्वेताश्य लोहाश्च 368, 15. क्रियते शुद्धये यन्तु 301, 1. ततो मातामहानां च 459, 20. तावद्वुद्धिश्च कर्तव्या 288, 11.

तृप्तान् बुद्धाऽन्नमादाय 426, 13. दण्डयहणमात्रेण ४४६, २०. दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् 288,10. निख-दंष्ट्रि-विपन्नानाम् ३२७, १. न जपेत् पैतृकं जप्यम् 460, 1. न पादौ न शिरो बस्तिम् 425, 19. न स्पृशेद्धामहस्तेन 425, 18. नैकः श्राद्धइयं कुर्यात् 469, 1. पीत्वाञ्ज्योशानमश्रीयात् ४२४, १४. पदचात् प्राङ्मुखः पिण्डान् 460, 7. प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 2. भवद्भिः पितृकार्ये नः 361, 7. भृत्यवर्गावृतो भुङ्के 440,14. भोजनं तु न निःशेषम् 445, 20. मधुवाता इति त्चम् 421, 9. महायवा त्रीहियवाः 368, 14. मातृश्राद्धं तु पूर्वे स्यात् 459, 19. मातृष्वसा-मातुलयो: २४४, १४. मृते चर्तिवाजि याज्ये च 248, 15. यथा चोपचरेहेवान् 460, 6. यवोऽसीति यवान् कीर्त्वा 405, 9. ये अप्रीति भुवि क्षिपेत् 427, 6. राजानो राजभृत्याश्च 256, 14. वृक्षारोहण-लोहादि- 327, 8. शिरःप्रभृति पादान्तम् 408, 18. श्द्रचर्थमिति तत् प्रोक्तम् 301, 2. श्राद्धकर्ता न कुर्वीत ३६८, २. श्राद्भुक् प्रातरुत्थाय 368, 1. श्राद्रभुग्यो नख-रमश्रु- ३९१, १२.

सर्वे प्रकृतं दत्वा 420, 3. सर्वेन्द्रियाणां चापल्यम् 424, 15. सञ्येन वैश्वदेवार्थम् 361, 8. स्वधाकारं प्रयुद्धीत 465, 5.

६९. प्रजापति:— अन्याश्रितेषु दारेषु 250, 16. सुटीचको नाम 161, 11. गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः 250, 17.

----, 11. निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन् 329, 6. संक्रान्तावुपरागे च 329, 5.

%. *प्रभासखण्डम्— दैवे कर्मणि पित्र्ये च 335, 10. द्युद्धं स्यानु चतुर्थे ऽह्नि 335, 9.

७१. वहृचत्राह्मणम् एतद्ध स्म वै तद्दिद्दांसः 177, 9.

७२. बृहत्प्रचेता:— मातु: शौचं दशाहेन 231, 16. मुहूर्त जीवितो बालः 281, 15.

७३. वृहन्मनुः── आषाढीमविधं कृत्वा पञ्चमम् 321, 2. आषाढीमविधं कृत्वा यः पक्षः 321, 5.

काङ्क्रान्ति पितरः क्रिष्टाः 321, 3. जीवन् जातो यदि ततो 231, 12. तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत 321, 6. तस्मात्त्रवेव दातव्यम् 321, 4. दशाहाभ्यन्तरे वाले 231, 5. भगिन्यां संस्थितायां तु 252, 4. मित्रे जामाति प्रेते 252, 5. शावाशीचं न कर्तव्यम् 231, 5. रयालके तत्सुते चैत्र 252, 6. सूतकं सकलं मातुः 231, 13.

७४. बृहस्पतिः— अटेत पृथिवीं सर्वाम् ३३८, 12. अत्यम्लं शुक्तमाख्यातम् ३८३, १८. अनभ्यच्यीदपात्रं तु 433, 16. अन्यथा वर्तमानी ती 443, 17. अन्यदेशगता पत्नी 439, 5. अपसन्येन पित्र्ये च 361, 20. आपत्काले स्वयं कुर्वन् 5, 7. आईवश्र दरीते तु 403, 12. उपवीती ततो भूत्वा ३६१, १९. ऋचा तु तृप्यति पिता ३३८, १४. ऋचो यजूषि सामानि ३३%, 11. ऋतुकालाभिगमनम् 104, 11. एकविंदातिवर्षी वा 69, 10. एकैकमथ दा ही त्रीन् 364, 6. करिष्यति वृषोत्सर्गम् ३०५, ६. कर्कटे संस्थिते भानी 129, 16. काङ्किन्ति पितरः पुत्रान् ३०५, ४. कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् 5, 6. कत्रदेक्षो वद्धः सत्यः 403, 10. क्षत्रियो द्वादशाहेन 209, 15. गयां यास्यति य: कश्चित् 305, 5. गंयायां धर्मपृष्ठे च 305, 8. गयाशीर्षे वटे चैव 305, 9.

^{*} A Khanda of Skandapurâṇam.

चत्वारिंदाइदन्त्येके 229, 19. जाताशीचं तु सर्वेपाम् २६०, १. ज्ञाति-बन्धु-सहच्छिप्यैः 461, 19. तदा तं जीर्णवृषमः 439, 6. तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थम् १०१, १३. तां निशां ब्रह्मचारी स्यात् 443,16. त्रिरात्रेग सकुल्यास्तु 205, 17. त्रिंशइषीं दशाब्दां तु 69, 9. च्यहं मातामहाऽऽचार्य- 247, 21. दशाहाच्छुद्धचते विप्रो 221, 1. दशाहेन सपिण्डास्तु 205, 16. देशान्तरं वदन्त्येके 229, 18. धुनिश्च रोचनश्चैत्र 403, 11. न किञ्चिद्धेष जादन्यत् 195, 6. न चाध्ययनशीलः स्यात् 195, 11. न तीर्थवासी नित्यं स्यात् 195, 10. नर्मदोत्तरभागे तु 129, 15. नैवाददीत पाथेयम् 195, 8. पक्तमापत्स गृग्हीयात् 195, 9. पालियप्यति वृद्धत्वे ३०५, ७. पितु: पितामहः साम्ना 338, 15. पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः 462, 14. प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः 461, 18. प्रवासादिनिमित्तेषु 211, 14. बान्धवो वा परो वाजिप 261, 15. यदि लभ्येत पित्रर्थे 338, 13. यद्येकं भोजयेच्छा दे 338, 10. यस्तै: सह सपिण्डोऽपि २६१, १४. रिक्थे च पिण्डदाने च 462, 15. लब्बाहारां स्त्रियं कुर्यात् 101, 14.

विना भोजनकालं तु 195, 7. वैदयः पञ्चदद्याहेन 209, 16. सित्कया-काल-पात्रादि 864, 7. सिदेव वा पर्ववर्जम् 104, 12. सप्त-पञ्च-त्रिरात्रेस्तु 221, 2. सायं-प्रातर्वेश्वदेवम् 254, 11. स्तके मृतके चैव 211, 13. स्तियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्थात् 101, 12. स्नानं पकुर्यात्तु पिता 260, 10. स्वाध्यायः क्रियते यत्र 254, 10.

७९. बेंजवापः—
अथ सीमन्तोन्नयनम् 21, 7.
अप्यरम-मृण्मयानि 392, 22.
एकस्मिन् वा बहुषु वा 409, 18.
खादिरो दुम्बराण्यव्यं- 392, 21.
गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 411, 9.
तस्योपरि कुशान् दत्वा 411, 8.
नृतीये वर्षे 28, 11.
पिता नाम करोति 25, 19.
पुरास्तमयात् 39, 14.
मासि द्वितीये वा 20, 7.
शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः 39, 15.
स्तीर्वा पितृणां विण्येव 409, 17.

%. *वीधायनधर्मः— ओं भूः सावित्रीम् 159, 18. %. बोधायनः-

अप्रिहोत्रं स्वकाले च 159, 9.

^{*} Ordinarily called Baudhâyanadharmasûtram.

अत ऊर्ध्व यज्ञोपवीतम् 170, 11. अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपः 71, 15. अथ यदि दशरात्र-267, 4. अथ संवत्सरे पूर्णे 451, 11. अथादित्यस्यास्तमयात् 158, 17. अथोत्तरतः 67, 15. अनागतां तु ये पूर्वाम् 164, 18. अनुपनीतेन 67, 13. अन्ष्रितं त् यहेत्रैः 68, 16. अन्यस्मै विधिवद्देया 89, 9. अपि वा गुणहीनाय 77, 14. 78, 3. अभिगम्य गृहाजिक्षाम् 187, 21. अलुप्तकेशो यः पूर्वम् २९६, १०. अविद्यमाने सदृशे 81, 3. असम्भवे तु पूर्वस्य 189, 11. आज्यं च गाईपत्ये तु 159, 1. आज्यं पयो दधीत्येतत् 158, 14. आदिशेत् प्रथमे पिण्डे ४५६, १०. आपचपि न कांस्ये तु 191, 18. इतरदितरस्मिन् 67, 17. इप्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् 159, 10. उक्त्वा विरजसं मन्त्रम् 187, 12. उत्तरेषामुत्तरोत्तरः 87, 10. उत्पाटयेच कवचम् 188, 4. उदये विधिवत् सन्ध्याम् 179, 14. उद्दयं तमसस्परीति 192. 2. उपनिष्ठेन सूर्य तु 187, 11. उपःकाले समुख्याय 179, 9. ऊनपञ्चाश्वदेतेषाम् 72, 6.

कर्ध्व जान्त्रोरधो नामैः 187, 8. ऋची-यजूषि-सामानीति ३४५, ५. ऋती नोपैति यो भायम् 100, 10. एकत्र लोभाचो भिञ्ज: 190, 3. एकदण्डी भवेद्दापि 178, 13. एकादश-नव-द्वि-त्रि- 157, 8. एकैकामेव 116, 10, एको वा ताडूको दण्डो 157, 11. एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य 160, 11. एतामवस्थां सम्प्राप्य 159, 8. एतावतैव विधिना 153, 16. ओं मूरित्यादिना प्रारय 158, 15. काले ज्यराण्हमू यिष्ठे 187, 7. कुटीचकाः परित्रज्य 162, 9. कुम्भी-तिन्दुक्रयोर्वाशी 191, 17. लुश-कार्पास-सूत्रीर्भ 157, 12. क् रालेर्पथितं शिक्यम् 157, 13. कृच्य-सान्तपनांचीश्र 164, 4. कृत्वा पुनर्जिपित्वा च 187, 13. कृत्वा आद्धानि सर्वाणि 157. 5. कौपीनाच्छादनं वासः 158, 6. क्षीरमपेयम् ३८१, ३. गड-तैल-हिरण्यानाम् २१४, ७. गृहीतं मन्त्रवत्तचेत् 158, 2. गृहीत्त्रेमा अथागत्य 118, 2. गोत्राणां च सहस्राणि 172. 5. गोदोहमात्रं तिष्ठेच 188, 1. गै।तमादीनृषीन् सप्त 131, 10. पाम-तीर्थैकरात्राश्च 164, 2.

यामान्ते यामसीमान्ते 158, 18. चण्डालाचहतं चैतत् 158, 1. चत्रस्रं वर्तुलं वा 158, 1. छत्रं पवित्रं सीवीं च 158, 8. जाग्यात् रात्रिमेतां तु 159, 5. ततश्रत्थें वर्षे तु 81, 2. ततो यामं त्रजेन्मन्दम् 187, 17. तत्र तत्र देशात्रामाण्यम् 67, 18. तदभावे रहस्यावित् 341, 5. तद्दत् पवित्रे गे।वालैः 179, 13. तस्मिन्नहिन दानं च 214, 8. तासां पञ्चादिका नित्या: 158, 11. तुल्यमाहुस्तयोः पापम् 100, 11. तेषां चत्वारः 87, 8. त्रिदण्डं दक्षिणे त्वक्ने 188, ३. त्रिमभुस्त्रिणाचिकेतः ३४३, 1. त्रि-पडात्रोपवासाश्च 164, 3. त्रीणि वर्षाण्यतुमती 81, 1. त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीम् 100, 8. त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थृलान् १५७, ७. दद्याद्रुणवते कन्याम् 77, 13. दन्तान्विधाव्य चाचम्य 179, 10. दशरात्रसमाशीवम् २६७, ५. दाता स्वर्गमवामोति 191, 4. दारवं वैणवं वाजप 158, 3. द्रष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूताम् 188, 2. देवानामृजवो दर्भाः ३९७, १९. दैवमार्षे तथा दिव्यम् 156, 14. द्दिगुणं त्रिगुणं वाजपि 157, 16.

द्वितीयमान्तरं वासः 187, 9. इितीयेऽह्मि तृतीयेऽह्मि 296, 11. द्वितीये पितरं तस्याः 456, 11. ध्यायन् हरिं च तचित्तः 187, 18. नानुष्टेयं मनुष्येस्त- 68, 17. निस्प्रहोऽ-यत्र गत्वैव 160, 12. नैवासी मोजयेच्छ्रादे 424, 12. नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् 78, 9. पञ्चभा विप्रतिपात्तिः 97. 12. पद्मानि चाक्षस्त्रं च 158, 9. पात मां सर्वतो रामो 187, 20. पात्रं वामकरे क्षित्र्वा 188, 5. पात्रं शिलामयं ताम्रम् 158, 4. पात्राणि सादियत्वाऽथ 159, 5. पादुके चापि शौचार्थम् 158, 7. पादेन पादमाक्रम्य 424, 11. पुजयित्वा यथाशक्ति 131, 11. पूर्णयाऽऽहवनीये तु 159, 2. पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ 179, 16. प्रदक्षिणं तु देवानाम् 397, 18. प्राङ्नाभिच्छेदनात् प्राह्या 214, 9. प्राणयात्रिकमञ्चं तु 188, 6. पादेशमात्रं वा स्क्म- 157, 17. बलादपहता कन्या 89, 8. विभ्रज्यलपवित्रं वा 179, 12. ब्रह्मजज्ञानम् 192, 1. ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यात् 159, 3. ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्याम् 189, 10. ब्राह्मणानामयं धर्मी 155, 3.

भिक्षापात्रादिशुद्धचर्थम् 187, 16. मिक्षां न द्युः पञ्चाहम् 190, 11. भिक्षां बन्ध्भ्य आदाय 162, 10. भु**ञ्जीत** 192, 3. भुञ्जीत न वटाश्वत्थ- 191, 16. मैक्षत्रयांदुपावृत्य 191, 21. मैक्षं श्रुद्रादिप प्राह्मम् 189, 13 भौतिकं चात्मनश्चान्ते 156, 15. मित्रस्य चर्षणीत्याचैः 179, 15. यदस्य पारे रजसः 160, 8. यस्मिन् गृहे जना मीर्ख्यात् 190, 12. यावच्छा दं प्रदीयेत 296, 12. युत्रा सुवासा इत्येवम् 160, 10. येन देवा: पवित्रेण 160, 7. योगपट्टं बहिर्वासः 158, 10. योऽसी विष्वाख्य आदित्ये 187, 14. राजन्य-वैदययोर्नेति 155, 4.

187, 14.
राजन्य-वैद्ययोनीत 155, 4.
वाग्दत्ता मनोदत्ता 57, 14.
वाग्यत्वा च केद्रादीन् 157, 6.
विकेद्रां सितमस्पष्टम् 157, 15.
विभूमे सन्नमुसले 187, 6.
विवत्साया अन्यवत्सायाश्च 381, 3.
विश्वासित्री जमद्गिः 71, 14.
विश्वासित्री जमद्गिः 71, 14.
विश्वासित्रीयभोध्ये मे 187, 19.
विष्टतान् कृष्णगोवाल- 157, 10.
व्याहतिभिस्तथा पात्रम् 160, 9.
शिष्य-सतीर्थ्य- 249, 6.
आवणपौर्णमास्याम् 127, 19.
पट्नादं पञ्चपादं वा 157, 14.

सखा मेत्यादिना दण्डम् 160, 6. सगोत्रां चेदमस्या 72, 11. स तस्य स्कृतं दत्वा 190, 15. स तुल्यं भूणहत्याया: 100, 9. सत्वक्कानवणान् सौम्यान् 157, 9. सन्ध्यां नोपासंते विशाः 164, 19. सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानाम् 71, 16. सर्वेषामप्यभावे त् 189, 12. सब्ये चादाय पात्रं तु 187, 10. साधुं चाऽपतितं विप्रम् 190, 14. सोऽहं नारायणो देवः 187, 15. सौवर्णे राजते ताम्र- 191, 19. स्तीर्णेषु दर्भे व्यासीत 159, 6. स्तीर्त्वा तु गाईपत्यस्य 159, 4. स्नात्वा चाचम्य विधिवत् 179, 11. स्वयमाहतपर्णेषु 191, 15. हंसाः कमण्डलुं शिक्यम् 164, 1.

७८. व्रह्मगर्भः— योऽनुष्ठातुं न दाक्रोति 229, 6. सोऽप्रि वारिमहायात्राम् 229, 7.

9९. व्रह्मानि सक्तम्— पाद्यं चैव तथैवार्व्यम् ३९८, ८. राज्ञा देवीति मन्त्रेग ३९८, ९.

्०. ब्रह्मपुरागम् — अजातदन्तो मासैर्वा 238, 2. अथ देवप्रतिष्ठायाम् 258, 8. अन्यत्र भोजनं कुर्यात् 279, 4. अर्घाः पुष्पेश्च गन्धेश्च 410, 3. असमानश्च सङ्कीर्णैः 226, 4.

अस्थिसन्चयने विपो 284, 9. आचार्यं वा ज्युपाध्यायम् २७१, १. आ जन्मनस्तु चौलान्तम् 245, 12. आशीचं न भवेहोके 258, 20. एकाहमशुचिर्भूत्वा 279, 5. क़त्वा पतित वै तस्मात् 279, 3. कृते तु केवलं स्नानम् 284, 5. कृते तु सञ्चये विपः 284, 11. कृत्वा तैर्निहतास्तइत् 226, 5. क्रोधात् प्रायं विषं विह्नम् 226, 6. खनित्वा तु श्रीनर्भूमिम् 238, 4. गिरि-वृक्षप्रपातं च 226, 7. गोमङ्गलादी वैदयानाम् 258, 19. घृतात्फेनं घृतानमण्डम् ३७१, 17. चण्डालैरथ वा चोरै: 228, 1. ततः परं प्रवृद्धायाम् 245, 15. ततो वाग्दानपर्यन्तम् 245, 14. तदा स्नातः सचैलस्तु 284, 10. तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन 247, 6. तस्य दाहादिकं कार्यम् 228, 2. तस्य स्नानाङ्गवेच्छुद्धिः 284, 3. तावद्यो ज्वान्धवस्तत्र 284, 2. त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थम् 113, 17. दत्ता नारी पितुर्गेहे 247, 5. दीण तक्रमपेयं च 379, 19. देशे काले च पात्रे च 299, 6. देहे पितृषु तिष्ठत्स 257, 5. धर्मविद्यकरीं भार्याम् 113, 16. न वाऽश्रुपातः पिण्डो वा 226, 10. नागानां विप्रियं कुर्वन् 226, 1. निगृहीताश्च ये राज्ञा 226, 2. निमन्त्रितस्य विप्रस्य 257, 4. पतितानां न दाहः स्यात् 226, 9. परदारान् हरन्तश्च 226, 3. पितुर्वरस्य च ततो 245, 17. पितृनुहिस्य विप्रेभ्यो 299, 7. प्रमादादथ निःशङ्कम् 227, 18. प्रयास्यतश्च सङ्घामे 258, 17. प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम् 257, 6. मन्त्रादि तर्पणैर्वापि 258, 18. महापातिकनो ये च 226, 8. मातरं वा स्वयं दग्ध्वा 279, 2. मृतस्य यावदस्थीनि 284, 1. राज्यनाशस्तु येन स्यात् 258, 16. वस्त्राचैर्भूषितं कृत्वा 238, 3. वाक्प्रदाने कृते तत्र 245, 16. भादादी पितृयज्ञे च 258, 9. शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-नहि 225, 14. श्कि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युत्-227, 19. सगुड मरिचाक्तं तु 379, 18. सचैतं स्नानमन्येषाम् 284, 4. सद्य:शौचं भवेत्तत्र 245, 13. स्रदूरात् परिहर्तव्यैः 225, 15. स्त्रीणां तु पतितो गर्भः 238, 1. स्वजात्युक्तमशीचं स्यात् २४५, 18. ८१. ब्रह्माण्डपुराणम्— अमेध्यादागतैः स्पृष्टम् ३७७, २.

अलामे ध्यानि-मिक्षूणाम् 340, 1. आचे प्रवसाने श्राद्धस्य 401, 21. आसनारूढमत्ताचम् 377, 1. एकाममाधाय मनः 424, 24. करोति विधिवन्मर्त्यः 805, 2. क्षिपेत् कुंशांस्तत्र च दक्षिणामान् 431, 4.

क्षेत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धम् ३०५, 1. खण्डनं पेषणं चैव 430, 18. गत्वा निमन्त्रयेहेव- 361, 4. गन्ध-रूपोपपन्नानि ३९३, ३. तदलाभे ब्युदासीनम् ३४०, २. तेन देयास्त्रयः पिण्डाः ४५५, १४. त्रिभागहीनपक्षं वा 322, 9. दधि-शाकं तथा भक्षम् 377, 6. ढेवताभ्यः पितृभ्यश्च 401, 19. **डि: स्त्रिज्ञं परिदग्धं च 377, 3.** न चाश्रु पातयेत् जातु 424, 1. न चोद्दीक्षेत भुद्धानान् 424, 2. न दीनो नापि वा क्रुद्धो 424, 3. नदी-समुद्रतीरे वा 304, 13. नदोवीं सङ्गमे शस्तम् 304, 15. नभस्यकृष्णपक्षे तु ३२२, ८. नमः स्वधाये स्वाहाये 401, 20. निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु ३५१, 17. पिण्याकं मथितं चैव 377, 5. पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे 304, 16. पूर्वेऽह्मि रात्री विप्राग्यान् ३६१, ३. प्रक्षालनजलं दर्भै: 416, 13,

प्रसालय हस्त-पादादि 416, 12. प्रघर्षणं ततः कुर्यात् 480, 17. मृते पितिर यस्याथ 455, 13. वजेगाऽय कुरीर्वाऽपि 430, 19. वजेयेच तथा चान्यान् 377, 7. वाग्मावदुष्टाश्च तथा 377, 9. वाससा चोपधूतानि 377, 10. रार्करा-कीट-पाषाणैः 377, 4. रााठपामे च गोकर्णे 304, 17. शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः 339, 15. रार्काः सुमनसः श्रेष्ठाः 393, 2. श्राद्धाईगुणयोगे ऽपि 359, 16. समुद्रगानदीतीरे 304, 14. सञ्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् 430,16. सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः 377, 8.

८२. *ब्राह्मणम्— सर्वान् लोकान् 151, 2.

८३. [†]भगवान् — आत्मन्येव च सन्तुष्टः 176, 17. यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् 176, 16.

८४. भरद्वाजः— अञ्जादन्यद्रक्तपुष्पम् ३७६, १४. आविकं मार्गमीष्ट्रं च ३७६, १७. एतानि नैव देयानि ३७६, १६. कुलित्थ-शण-जम्बीर- ३७६, १३. तण्डुलीयकशाकं च ३७६, ११. नक्तीदृतं तु यत्तीयम् ३७६, १.

^{*} The quotations belong to different Brâhmana of the Vedâs.
† Bhagavadgîtâ.

नीरसान्यपि सर्वाणि 376, 15. माहिष चामरं चैव 376, 18. मुद्राढकी-माषवर्जम् 373, 17. शिम्बिकानि करीराणि 376, 12.

८५. भविष्यत्पुराणम्— अनाहितामेः प्रेतस्य 453, 7. अष्टाददोऽहानि तथा 25, 3. आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु 448, 19. एकाददोऽपि वा मासि 453, 9. गाईस्थ्यमिच्छन् भूपाल 51, 17. चतुर्वर्ण चरेंद्रैक्यम् ४१, ।. ज्वलन्तमा<mark>शिमुत्सृज्य</mark> ३४७, 11. ततः सन्ध्यामुपासीत 444, 7. दशक्रत्वः पिबेचापो ४४४, ६. हादशाहे तदा कार्यम् 452, 15. द्वादशेऽहानि पष्ठे वा 453, 8. द्वाददयामथ वा रात्री 25, 2. नव सप्त विशां राज्ञाम् 418, 18. नामधेयं दशस्यां च 25, 1, पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ४६१, १. ब्रह्मचर्येण वा कालम् 51, 18. ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति ३४७, 10. यजमानो अभिमान् राजन् 452, 14. लशुनं गृञ्जनं चैत्र ४७८, २०. वृद्धिभाद्धे महाबाहो 461, 2. वृन्ताक -नालिका -ऽलाबुम्

378, 21.

वैखानसो वाऽपि भवेत् 51, 19. सपिण्डीकरणं कुर्यात् 453, 6. संसर्गाद्दुष्यते तद्धि 382, 5. स्ररा-लञ्जनसंस्पृष्टम् 382, 4.

८६. भविष्यपुराणम्— प्रवृत्ताशीचतन्त्रस्तु २९१, ६. समाप्य चोदकं पिण्डान् २९१, ७.

८७. भविष्योत्तरपुराणम्— विप्राय दत्वा विधिवत् 227, 12. स्रवर्णाकारनिष्पन्नम् 227, 11.

८८. भृगुः— उपवीतं बटोरेकम् ३८, ३. एककाले गतासूनाम् ४६७, 17. एकमेव यतीनां स्यात् ३८, ४. तन्त्रेग श्रवणं कुर्यात् ४६७, १८. तृतीयस्य ततः कुर्यात् ४६७, १८. नृतिसस्य मृतस्यादी ४६७, १९. पूर्वकस्य मृतस्यादी ४६७, १९. मन्त्रपूतं स्थितं काये ३८, ११. यस्मिन् देशे पुरे पामे ६८, १०. यो यत्र विहितो धर्मः ६८, १०. विशिखो व्युपवीतश्व ३८, १०. सङ्घोद्धरणात्तस्य ३८, १३. सदोपवीतिना भाव्यम् ३८, १०.

८९. मत्स्यः—
अक्रोधनैः शीचपरै: 365, 8.
अथाचान्तेषु चाचम्य 434, 6.
अनिवेद्य न भोक्तव्यम् 433, 13.
अपसव्यं तु तवापि 437, 1.
अमङ्गलं तद्यजेन 405, 18.
आचान्तेषु पुनर्दद्यात् 434, 17.

आधत्त पितरो गर्भम् 438, 11.
उभाभ्याभपि हस्ताभ्याम् 418, 2.
एवं निमन्त्र्य नियमान् 365, 7.
गोमयेनानुलिप्तायाम् 396, 19.
दक्षिणं जानुमालभ्य 361, 15.
न देयाः पितृकार्येषु 393, 15.
पद्म-बिल्वा-२र्क-धत्तूर- 393, 14.
भवनस्यायतो भुवि 396, 18.
भवितव्यं भवद्भिश्च 365, 9.
यत्किञ्चित् पच्यते गेहे 433, 12.
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात् 405, 18.

९०. *मस्यपुराणम्—
अक्षताभिः सपुष्पाभिः 898, 2.
अञ्चं तु सद्धि-क्षीरम् 371, 15.
अविमुक्ते प्रविष्टानाम् 183, 2.
अविरोधेन धर्मस्य 182, 11.
अश्रयुक्शुक्रनवमी 311, 12.
अष्टी मासान् विहारः स्यात्
182, 19.

आषाढस्यापि दशमी 311, 15. एकत्र चतुरो मासान् 183, 1. कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 311, 17. गुरोरमिहिते युक्तः 182, 8. ततश्च वैश्वदेवान्ते 441, 1. तृतीया चैत्रमासस्य 311, 13. न देहो भविता तत्र 183, 3. नाम-गोत्रं पितृणां तु 398, 12. नियमेष्वप्रमत्तस्तु 182, 9.

222, 13.
पुनर्भोजनमध्वानम् 443, 19.
पूरयेत् पात्रयुग्मं तु 405, 5.
प्राप्य चान्ते ततश्चेव 182, 10.
फाल्गुनस्य त्वमावास्या 311, 14.
मुद्धीतातिथिसंयुक्तः 441, 2.
मन्वन्तरादयश्चेताः 311, 18.
माघे पञ्चदशी चैव 310, 21.
मासं प्रीणाति सर्वान् वै 371, 16.

पिण्डदः सप्तमस्तेषाम् 58, 13.

222, 2. विप्राणां क्षालयेत् पादान् 393, 3. विश्वान् देवान् यवै: 405, 4. वैद्याखस्य तृतीयातु 310, 30. श्राद्धकुच्छाद्भभुक् चैव 443, 20.

युगादय: स्मृता होता: 310, 22.

लेपभाजश्रुवाद्याः 58, 12.

स्वाध्यायं कलहं चैव 448, 21. **९९. *मदालसावावयम्**— तद्ददाचमनार्थाय 427, 15.

भावणस्याष्टमी कृष्णा 311, 16.

९२. मन्द्रवर्णः— अनृणा अथो 150, 19. आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः 65, 15. ऋणमस्मिन् सचयित 105,5. तृप्तां जहुमीतुलस्येव योषा 65, 17.

^{*} Matsyah and Matsyapurûnam denote the same work.

^{*} The quoted line is taken from a dialogue in Mârkandeyapurâṇam between Madâlasâ and her son Alaka,

दशास्यां पुत्रानाधेहि 108, 16. पिता पुत्रस्य जातस्य 105, 6. ब्रह्मत्रयमागामुप 17, 15. ये देवयानाः 150, 21.

९३. मनुः-

अकारणपीरत्यक्ता 350, 15. अकृत्वा मैक्यचरणम् ४४, ७. अक्रोधनाः द्वप्रसादाः 74, 17. भक्षार-लवणाचाः स्युः २९३, १।. अगारदाही गरदः 350, 17. अग्रीनात्मनि वैतानान् 145, 18. अमीन्धनं मेक्यचर्या 44, 17. अम्यभावे तु विपस्य 413, 14. अत ऊर्ध्व त्रयोऽप्येते ३१, १४, अतः परंतु छन्दांसि 132, 5. अतिवादांस्तितिक्षेत 194, 7. अतैजसानि पात्राणि 191, 6. अत्युष्णं सर्वमञ्चं स्यात् ४२४, 17. अदीयमाना भर्तारम् 81, 8. अधार्मिकं तस्करं च 134, 8. अधिविचातु या नारी 115, 5. अधीत्य विधिवद्देदान् 150, 1. अध्यातमरतिरासीनो 194, 11. अनिप्रिनिकेतः स्यात् 145, 19. अनदन्ननमहैव 276, 4. अनधीत्य गुरोर्वेदान् 150, 7. अनपाकृत्य मोक्षं तु 150, 4. अनातुरः सप्तरात्रम् ४४, 8. अनिर्देशाया गोः क्षीरम् 880, 11.-

भनिर्दिष्टांश्वेक शकान् ३८७, ४. अनिष्टा चैव यज्ञैश्च 150, 8. अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः 344, 18. अनुद्देगकरा नृणाम् ३५, १. अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् 268, 15. अपत्यस्यैव चापत्यम् 139, 19. अपुत्रोऽनेन विधिना 70, 8. अप्रजा येषु वंशेषु 75, 3. अप्रयतः सुखार्थेषु 145, 20. अप्राप्तामपि तां तस्मै 77, 6. अप्सु प्रास्य विनष्टानि 38, 20. अभ्यक्रमञ्जनं चाक्ष्णोः 46, 1. अभ्यञ्जनं स्नापनं च 47. 3. अमावास्यामष्टमीं च 100, 20. अयुजो भोजयेच्छ्रादे ३६२, १. अहत्तमाय विप्राय 839, 7. अलंकृत्य सुतादानम् 84, 15. अलाबुं दारुपात्रं वा 191, 8. अलामे त्वन्यगेहानाम् 41, 19. अलामे न विषादी स्यात् 186,10. अल्पाचाभ्यवहारेण 194, 15. अल्पो वाजपि महान्वाजपि 88, 7. अविद्युतब्रह्मचर्यः 74, 13. अव्यङ्गाङ्गीं सीम्यनाम्नीम् 55,7. अशुद्धा बान्धवाः सर्वे 204, 4. अशोत्रियः पिता यस्य 837, 5. अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् ३३७, ६. अष्टम्यामपि वाणिज्यम् 815, 18. अष्टाविमान् समासेन 34, 7.

अष्टावेणस्य मांसेन 372, 4. असपिण्डं द्विजं प्रेतम् २७६, 1. अस्पिण्डा च या मातु: 62, 20. असवर्णास्वयं शेयो 98, 6. असंस्कृतप्रमीनानाम् 426, 8. अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् 279,8. अहिंसया च भृतानाम् 194, 18. आकीर्ण भिक्षुकैर्वाऽन्यैः 190, 7. आख्यानानीतिहासांभ 422, 7. आचारहीनः क्लांबश्च 351, 12. आचार्यं स्वमुपाध्यायम् २७८, ४. आचार्ये तु खलु पेते 48, 9. आच्छादा चार्चियत्वा च 84, 12. आत्मनेव सहायेन 194, 12. आत्मन्यमीन समारोप्य 152, 19. 155, 8.

आ द्वाविशात् क्षत्रबन्धोः 31, 13, आनन्त्यायेव कल्पन्ते 372, 10. आनुलोम्येन सम्भूताः 118, 17. आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 12. आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 12. आमृत्योःश्रियमन्त्रिच्छेत् 183,14. आयुष्मन्तं स्रतं विन्देत् 438, 16. आयोगवश्च क्षत्ता च 121, 5. आरण्यानां च सर्वेषाम् 380, 13. आविकं सन्धिनीक्षीरम् 380, 12. आर्षे गोमिथुनं शुल्कम् 88, 6. आर्षेद्धानः सुतस्त्रीस्त्रीन् 86, 17. आर्षेद्धानः सुतस्त्रीस्त्रीन् 86, 17. आर्षेद्धानः सुतस्त्रीस्त्रीन् 81, 12. आस्तेष्प्रकृषेषु 399, 2.

आ समाप्तेः शरीरस्य 50, 16. आ समावर्तनात् कुर्यात् 44, 18, आसां महर्षिचर्याणाम् 146, 4. आह्य दानं कन्यायाः 84, 13, इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः ८५, 1. इतरेष्वविद्याष्ट्रेषु 87, 3. इन्द्रियाणां निरोधेन 194, 17. इष्ट्रा च शक्तितो यज्ञै: 150, 6. उच्छिष्टभागधेयं स्यात् 426, 9. उत्कृष्टायाश्मरूपाय 77, 5, उत्तमेहत्तमैर्नित्यम् 74, 8. उत्सादनं च गात्राणाम् 47, 1. उद्देत दिजो भार्याम् 54, 18. उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युः ३५१, ५. उपनीय तु तत्सर्वम् 419, 11. उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् ३९९, ३. उभयत्र दशाहानि 211, 3.217, 6. उभाभ्यामंप्यजीवंस्तु ४, 11. ऊर्ध्व तु कालादेतस्मात् ८१, ७, ऋक्षेष्टचाप्रयणं चैव 141, 12. ऋजवस्ते तु सर्वे स्यः 35, 8. ऋणानि त्रीप्यपाकृत्य 150, 3. ऋतुकालाभिगामी स्यात् ११, 1, ऋतुमत्यपि तिष्ठेत 78, 6. ऋतुःस्वाभाविकः स्त्रीणाम् 19, 16. एककालं चरेद्नैक्यम् 186, 6. एकं गोमिथुनं हे वा 84, 16. एक: शयीत सर्वत्र 46, 5. एकादशे स्त्रीजननी 114, 3,

एकादस्यां तथा रूप्यम् 316, 1. एकैकमपि विद्वांसम् ३३१, ८. एतान् विगर्हिताचारान् 351, 16. एतानि युतिपात्राणि 191, 9. एताश्चान्याश्च सेवेत 146, 3. एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे 64, 13. ९ते गृहस्थप्रभवाः 17, 11. एतेष्वविद्यमानेषु ४८, ११. एतेरेव महायज्ञान् 141, 2. एष वोश्मिहितो धर्मी 153, 1. ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः 257, 9. औदकेनैव विधिना 429, 4. औरभिको माहिषिकः 351, 14, औरभ्रेणाथ चतुरः ३७३, २. कथञ्चिद्प्यतिक्रामन् ३६६, १२, कन्यकां तु द्वितीयायाम् 315, 15. कन्याप्रदानमभ्यर्च्य 84, 19. कन्याप्रदानं विधिवत् 84, 17. कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यात् ४४, २1. कन्यायां दत्तशुल्कायाम् 93, 15. कपालं वृक्षमूलानि 194, 1. कलविङ्कं प्रवं हंसम् 387, 5. कस्मिश्चिदपि वृत्तान्ते 96, 12. काम-क्रोधी च संयम्य 173, 15. कामतस्तु प्रवृत्तानाम् १४, 13. काममभ्यर्थिते।ऽश्रीयात् ४४, ४. काममुत्पाच कृष्यां तु 11,7. कामं क्रोधं च लोभं च 46,2. कामं आदेश्वयेन्मित्रम् ३४६, ३.

कार्पासमुपवीतं स्यात् ३५, १५. कार्ष्ण-रौरव-बास्तानि 32, 11. कालमेत्र प्रतीक्षेत 194, 4. कालगाकं महाशल्कम् 372, 9. कृतपं चासने दद्यात् 392, 6. कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धम् ३१५, १४, कुलान्येव नयन्त्याशु 96, 14... कुशीलवो ऽवकीर्णी च 350, 11. कृताचं चाऽकृताचेन 10, 12. कृत्तकेश-नख-रमशुः 193, 18. क्रिम्मृतः श्वविष्ठायाम् 12, 4. कृषि गोरक्षमास्थाय 4, 12. क्रिबजीवी शिल्पजीवी 351, 13, कृषिं साध्विति मन्यन्ते 4, 6. कृष्णपक्षे दशम्यादी 323, 4. केतितस्तु यथान्यायम् ३६६, 11. केशान्तः षोडशे वर्षे 47, 12. केशान्तिको ब्राह्मणस्य ३५, 1. क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् 387, 1. क्रुद्धचन्तं न प्रतिक्रुद्धचेत् 194, 9. क्षत्रियं चैव सपं च 133, 17. क्षात्रियस्य तु मौर्वी ज्या 34, 2. क्षत्रियात् विप्रकन्यायाम् 121, 1, क्षय्यामयाव्यपस्मारि- 73, 2. क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम् 52, 12. गर्भादेकादशे राज्ञो 31, 9. गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत 31, 8. गान्धर्वः स च विज्ञेयः 85, 2,

गान्धर्वे। राक्षसञ्चेत्र 81, 9, गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा 54, 17. गुरुदारे संपिण्डे वा 48, 10. गुरुपव्या च कार्याणि 47, 4. गुरोः कुले न भिक्षेत 41, 18. गुरोः प्रेनस्य शिष्यस्तु 248, 9. गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थम् ४, ४. गृहमेधिषु चान्येषु 145, 21. गृहसंवेशको दूनो 351, 9. गृहस्थस्तु यदा पदयेत् 139, 18. गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे 268, 11. गो-भू-हिरण्य-वासांसि 436, 10. पामादाइत्य वाऽश्रीयात् 146, 1. चतुरी ब्राह्मणस्याचान् 86, 3. चतुर्णामपि वर्णानाम् ८४, ६. चतुर्थमायुषो भागम् 147, 8. चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 10. चतुर्भिरितरे सार्धम् 19, 17. चिकित्सकान् देवलकान् ३५०, ५. चूंडाकर्म हिजातीनाम् 242, 10. जंटिलं चाऽनधीयानम् ३५०, ८. जनयित्वा स्रतं तस्याम् १६, १८. जातदन्तस्य वा कुर्यात् 242, 19. जाते कुमारे तदहः 213, 14. जामयो यानि गेहानि 112, 3. जायन्ते दुविवाहे तु 87, 4. जीर्णानि चैव वासांसि 142, 12. ज्यायांसमनयोर्विद्यात् ३३७, ७. ज्येष्ठेन जातमात्रेण 105, 10.

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा 84, 20, ज्ञातिश्रेष्ठचं त्रयोदस्याम् ३१६, ३. डिम्भाइवहतानां च 268, 10. तत् प्रयत्नेन कुर्वीत 135, 2. तद्धिकं पादिकं वा 47, 19. तद्दर्णविधिदृष्टेन 219, 16. तनुलोम-केश-दशनाम् 55, 8. तस्मादेताः सदाश्म्यच्याः 112, 5. तस्मासुरमासु पुत्रार्थी 19, 21. तस्यां चैव प्रस्तस्य 96, 20. तानि कृत्याहतानीव 112, 4. तान् हब्य-कव्ययोर्विपान् 350, 2. तावत्स्यादशुचिर्विशो 263, 16. ताश्च स्वा चापजन्मनः 97, 6. तासामाचाश्रतसस्तु 19, 18. 101, 4. तासां वर्णक्रमेण स्यात् 115, 12. तिलेबीहि-यवैमीवै: 371, 19. तुरायणं च क्रमशो 141, 13. ते च सा चैत्र राज्ञः स्युः 95, 6. तेन यायात् सतां मार्गम् 184, 19. तेषामद्भिः स्मृतं शीचम् 191, 7. तैषां निष्ठा तु विज्ञेया 92, 17. तेषु दर्भेषु तं हस्तम् 432, 3. त्यजेदाश्वयुजे मासे 142, 11. त्रयोदशी च शेषाः स्युः 19, 19. 101, 5. त्रिदण्डमेकं निःक्षिप्य 173, 14. त्रिवृता यन्थिनैकेन 34, 11.

त्रिंदाइषीं इहेत् कन्याम् 69, 5.

त्रीणि वर्षाण्युदक्षित 81, 6. त्रींस्त् तस्माद्धत्रिःशोषात् 429, 3. व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा 69, 6. ज्यहात्तूदकदायिनः 205, 6. दक्षिणाप्रवणं चैव 302, 11. दक्षिणेन मृतं शुद्रम् 280, 6. इत्तेन मासं पीयन्ते 371, 20, दचाचदिष्टं विप्राणाम् 436, 11. दन्तजातेऽनुजाते च 204, 3. दर्भेषु विकिरश्च यः 427, 8. दर्शमस्कन्दयन् पर्व 141, 11. दश पूर्वीन् परान् वंदयान् 86, 14. दश मासांस्तु तृप्यन्ति 372, 5. दशाहं शावमाशीचम् 205, 10. दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् ३६७, १३. दानं प्रतिग्रहं होमः 211, 4, 217, 7. दारा-अमहोत्रसंयोगम् ३५४, ५. द्रादाहत्य समिधः ३९, १. दृष्टिपृतं न्यसेत्पादम् 194, 5. देवतानां गुरी राज्ञः 133, 15. देवराय प्रदातव्या 93, 16. देवोद्धानः स्रतश्चेव 86, 16. दौहित्रं विद्पतिं बन्धुम् 344, 20. ब्रुतं च जनवादं च 46, 3. हादरयां जातरूपं तु 316, 2. द्विजातिप्रवरो विद्वान् ३५१, १७. ब्रिषता हि हविर्भुक्तम् 346, 6. ही दैवे पितृकार्ये त्रीन् 363, 19. ही मासी मल्स्यमांसेन 372, 1.

धनवन्तं प्रजावन्तम् ४३८, 17. धनुःशराणां कर्त्ता च 351, 2. धान्यं वासांसि शाकं वा 52, 13. न कथञ्चन दुर्योनिः 73, 22. न कुर्याहुरुपुत्रस्य 47, 2. न ग्रामजातान्यार्तीअप 143, 2. न च हिजातयो ब्रुयुः 424, 18. न चेमं देहमाश्रित्य 194, 8. न चोत्पात-निमित्ताभ्याम् 189, 16. न तत्फलमवामोति ३९०, ५. न तापसैर्जाह्मणैर्वा 190, 6. न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीम् 55, 14. न पूर्व गुरवे किन्बित् 52, 10. न फालकृष्टमश्रीयात् 143, 1. न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः 96, 11. 97, 9. न मांसमक्षण दोषो ३८९, 11. न राज्ञामघदोषोऽस्ति 257, 8. नर्क-वृक्ष-नदीनाम्नीम् 55, 13. न विमं स्वेषु तिष्ठत्छ २७१, ७. न शोचन्ति तु यत्रैताः 112, 2, नष्टे मृते प्रत्रजिते 91, 8. न साम्परायिकं तस्य 347, 6. न हास्मिन् युज्यते कर्म 465, 11. नाऽऽक्रामेत् कामतर्छायाम् 133, 16. नाऽज्ञातेन समं गच्छेन् 134, 4. नाऽति कल्यं नाऽतिसायम् 134, 3. नाजित्रवर्षस्य कर्तव्या 242, 18. ना उनुशासन-वादाभ्याम् 189, 1% नाज्त्राह्मणेगुरी शिष्यो 48, 16. नार्जभनन्देत मरणम् 194, 3. नाऽभिव्याहारयेह्रहा 465, 12. नामधेयं दशम्यां तु 24, 10. नाऽलोमिकां नाअतिलोमाम् 55,12. नाऽवमन्येत वै भूष्णुः 133, 18. निनीषुः कुलमुत्कर्षम् 74, 9. निमज्जतश्च मत्स्यादान् 387, 8. निमन्त्रयीत त्र्यवरान् ३६०, १३० नियम्य प्रयतो वाचम् 42, 2. निरस्य तु पुमान् शुक्रम् 244, 21. निर्देशं ज्ञातिमरणम् 235, 17. निर्हत्य तु त्रती प्रेतान् 278, 5. निवेद्य ग्रवेऽश्रीयात् 42, 15. नैतेरपूर्तेर्विधिवत् ३।, 16. नैनः किञ्चिदवामोति 81, 9. नोइहेत् कपिलां कन्याम् 55, 12. नोपयच्छेत तां प्राज्ञः 67, 18. न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु ४३२, २. पक्षिणां पोषको यश्च 351, 7. पञ्चस्वापत्स् नारीणाम् ११, १. पन्चानां तु त्रयो धर्म्याः 87, 18. पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति 364.2. पतिझ्यश्च सुवासिन्यः 75,4, पतिव्रता धर्मपत्नी 438, 14. परिवेत्ता स विज्ञेयः 354, 6. परिवेषयेत् प्रयतः 419, 12. पर्याप्रभोगा धर्मिष्ठाः 87, 2, पर्ववर्ज वजेश्वनाम् ११, २.

पशून् क्षुद्रांश्रतुथ्यी तु 315, 16. पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु 280, 7. पाणिग्रहणसंस्कारः 98, 5. पाणियहणिका मन्त्राः 92, 16. पाणिभ्यामुपसङ्ग्रह्म ४१७, ६. पापरोग्याभिशस्तश्च ३५१, १. पिण्डानिर्वपणं केचित् ४२१, 13. पितुर्वा भजते शीलम् 73, 21. पितृमिर्भातृभिश्चैता: 111, 16. पितृणामनृणश्चैव 105, 11. पित्रा विवदमानश्च 350, 19. पित्र्यमा निधनात्कार्यम् ३९७, १. पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा 24, 11. पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य 139, 8. पुमान् पुंसोअधिके द्युक्रे 101, 16. पुरोडाशं चहं चैव 141, 15. पुष्कलं फलमाप्रोति ३३१, १. पुष्ये तु छन्दसां कुर्यात् 131, 19. पूज्या भूषियतव्याश्च 111, 17. 115, 8. पूर्वेगुरपरेग्चर्वा ३६०, 12. पैतृष्वसेयीं भगिनीम् 64, 11. पैतवोदुम्बरो वैश्यो ४४, १५. पैशाचशासुरश्चेव 87, 19, पानभवश्च काणश्च 350, 12, प्रजानां परिरक्षार्थम् २५७, ११. प्रतिगृह्य पुटेनैव 146, 2. प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम् ३९, ३. पतिरोद्धा गुरोधैव ३५०, ८.

पतुदान् जालपादांश्च 387, 7. प्रथमे उब्दे तृतीये वा 242, 11. प्रदक्षिणं परीत्याप्तिम् 39, 4. प्रबद्धवेराः शूरेर्थे 75, 1. प्रभु: प्रथमकलपस्य 347, 5. प्रयुद्धानोऽमिशुभूषाम् 48, 12. प्रवृत्तिरेषा भूतानाम् ३८९, 12. प्रसद्य कन्याहरणम् 85, 4. प्राचीनावीतिना सम्यक् 397, 8. प्राङ्नाभिवर्धनान् पुंसः 22, 20. प्राजापत्यां निरूप्ये। ष्टम् 155, 7. प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् 186, 11. प्रातिलोस्येन जायन्ते 121, 6, प्रियं च नानृतं ब्रुवात् 134, 2. प्रीयन्ते पितरश्चास्य 316, 4. भेतनिर्यातकश्चेव ३५१, १५. प्रेतहारै: समं तत्र 248, 10. मेते राजनि सज्ज्योतिः 252, 16. प्रेष्यो प्रामस्य राज्ञश्च 350, 7. फल-मूलाशनैर्मध्यैः ३९०, ४. बकं चैव बलाकां च 387, 9. बाले देशान्तरस्थे च 229, 10. बैजिकादभिसम्बन्धात् २४४, ३. ब्रह्मचारी गृहस्थश्र 17, 10. ब्रह्मत्रारी भवेत्रित्यम् 100, 21. ब्रह्मचार्याहरे द्वैक्यम् ४1, 9. ब्रह्माइट् परिवित्तिश्च 350, 10. ब्रह्मवर्चसकामस्य ३1,10. ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः ८६, 19.

त्रह्मस्वादननिस्याश्व 75, 2. ब्राह्मणं भिक्षुकं वार्गपे 401, 5. त्राह्मणे चाऽननूचाने 48, 17. ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः ४०१, ६. ब्राह्मणो बैल्ब-पाठाशी 34, 14. त्रासादिषु विवोहेषु 86, 18. ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान् 31,17. ब्राद्मीपुत्रः सुकृतकृत् 86, 15. ब्राह्मियींनेश सम्बन्धेः ३५०, १६. त्राह्मा दैवस्तथैवार्षः ८४, ८. मक्ष्यं भोज्यं च विविधम् ४19, 1. मर्तुः शरीरशुश्रूषाम् 115, 18. भवत्पूर्व चरे द्वैक्यम् ४१, १४. भवन्मध्यं तु राजन्यो 41, 15. भिक्षेत भिक्षां प्रथमम् 42, 6. भृतिकामैनरैर्नित्यम् 112, 6. भूमिं भूमिश्यांश्रेव 4, 7. भूस्तृणं शियुकं चैव 142, 18. भुतकाध्यापको यश्च 350, 13. भैक्षप्रसक्तो हि यतिः 186. 7. मैक्ष्येण वर्तयेज्ञित्यम् 44, 1. मैक्येण त्रतिनो वृत्तिः 44, 2. भाजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3. भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि ३६३, २०. भ्रामरी गण्डमाली च 351, 4. मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तम् 25, 13. मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् 25, 8. मत्स्यादान् विड्वराहांश्च 387, 10. मद्यपा असाध्वृत्ता च 113, 12.

मध्यमं तु ततः पिण्डम् ४३८, 15. मन्त्रवत्पादानं चास्य 22, 21. महाकुलैश्च सम्बन्धाः 74, 14. महान्त्यपि समुद्धानि 72, 20. मावशुक्रस्य वा प्राप्ते 131, 20. मातरं वा स्वसारं वा 42.5. मातामहं मात्लं च ३४४, १९. मातुले पक्षिणी रात्रिः 249, 12. मातुश्च भात्राप्तस्य 64, 12. मांसाञ्चनं च नाऽश्रीयुः २९३, १२. मित्रधुक् चूतवृत्तिश्च 351, 3. मुञ्जाभावे तु कर्तव्याः ३४, १०. मन्यन्नैर्विविधेर्मध्यै: 141, 1. मृत्तोयैः शुद्धचते शोध्यम् 152, 8. मेखलामजिनं दण्डम् ३८, १९. मौज्जी त्रिवृत् समा श्रह्णा ३४, 1. यक्मी च पशुपालश्च ३५०, १ यज्ञे तु वितते सम्यक् 84, 14. यत् कर्म कुर्वतो ऽस्य स्यात् 135, 1. यत्र नार्थस्त् पूज्यन्ते 111, 18. यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते 111, 19. यथोक्तेनैव कल्पेन 246, 4. यदपत्यं भवेदस्याम् 70, 9. यदि त्वात्यन्तिको वासौ 48, 7. यदि स्वाधाऽवराधैव 115, 11. यधनमत्ति तेषां तु 276, 3. यस्मिच्नणं सचयति 105, 12. यस्मिन्नेव कुले नित्यम् 112, 8. यस्यास्त् न भवेद्भाता 69, 17.

यस्यैते निहिता बुद्धी 173, 13. याजयन्ति च ये पूगान् ३५०, ४. या रोगिणी स्यात्तु हिता 114, 6. युक्तश्चन्दांस्यधीयीत 127, 10. युक्तः परिचरेदेनम् 48, 8. युग्मासु पुत्रा जायन्ते 19, 20. येनास्य पितरो याताः 134, 18. ये स्तेन-पतित-क्रीबाः 360, 1. ये स्तेनाः पिश्नाः क्रिबाः 74, 19. रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 9. रजस्युपरते साध्वी 110, 5. रसा रसैर्निमातव्याः 10, 11. राक्षसं क्षात्रयस्यैकम् 86, 4. राजन्यबन्धोर्द्वाविंदी 47, 13. राजीवान् सिंहतुण्डांश्च ३८८, ३. राज्ञो बर्लार्थनः षष्टे ३१, ११. राज्ञो माहात्मिके स्थाने 257, 10 रूप-द्रविणहीनांश्च 134, 6. रूप-सन्त्र-गुणोपेताः ८७, 1. ललाटसम्मितो राज्ञः ३५, २. लोभ-राग-द्वेषा-उमर्थ- 76, 16. लोहितान् वृक्षानिर्यासान् ३७१, 11. वनेषु तु विहत्यैवम् 147, 2. वन्ध्या ऽष्टमे ऽधिवेद्याऽब्दे 114, 2. वर्जयेन्मधु मांसं च 45, 18,

142, 15.

वसीरन्नानुपूर्व्येण 82, 12. वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 12. वार्ध्रीणसस्य मांसेन 372, 8.

वासन्त-शारदेर्मध्यैः 141, 14. वासोदशा शूद्रया तु १८, ८. विकर्मणा च जीवन्तो 74, 20. विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् 11, 8. विचरेन्नियतो नित्यम् 193, 19. विट्-शूद्रयोस्तु तानेव 85, 15. वित्तशाटचेन रहितः 436, 12. विधिवत् प्रतिगृह्यापि 92, 7. विधूमे सन्नमुसले 186, 8. विपणेन च जीवन्तो ३५०, ६. विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु 119, 15. विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् ४१७, ७. विशुद्धाः कर्मभिश्चैव 74, 12. विशुद्धचित त्रिरात्रेण 276, 2. वीतशोक-भयो विशो 146, 5. वृत्ते दारावसम्पाते 186, 9. वंबलीफेनपीतस्य १६, १९. वेदयजैरहीनानाम् 41, 8. वेदाङ्गानि रहस्यं च 132, 6. वैतानिकं च जुहुयात् 141, 10. वैरिणं नोपसेवेत 134, 7. वैदय-राजन्य-विप्रासु 121, 4. वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु 4, 4. वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 8. वैदयस्य धनसंयुक्तम् 25, 11. वैदयस्य वर्ण एकस्मिन् 119, 16. वैदयानमागध-वैदेही क्षत्रि-यात् 121, 7. वैदयान्मागध-वैदेही राज- 121, 2. व्याधितां विप्रदृष्टां वा 92, 8.

व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या 113, 13. व्रतवेहवंदैवत्ये 44, 3, व्रतस्थमपि दौहित्रम् ३४३, 5. शणस्त्रमयं राज्ञो 35, 16, शर: क्षत्रियया पाद्यः 98, 7. दारीरस्यात्यये चैव 194. 14. शर्मबद्धाह्मणस्य स्यात् 25, 10. शश-कूर्मयोस्तु मांसेन 372, 6. शुक्तानि यानि सर्वाणि 45, 19. शुचिं देशं विविक्तं तु 302, 10. शुद्धचेदिनो दशाहेन 209, 7. ग्र्ह्रशिष्यो गुरुश्चैव ३५०, १४. ग्रद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 3. श्रुद्रां शयनमारोप्य १६, १७. ग्रहावेदी पतत्यत्रेः 96, 15. श्रुदेव भार्या श्रुद्रस्य 95, 5. देो हुं गव्यं च पीयूषम् 379, 12. शोविन्ति जामयो यत्र 112, 1. शौनकस्य सुतोत्पत्त्या 96, 16. आददः पञ्चदस्यां तु ३१६, ५. श्राद्धे प्रशस्तास्त्रिथयो ३२३, ५. आवण्यां प्रीष्ठपद्यां वा 127, 9. श्रोत्रियायैव देयानि ३३९, ६. श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने 248, 6. श्वकीडी इयेनजीवी च 351, 10. षट्तिंशदाब्दिकं चर्यम् 47, 18. षडानुपूर्व्या विप्रस्य 85, 14. षण्मासनिचयो वाजपि 142, 14. षण्मासांश्ङागमांसेन ३७२, ३.

षष्टचां दूतमवामोति ३१५, १७. स एव धर्मज: पुत्र: 105, 13. सकुदंशो निपत्ति 89, 17. सकृदाह ददानीति 89, 18. स गच्छत्यञ्जसा विप्रो 50, 17. सतिलं नाम-गोत्रेण ४३६, १. सत्क्रियां देश-काली च 364, 1. सत्यपृतां वदेद्वाचम् 124, 6. सत्यं ब्रूयान् प्रियं ब्रूयान् 134, 1. सदृशानेव तानाहुः 119, 2. सन्तुष्टाः सज्जनहिताः 74, 15. सन्तुष्टो भार्यया भर्ता 112, 7. सन्त्यज्य याम्यमाहारम् 139, 7. सप्तद्वारावकीणी च 194, 10. सद्यः प्रक्षालिको वा स्थान् 142, 13. स पापिष्ठो त्रिवाहानाम् 85, 6. संपिण्डता तु पुरुषे 60, 13.

222, 16.
समता वैव सर्वस्मिन् 194, 2.
समानोदकभावस्तु 222, 17.
समाहत्य तु तक्रैक्ष्यम् 42, 14.
समुत्स्च जेत् भुक्तवताम् 427, 2.
समुद्रयाथी बन्दी च 350, 18.
समे अपुमान् पुं-स्वियोर्वा 101, 17.
सर्व वाअप चरेह्रामम् 42, 1.
सर्ववर्णेषु तुल्यासु 118, 16.
सर्वान् पञ्चनखांस्तथा 388, 19.
सर्वेषूत्तमवर्णानाम् 219, 15.
सर्वार्था दिजातीनाम् 94, 12.

सवासा जलमाष्ट्रत्य 229, 11.
235, 18.
सहोभी चरतां धर्मम् 84, 18.
संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 194, 13.
संवत्सरं तु गञ्येन 372, 7.
संवत्सरं व्यतीते तु 283, 11.
साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तत्या 114, 7.
सान्तानिकं यक्ष्यमाणम् 8, 7.
सा प्रशस्ता द्विजातीनाम् 62, 21.
सायं-प्रातश्च जुदुयात् 39, 10.
सारसं रज्जुवालं च 387, 6.
सार्वर्वाणिकमज्ञाद्यम् 427, 1.
सावित्रीपतिता ब्रात्याः 31, 15.

165, 5. सा सद्यः सिन्नरोद्धव्या 115, 5. सिद्धिमेकस्य सम्पद्यन् 179, 19. सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा 85, 5. स्त्रीणामसंस्कृतानां तु 246, 3. स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भ- 46, 4. स्त्रीणां सुखोद्यमन्नूरम् 25, 12. स्त्रीष्वनन्तरजातासु 119, 1. स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि 72, 21. स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः 52, 11. स्याज्ञवस्यामेकखुरम् ३१५, १९. स्रोतसां भेदकश्चेत्र 351, 8. स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् 436, 8. स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये 422, 6. स्वा स्वैव कुर्यात्सर्वेषाम् 115, 14. हत्वा छित्वा च भित्वा च 85, 3,

हस्त-गो-ऽश्वोष्ट्रसको 351, 6. हिरण्य-धान्य-गो-वास- 213, 15. हिंसाप्रायां पराधीनाम् 4, 5. हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च 351, 11. हीनक्रियं निष्पुरुषम् 73, 1. हीनजातिस्त्रियं मोहात् 96, 13. हीनाङ्गानिरिक्ताङ्गान् 134, 5. हयानि चैव मांसानि 419, 10. हियमाणानि विषये: 194, 16.

९४. मरीचिः-

अनिमकः भवासी च 334, 12. अवारिपूर्वं पत्ता तु 246, 8. अष्टाहेन तु त्रैदयस्य 239, 5. असंस्कृता तु सा जेया 246, 9. आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् 334, 13. आशीचान्ते ततः सम्यक् २१७, ४. एकादस्यां त कर्तव्यम् 332, 10. एकाई सूतकं तत्र 251, 2. एकाहस्तु सपिण्डानाम् 250, 14. कटकानि च सर्वाणि 374, 15. कन्यां ददद्वसलोकम् 79, 8. 81, 19 कमारीवरणं दानम् 77, 11. कर्वात भिनतसम्पन्नः 400, 5. कलित्थाश्रणकाः श्राद्धे 374, 14. क्रियापरा अपि हि ते 61, 9. गर्भस्रत्यां यथामासम् २३९, ३. गौरीं ददचाकपृष्ठम् 79, 7. घताद्वा तिलतेलाद्वा ३९५, ५.

चत्र्वं क्रिया कार्या 327, 6. चतुर्दश्यां च नानानि 450, 21. चन्द्रना-ऽगरुणी चोभे 394, 15. चुडाकरणे सद्यःशीचम् 245, 9. जन्मतो गर्भाधानाहा 77, 10, ततः आदं प्रदातव्यम् २९७, 5. तथा मातामहश्राद्धम् ४००, ४. तैलीषध्याजिने चैव 263. 3. दत्तानां प्राक् 245, 10. द्रव्येण वाजविभक्तेन 290, 12. द्विपष्करे च नन्दासु 450, 20. पञ्चमे सप्तमे चैव 61. 8. पण्येषु चैत्र सर्वेषु 263, 4. पाते मातुर्यथामासम् २३१, ११. पितरस्तस्य षण्मासम् ४२७, 12. प्राग्वाग्दानात् 245, 9. मात्रेकया दिपितृकी 251, 1. राजन्ये तु चतुरात्रम् 239, 4. लवणे मधु-मांसे च 263, 2. विष-शस्त्र-श्वापदा-ऽहि-327, 5. शाक-काष्ठ-तुणेष्वप्सु २६२, २. दावि मातुखिरात्रं स्थात् 239, 18. श्राद्धविन्ने समुत्पन्ने ३३२, १. श्राद्धेषु विकिरं दत्वा 427, 11. सर्वेरनुमतिं कृत्वा 290, 18.

९५. *महाभारतम्— अनपत्यं त्वेकपुत्रम् 106, 19. अनित्यतां च मर्त्यानाम् 107, 1.

^{*} Vide footnote on P. 3; L. 21.

अपत्यं नस्त्वमेवेकः 106, 18. आतुराणां च संन्यासे 149, 19. उत्पन्ने सङ्कटे घोरे 149, 17. चक्षुरेकं च पुत्रश्च 106, 20. चक्षुनीद्यो तनोर्नादाः 106, 21. चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः 197, 2. ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्टः 326, 14. नावस्यं तु युवानोऽस्य 326, 15. प्रेषमात्रं समुचार्य 149, 20. ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 197, 1. भयभीतश्च संन्यासम् 149, 18. सन्तानस्याऽविनादां तु 107, 2.

९६. मार्कण्डेयपुराणम्— कुर्यान्मातामहायैव 463, 9. कुर्युरेनं विधिं सम्यक् 463, 8. गान्धर्वादिविवाहेषु 63, 18. जलोज्ज्वानि सर्वाणि 393, 6. जात्यश्च सर्वा दातव्याः 393, 5. तज्जातीयैनेरैः सम्यक् 463, 12. तदभावे च नृपतिः 463, 11. निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10. पुत्राभावे सपिण्डास्तु 463, 6. ब्राह्मादेषु विवाहेषु 63, 11. भर्तृगोत्रेण कर्तव्या 63, 12. मातुः सपिण्डा ये वा स्युः 463, 7. सर्वभावे खियः कुर्युः 463, 10. सर्वेषामेव वर्णानाम् 463, 13.

९७. मार्कण्डेयः— अग्रते(ऽथ प्रविन्यस्य 28, 1. अजाविकं प्रोष्टपदे ३१३, ५, अध्यापयेतु प्रथमम् ३१, २. अनाहिताभिस्त्वीपास- 413, 8. अनिष्ट-दुष्ट-राब्दोमा ३०३, २. अहःषट्सु मुहर्तेषु ३।1, ३. अपत्यकामो रोहिण्याम् ३१२, ११. अलङ्कातस्य दातन्यत् 27, 16. अवामोति न सन्देहः ३१८, १७, अष्टमीद्वितयं चैव 31, 4. असच्छास्त्रमसद्दम् 134, 12. असदालापममृतम् 134, 11. आद्रीयां शौर्यमामोति 312, 12. आषाहासु यश:प्राप्तिः 313, 2. आसरादिविवाहेषु 457, 9. इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः 58, 20. एतेषामेव देवानाम् ३०, १७. कन्यागते सवितिर 318, 6. काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः 370, 20.

कुर्वतां चानुराधाश्च 312, 19. कृतपाद्यमयोत्सङ्गात् 27, 18. कृत्तिकासु पितृनच्य 312, 10. केचुकेश्च तथा कन्दै: 370, 18. क्रीत-लब्धाद्यानाश्चेव 293, 15. क्षित्रयो द्वादद्याहं तु 209, 12. गणाधिपत्यं सप्तम्याम् 318, 11. गोधूमेरिक्षामिर्मुद्धेः 370, 15. जीविका तस्य बालस्य 28, 4. ज्येष्ठास्वार्थाधिपत्यं च 313, 1.

ततः प्रभृत्यनध्यायान् ३1. ३. तस्भात्कास्यानि कुर्वात ३।३, ८. नुषाङ्गारास्थिद्गीर्णानि 134, 15. तेन कार्यं चतुर्दस्याम् ३१८, १९. दक्षिणाभिद्दिजेन्द्राणाम् ३०, १८. दत्तेस्तु मासं प्रीयन्ते ३७१, ८. दवाहं त्राह्मणस्तिष्ठेत् २०१, 11. दीर्घमायुर्थेश्वर्यम् ३।८, १६. देवतापुरतस्तस्य 27, 15. द्वादक्यां हेमलाभं च 318, 14. न चैव मांसमश्रीयुः 293, 16. न पितृणां तथैवान्ये 441, 14. न म्लेच्छभाषां शिक्षेत 134, 13. नाधितिष्ठेत् राक्तन्मूत्र- 134, 14. नित्यक्रियां पितृणां च 441, 13. पार्वणेनैव विधिना 318, 7. पालेवतरातुकेश्च 370, 19. पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते 58, 17. पिता पितामहश्चेत्र 58, 16. पितृणां नाम-गेत्रिण 436, 3. पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्य 215, 1. पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन् 312, 13. पूजियत्वा हरिं लक्ष्मीम् 30, 15. पृथक्पाकेन वेत्यन्ये 441, 11. प्रजां मेधां पद्मं पुष्टिं 318, 15. प्रतिपद्धनलाभाय ३१८, ८. पत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् ३९१, 4. प्रथमं यत् स्पृशेद्वालः 28, 3. प्रदानशीलो भवति ३12, 15.

प्रभृत्यक्तास्त्रयस्तेषाम् 58, 19. प्राङ्गुखो गुरुरासीनो ३1, 1. पाप्ते तु पञ्चमे वर्षे 30, 12. प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्स्र 312, 16. प्रियङ्गवः कोविदाराः ३६९, २. . प्रियालामलकैर्मुख्यै: 371, 3. ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यम् ४३६, ४. ब्राह्मादिषु विवाहेषु ४५७, ७. भर्तगोत्रेण कर्तव्या 457, 8. मघासु स्वजनश्रेष्टचम् ३१२, १४. मध्वाज्य-कनकोपेतम् 27, 17. मुज्जातकैः पद्मफलैः ३७१, ६. े मोचैः समोचैर्त्तकुचैः 371, 5. यव-ब्रीहि-सगोधूम- ३६९, 1. यवानः पितरो यस्य ३१८, १८. रक्षणीया तथा पष्टी 214, 18. राग-खाडव-चोष्पेश्व ३७१, ७. रात्री जागरणं कुर्यात् 214, 19. रात्री जागरणं कुर्युः 215, 2. रिक्तां पञ्चदशीं चैव 30, 14. रूपवन्ति च चित्रामु ३१२, १७. रेवतीषु तथा रौप्यम् ३१३, ६. लाजाभिश्र शलाभिश्र ३७१, 1. लेपसम्बन्धिनश्राचे 58, 18. वरार्थिनां नृतीया च 318, 9. वर्जयेन्मार्जनीरेणुम् 134, 16. वर्ज्या जन्तुमयी रूक्षा 303, 1. वाणिज्यलाभदा स्वातिः 312, 18. विदार्याश्च भनुष्डेश्च ३७०, १७.

वेत्राङ्करैस्तालकन्दैः 371, 4. वेदविन्त्रमिभिजिति 313, 4. वेदांस्तथा ऽऽप्रुयात्सर्वान् 318, 13. द्राखाणि चेव वखाणि 28, 2. श्रूद्रस्तु मासमासीत 209, 13. श्र्रवणे च शुभां हो। कान् 313, 3. श्राद्धं कुर्वस्तथाऽऽमोति 313, 7. श्राद्धं कुर्वस्तथाऽऽमोति 313, 7. श्राद्धं कुर्वस्तथाऽऽमोति 313, 7. श्राद्धं प्रामोति पञ्चम्याम् 318, 10. षश्चं प्रामोति पञ्चम्याम् 318, 10. पश्चं प्रामोति विवान् विवान् 319, 2. सर्वान् कामानवामोति 319, 2. स्त्रवयो नवम्यां प्रामोति 318, 12. स्वविद्या-सृत्रकारांश्य 30, 16.

९८. मेधातिथिः-

अजिहः षण्डकः पङ्गः 185, 7.
अनुमहपरः प्रभो 185, 6.
आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा 185, 5.
आषाढादींश्च चतुरः 183, 7.
आसनं पात्रलोपश्च 184, 11.
इदं मृष्टमिदं नेति 185, 9.
उक्तानां यतिपात्राणाम् 184, 15.
एकाहात्परतो यामे 184, 13.
कर्तव्यानि षडेतानि 183, 19.
कालान्तरोपभोगार्थम् 184, 18.
कौपीनाच्छादनं वासः 183, 13.
गृहीतस्य त्रिदण्डादेः 184, 17.
चतुर्युगात भयं त्यक्त्वा

जीवेश्वरप्रधानानाम् 184, 10. तिष्ठतो त्रजतो वाजपे 185, 15. त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थाम् 183, 12. दिवास्वापं च यानं च 184, 8. दिवास्वापो वृथाजल्पो 184, 12. धर्माढचे जलसम्पने 183, 8. नटादियेक्षणं द्यूतम् 184, 1. न वसेत यतिः षट्सु 184, 4. मक्यं भोज्यमुदक्यां च 184, 2. भिक्षाटनं जपं स्नानम् 183, 18. मिक्षार्थमटनं यस्य 185, 13. भिक्षोर्भेक्षमुजश्वापि 184, 16. मञ्चकं शुक्रवस्त्रं च 184, 7. मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः 185, 8. यावज्ञ स्युक्षिदण्डास्तु 172, 19. योजनाच परं याति 185, 14. रसायनिक्रियावादम् 183, 16. रागं द्वेषं मदं मायाम् 184, 5. वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम् 184, 14. विद्या दिनं प्रकाशत्त्रात् 185, 3. विद्याभ्यासे प्रमादो यः 185, 4. त्रिविधानि च शिल्पानि 183, 17. दातवर्षी च यो दृष्ट्वा 185, 12. शिष्याणां न तु कारुण्यात् 185, 2. शुश्रुषा-लाभ-पूजार्थम् 185, 1. अद्भवा परयोपेतः 183.10. शुत्वा यो न भूणोतीव 186, 2. षडेतानि न गृह्धीयात् 183, 15. षडेतानि यतिर्नित्यम् 184, 6.

सद्योजातां यथा नारीम् 185, 11. संयोगं च वियोगं च 184, 9. संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 183, 6. साज्ञिध्ये विषयाणां यः 186, 3. स्त्राचत् वर्तते नित्यम् 186, 9. स्कन्धावारे खले सार्थे 184, 3. स्थावरं जङ्गमं बीजम् 183, 14. स्थूल-स्क्ष्मशरीराभ्याम् 183, 11. हितं सत्यं मितं वित्त 185, 10. हिताहितं मनोरामम् 186, 1.

९९. मैत्रायणश्रुतिः-इन्द्रस्य वजोऽसि 168, 5. यद्येकं तदा 168, 6.

१००. यमः-अमीकरणवत्तत्र 415, 15. भगारदाहिनश्चैव ३५८, १. अधवृद्धिमदाशीचम् 264, 21. अजातदन्ते तनये 242, 6. अजाविका माहिषिकाः 358, 16. अस्युचमतिन्हस्वं च 73, 8. अथर्वशिरसो ऽध्येता ३४१, ११. अध्यापनं च वेदानाम् 83, 2. अनुमित्रों न चामित्रों 34, 19, अनार्षेयं ब्राह्मणानाम् 73, 7. अपस्मारि कुलं यच्च 73, 12. अप्पाध करम्भाध 383, 6. अब्बिन्हुं यः कुशामेण 189, 1. अभारोद्दहनं चेति 366, 4. अवकीर्णी च वीरन्नो 359, 4.

अष्टमे वापि कर्तव्यम् २७, १. अष्टवर्षा भवेद्गौरी 19, 4. अहिंसा सत्यमक्रोधो 366, 3. आमन्त्रितश्च यो विप्रो 366, 15. आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे ३६७, १६. आमन्त्रितास्तु ते विप्राः 366, 1. आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6. आवाहयदनुज्ञातो ४०३, ५. आशीचं पुनरागच्छेत् २६५, २. आषाढचामथ कार्तिक्याम 310, 10. आसनं संस्पृशन् ३५७, ६. आहारमात्रादधिकम् 42, 10. आहत्य निवेदयेत् 50, 7. इत्येतैर्रक्षणैर्युक्ताम् ३५९, 14. इप्टान्वा यदि वाजनिष्टान् 336, 18. इष्वखदारकाचार्यो ३५९, 11. उत्पाद्य धर्मतः पुत्रान् १३९, १३. उदके पिण्डदानं च 224, 13. उपविष्टेष्वनुप्राप्तः 400, 22. उषित्वा तु गृहे द्विजः 139, 16. ऋजुर्मूदुः क्षमी दान्त: 341, 21. एकवासा विशुद्धात्मा 187, 2. एकाचं न तु भुञ्जीत 186, 18. एतासामप्यभावे तु ३४, ७. एतान् गुणान् सप्त परीक्य देवा 75, 11. एतेषामप्यभावे तु ३४, १८. ओषधय इति मन्त्रेण 403, 7.

कन्यानां दूषकाश्चेव ३५८, १३. काणाः कुब्जाञ्च षण्ढाञ्च ३५८, 1. काममा मरणात्तिष्ठेत् 77, 17. कालोपजीविनश्चेव 358, 7. कुण्डाशिनो देवलका: 358, 10. कुलं च शीलं च वपुर्वयश्र 75. कुलालिश्रेत्रकर्मा च 385, 15. कृमिभृतः श्वविष्टायाम् 12, 4. कौपीनं कटिसूत्रं च 44, 15. खट्टासनं च शयनम् 46, 8. गुरु-वेदाअभिपूजास ३४१, १७. गृहस्थो ब्रह्मचारी च 342, 2. गोविक्रयी च दुर्वालः ३५१, ५. चक्रोपजीवी गान्धर्वः 385, 13. चण्डालादुदकात्सर्पात् २२४, 11. चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 14. चतुर्दश कुलानीमा- 73, 6. चतुराभमबाह्याश्च ३५१, १३. चरेन् माधूकरं मैक्षम् 186, 17. चान्द्रायणवतचरः ३४1, 15. चोरा वार्धुषिका दुष्टाः 359, 12. जीवत्पिता पितामह्याः 456, 6. ततस्त्रतीये कर्तव्यम् 26, 13. ततोऽन्नप्राशनं मासि 27, 8. तत्त् प्रक्षाितं कृत्वा ३८४, १।. ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः ३९६, 12. ततः संवत्सरे पूर्णे 28, 8. तप्तकांचनवर्णेन 189, 3. तर्पयेन् पितृपूर्वे तु 310, 11.

तावदश्रन्ति पितरो 423, 17, तावुमी ब्रह्मचण्डाली ३५१, 1. तृतीयमायुषो भागम् 139, 11. तेभ्यो हव्यं च कव्यं च 339, 4. त्रिणाचिकेतो विरजाः ३४१, १०. दण्डपुजाश्च ये विप्राः ४५८, ८. दण्डं कमण्डलुं वेदम् ४४, 11. दशमे कन्यका प्रोक्ता 79, 15. दाम्भिको वर्धकीभर्ता ३५९, ७. दारा-अमिहोत्र-धर्मेषु ३५४, 17. **द्रादेव परीक्षेत** 336, 17. द्रष्ट्राञ्पत्यस्य चाञ्पत्यम् १३९, १४. देशं त्वनिष्टशब्दं च 302, 16. दैवविप्रकरेऽनिः 415, 2. दंध्भ्यश्च पशुभ्यश्च 224, 12. द्वितीयमायुषो भागम् 139, 11. द्वितीये वा तृतीये वा 28, 9. धनु:कर्ता चूतवृत्तिः ३५८, 17. धारयेद्वह्मचर्यं च 44, 12. ध्वजी दारोपजीवी च 385, 14. न त्वेवैनां प्रयच्छेत 77, 18. न पद्भचां कर्षेत् 50, 2. न मैक्षं परपाकाचम् 189, 7. न मन्त्राः कारणंतत्र 90, 18. 91, 2. न मुखेनोपधमेत् 50, 3. नरकाणां दातं गत्वा ३६६, १६. न जुद्रो यजमानं वै 280, 2. न स किंचिदुपाश्रीयात् 188, 22. नामिमधितिष्ठेत् 50, 2.

नाजीर्णभ्क्तः 50, 4. नाऽऽपश्चाप्तिं च 50, 3. नाशौचं नोदकं नाश्रु 224, 15. निवेद्य गुरवेऽश्रीयात् 42, 15. निष्णातः सर्वविद्यासु ३४१, १६. नोदकेन न वा वाचा 92, 120. नोपतिष्ठति तत्सर्वम् 224, 14. न्यायतो यस्त भिक्षाशी 189, 2. पञ्चम्योरन्तरे दद्यात् 323, 10. पञ्चामिरप्यधीयानो ३४१. ८. पत्या चैकेन कर्नव्यम् ३५६, 17. परिवित्तिः परिवेत्ता ३५०, १, पर्यस्तदर्भानास्तीर्य 415, 16, पाण्डरोगी गण्डमाली 358, 18. पाणियहणसंस्कारात् 92, 21. पाद्यमाचमनीयं च 396, 13. पिता पितृब्यो भ्राता वा 84, 1, पितृव्यपुत्रान् सापलान् 354, 16. पिबेत् द्वादश वर्शाण 189, 4. पिश्न: कूटसाक्षी च 358, 19. पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20. पुनर्दारिक्रियाभावे 151, 17. पुनर्भोजनमध्वानम् ४४४, 2. पुराकल्पे कुमारीणाम् ८३, 1. पूर्वमेव परीक्षेत 336, 15. **मेतत्वं हि सदा तस्य** 280, 4. प्रदातृजन्मनक्षत्रे 295, 8. प्रमीतिपत्रकः पित्रा 456, 7. प्रक्षालितानि निर्दोषा- 384, 9.

प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च 358, 20. बहुचश्र त्रिसौपर्णैः 341, 9. ब्रह्मशाश्च सरापाश्च 358. 2. ब्रह्मदण्डहतानां च 224, 16. ब्रह्मदेयास्त्रश्चेव ३४१, १४. ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यः 400, 16. भवन्ति पितरस्तस्य ३६७, 17. भिक्षार्थी प्रविद्योत् यामम् 183,16. भिक्षको ब्रह्मचारी वा 400, 21. मैक्षं माधुकरं नाम 187, 4. भोजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3. भौमार्क-मन्दवरिषु 295, 6. मद्यपश्च कदयश्च ३६९, ६. मन्त्र- ब्राह्मण- विचैव 341, 13. मसूर- माषसंयुक्तम् 384, 10. माता-पित्रोः पृथकार्यम् ४४६, १. मानकटास्त्लाकूटाः ३५८, ४. मेखला त्रिवृता कार्या 34, 8. मेखलामजिनं दण्डम् ४४, १४. मेध्यं मैक्ष्यं चरेजित्यम् 187, 1. यतीनां तान्यपात्राणि 191, 13. यथा त्रिरात्रे प्रकानते 265, 1. यथा लब्धं तथाश्रीयात् 167, 3. यवहस्तस्ततो देवान् 403, 4. यवागुः पायसं चैव 383, 8. यश्च प्रत्राजिताज्जातः ३५८, २१. यश्चरेत् सर्ववर्णेषु 188, 21. यस्याऽऽनयति दाद्रोऽभिम् 280, 3. यज्ञियाः समिधः 49, 16.

यावद्भविष्यं भवति 423, 16. युज्यते स्तेयदेषिण 42, 11. ये सोमपा विरजसो 341, 6. यः सिपण्डीकृतं प्रेतम् ३३०, १०. राजभृत्या-जन्ध-बिधराः ३५८, ५. राष्ट्रकामास्तथोनमत्ताः ३५८, ३. राज्ञ: प्रेष्यकरो यश्च 359, 2. रूक्षं क्रिमिहतं क्रिन्नम् 302, 15. वणिजो मधुहर्तारो ३५८, १२. वनस्थो धूतपापा वा 151, 18. वर्जयेदिजनं चीरम् 84, 3. वर्जयेदेकपादर्भे 295, 7. वरश्चेत् कुल-शीलाभ्याम् १०, 17. वसेह्रादशं वर्षाणि 47, 15. वसेर्यानयताहाराः ३६६, २. विधिन्नस्तेन भवति ३३०, 11. विश्रस्य मेखला मौद्धी ३४, ५. विमुक्तः सर्वदा धीरो 341, 18. विविधेईविधिशेषेः 50, 5. विश्वेदेवा: भृणुतेति 403, 6. वृषलीफेनपीताश्च 358, 6. वेद-विद्या-त्रतस्नाताः ३३९, 2.

342, 3. वेदज्ञ: सर्वशास्त्रज्ञ: 342, 1. व्यतिनो नियमस्थाश्च 341, 7. शरीरप्रभवैदेंषि: 336, 16. शरीरोपरमान्ते 50, 8. शाकं मांसमपूर्ण च 383, 7. शाकमक्षा: पयोमसा: 189, 5.

शाणसूत्री तु वैश्यस्य ३४. ६. शिशुरप्यभिहोत्री च 341, 12. श्कानि हि दिजोऽन्नानि 384, 8. ग्रद्राचार्यः सुताचार्यः ३५०, १०. रयावदन्ताः कुनखिनः ३५८, ११. श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनाम् 73, 10. षट्त्रिंदातं वा वर्षाणि 47, 16. सदा कामिकुलं वर्ज्यम् 73, 11. सद्धिश्र निन्दिताचारः ३५९, ८. सन्ध्यां प्रतियहं होमम् ४४४, 3. सपिण्डानां तु सर्वेषाम् 242, 7. सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् ४४६, ८. समयानां च भेत्तारः ३५८, १५. समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19. समाहत्य तुतद्भित्यम् 42, 14. समुद्रयायी वान्ताशी ३५९, ३. सर्वे पयुर्षितं भोज्यम् ३८३, १. सर्वे भैक्षमुजस्तस्य 189, 6. साऽमृताऽभिहि तेनैक्यम् 456, 18. सूचकाः पेष्यकाश्चेव ३५८, 14. सोमपानसमं मैक्षम् 189, 8. स्नातको जप्यनिरत: 341, 20. स्नात्वा शुचि: शुचौ देशे 186, 15. स्वगृहे चैव कन्याया: 84, 2. स्वधर्मनिरताः शान्ताः ३३९, ३. स्वपेदेक: कुरोष्वेव 46,19. हंसे वर्षासु कन्यास्थे 323, 9. हिरण्मयानि पत्राणि 191, 12. हीनस्य कल-शीलाभ्याम् ११, 1.

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गम् 73, 9. १०९.यज्ञपार्श्वः-औषधीमन्तरे कृत्वा 406, 7. छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु 406, 8. न नखेन न काष्टेन 406, 9.

१०२. यांज्ञवत्वयः— अक्षता च क्षता चैव 58, 1. अमीन्वाऽप्यारमसात्कृत्वा 145, 13.

अमोकरिष्यनादाय 411, 19. अध्याः सर्वेषु वेदेषु ३३७, १०. अतो न रोदितव्यं हि 292, 20. अदत्तान्यभिहीनस्य 386, 15. अधिविचापि भर्तव्या 112, 1. अधीतवेदो जपकृत् 147. 8. अध्यायानामुपाकर्म 126, 19. अनन्यपूर्विकां कान्ताम् 55, 2. अनाख्याय ददहोषम् ११, २१. अनिन्दोषु विवाहेषु 118, 13. अनुगम्यास्भासि स्नात्वा 280, 20. अनेन विधिना देहम् 50, 12. अन्तरा जन्म-मर्णे 263, 19. अह्नो मासस्य षण्णां वा 142, 1. अपसब्यं ततः कृत्वा 407, 5. अप्रयच्छन् समामोति 80, 8. अफालकृष्टेनामींश्र 140, 19. अभिरम्यतामिति वदेत् ४४७, १७. अम्बष्टः शृद्धां निषादः 119, 9. **अमावास्याञ्डका-वृद्धिः** ३०८, ८.

अरोगिणीं भ्रातृमतीम् 55, 3. अरोगित्वं यशो वीत- 312, 4. अर्घार्थं पितृपात्रेषु 453, 2. अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् 145, 2. अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् 145, 2. अर्वक्षाणीं कुण्ड-गोली 348, 20. अविश्वतत्रह्मचर्यो 55, 1, अत्रीरा स्त्री स्वर्णकार- 384, 17. अश्वानायुश्च विधिवत् 312, 6. असत्सन्तस्तु विश्वेयाः 122, 9. 125, 7.

अस्वर्यं होकविद्दिष्टम् 65, 7.
अहन्येकादशे नाम 19, 11.
आचम्यान्यादि सिल्हिम् 295, 4.
आचार्य-पित्रुपाध्यायान् 278, 12.
आज्ञासम्पादिनीं दक्षाम् 114, 17.
आदि-मध्यावसानेषु 40, 3.
आपद्यपि च कष्टायाम् 257, 17.
आपेशानिक्रियापूर्वम् 43, 7.
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते 143, 15.
आव्राह्माभीकरण- 447, 15.
आव्राह्माभीकरण- 447, 15.
आ हमशानादनुत्रज्य 285, 15,
इति सिन्चित्य गच्छेयुः 253, 2.
इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः 437,

उच्छिष्टसिनधी पिण्डान् 428, 11.

उपतिष्ठतामित्यक्षय्य- 447, 16. ऋत्विजां दीक्षितानां च 257, 14. एकारामः परित्रज्य 181, 3.

एकोहिष्टं देवहीनम् ४४७, १४. एतेरेव गुणेर्युक्तः 75, 14. एवमेनः शमं याति 19, 1. एवं गच्छन् खियं क्षामाम् 101, 8. एवं प्रदक्षिणावुत्को 458, 21. एवं मातामहाचार्य- 289. 1. एषामन्नं न भोक्तब्यम् 384, 21. औष्ट्रमैकश्रफं ख्रेणम् 340, 5. कदर्य-बद्ध-चोराणाम् 384, 13. कन्याप्रदः पूर्वनाशे 80, 7. कन्यां कन्यावेदिनश्च 316, 8. करोति यः स सम्मूढो 292, 6. कर्मनिष्ठास्तपोानिष्ठाः ३३७, 12. कर्मभिः स्वदारीरोत्थैः 292, 8. कामोदकं सखि-प्रता- 289, 2. क्रहब्वेत्यभ्यनुज्ञातो 411, 20. कृतामिकार्यो भुञ्जीत 43, 6. कृतोदकान् समुत्तीर्णान् 292, 1. कृत्तिकादिभरण्यन्तम् 312, 7. कृत्वेदं विष्णुरिस्यन्ते 420, 6. क्ररोय-पतित-त्रात्य- 384, 16. क्षत्रस्य द्वादशाहानि 206, 12. क्षत्रिया मागभं वैदयात् 121, 17. गंत्री वसुमती नादाम् 292, 9. गन्धोदक-तिलेर्युक्तम् 455, 1. गम्यं त्वभावे दातृणाम् ८०, १. गर्भस्रावे मासतुल्याः 239, 20. गर्भाधानमृती पुंस: 19, 9. गरवे तु वरं दत्वा ^{52, 6}.

गुर्वन्ते वास्यनूचान- 248, 18, यहणान्तिकामित्येके 47. 8. यामादाहत्य वा यासान् 145, 15. मोष्मे पञ्चामिमध्यस्थो 143, 14. चान्द्रायणैर्नयेत् कालं 143, 10. चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रुद्ध- 384, 15. चैलधाव-सुराजीव-384, 20. जन्ता यथासुखं वाच्यम् 421, 13 जलमेकाहमाञ्काशे 294, 9. जलान्ते छन्दसां कुर्यात् 131, 16. जात्युत्कर्षी युगे ज्ञेयः 122, 13. ज्येष्टया न विनेतराः 116, 18. ज्ञातिश्रेष्ठचं सर्वकामान् ३१६, ११. तथा महति पातके 113. 6. तदमावेऽस्य तनये 48, 4. तिस्रो वर्गानुपूर्व्येग 95, 1. त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशम् 114, 18. त्रिणाचिकेत-दीहित्र- 344, 15. त्रिंदात् दिनानि शृद्रस्य 206, 13. दत्तामाप हरेत् पूर्वात् 89, 5. दत्वा तु दक्षिणां शक्तया 437, 11. दत्वाऽनं पृथिवी पात्रम् 420, 5. दत्वोदकं गन्ध-माल्यम् 607, 3. दन्तोल्खिलकः काल- 143, 8. दशपुरुषविख्यातात् 74, 2. दातारों नो अभिवर्धन्ताम् ४३७, 14. दान्तिस्त्रषवणस्नायी 143, 6, दाने विवाहे यज्ञे च 257, 16. द्यतं कृषिं च वाणिज्यम् 316, १.

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः 308, 7. द्वी दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये 364, 13. 399, 18.

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिम् 312, 5. धर्मार्थं विक्रयं नेयाः 10, 8. निवासराजनि पेते 252, 11. निषेकादिरमञ्जानान्ताः 19, 6. नृशंस-राज-रजक- 384, 19. नैतन्मम मतं यस्मात् 97, 15. नेष्ठिको ब्रह्मचारी तु 48, 3. पक्षे गते चाप्यश्रीयात् 143, 11. पञ्चधा सम्भृतः कायो 292, 7. पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम् 60, 9. 61, 5.

परपूर्वीपतिः स्तेनः ३४१, ४.
परिमृतामधः दाय्याम् 112, 13.
परिस्तृते शुनौ देशे ३०२, ४.
पाणिप्रक्षालनं दत्वा ४०२, ६.
पिता पितामहो भ्राता ८०, ६.
पितृ-मातृपराश्चेन ३३७, 13.
पुत्रं श्रेष्टचं च सीभाग्यम् ३१२, २.
पीषमासश्च रोहिण्याम् १३१, १५.
प्रतिवदं ब्रह्मचर्यम् ३२२, १५.
४७, ७.

प्रतिसंवत्सरं चैवम् ४५०, 2. प्रदक्षिणमनुत्रज्य ४४३, 1. प्रविशेयुः समालभ्य २९३, ५. प्रवृत्तचक्रतां चैव ३१२, ३. प्राजापत्यां तदन्ते तान् 147, 7. प्रेषिते कालदोष: स्यात् 233, 6. फेनप्रख्य: कथं नाम 292, 10 ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-सृद्धा: 19, 5. ब्रह्मचार्येव पर्वाणि 99, 10. ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् 316, 10. ब्रह्मवर्चाक्वनामोति 50, 13. ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्याम् 40, 14. 95, 12.

ब्राह्मणेषु चरे द्रैक्यम् 40, 12. ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः 121, 15. ब्रुयुरस्तु स्वधेत्युक्ते 437, 13. मयं इत्वा च मृतानाम् 154, 11. मास्करालोकनाञ्चील-45, 15. मृतकाध्यापकः क्लीबः 349, 1. मृत्यांश्च तर्पयेच्छश्वत् 140, 20. मधुमांसाञ्चनोच्छिष्ट-45, 14. माता-पितृ-गुरुत्यागी 349, 3. मातामहानामप्येवम् 364, 14. 399, 12.

मातृतः पितृतस्तथा 62, 4.
मानृष्ये कदलीस्तम्म-292, 5.
मास्येते जातकर्म च 22, 11.
माहिष्येण करण्यां तु 124, 16.
मित्रधुक् पिशुनः सोम-349, 2.
मृतेऽहिन तु कर्तव्यम् 450, 1.
यजेत दिध-कर्कन्धु - 458, 22.
यक्षात् परीक्षितः पुंस्त्वे 75, 15.
यथाकामी मवेद्दापि 104, 7.

यदुच्यते द्विजातीनाम् 97, 14. यमसुक्तं तथा गाथाः 285, 16. यवैरन्ववकीर्याथ 404, 21. या दिव्या इति मन्त्रेण 406, 17. ये समाना इति द्वाभ्यां 455, 3. रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः ३४८, १९. लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् १४, ८. वसेत्स नरके घोरे 389, 21. वनाहुहाहा कृत्वेष्टिम् 147, 6. वाच्यतामित्यनुज्ञातः ४३७, 12. वाजे वाजे इति प्रीतः 437, 18. वानप्रस्थगृहेष्त्रेव 145, 14. वानप्रस्थो ब्रह्मचारी 137, 16. वायुभक्षः प्रागुदीचीम् 146, 12. विदृश्य निम्बपत्राणि 293, 3. विप्रान्मर्धावसिक्तो हि 119, 8. विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां 437, 14, वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा ३३७, 11. वेदं त्रतानिवा पारम् 52, 7. 131, 1. वैणाभिदास्त-वार्धुष्य- ३८४, १४. वैश्यात्तु-करणः शूद्याम् 119, 11. वैश्या-ग्रुद्योस्तु राजन्यात् 119, 10. व्यत्यये कर्मणां साम्यम् 123, 18. व्यतीपाता गजच्छाया ३०८, ८. शक्तया च यज्ञकृनमोक्षे 147, 9. राज्ञो देव्या पयः क्षित्र्वा 405, 1. शस्त्रविक्रयि-कर्मार-384, 18. शिक्षेण तु.हता ये वे 316, 13. 327, 11,

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः 121, 16. श्रद्रादायोगवं वैश्या 121, 18. अद्धा च नो मा व्यगमत् 437, 16. श्राद्धस्प्रतिरुचिश्चेव ४०८, १. श्रीतं स्मार्ते फल-खेहैं: 143, 9. श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तम् 292, 19. षष्ठेऽज्ञपादानं मासि 19, 12. षष्टेऽष्टमे वा सीमन्तो 19, 10. षोडदार्त्तुर्निद्याः स्त्रीणाम् ११, १. सकटाचं च नाश्रीयात् 278, 13. सकृत् प्रदीयंते कन्या 89, 14. सत्यामन्यां सवर्णायाम् 115, 18. सच्चि-त्रति-ब्रह्मचारि- 257, 15, * * सत्सु विप्रेषु 440, 3. स दग्धव्य उपेतश्चेत् 285, 17. सन्धिन्यनिर्दशाञ्वत्सा- ३८०, ४. सन्निरुद्ध चोन्द्रियमामम् 154, 10. सम्मितानि दुराचारो 389, 22. सवर्णासु विधी धम्यै 115, 19. सवर्णेभ्यः सवर्णासु 118, 12. सर्वभृतहितः शान्तः 181, 2. सर्वमन्नमुपादाय 428, 10. सन्याहतिकां गायत्रीम् 421, 12. स्रुतविन्यस्तपत्नीकः 137, 15. स्ररापी व्याधिता धूर्ता 113, 1. स्त्री प्रस्थाधिवेत्तव्या 113, 2. स्वदारनिरतश्चेव 104, 8. स्वर्ग ह्यपत्यमोजश्च ४१२, 1. स्थानाऽऽसन-विहारैर्वा 143, 13.

स्नातानपवदेयुस्तान् 202, 2. स्वप्याद् भूमो शुची रान्नी143, 12. स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात्435, 19. स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामातृ-844, 14. स्वाध्यायवान् दानशीलः 143, 7. हतानां नृप-गो-विभैः 224, 3. हताधिकारां मिलनाम् 112, 12.

१०२. योगियाज्ञवत्वयः— अन्तर्दभें कुश्चिच्चे ४०६, ४. क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः १५३, ८. चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताः १५३, ७. पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण ४०६, ३.

१०४. लघुयम:— अन्नहीनं क्रियाहीनम् 421, 4. सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा 421, 5.

१०५. लिङ्गपुराणम्— अनुज्ञाप्य गुरुं चैव 182, 3. अष्टम्यां सर्वसम्पन्नम् 110, 15. आश्रमत्रयमुक्तस्य 182, 1. एकादरयां तथा नारीम् 110, 17. कन्यार्थिनैव गन्तव्या 110, 12. चतुर्थे सा न गम्याऽह्वि 110, 9. चतुर्देरयां यदा गच्छेत् 111, 3. जनयस्यङ्गना तस्मात् 111, 2. ततः संवत्सरस्यान्ते 182, 2. त्यक्तसङ्गो जितकोधो 182, 4. त्रयोदरयां जडां नारीम् 111, 1. दारिद्र्यार्थवममं च 110, 11. दादरयां धर्मतत्त्वज्ञम् 110, 18. नवस्यां दारिकार्थं स्यात् 110, 16. पञ्चद्रयां च धर्मिष्टाम् 111, 4. पिधाय बुद्धचा द्वाराणि 182, 5. विद्याहीनं त्रतश्रष्टम् 110, 10. षष्टचां गम्या महाभागा 110, 13. सप्तम्यां चेव कन्यार्थी 110, 14.

१०६. लोगाक्षि:—
अन्नेनेनान्दिकं कुर्यात् 324, 17.
अन्येषां प्रेतकार्याणि 467, 14.
अपरास्तेषु यागेषु 430, 1.
आद्यमेकाददो कुर्यात् 468, 9.
इन्दुक्षये मासि मासि 308, 14.
445, 11.

उभयतो पत्रि- 28, 19. कुर्यात् संवत्सरादवीक् 467, 15. कुर्यात पुत्रिकापुत्रः 70, 20.

457, 13.
नृतीयस्य वर्षस्य 28, 15.
नृतीये गर्भमासे 21, 3.
नृतीये उर्धमासे 27, 1.
दक्षिणतः कमुद्धा 28, 19.
नवश्राद्धं तु दम्पत्योः 469, 8.
नवाद्य-चौल-गोदाने 461, 4.
पञ्चमृद्धा अङ्गिरसः 29, 1.
पत्नी पुत्रस्तया पात्रो 468, 7.
पितरी च यदैकस्मिन् 468, 8.
पित्रर्थं निर्वपेत् पाकम् 442, 1.
पुष्पवस्स्विप दिरेषु 324, 16.
भोजनस्य प्रदास्तेषु 430, 2.

मण्डनार्थ शिखिनों 29, 2. मृते ऽहिन समासेन 469, 7. यथाकुलधर्मम् 29, 2. वैश्वदेवं न पित्रर्थम् 442, 2. भादं कुर्यादवरयं तु 308, 13. 445, 10.

श्राद्धानि पोडशापाद्य 449, 15. षष्टे मास्यन्नप्राश्चानम् 27, 13. सिपण्डीकरणं कुर्युः 458, 2. सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः 458, 1. स्नाना-ऽऽधान-विवाहेषु 461, 5. मातामहस्य गोत्रेण 70, 19.

457, 12.

मुण्डा भृगव: 29, 1.

१०७. वत्सः--

चौर्येणापि विवाहेन 81, 12. सर्वोपायेरसाध्या स्यात् 86, 11.

१०८. वसिष्ठः-

अकृष्टं मूल-फलम् 138, 7.
अयजश्च यदा ज्विशः 356, 5.
अयजानुमतः कुर्यात् 356, 6.
अजीवन्तः 124, 5.
अथातः स्वाध्यायोपाकर्म 127, 5.
अद्भिवाचा च दत्तायाम् 93, 3.
अत्तं पात्रे समुद्भृत्य 565, 2.
अन्यत्र माता-पित्रोः 278, 9.
अन्यस्मै विधिवहेया 81, 9.
अभिष्रेतार्थसिद्धचर्थम् 300, 12.
अभ्रातृकां प्रदास्यामि 70, 13.

अयाचतः सीदमानान् ३४६, १५. अष्टी दश द्वादश वर्षाणि 355, 10. अस्यां यो जायते पुत्र: 70, 14. आचार्ये च प्रेते 49, 3. आन्द्रांस्यं परो धर्मी 846, 14. आहूताध्यायी 49, 8. ऊनाइवर्षे पेते 239, 21. 244, 13. **ऊर्ध्व पञ्चभ्य:** 138, 10. ऊर्ध्वरेताः १३८, ८. ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्याम् 78, 13. एकादशेशिह तत्कुर्यात् 448, 13. एकादशे पञ्चमे स्युः 448, 11. एका वैश्यश्र 95, 16. कामं वा स्वयम् 11, 13. कार्पासं माञ्जिष्ठम् ३३, ११. क्रष्णवर्णी या 116, 5. कृष्णाजिनमुत्तरीयम् ३२, 17. केचित्पञ्चैव नवमम् ४४८, 12. क्माशय: 136, 9. खट्टाशयन- 49, 10. गर्भस्रावे मासतुल्याः २४०, २. गव्यं बस्ताजिनम् 32, 18. गुरुं गच्छन्तम् 49, 7. गुर्वधीन: 49, 5. गो-महिष्यजानाम् ३८०, १६. गोष्टचां यत्क्रियते श्राद्धम् ३००, 17. चत्र्थ-पष्टा-उष्टम- ४१, ४. चत्वार आश्रमा: 51, 11, 140, 8. च्योतन्ते वै स्वधाकारा: 440, 11.

जटिल: 49, 6. तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15. तेषां वेदमधीत्य 51, 12. 140, 9. त्रिदशाः स्पर्शसमये 310, 5. दत्वा पिण्डान् न कुर्वीत 460, 10. दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् 158, 9. दचाइवर्षि- 139, 1. देवतायतने कृत्वा ३६५, ३. देशान्तरस्थे 233, 19. हे राजन्यस्य 95, 16. द्दी दैवे पितृकार्ये त्रीन् 364, 9. न च मन्त्रोपनीता स्यात् १३, 4. न तु कदाचित् 124, 1. न फालकृष्टम् 138, 6. नवानीतार्घपात्रं च 800, 14. न ह्यस्य विद्यते कर्म 30, 1. नाशीचं विद्यते पुंस: 212, 19. 260, 1.

पञ्चदशरात्रेण 205, 1. पतत्यर्भे शरीरस्य 113, 9. पितृपात्रेषु पिण्डेषु 300, 15. पुत्रजन्म-विवाहादी 300, 13. 404, 6.

प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् 300, 16. प्रयच्छेचित्रकां कन्याम् 78, 12. प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 9. प्रास्येदगी तदचं तु 365, 4. बलादपहता कन्या 89, 8. बहुनां विदुषां प्राप्ती 300, 18.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ- 51, 11. 140, 8. ब्रह्मचारिण: 278, 8. ब्रह्मचार्याचार्यम् 49, 2. ब्राह्मणो दशरात्रेण 205, 1. मैक्यमाचरेत् 49, 5. भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि ३६४, 10. मनुष्या मध्यकाले तु 310, 6. यतीन् गृहस्थान् साधून् वा 339, 12. यद्येकं भोजयेच्छाद्धे 365, 1. रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयम् 212, 20. 206, 2. रसारसैर्महतो 11, 1. रौरवं राजन्यस्य 32, 17. वानप्रस्थः 138, 6. वृक्षमूलनिकतन: 138, 11. वृत्या शूद्रसमस्तावत् ३०, 2. वैश्यो विद्यातिरात्रेण 205, 2. शुक्रमहतं वासः ३३, १०. शुद्रो मासेन 205, 2. श्राद्धे नोद्वासनीयानि 440, 10. श्रामणकेन 138, 10. सप्तमेऽहि नृतीयेऽहि 448, 10. सर्वे लब्धम् 49, 9. सर्वेषां वा 95, 17. संयतवाक् 49, 11. स्थानासनशोलः 49, 11. स्नानमात्रमेव 240, 3. हारिद्रं कीशेयम् 12, 33.

१०९. वाजसनेयकम् तस्माद्दा समानादेव ६६, ७.

११०. वाजसनेयकब्राह्मणम्-एतं वे तमात्मानम् 152, 14.

१११. वाजसने यित्राह्मणम् एतमेव प्रवाजिनो 175, 17. एतमेव विदित्वा 175, 17. एतं वे तमात्मानम् 107, 12. तस्मात् पुत्रमनुशिष्टम् 175, 9. तस्मात् पुत्रो 107, 11. स यद्यनेन 107, 10. स वायुमाग्च्छति 269, 4.

१९२. वाजसनेगियााखा — क न्वश्वमेषयाजिनो 171, 10.

११३. वामनपुराणम् क्षत्रियस्यापि कथिताः 153, 13. गाईस्थ्यमुचितं त्वेकम् 153, 15. गाईस्थ्यं ब्रह्मचर्थे च 153, 12. चत्वार आश्रमाश्वेते 153, 11. बाले प्रवृत्तिते चैव 232, 1. ब्रह्मचर्यं च गाईस्थ्यम् 153, 14. सद्यःशौचं समाख्यातम् 232, 2.

११४. वायुपराणम्—
अग्न्यर्थं ठौकिकं वाऽपि 412, 22.
आहत्य दक्षिणाप्तिं तु 412, 21.
एवमादीनि चान्यानि 369, 16.
कट्फठं कौङ्कणी द्राक्षा 369, 11.
कर्कन्थू-पीवकं चारु 369, 12.
करोरु कोविदार्थ 369, 9.

कालेयं कालशाकं च 369, 10. कृच्छ्डाददारात्रेण 423, 4. चव्यं पालेवता-इसोट- ३६१, ८, जानं कृत्वा तथा सव्यम् 431, 20 तस्माहिद्दाचैव दद्यात् 423, 5. न हि स्मृताः शेषभाजो 415, 7. नागरं चात्र वे देयम् 369, 17. पत्न्ये प्रजार्थी दबात्त् 438, 4. परिवेषणं प्रशस्तं हि 417, 14. पालाइयः सिभधः कार्याः 40, 5. ।पितृ देव-मन्ष्याणाम् ४१७, १५. पिप्पली **मरिनं नैव** 369, 14, फलस्यानन्तता मोक्ता 417, 12. बिल्वाऽऽमलक-मृद्दीका- ३६९, 7. मध्-सर्पिस्तिलयुतान् ४३1, 19. यावन लज्ज्याऽङ्गानि 79, 1. योन्यादीन्यवगूहेत 79, 2. वैकङ्गं नालिकेरम् ३६९, १३. शमी रोहितका-ऽश्वत्थाः 40, 6. स्वर्गन्धि मत्स्यमांसं च 369, 15. हत्वा दैवकरे अनिमः 415, 6.

१९५. विश्वामित्रः—
भथापरं परित्राजकितिङ्गम् 170, 6. कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तम् 299, 17. तद्वार्या-पुत्रयोश्चेव 45, 11. नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 299, 15. पार्वणं चेति विज्ञेयम् 299, 16. यात्रास्वेकादशं प्रोक्तम् 299, 18. द्याला-यज्ञोपवीत- 170, 8.

द्याश्रूषा सर्वदा कार्यो 45, 12. सत्यानृते 170, 7.

११६. विष्णुः—

अगस्त्याश्रमे ३०६, ६. अमिहोत्रादियज्ञेषु 117, 3, **अजातदन्ते बाले** 238, 9. 244, 9. अत्र च पितृगाथा भवति 419, 2. अत्र पितरो मादयध्वम् ४३२, ६. अत्रापि पितृगीता: 307, 7. अथाशीचापगमे 297, 14, अथैतानुपतिष्ठेत ४३३, 18. अनलोमास्च 120, 2. अनीरसेषु पुत्रेषु २४१, 18. अन्यथा निष्फलं तस्य 117, 4. **अपत्यं रोहिणीषु** 313, 17. अपि जायेत सोऽस्माकम् ३०७, १०. अमरकण्टकपर्वते ३०५, 11. अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य ४३३, 1. अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशम् 233, 1. 234, 10. असपिण्डे स्ववेश्मनि 251, 16. अहः संवत्सरादर्वाक् 233, 2. आचार्य-पत्नी- 249, 1. आचार्ये मातामहे 248, 3. आरोग्यं वारुणे 314. 9. आशीचम् 256, 7. इरावत्याम् ३०६, १५. उत्तरमानसे ३०६, १०.

उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ ४२७, 19.

ऋतुत्रयम्पास्यैव 81, 13. एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13. एवमादिषु ३०७, २. एष्टव्या बहव: पुत्रा: 307, 12. **जीजसे** 307, 2. कण्वाश्रमे ३०७, ६. कनकं विशाखासु 314, 4. कनखले 305, 15. कर्मणां सिद्धिः रौद्रे 313, 18. कालोदके 306, 9. कृप्यद्रव्यमाजे 314, 10. क्बज-वामन-जात्यन्ध- 51, 6. क् ब्जाम्रे 305, 16. कुमारधारायाम् ३०६, ४. कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् ३०७, ८. क्ञावर्ते ३०५. 14. कृषिं मूले 314, 6. केचिद्रर्भस्य संस्कारात् 22, 2. केदारे 305, 16. कौशिक्याम् ३०६, ७. क्षत्रियस्य 220, 17. गङ्गाहारे 305, 13, गङ्गायाम् 305, 13. गङ्गा-सागरसङ्गमे ३०५, १४. गयाशीर्षे ३०५, 11. गयाशीर्षे वटे श्राद्धम् 307, 11. गाः पौष्णे ३१४, १०. गृहमाहिर्बुध्न्ये 314, 10. गोदावर्याम् 306, 12.

गोमत्याम् ३०६, 13. गोमयेनोपलिप्तेषु ३०७, ६, घुतादिदाने तैजसानि 418, 14. चतुर्थे दिवसे 295, 2. चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा- 395, 2. चन्द्रभागायाम् ३०६, १५, जननाशीचमध्ये 464. 1. जातकर्म ततः कुर्यात् 22, 14. जीवजं च सर्वे न धूपार्थम् 394, 17. जीवितं याम्ये 314, 12, जीवितं शनैश्वरे 314, 18. जातिश्रेष्ठचं हस्ते ३१४, २. ततश्च खप्रोक्षितम् 428, 1. तत्त्रसवमरणे च 247, 1. तन्दुलिकाश्रमे ३०६, ३. तावान् परिमहः प्रोक्तो 163, 17. तुरङ्गममाश्विने ३१४, ११. तेषां गङ्गाम्मसि 295, 3. दक्षिणामेषु दक्षिणापवर्गेषु 409, 3. दक्षिणे पञ्चनदे 307, 1. दत्तमक्षयतां याति 419, 4, दन्तजाते 241, 18. द्वादशाहं राजन्यस्य 209, 19. ब्रिजस्य भार्या श्रूद्रा तु 96, 4. धनमार्थस्णे ३१४, २. धनं शौके 314, 18. न कारूणाम् 256, 9. नडन्तिकायाम् ३०६, 1. नदीषु बहुतीयासु ३०७, १.

न राजाज्ञाकारिणाम् 256, 10. न राज्ञाम् 256, 7. न त्रतिनाम् 256, 8. न शुद्रं द्विजेन 279, 12. न सित्रणाम् 256, 8. नामिसंस्कार: 238, 10. 244, 10. नीलपर्वते ४०५, १५. पञ्चदशाहं वैश्यस्य 209, 20. परपूर्वासु भार्यासु 249, 19. पर्णाशी 144, 5. पर्वतिनिकुब्जेषु 305, 4. पुलिनेषु 307, 4. पुष्टिं पुष्ये 313, 19. पुष्पाशी 144, 6. पेश्ये 314, 1. प्रतिलोमासु 120, 2. ब्राह्मणस्य क्षात्रिय-विद्-श्रुष् 220, 16. प्रभवेषु 307, 3. प्रभासे 306, 4. प्रयागे 305, 13. प्रस्रवणेषु ३०७, ४. प्रेतस्योदकनिर्वपणम् 289, 9. फलाशी 144, 4. फल्ग्तीर्थे 306, 2. फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि 419, 1. बलं वासवे 314, 8. बिल्वके 305, 15. ब्रह्मवर्चसं सौम्ये 313, 18.

ब्राह्मणस्य सापिण्डानाम् २०७, 18. ब्राह्मणादीनामादाचि 261, 17. भुवं पुनर्वसी 313, 19. भृतृण-शियु-सर्षप- 375, 1. **भृगुतुङ्गे** 305, 16. मतङ्गवाप्याम् ३०६, १०. मनोज्ञेषु च ३०७, ६. मन्त्रवर्ज हि 453, 17. मरणाशीचमध्ये 264, 2. महागङ्गायाम् ३०६, ३. महालये 306, 1. मासनिचयः 142, 8. मासं श्द्रस्य 209, 20. मित्राणि मैत्रे 314, 5. मुलाशी 144, 4. मृतं द्विजं न शूद्रेण 279, 12. यजेत वाज्धमेधेन 307, 13. यज्ञोपवीतं दण्डं च 163, 16. यत्र कचन नर्मदातीरे 305, 12. यत्र कचन सरस्वत्याम् ३०६, ५. यमुनातीरे 305, 12. यवान्नम् 144, 6. यश्चार्थहर: 463, 1. यावदाशीचम् 289, 12. 289,17. रत्यर्थमेव सा तस्य 96, 5. रूपवतः स्रतांस्त्वाष्ट्रे ३१४, ३. वटे 305, 11. वडवायाम् 306, 10. वनेषूपवनेषु ३०७, ५.

वर्जयेदुपगन्धीनि 394, 6. वाणिज्यवृद्धिं स्वातौ 314, 3. वाराणस्याम् ३०६, ६. वितस्तायाम् 306, 14. विद्यामभीष्टां जैवे 314, 17. विपाशायाम् ३०६, 13. विशेषतः ३०६, ५. विष्णुपदे 306, 11. वेत्रवत्याम् ३०६, १३. वैश्यस्य 220, 19. व्रतचर्या भवेत्तेषाम् 51, 7. शतदूतीरे 306, 14. शरयूनीरे 306. 8. शाकम्भर्याम् ३०६, २. शाकाशी 144, 5. शाक्रे राज्यम् 814, 5. शोणस्य ३०६, ८. श्राद्धदेशं सम्प्रोक्य 428, 2. श्रियं सार्पे 313, 20. भीपर्वते ३०६, १. श्रैष्ठचमभिजिति ३१४, ७. सङ्गमेषु 307, 3. सततमादित्येशहि ३१४, १५. सप्तार्षे 306, 11. समरविजयं कौजे 314, 16. समानवर्णास 120, 1. समुद्रयानसिद्धिमाप्ये ३१४, ६. सरिइराद्ध 307, 3. सर्वान् कामान्अवणे 314, 8. सर्वान् कामान् पैश्ये 313, 20. सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 7. सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 17. सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 17. संवत्सर्निचयी 142, 8. संस्कृतास्च स्त्रीषु 241, 21. सितानि स्रगन्धीनि 394, 7. सिन्धोस्तीरे 307, 1. सीमन्तोत्तयनं कर्म 22, 1. स्रगन्धायाम् 306, 2. सीमाग्यं चान्दे 314, 16. सीमाग्यं फल्गुनीषु 314, 1. सीवर्ण-राजताभ्यां च 419, 3. स्वर्गमार्गपदेशे 306, 12. स्वर्ग कृत्तिकासु 313, 17.

११७. विष्णुधर्मीत्तरम्-

अगरुश सकर्पूर: 394, 12.
अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यम् 23, 6.
अतः काम्यानि वक्ष्यामि 315, 7.
आदित्यादिदिनेष्वेवम् 315, 10.
आरोग्यम्य सौमाग्यम् 315, 8.
आरोग्यम्य सौमाग्यम् 315, 8.
आरोग्यम्य सौमाग्यम् 315, 11.
जान्वालभ्य ततो देवान् 399, 10.
तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् 439, 17.
विः पिबंत्विन्द्रियक्षीणम् 72, 13.
दक्षिणामवणे देशे 301, 18.
दक्षिणामिमुखो मूत्वा 439, 18.
धूपो गुगुलको देयः 394, 11.
भसंस्कारादिसंयुक्ते 301, 19.

रक्तवर्ण तु राजेन्द्र 372, 14. वृद्धी समर्थयिद्विद्वान् 459, 2. समस्ताभिव्योहतिभः 899, 11. सम्पादितो विद्योषस्तु 459, 3. सर्वकामांस्तथा विद्याम् 315, 9.

११८. विष्णुपुराणम् – अस्मिन्काले न दोषः स्यात् 29, 11. आ दाहादा दशाहाच 461, 5. आपीनहस्तपादां च 56. 3. आशीचं तु भवेत्तस्य 277, 4. इति मस्वा स्वदारेषु 102, 15. क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः 464, 8. क्षत्क्षामां नातिभुक्तां वा 103, 2. गच्छेद्यवायं मतिमान् 102, 9. गण्डयोः कृपकौ यस्याः 56, 1. गृहस्थ उद्दहेत् कन्याम् 61, 2. चतुर्दरयष्टमी चैय 102, 1. चैत्य-चत्वर-सौधेषु 102, 7. ततस्तु नाम कुर्वीत 24, 14. तत्सङ्घानगतिश्चेव 464, 10. ता: पूर्वा मध्यमा मासि 464, 6. तैल-स्त्री-मांसभागी च 102, 3. त्रिप्रकाराः क्रिया होताः 464, 4. दोहिनेनी नरश्रेष्ठ 464, 12. न घर्षरस्वरां क्षामाम् ५५, १९. न चातिच्छिद्रदशनाम् 56, 5. नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे 311.3. न वामनां नातिदीर्घाम् 56, 4. न इमभुव्यञ्जनवतीम् 55, 18.

नातिरूक्षच्छविं पाण्डु- ५६, २. नाश्दक्षिणां नान्यकामाम् 103, 1. नानिबद्धेक्षणां तद्दत् 55, 20. नानिष्टां न प्रकुपिताम् 102, 19. ना ज्पवित्रेण हस्तेन 418, 10. नायसेनैव पात्रेण 418, 11. नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेत् 102, 18. नैव रमज्ञानोपवन-102, 8. पञ्चमीं मातृपक्षात्तु 61, 1. परदाररतिः पुंसाम् 102, 14. परदारान् न गच्छेत 102, 13. पर्वाण्येतानि राजेन्द्र 102, 2. पानीयमप्यत्र तिलैविमिश्रम् ३११,5. पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु 464, 9. पितृव्य-गुरु-दौहित्रान् ३४५, 10. पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा 461, 21. पुजयेद्धव्य-कव्येन ३४५, ११. पूर्वा क्रिया मध्यमा च 464, 3. पूर्वा: क्रिया मध्यमाश्च 464, 11. प्रेते पितृत्वमापन्ने 464, 7. मक्यामद्ये तथा पेये 29, 10. मसूर-क्षार-वास्तोक- 374, 18. यस्याश्र रोमशे जंबे 55, 21. योऽसवर्णं तु मूल्येन 277, 3. वर्षेरेकगुणां भायाम् ६५, 12. विण्मूत्रभोजनं नाम 102, 4. वैशाखमासस्य च या तृतीया 311, 1. श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रम् 311, 7.

श्राद्धे न देया पालंक्या 374, 17. सापिण्डसन्ततिर्वोश्प 462, 22. सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृङ्णीयात् 386, 13. स्नातः स्रग्गन्धधृक्पीतो 103, 3.

११९. वृद्धगार्ग्यः— अम्याधानामिषेकादौ 461, 12. प्राजापत्ये तु पौष्णे च 325, 1. यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत 325, 2. वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत 461, 13.

१२०. वृद्धपरादारः— कुटीचका नाम 161, 15. क्षत्रियस्तु दशाहेन 206, 7. तत्र बहुदका नाम 162, 18. तथैव द्वादशाहेन 206, 8. तपो-दानप्रवृत्तेषु 256, 18. दीक्षितानां च सर्वेषाम् 256, 17. प्रेतस्पर्शनसंस्कारे 275, 1. राज्ञां तु सूतकं नास्ति 256, 16. वोढा चैवामिदाता च 275, 2. सजातीयेषु वर्णेषु 221, 12. सपिण्डता तु पुरुषे 222, 11.

१२१. वृद्धमनु:अजचरणादि द्वितीये 295, 12.
अप्रीढायां च कन्यायाम् 245, 3.
अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 295, 1.
अहस्त्वदत्तकन्यास् 245, 4.
आशीचं पक्षिणीं रात्रिम् 251, 12.
ऋतुकालं नियुक्तों वा 367, 6.
कुर्यादनुपनीतों ऽपि 465, 1.

प्राममध्यगती यावत् 253, 2. यामस्य तावदाशीचम् 258, 2. प्रामेश्वरे कुलपती 253, 4. चत्र्दश्यां त्रयोदश्याम् २९५, १५. तत्र गच्छन् समाप्तीति ३६७, ७. त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् २४७, १०. द्वादशी हस्तसंयुक्ता ३०९, ७. द्धि-त्रिपादृक्षयोश्चैव 295, 11. नभस्यस्यापरः पक्षो ३19, 7. पितृयज्ञाहुतिं पाणी 465, 2. पित्रोरुपरमे स्त्रीणाम् २४७, १. पित्रोः स्वसरि तद्वच 251, 14. पृष्ये च हस्तनक्षत्रे 295, 13. भानु-भौमार्कि-भृगुषु 295, 14. महानद्यन्तरं यत्र 229, 15. मातुले श्रजुरे मित्रे 251, 11. यद्यमा रविवारेण ३०९, ९, वस्वन्तार्धादित: पञ्च 295, 10. वाचो यत्र विभिद्यन्ते 229, 16. शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने 253, 5. अवणाश्वि-धनिष्ठाद्री- 309, 8. श्वज्ञारयोश्च भगिन्यां च 251, 13. स महालयसंज्ञः स्यात् ४१९, ८. संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यात् 247, 15. संस्थिते पक्षिणीं रात्रिम् २४७, 14. सिंहस्थी गुरु-भौमी चेत् 309, 6.

१२२. वृद्धयाज्ञवन्वयः— अनाहितामिरेकेन 286, 20. आहितामिर्यथान्यायम् 286, 19. कुमारजन्मदिवसे 214, 2. तत्र सर्वे प्रतिप्राह्मम् 214, 4. मक्षायित्वा तु तन्मोहात् 214, 5. हिरण्य-भू-गवाश्वाज- 214, 3.

१२३. वृद्धशानातपः—
अपेक्षितं याचितव्यम् 422, 18.
अपेक्षितं यो न दद्यात् 422, 16.
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु 422, 17.
दातारं नोपतिष्ठान्ति 418, 7.
न याचते द्विजो मूढः 422, 19.
हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाः 418, 6.

१२४. व्याघ्रपात्— आमश्राद्धं हिजै: कार्यम् ३३४, ६. आर्तवे देश-कालानाम् ३३४, ५. उपनीते तु विषमम् २३५, ६. तुल्यं वयसि सर्वेषाम् २३५, ५.

१२५. व्याघः—
अन्तर्दशाहे जातस्य 230, 17.
अवरश्रेद्वरं वर्णम् 276, 18.
अस्थितेश्व शारीरस्य 453, 13.
आनन्त्यात्कुलधर्माणाम् 453, 12.
एतद्वः पितरो वासो 733, 10.
गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 433, 9.
दशाहेनैव दम्पत्योः 230, 13.
बाले मृते सपिण्डानाम् 230, 12.
वहेच्छवं तदाऽऽशीचम् 276, 19.
स्तकेनैव शुद्धिः स्यात् 230, 18.

१२६. व्यासः— अकृतं तद्दिजानीयात् 446, 12. अत्यक्ताभेस्तु पिण्डोक्तिः ४४४, १४. अनृणः स्यान् पितृणां तु 465, 21. अमुक्तवति नाऽश्रीयात् 45, 8. अमावास्यां प्रकुर्वात ३३१, २२. अरत्निमात्रमुत्सृज्य 429, 11. अश्राद्धेयानि धान्यानि ३७३, ४. **उ**च्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु ४४०, ८. ऋतुकाले अपि नारीणाम् 111, 9. एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये 173, 7. एकोइिष्टं परित्यज्य 446, 11. कन्यां च बहुपुत्रां च 111, 11. किङ्करः सर्वकारी च 45. 7. कतामित्येव तत्सर्वम् 45, 6. कृतमौनाः समश्रीयुः 421, 18. क्रियावद्भिहिं कौन्तेय 270, 19. गर्भाधानादिभिर्युक्तः 218, 5. चतुर्थे सा न गम्या शहि 110, 1. जघन्यशायी पूर्व स्यात् 45, 4. जातिमात्रोपजीवी च 218, 4. जुषध्वमिति ते चोक्ताः ४२१, 17. तत्कर्म सकलं ज्ञेयम् 129, 2. तस्य शुद्धिकरं कर्म 327, 7. तासां यागनिमित्तं तु 214, 14. तृप्ताः स्थेति च प्रष्टास्ते 426, 19. त्यक्ताग्नेः पार्वणेनैव ४४४, १३. त्रिदण्डमेकदण्डं वा 178, 15. त्रिदण्डस्य परित्यागः 173, 6, त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत 214, 16. द्रव्याभावे द्विजाभावे 23, 9.

धनिष्ठासंयुत्ते कुर्यात् 129, 1. न कर्मवित् न वाज्धीते 218, 6. न चैतादिष्टं देवानाम् २७०, २०. न तिष्ठति तथाऽऽसीत 45, 9, नारायणं समुद्धिय 227, 6. पर्यटेत् पृथिवीं नित्यम् 178, 16 पितृन्मातामहांश्चेव 465, 20. पुष्करेऽप्यक्षयं आद्रम् ३०४, ४. प्रथमे दिवसे षष्ठे 214, 15. ब्रह्मबीजसमुत्पन्नी 218, 3. ब्राह्मण-क्षत्रिय-विदाः 40, 18. महोदधी प्रयोग च 304, 5. मातुः सपिण्डा यत्नेन 64, 8. यच शिष्येण कर्तव्यम् 45, 5. यत्रोपस्पृश्चातां वार्णपे 429, 12. वृद्धां वन्ध्यामवृत्तां च 111, 10. व्याधितो बन्धनस्थो वा 111, 8. अवणेन तु यत्कर्म 128, 4. श्राद्धविद्ये समुत्पन्ने 331, 21. सजातीयगृहेब्वेव 40, 19. संवत्सरकृतो ऽध्यायः 128, 15. स्तिकावासनिलयाः 214 13. हिङ्गद्रव्येषु शाकेषु ३७३, ५. हेमआदं प्रकुर्वीत 23, 10.

१२%. व्यासस्मृतिः — अमिहोत्रविनाशे तु 170, 1. तद्द्यज्ञोपवीतस्य 170, 4. पत्नी योक्त्रं यथेष्टचन्ते 170, 3. यथा च मेखलादीनि 170, 2.

१२८. शङ्ख-लिखितौ—

अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 21.

अनिष्टत्वाह्रह्त्वाह्य 423, 12. अहःशेषे द्वाभ्याम् २६६, २२. आमन्त्य गच्छेत् 50, 6. आहत्य निवेदयेत् 50, 7. इ्ष्ं गृह्णाति 98, 11. एवं कृते नाम्नि 26, 6. कमारप्रसवे 213, 18. क्रमशो यायावराणाम् 140, 4. तदहरित्येके 213, 20. दशान्तं शूद्रा 98, 11. न पद्रचां कर्षेत् 50, 2. न प्रतिगृह्णीयात् 423, 9. न मुखेनापधमेत् 50, 3. नामिमधितिष्ठेत् 50, 2. नाजीर्णभुक्त: 50, 4. नात्यन्ताधिकं दद्यात् 423, 9. नान्न-पानादिकं श्राद्धे 423, 11. नापश्चामिं च 50. 3. नार्तवे दिवा 100, 1. पुत्रानुत्पाद्य 140, 1. प्रतोदं वैश्या 98, 11. प्रमाते तिसृभिः 266, 22. ब्राह्मणस्त् 98, 12. यज्ञियाः समिधः 49, 16. त्रिविधेहीविर्विशेषैः 50, 5. शरीरोपरमान्ते 50, 8.

१२९. शङ्घः-

अमिहोत्राचनुष्ठानार्थम् २३१, १८. अङ्गुष्टेन विनाऽश्वाति 425, 7. अजातदन्ते तनये 243, 14. अतीते दशरात्रे 234, 7. अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 22. अथर्वशिरसोऽध्येता 342, 15. अनीरसेषु पुत्रेषु 250, 4. अपूपाः सक्तवो धानाः ३८३, २. भमायां तु क्षयो यस्य 446, 16. अवक्षुतावरुदितम् 377, 17. असमानं द्वितीयेन 265, 7. अहःशेषे द्वाभ्याम् २६६, २३. अहोरात्रात्तथा शुद्धिः 243, 15. आम्रान् पालेवतानिक्षून् ३७०, ६. इत्थमअन् द्विजः अद्भम् 425, 11. इष्टिशादे कतुर्दक्षः 40, 153. उपगन्धीन्यगन्धीनि ३९३, 18. उच्छिष्टाः पितरो यान्ति 425, 15. ऋग्यजुःपारगो यश्च ३४२, १४. ऋजीषपक्कं भक्ष्यं स्यात् 384, 5. एकपिण्डाः पृथक्शीचाः 61, 17. एतत् पण्येषु भोक्तव्यम् ३८३, ३. क् लदेवतानक्षत्रामि- 24, 18. कृष्णरुरु-बस्ताजिनानि ३२, 15. कृष्णाजाजीं विडं चैव 377, 15. क्षत्रियाद्दैरयायाम् 120, 7. क्षत्रियायाम् 120, 6. खादिनांध पुनः खादेत् 425, १.

गङ्गाहारे प्रयागे च 304, 9. गङ्गा-यमुनयोस्तीरे 304, 7. गर्भस्पन्दने 21, 11. गो-गजाश्वादिपृष्ठेषु ३०३, ५. घृतेन दीपो दातव्यः ३९५, १. तथैवानुपनीते तु 243, 16. तदचमत्यजन् भुक्त्वा 425, 2. तृतीये वर्षे चूडाकर्म 28, 13. दचाच्छादे प्रयत्नेन ३७०, १. दिध भक्षं च शुक्तेषु 384, 4. दातुः पतित बाहुँव 425, 15. द्वीप्रवालमितं वृषमम् २९३, ८. देशान्तरगतं शुत्वा २३६, 1. द्राक्षां मधुयुनां दद्यान् ३७०, ८. ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ३४२, 11. न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु ३०३, ६. नर्मदा-बाहुदातीरे 304, 8. नान्दीमुखे सत्य-वसू ४०३, १६. नित्यं योगपरो विद्वान् 342, 16. नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः 326, 11. नैमित्तिके काल-कामी 403, 18. परपूर्वास च स्त्रीषु 250, 5. पार्वणं तस्य कर्तेव्यम् 446, 17. पितामह्यादिभिः सार्धम् ४५६, ४. पितुः पुत्रेण कर्तव्या ४६2, ४. पितुः रोषेण द्यादिः स्यात् २६७, १९. पीतावादीष्टं तोयादि 425, 8. पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् 462, 5. पुरुरवाऽऽईवी चैव 403, 17.

पुष्पाणि वर्जनीयानि ३९३, १९. प्रजामिष्टां यदाः स्वर्गम् ३२६, १०. प्रता-ऽप्रतास योषितस 246, 13. प्रभाते तिसृभिः 266, 23. प्राङ्नामकरणात् 230, 6. प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यम् ३२६, १. प्रौढपादो बहि:कक्षो 425, 6. प्रौष्ठपद्यामतीतायाम् **326, 8**. ब्रह्मदेयानुसन्ताना ३४२, १२. ब्रह्मदेयापितश्चैव ३४२, १३. भूतलाचोद्धरेत्पात्रम् 425, 5. भोजयेदथ वाऽप्येकम् ३६४, 18. मातर्यमे प्रमीतायाम् २६७, 17. माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यात् २४६, १४. मातुः सिपण्डीकरणम् 456, 3. मुखेन वा धमेदन्नम् 425, 10. यच्छेषं दशरात्रस्य 236, 2. यदोकजाता बहवः 61, 16. वर्जयेक्षवणं सर्वम् ३७७, १६. वसा-मेदोद्भवं दीपम् ३९५, १. विदार्याञ्च भचुण्डांञ्च ३७०, ७. वैश्येन शूद्रचाम् 120, 8. श्राद्वपंक्ती तु भुञ्जानो 425, 1. श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् 425, 14. सिन्नहत्यां गयायां च 304, 10. समानाशीचसम्पाते २६५, ६. सर्वेषां सकुल्यानाम् 24, 1. संवत्सरे श्चपाशनम् २७, 11.

हुङ्कारेणापि यो ब्रुयात् 425, 4. १३**०. राम्मः**—

उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान् 397, 21. उदक्षत्रवमुदीच्यं स्यात् 397, 3. दक्षिणे दक्षिणाप्रांस्तु 397, 22.

१३१. शल्यपर्व-

असंस्कृतायाः कन्यायाः 82, 4.

१३२, शाटचायनिः— कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात् 319, 11.

कन्यास्थार्कान्त्रितः पक्षः 321, 17. नभस्यस्याऽपरे पक्षे 319, 10. पुण्यः कन्यागतः सूर्यः 321, 16. पुनर्प्यपक्तृष्यन्ते 454, 16. सपिण्डीकरणादर्वाक् 454, 15.

१३३. शातातपः—
अनन्तमक्षयं चैव 338, 18.
अर्हति स्वर्गवासे अपि 456, 15.
आत्मानं घातयेद्यस्तु 228, 6.
आशीचस्य च न्हासे अपि 289, 19.
आग्राचिस्य च न्हासे अपि 289, 19.
आग्राचिस्य च न्हासे अपि 289, 19.
आग्राचिस्य च न्हासे अपि 289, 19.
इष्टैः साधे तु विधिवत् 443, 14.
उदस्मुखस्तु देवानाम् 397, 16.
एकं नाम्ना परं तृष्णीम् 460, 15.
दशाहाद्राजन्यो 206, 4.
कृत्वा तस्याः समुत्सर्गम् 72, 14.
क्रयक्रीता तु या नारी 463, 19.
क्रीवे देशान्तरस्थे च 354, 20.
तत्र विरात्नमाशीचम् 228, 7.

तन्मात्रा तिलतामह्या 457, 1. तृतीये तृदकं कृत्वा 228, 8. दारा-श्मिहोत्रसंयोगे 354, 14. न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18.

91, 2. न सा दैवे न सा पित्र्ये 463, 20. परिणीय सगोत्रां तु 72, 13 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 13. पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20. भोजयेद्यस्त्वथर्वाणम् ३३८, 17. मात्लस्य स्तामृद्धा 63, 14. मृता याष्नुगता नाथम् 456, 20. योगशास्त्राभियुक्ते च 354, 21. रात्रिशेषे द्यहाच्छुद्धिः २६७, २. वरश्चेत् कुल-शीलाभ्याम् १०, 17. वृद्धः शीच-क्रियालुमः 228, 5. शुद्रो विंशतिर्विंग 206, 5. शेषमन्मन्जातम् ४४३, १३. समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19. समानप्रवरां चैव ६३, २१. हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् ११, 1.

१३४. शिवस्वामिः— आपस्तम्भाः षडित्याहुः ४४८, 15. नवश्राद्धानि पञ्चाहुः ४४८, 14.

१३५. शुनःपुच्छः— प्रथमे ऽहनि यद्द्रव्यम् २९०, २१. शालिना सक्तुभिर्वापि २९०, २०.

१३६. दोवपुराणम्— अदत्वा कर्षको देवि 14, 16. तस्य तृष्णाऽभिभृतस्य 14, 17. तस्यान्ते मानुषो भृत्वा 14, 20. दिद्यो व्याधितो मूर्वः 14, 21. दिव्यं वर्षसहस्रं तु 14, 18. मरुदेशे भवेद्रक्षः 14, 19.

१३७. शौनकः—

अथ काषायवासाः 178, 18. अनिभिश्रेदाचं गृहीत्वा 415, 9. एकाकी विचरेत् सर्व- 180, 19. एकैकमेकैकस्य लोस्त्रीन् ३६३, ६. जायोपेतो 130, 11. ताः प्रतिमाहयिष्यन् 410, 6. तृतीये वर्षे 28, 17. निवेद्यवाऽपसव्येन 416, 20. पाकं सर्वमुपानीय 419, 15 पात्रेषु दर्भान्तिहितेषु ४०१, १. मौष्ठपदाञ्परपक्षे 317, 8. यथान्यायमितरे 130, 10. विधिना दैवपूर्व तु 419, 16. समावृत्तो 130, 10. ्ह्त्वा⁵श्री परिशिष्टं तु 416, 19. हेमन्त-शिशिरयोः ३०८, <u>1</u>6.

१३८. श्रुतिः—

भम आयाहि 135, 17. भिमिळि 135, 13. भिमिहि प्राणः 155, 13. भथ पुनर्त्रती 151, 12. भधस्तात् समिधम् 66, 17. भगवास्यामपराह्ने- 452, 7.

अयज्ञोपवीती 171, 9. असंस्थिते ज्यीषामीये ३८५, ७. आहितामिम् 22, 18. इमां त्विमन्द्रमीद्धः 105, 16. इषे त्वा 135, 15. उपनिषदमावर्तयेत् 195, 18. उपरिष्टादाषाढानाम् ३१३, १३. एतदे जरामर्थम् 136, 6. एष वा अनूण: 105, 1. 150, 13. ओमित्येतमात्मानम् 176, 12. क्रीडन्ती पुत्रैः 105, 20. जरया वा 136, 6. जायमानो वै 104, 19. 150, 11. तद्देके प्राजापत्याम् 155, 11. दशा ऽस्यां पुत्रानाधेहि 105, 17. न यज्ञोपवीतम् 171, 6. ना अतिरात्रे षोडशिनम् ३७३, १४. नामावास्यायाम् 100, 16. न्यास इति ब्रह्मा 176, 7. प्रजापतिर्वे स्वाम् 68, 13. बहु स्याम् 60, 1. ब्रह्मचर्येण 104, 20. 150, 12. यत्स्वाध्यायम् 132, 14. यावज्जीवम् 186, 8, रियं च पुत्रांश 106, 1. वर्षां ध्रवशीलः 180, 16. श्रोतव्यो मन्तव्यः 195, 17. स स्त्रीष ५ सादमुपासीदत् 103, 7.

१३९. श्लोकगोतमः — अन्तर्दशाहे दशें तु 291, 16. अपुत्रा तु यदा भार्या 335, 5. एक-द्वि-त्रिदिनेस्ने 450, 11. कन्यागते सिवति 321, 12. कतुभिस्तानि तुल्यानि 321, 13. पित्रोस्तु यावदाशीचम् 291, 17. रजस्वला भवेत्सा तु 335, 6. आद्धं तत्र न कर्तव्यम् 335, 13. आद्धान्यूनाव्दिकादीनि 450, 12. आद्धीयेश्हिन सम्प्राप्ते 335, 12.

१४०. षट्त्रिंशन्मतम्— ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यम् 227, 4. क्षीरादि माहिषं वर्ज्यम् 378, 11. गो-ब्राह्मणहतानां च 227, 3. तथापि दाहयेदेनम् 242, 4. मासिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते 332, 5. यद्यप्यजातदन्तः स्यात् 242, 3. वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यम् 332, 6. शावाशीचे समुत्पचे 264, 11. शावेन शुद्धचेते स्तिः 264, 12.

१४१. सङ्गहकारः— करेण दक्षिणेनोध्वेम् 36, 14. खल्वाटकश्च दुर्वातः 352, 14. ततः ओम् तथेति 402, 19. ततः पुनरपो दत्वा 402, 18. दैवे क्षणः 402, 18. नाम्रो दन्तोद्भवात् चौडात् 243, 11. पामुवानि इति 402, 20. प्राप्तोतु भवान् 402, 20. यावचैलं न गृङ्काति 79, 4. यावद्दोषं न जानाति 79, 5. विततं मानवैः सूत्रम् 36, 15. शिलोञ्छायाचितैर्जीवन् 216, 12. सद्यःशौचमहस्त्रयहः 248, 12.

१४२. सत्यद्वतः— गृहीतपुत्रा विधिवत् 22, 6. र्जातलास्तु तिलाः भोक्ताः 391,21. स्त्री यद्यकृतसीमन्ता 22, 5.

१४३. संवर्तः—
अष्टवर्षा भवे हैं। री 79, 10.
अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 294, 14.
जाते पुत्रे पितुः स्नानम् 22, 17.
218, 2. 260, 5.
तस्मादुद्दाहयेत् कन्याम् 78, 17.
दश्चर्षा भवेत् कन्या 79, 11.
प्रथमे र्रह्म तृतीये वा 294, 13.
माता शुद्धचेह्शाहेन 213, 3.
260, 6.
रजःकाले तु गन्धर्वाः 78, 16.
रोमकालें तु सम्प्राप्ते 78, 15.

१४**%. साङ्घ्यायनगृह्यम्**— सप्तमे मासि 21, 9.

१४५. सुमन्तुः— अक्रोधनो रसान् सम्यग् 424, 6. अनुपेतोऽपि कुर्वीत 465, 15. अन्यत्र हिरण्योदकैः 381, 18. अन्यथा सङ्कर-64, 6.

अपुत्रे पस्थिते कर्ता 458, 4. अपूपान् मक्षयेच्छुद्रात् ३८६; 11. असाववनेनिङ्क्ष्येति 431, 6. आतृप्तेर्भीजनं तेषाम् ४२४, ७. आसनेषु सदर्भेषु ३९८, १८. एकोहिष्टं स्रतैः कार्यम् 328, 2. कन्याराशी महाराज 323, 14. कुर्याच विधिवच्छाद्रम् ४४७, ७. केश-कीट-क्षुतवची 381, 16. गोरसं चैव सक्तूंथ 886, 10. तत्र पत्न्यपि कुर्वीत 458, 5. तदपत्यानि 64, 5. त्ह्हितस्थ 64, 5. तद्भगिन्यो-64, 4. तद्भातरो मानुलाः64, 4. तस्मात्कालाङ्कवेद्देयम् 828, 15. तां स्पृशतश्य २६१, ३. त्रिस्त्रिरेकेन इस्तेन 431, 7. दक्षिणाप्रवणे सम्यक् ३९८, 17. दर्भपाणिर्दिराचम्य ३९४, 15. नेतरेषाम् 261, 3. परिश्रित शुची देशे 398, 16. पिता पितामहे योज्यः 457, 4. पितृपत्न्यः सर्वा मातरः ६४, ४. पित्रोरनियमान् धीरः 447, 8. प्रेतश्चेदाहितापिः स्यात् 452, 21. ब्रह्मचर्य तपो मैक्यम् 45, 1. भात्रे भगिन्यै पुत्राय 829, 10. माता मातामहे तहत् 457, 5.

मातुरेव स्तकम् 261, 8.

मित्राय गुरवे आद्धम् 329, 11.

यद्यसी कृतचूडः स्यात् 465, 16.

त्रतस्थो वा ब्रतस्थो वा 464, 19.
आद्धं कुर्याद्वदयं तु 468, 18.

सिपण्डीकरणं तस्य 452, 22.

सिपण्डीकरणादूध्वम् 329, 9.

समत्वमागतस्यापि 328, 1.

स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च 45, 2.

९४६. सुशुतः-करण्यश्च पलाण्डुश्च ३७९, ३. गृञ्जनं यवनेष्टश्य ३७९, ४. ठशुनं दीर्षपत्रश्च ३७९, २.

१४७. स्कन्दपुराणम्— अक्षमालां च गृह्णीयात् 164, 8. एकं तु वैणवं दण्डम् 163, 13. एते क्रमेण विद्राणाम् 17, 8. 🖖 🥕 कन्थां कौपीनमाच्छाचम् 163, 12. क्टीचकस्तु संन्यस्य 162, 4. कौपीनाच्छादनं वस्त्रम् 164, 6. देवतानामभेदेन 163, 14. परहंसाबिदण्डं च 164, 9. पार्वणं कुरुते यस्तु 466, 7. ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 7. भिक्षामादाय भुज्जीत 162, 5. मातामद्यां न कुरुते 466, 8. माधूकरमयैकाचम् 164, 8. यदि माता यदि पिता 455, 20. व्युत्क्रमेण मृतानां च 455, 19.

शिखां यज्ञोपवीतं च 164, 10. शिखी यज्ञोपवीती स्यात् 116, 2. हंस:कमण्डलुं शिक्यम् 163, 16.

१४८. स्कन्दः - ☀ गोवालरज्जुसम्बद्धम् 162. 14.

जलपात्रं पवित्रं च 162, 15. बहूदकस्तु संन्यस्य 162, 12.

शिखां यज्ञोपवीतं च 162, 16. सप्तागारं चरेज्ञैक्यम् 162, 13.

१४९. स्मृतिः—

आवं श्रादमगुद्धो ऽपि ४६७, १७. उन्मत्तः किल्बिषी कुष्टी 355, 19. उपवासी यदा नित्यः 443, 9. उपवासं तदा कुर्यात् 448, 10. एकदण्डं समाश्रित्य 178, 1. द्वादशीव तु वर्षाणि 355, 16. नखानि निकृत्य 171, 1. नरके रीएवे घेरे 178, 2. निष्पावाश्वात्र शोभनाः ३७४, १०. न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता ३५५, 17. परमेकाहमा वर्षात् 234, 5. राजयक्स्यामयावी च 855, 20. ग्रुचिना कर्म कर्तव्यम् 203, 7. श्रादकृत् गुक्रवासाः स्यात् ३९६, ८. सम्बे धनमुद्भ्य ३५३, २१. स वै वर्धुणिको नाम ३५३, २२. स्नातोऽधिकारी मत्रति ३९६, 7.

१५०. स्मृतिसंग्रहः— काम्यतन्त्रेण नित्यस्य ५७०, 14.

ततस्त्वसोदरो भाता 462, 10. प्रमहार्यथ देहित्रः 462, 8. पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धम् 462, 7. भातुः सहोदरो भाता 462, 9.

१५१. *स्मृत्यन्तरम्.

अङ्गानि पितृयज्ञस्य ४४४, 10. अन्तर्दशाहोपरतस्य 230, 20. अपुत्रस्य परेतस्य 458, 7. अपुत्रा ये मृताः केचित् 458, 9. अष्टावेते यतस्तस्मात् ४९२, ३. असवर्णास कन्यास १८, 1. आत्मनस्त्यागिनां नास्ति 128, 19. आत्मानं धर्मकृत्यं च ३८५, २. आत्मानं पीडिंगव्यापि 190, 18. आशौचमुदकं पिण्डम् ४५८, ८. इच्छेत् त्रयोदशीश्रादम् 826, 1. उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शम् ४००, 13. उदाहरेत् स्वधाकारम् ४६५, ९. उपाकर्म न कर्तव्यम् 129, 12. ऋणत्रयमपाकृत्य 154, 15. एकचित्यां समारूढी 469, 11. एकस्मिन् इयोर्वैकोहिष्ट-

विधि: 328, 7. एकस्थेव तु नो दद्यात् 326, 2.

^{*} The quoted lines belong to different Smritis. But as the same line sometimes appears in more than one Smriti no mention is made here of the different Smritis.

एकामुत्क्रम्य कामार्थम् 114, 13. एकोहिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18. एतेषां यान्यपत्यानि 72, 2. कलौ युगे त्विमान्धर्मान् 94, 3. 208, 12.

कामं तान् धार्मिको राजा 165, 2. क़सुम्भं राजसर्षपम् ३७५, ६. कूष्माण्डं बहुबीजानि ३७८, ७. क्ष्माण्डं महिषीक्षीरम् ३७८, ४. कृतचूडोऽनुपेतस्तु 465, 8. गृहीतनियमस्यापि 275, 1. चणका राजमाषाश्च 376, 5. चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः ८६, ७. जमद्भिर्भरद्वाजी 71, 18. जुहुयाद्भृतयज्ञादि 442, 20. ज्ञानामृतेन तृप्तस्य 177, 6. तत् स्वदााखामतं तत्र 430, 7. तदैकदण्डं संगृह्य 179, 16. तिर्थम् यवोदराण्यष्टी 220, 21. तृतीये पञ्चमे वाऽपि 296, 7. तेषामपि तथा गङ्गा- 225, 90. तेषां सपिण्डनाभावात् 458, 10. द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धात् 262,68. द्वितीयेऽहनि कर्तव्यम् २९६, ६. धन्:सहस्रे हे क्रीचाः 230, 3. धात्रीफलैरमात्रास्यायाम् ३९१, ६. न तस्य दहनं कार्यम् 23?, 6. न हि:पक्रम् 382, 9. न पर्युषितम् ३८२, १.

नाऽऽपणीयमन्नमश्रीयात् ३८२. ८. नित्यमन्नप्रदस्यापि 256, 20. निमन्त्रितेषु विषेषु २५७, २. नैवास्ति किंचित्कर्तव्यम् 177, 7. परितो त्रजते नित्यम् 201, 14. परिबोधात् परिच्छेदात् 201, 12. परिपूर्णफलवाच 201, 13. पित्रज्ञपाणयः सर्वे 400, 12. पात्राणि तु दहेदमी 226, 18. पापं कुत्सितमित्याहुः ३९२, 12. पिण्डालुकं च तुण्डीरम् ३७८, ६. पितुः पितृष्व**स्तः पुत्राः** 62, 12. पृथक् आदं तथा कुर्यात् 469, 12. प्रमाणमंगुलस्योक्तम् २३०, 1. पवृत्ते कृच्छ्होमादी 256, 21. प्राङ् नामकरणात्सदाः 2411, 7. पातिलोम्यानुलोम्येन 125, 16. ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ 154, 16. मध्याह्य: खङ्गपात्रं च 392, 10. मातुर्मातुलपुत्राश्च 62, 15. मातुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 14. म्निर्भिमनंकालेषु ४३०, ६. मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते । ३३४, २०४ 336, 6. ये च सन्तानजा दोषा: 152, 5. यदा तु विदितं तत् स्यान् 170, 15. यदेन्द्रः पितृदैवसे ३०९, 14. याम्या तिथिभेवेत्सा हि ३०९, 15. राजस्तथासुरो वैदय- 86, 8.

रूप्यं दर्भास्तिला गावो ३९२, 11. लोभात् यः पितरौ भृत्यान् ३८५, ३. बसिष्ठ-कदयपा-ऽगस्त्याः 72, 1. विकिर्थ न दातव्य: 445, 5. (बितस्तेर्द्धिगुणो^ऽरातिः 236, 2. विवाहोत्सव-यज्ञादि- 262, 14. इत्त-स्वाध्यायसापेक्षम् २०८, १०. वेदोपाकरणे प्राप्ते 129, 12. वैतानं प्रक्षिपेदप्स् 226, 17. वैश्वदेवाहुतीरमी 442, 19. दातमञ्जं परेर्देयम् 262, 11. आदं तदा न कर्तव्यम् 384,21. षष्टिर्वान्ये प्रनायन्ते 723, 67. संकल्पं तु यदा श्राद्धम् ४४५, ४. संकल्पश्राद्धमेवासी 444, 11. संन्यासस्तान् दहेत् सर्वान् 152, 5. समर्थस्तोपयित्वार्थै: 114, 14. सर्वसङ्गनिवृत्तस्य २३२, ५. सा भिक्षां हिंसिता जेया 190, 19. सायं-प्रातः सदा सन्ध्याम् 165, 1. स्यात्कामचार-मक्ष्योक्तिः 29, 15. स्वामिशुद्धचैव शुद्धचन्ति262,19. हस्तेऽमौकरणं कुर्यात् 413, 8. हित्वा चैवापरं जन्म 201, 15. १५२. हारीतः-

भिन्तं मोचयामास 40, 9. अष्टागवं धर्म्यहलम् 5, 16. आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6. आहत्य निवेदयेत् 50, 7. एकं तु वैणवं दण्डम् 172, 2**2.** एकाहस्तु पुराणेषु 449, 9. कल्पान्तराणि कुर्वाणः 408, 15. कुटीचको बहुदको 160, 17. कुलानुरूपाः प्रजाः 73, 15. क्षमा दमो दया दानम् 343, 13. गर्भाधानादिः 17, 20. गुरुणा लघु शुद्धचेत्तु २६५, ११. गृहीत्वा विचरेत्तावत् 172, 23. चतुर्गवं नृशंसानाम् ५, १७. चतर्थः परमो हंसो 160, 18. चतुर्थे ऽहनि 109, 16. चत्रविधा भिक्षवस्तु 160, 15. चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते ४१६, १४. चान्द्रायणं नवश्राद्धे 449, 8. जातमृते 231, 3. तत्र ब्रह्मवादिनीनाम् 82, 13. तस्मादतन्त्रितो दद्यात् 14, 6. तस्मात् कुलीनाः ३४३, 16. तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानम् 160, 16. त्रयः स्नातका भवन्ति 53, 12. दशाह एव विपस्य 208, 14. दैवेनोत्तरेण 18, 3. देशिः स्यादमिण्डस्य 285, 12. द्वादशोभयतः श्रोत्रि- ३४४, ३. द्विविधाः स्त्रियः 82, 12. द्विविधो हि संस्कारः 17, 19. न प्रामाभिमुखं पेतम् 280, 10.

न पद्मचां कर्षेत् 50, 2.

न मुखेनोपधमेत् ५०, ३. न वट-प्रक्षोदुम्बर- 979, 7. नष्टे जलपवित्रे वा 172, 21. नामिमधितिष्ठेत् 50, 2. नाजीर्णभुक्त: 50, 4. नापश्चामिं च 50, 3. परपूर्वास भार्यास 250, 1. पाकयज्ञाः 17, 20. पनन्ति खलयज्ञेन 14. 4. पुरा जमाह वै मृत्यु: 40, ४. पेतस्पृशो यामं न 275, 4. ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता ३४३, १. ब्रह्मवादिन्यः 82, 12. द्राह्मण्यादेव हीयन्ते 164, 15. ब्राह्मणे संस्कृतः 18, 1, भूमि भित्वौषधीश्वित्वा 14, 8. मैक्यमवेक्षितम् 43, 10. मातामहे त्रिरात्रं स्यात् 250, 2. यज्ञियाः समिधः 49, 16. यत्नेनैवंविधान् ३६०, 1. यदभाति ब्रह्मचारी 43. 12. या तु पूर्वममावास्या 451, 16. यपोऽयं विहितो मध्ये 14. 5. रात्री चेदादित्यस्य 275, 5. लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12. 174, 5.

174, 5. विद्यास्नातको, 53, 12. विविधेईविर्विदेशेषैः 50, 5. विहितं हि सपिण्डस्य 285, 11. वृत्तिभेदेन भिजाश्र 172, 11. 174, 11.

वेदोऽङ्गानि धर्मी 848, 6. शरीरोपरमान्ते 50, 8. शावान्त: शाव आयाते 265, 10.

शावान्तः शाव आयात 265, 10.

शीवं स्नानं जपो होमः 343, 14.

सक्तत्संस्कृतसंस्काराः 21, 15.

सङ्गामस्थश्च राजन्यो 258, 2.

सत्यवचनं सन्तोषो 343, 15.

सत्री च ब्राह्मणो नित्यम् 258, 3.

सद्योवधूनाम् 82, 14.

सपिण्डीकरणं तस्याम् 451, 17.

समता सौम्यता 343, 9.

स्थितिरविच्छिन्न- 343, 5.

स्नापयित्वाऽनडुहो 6, 14.

१५३. हारीतस्मृतिः— एकमप्यक्षरं यस्तु 53, 4. पृथिव्यां नास्ति तह्रव्यम् 53, 5. १५४. * Anonymous Quotations.

अतिरात्रे पोडिशानम् ४७३, १३, अनौरसेषु पुत्रेषु २५०, १०, अपसन्यं ततः कृत्वा ४०७, १७.

^{*} These quotations are taken from various works. But as the same quotation sometimes appears in different works, they are put here under the heading "Anonymous Quotations."

आधानकाले सोमे च 296, 20. आशोचे तु समुत्पचे 24, 4. चपाकृत्य 180, 2. एकत्वं सा गता भर्तुः 68, 6. एकेन पाणिना इत्तम् 382, 17. कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः 24, 5. 298, 17.

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे 296, 19. चत्वार आश्रमास्तात 153, 18. जाती विप्रो दशाहेन 215, 7. 240, 20.

तद्वयदेवं कर्तव्यम् ४०४, १४. ज्यहात्तूदकदायिनः २२३, १. दशाहं शावमाशीचम् २१६, १६. दिनानि दश पञ्च च ३११, ११. न कठञ्जं भक्षयेत् ३२५, ११. न विधी परःशब्दार्थः २१८, ११.

नातिरात्रे षोडिशिनम् ३७३, १४, नामधारकविप्रस्तु 219, 3. पत्यभावे तु सोदरः 462, 19. पितुभ्यः स्थानमसि 411, 5. बाइजातोरुजातानाम् 154, 5. भवत्स्वेवाग्रीकरणहोमम् 415,1 मास-सांवत्सरादृते ३३४, १. मुखजानामयं धर्मी 154, 4. मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते ३३६, ७. वेदमधीत्य 130, 1. 130, 17. व्युत्क्रमाच प्रमीतानाम् ४५५, १६. शचिना कर्म कर्तव्यम् 297, 11. आद्भविवे द्विजातीनाम् 336, 1. षण्मासात् पक्षिणी 233, 4. षाडशारण्यवासिनः 146, 8. सर्वे चैव त्रिदण्डिनः ३, 179. स्वगोत्राञ्जदयेत नारी 63, 7.